MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEVTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXXVII — Band

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Том CLXXVII

ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ СІМДЕСЯТИРІЧЧЯ НАРОДИН
РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

НЮ ЙОРК — ПАРИЖ — СІДНЕЙ — ТОРОНТО
1963

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА

Том 177

НА ПОШАНУ СІМДЕСЯТИРІЧЧЯ
НАРОДИН
РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXXVII — Band

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Том CLXXVII

Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто
1963

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Том CLXXVII

НА ПОШАНУ СІМДЕСЯТИРІЧЧЯ НАРОДИН РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

Редактори:

Василь Лев і Матвій Стахів

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗДА

1963

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

MEMOIRS
OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Vol. CLXXVII

PRESENTED TO ROMAN SMAL-STOCKI ON HIS SEVENTIETH ANNIVERSARY

Wasyl Lew, Editor-in-chief
Matthew Stachiw, Coeditor

Editorial Staff:
Joseph Andrushkiw, Mykola Zajcew, Basil Steciuk, Vincent Shandor

Published by Shevchenko Scientific Society in the USA

New York — Paris — Sydney — Toronto

1963

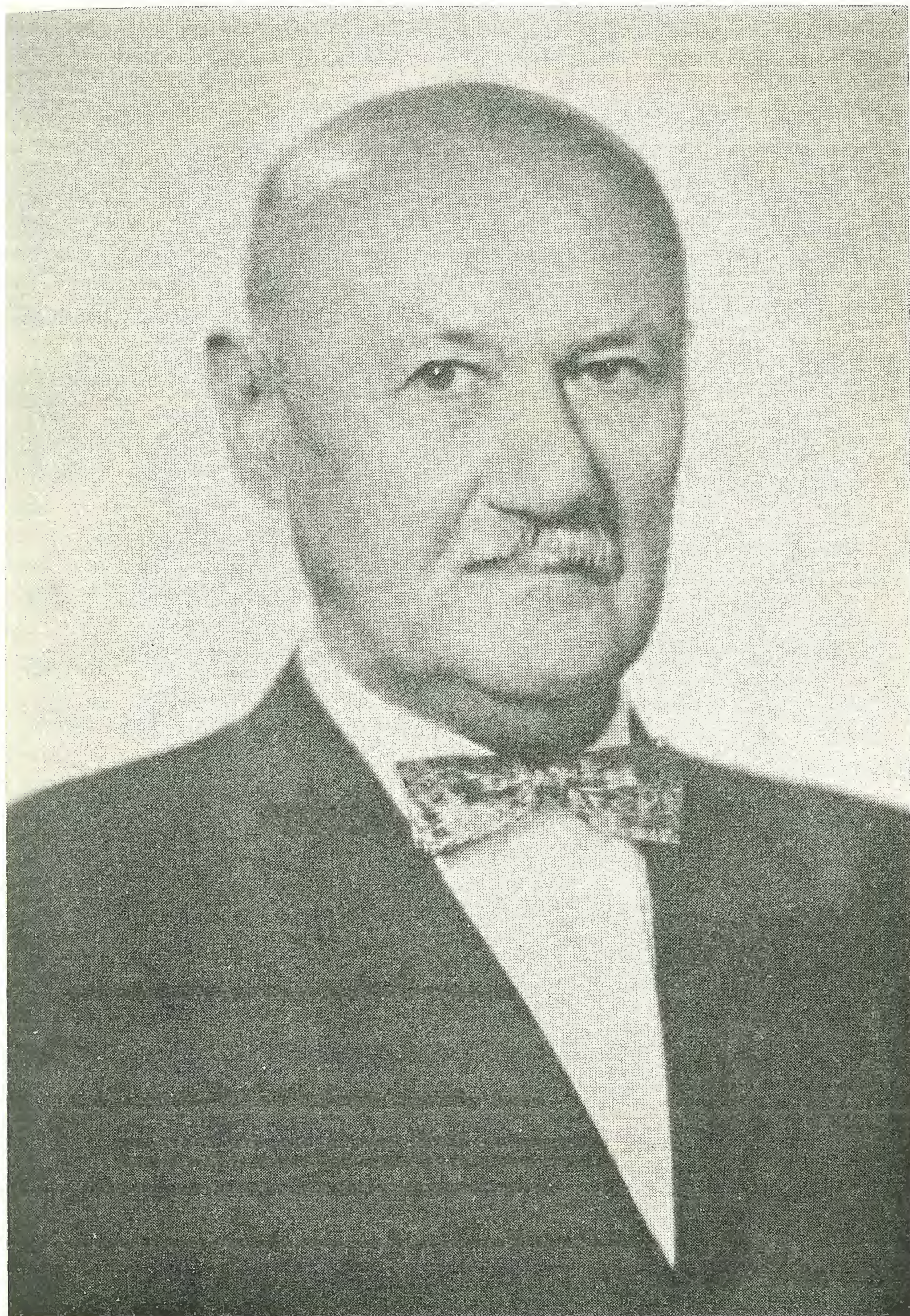

Друковано в друкарні "КИЇВ", 686 Річмонд вул. Торонто, Онт.

ПЕРЕДМОВА

Випускаємо в світ оцей том Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, присвячений сімдесятиріччю народин Професора Д-ра Романа Смаль-Стоцького. Достойний Ювілят знаний широко не тільки серед українського, але й чужого суспільства ще на рідних землях, а тепер у вільному світі поза залізною заслоною як визначний учений, провідний державний діяч і борець за українську державну незалежність.

Вихований у високоосвіченій сім'ї і в патріотичній атмосфері свого батька, академіка проф. Степана Смаль-Стоцького, Роман Смаль-Стоцький вже замолоду зрозумів і визначив собі життьове завдання — служити своєму народові і своєю науковою та громадською працею допомагати йому в усебічних визвольних змаганнях до осягнення незалежности й суверенности. Присвятивши себе науковій праці в галузі мовознавства, він не міг обмежити себе тільки до цієї вузької ділянки українознавства, а, йдучи слідами свого великого Батька, пов'язав таку наукову спеціяльність, як філологія, з визвольними ідеями народу, а далі поєднав кабінетну працю вченого із громадською активністю та політичною діяльністю, бо того вимагає добро народу. Діючи згідно з римським принципом: "Salus Rei Publicae suprema lex esto", *він уже понад п'ятдесят років працює науково і суспільно для добра нації, для його кращого майбутнього. Не тільки пером, але й живим словом та ділом іде він у цьому напрямі з запалом, повною енергією, відвагою та самопосвятою, не зважаючи на важкий шлях, а то й перешкоди на ньому, яких може більше у нього як у інших людей тієї категорії.*

Сімдесят років життя Шановного Ювілята — це довгий шлях невпинної праці і змагань за краще сьогодні й майбутнє рідного народу, за його самобутність і повні права свобідної державної нації. Професор Роман Смаль-Стоцький не жаліє труду і гроша для виконання цієї постанови.

Впродовж цього життьового шляху бачимо його на праці в різних наукових установах, як професора Українського Вільного Університету, а в ЗДА університету Маркет, як педагога-науковця і виховника великого числа адептів науки й опісля справжніх науковців. Бачимо його також як професора чужинних університетів, як наукового робітника різних українських і чужих наукових установ. Він автор численних наукових праць непересічної якости. Він колись активний дипломат і міністр закордонних справ УНР. Він організатор різних наукових інституцій і член або голова їх управ. Він організатор наукових видань, організатор громадських і політичних зібрань, нарад і дискусійних засідань. Скрізь проявляє він у них іні-

ціятиву, рішучість, ясність думки і пляну та переводить заплянованy думку в конкретне діло.

Відзначаючи сімдесятиріччя Достойного Ювілята, Наукове Товариство ім. Шевченка з признанням підкреслює велику й важну хвилину в його житті і з того приводу лучить в одну думку радощі всіх членів Товариства, як також усього українського суспільства в вільному світі й висловлює йому побажання многих літ, кріпкого здоров'я і багато сил продовжувати успішно свої численні й різноманітні праці. Як дар із такої світлої нагоди Наукове Товариство ім. Шевченка складає Достойному Ювілятові скромний збірник дослідних праць членів Товариства, його приятелів і прихильників.

Цей том Записок НТШ складається з праць членів усіх трьох секцій та комісій НТШ, як вияв пошани для Президента Головної Ради Наукових Товариств ім. Шевченка, незламного, відважного і жертвенного оборонця вільної української науки та приятеля всіх, що працюють на науковому і громадському полі для волі України і української науки.

Проф. д-р Василь Лев, редактор

FOREWORD

This volume ob the Memoirs of the Shevchenko Scientific Society is dedicated to Professor Roman Smal-Stocki as a tribute to and in commemoration of his seventieth anniversary.

Widely known and respected today in the United States and throughout the free world, the Honorable Professor was equally recognized in his native Ukraine. His reputation as a leading stateman and fighter for Ukrainian national independence and sovereignty was acknowledged by Ukrainians and foreigners alike.

The product of a cultured and intelectual family atmosphere, Roman Smal-Stocki benefited from the influence of his father, the Academician Professor Stephan Smal-Stockyj. At an early age he set for himself his life's task — to serve his people, with his scholarly and civic work, to help them in their struggle for freedom.

Having dedicated himself to the science of linguistics, he could not limit himself to this one narrow branche of Ukrainian studies. Following in his father's footsteps, he therefore combined such specialties as philology with the national ideas of independence. Beyond that, and because the good of his people demanded it, an intellectual excellence permeated all of his civic and political activities.

Guided by the Roman principle: "Salus Rei Publicae suprema lex esta", Roman Smal-Stocki has dedicated his life to the educational and social betterment of his nation. Not only by his writings but also by his vital lectures and deeds he goes onward with enthusiasm, energy, courage and self-sacrifice — always heedless of the many obstacles placed before him.

The seventy years of the Honorable Professor Smal-Stocki's life have involved a ceaseless struggle and dedication to the cause of a better life for his people, for their independence and full rights as a free nation. In realizing that goal no sacrifice, no effort has been too great.

Throughout his life we see him working in various educational institutions throughout the world, first as a professor at the Ukrainian Free University and later in the United States, at Marquette University and now at the Catholic University of America. His role has been that of teacher, scholar, educator. The product of those labors is an impressive array of specialists and scholars working throughout the world and carrying forward his ideas and interests. Numerous outstanding scholarly works also bear testimony to the richness of his scholarly efforts.

Professor Smal-Stocki's initiative, decisiveness, clarity of thought and determination have been demonstrated in all his efforts. It was those talents which guided his work as a former active diplomat of the Ukrainian National Republic and as an organizer of various learned institutions and member or head of their governing bodies. Those same qualities also framed his work as an organizer of various scholarly publications, civic and political assemblies, conferences and discussion meetings.

Through this commemoration of his seventieth birthday, the Shevchenko Scientific Society hopes to underscore this great and important moment in the Honorable Professor's life. In dedicating this volume to him the Society expresses not only its own joy but that of the entire Ukrainian community in the free world. To this distinguished Ukrainian-American scholar we express our best wishes for a long life, sound health and the strength necessary to carry on his numerous and varied activities. As a gift on this occation, the Shevchenko Scientific Society presents to the Honorable Professor this humble collection of researched works by Society members, its friends and supporters.

Contained in this volume of Memoirs are the works of members in all three Sections and Commissions of the Shevchenko Scientific Society. It is offered as an expression of our respect for Professor Smal-Stocki as President of the Board of Directors of the Shevchenko Scientific Society. More so, however, it is presented in recognition of his role as a courageous and self-sacrificing defender of free Ukrainian scholarship and as a friend of all who work in the scholarly and civic fields for the independence of the Ukraine and for Ukrainian scholarship.

Professor Wasyl Lew, Editor.

ПРОФ. Д-Р РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

Життєписний нарис.

Написав проф. Володимир Радзикевич.

Уміти пов'язати власні наукові зацікавлення й наукові досліди з потребами життя народу не всім науковцям удається, хоча характер такої наукової праці промовляє тільки в користь наукових дослідників.

Таким науковцем - громадянином, що завжди в своїх наукових дослідах оглядався та оглядається на завдання й потреби народного життя, є наш Ювілят, проф. д-р Роман Смаль-Стоцький, якого 70-річчя відзначили в 1963 році Наукове Товариство ім. Шевченка і вся українська громада в країнах вільного світу.

Проф. Роман Смаль-Стоцький народився 8 січня 1893 р. в Чернівцях. Щаслива зоря присвічувала йому в найраніших його роках, що їх мав змогу проводити в висококультурній атмосфері. Його батько, Степан, один із головних творців українського національного пробудження на Буковині, професор української мови й літератури в чернівецькому університеті, учений небуденної міри,[1] був для свого сина найкращим прикладом любови праці, любови науки, любови свого народу. Йому завдячує і від нього, без сумніву, перейняв проф. Роман Смаль-Стоцький свої наукові зацікавлення і ввесь характер своєї наукової та громадської діяльности.

Мати Романа, Емілія, що походила з священичої родини Заревичів на Поділлі, до якої належав брат її батька, Федір Заревич, редактор «Вечерниць» і автор повісти «Хлопська дитина», брала також активну участь в українському громадському житті. В 1909 р. була вона головою «Жіночої Громади» в Чернівцях. «Її постать зв'язана із розростом української жіночої організації, а період її головування називають «золотим віком» «Жіночої Громади».[2]

Про своє родинне й домашнє оточення згадує сам проф. Роман Смаль-Стоцький в одному спогаді: «Вже в студентський час, як гімназист у Чернівцях я просяк був впливом мого батька, автора «Буковинської Руси» та ентузіяста Шевченка, тим почуттям безперервности нашої державної традиції... У нашій вітальні висіли і старі мапи України, і штихи гетьманів Хмельницького, Мазепи, Апостола, закуплені в антикварні Гірземана в Липську, і вони «наочною методою» негайно переконували всяких гостей, як князя Гогенльоге-Шіллінґфюрста або барона Бляйлебена, президентів Буковини, пізніших прем'єрів Австрії, про існування

української нації. З цими традиціями я пішов у життя і вони вияснюють те, що на протязі десятиліть я робив і ще тепер роблю...»[3]

Гімназійні науки покінчив Роман Смаль-Стоцький з відзначенням у другій державній гімназії в Чернівцях. Як вісімнадцятилітній юнак брав у 1911 р. участь у прогулянці української буковинської молоді до Києва, на могилу Тараса Шевченка і до Полтави.[4]

Університетські студії відбув Роман Смаль-Стоцький у Відні, Липську і Мюнхені, слухаючи лекцій із славістики Вацлава Вондрака, Авґуста Лескіна й Еріка Бернекера, автора відомої праці "Slavisches etymologisches Wörterbuch", лекцій порівняльного мовознавства проф. Вільгельма Страйтберґа і викладів філософії Вільгельма Вундта та Освальда Кюльпе. Студії закінчив у 1914 р. докторатом у Мюнхені «summa cum laude».

Після закінчення університетських студій розпочав д-р Роман Смаль-Стоцький живу, повну ініціятиви, темпераменту й енергії, різнородну й багату в зміст громадсько-політичну й педагогічно-наукову діяльність, мандруючи по різних центрах европейського культурного життя.

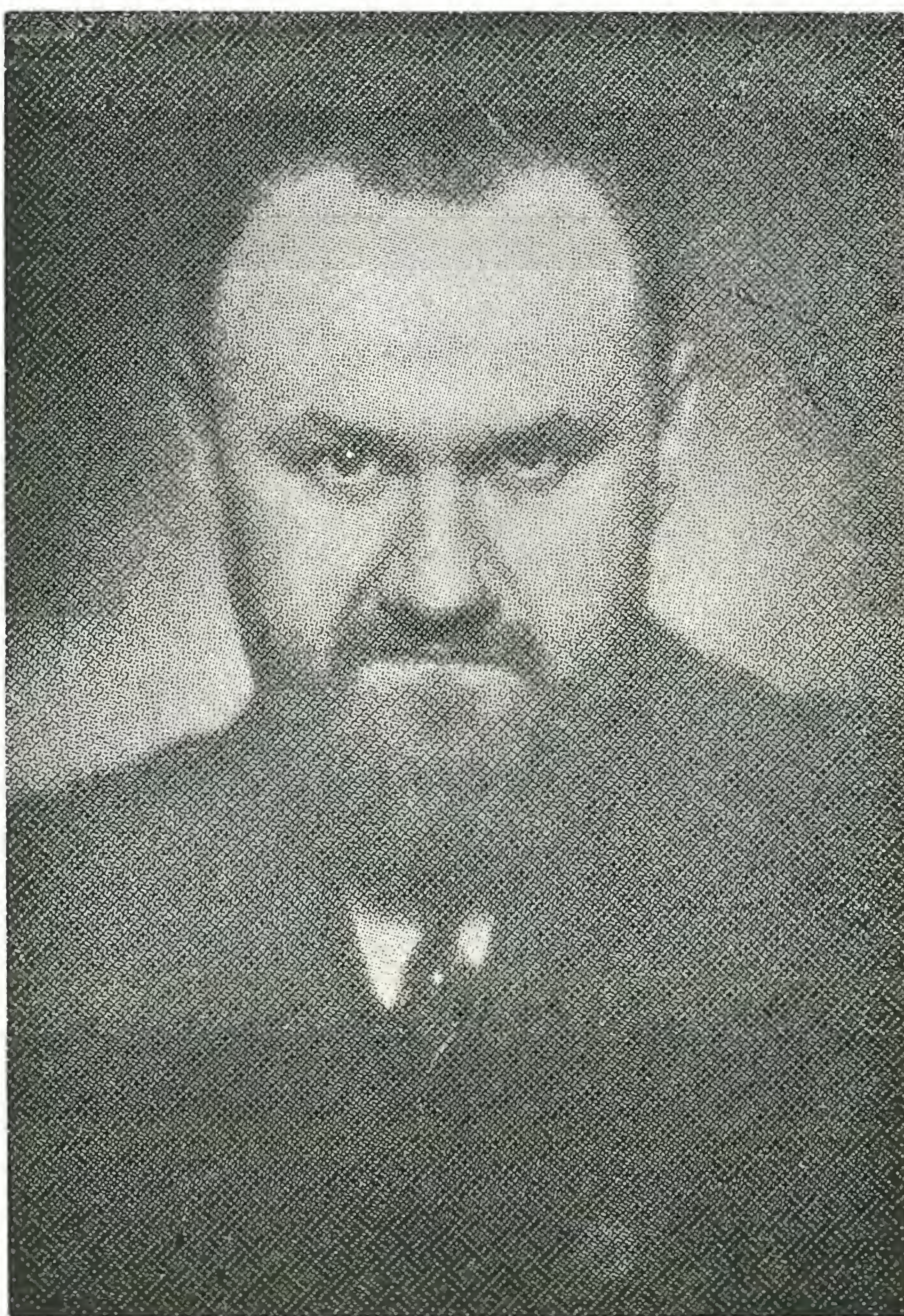

Проф. д-р Роман Смаль-Стоцький як посол Уряду УНР в Берліні в рр. 1921 - 23.

У 1915 р. став емісарем і співпрацівником Союзу Визволення України, а в 1916 р. головою Просвітного Відділу в таборі полонених у Вецлярі, де розвинув пожвавлену культурно-освітню працю.

Рік пізніше був уже д-р Р. Смаль-Стоцький у Берліні як делеґат українських таборів полонених до Централі Союзу Визволення України. Після створення Сірої і Синьої Дивізій обрано його сотником Синьої Дивізії. В рр. 1918 - 1919 нові події на українських землях в Австрії висунули д-ра Р. Смаль-Стоцького на становище дипломатичного представника Західньо-Української Народньої Республіки в Берліні, а після злуки обох Республік став він радником посольства УНР в Німеччині. З хвилиною уступлення посла УНР Миколи Порша д-р Роман Смаль-Стоцький перейняв його обов'язки як надзвичайний посол і уповноважений міністер Уряду Української Народньої Республіки в Берліні в рр. 1921 - 1923.

Одночасно з виконуванням громадсько-політичних функцій і обов'язків у Берліні, розпочав д-р Роман Смаль-Стоцький також уже в 1917 р. педагогічно-наукову діяльність лекціями у високій школі дипломатичної служби Orientalische Akademie в Берліні та видаванням разом із проф. Василем Сімовичем серії монографій «Нові виховні шляхи» (вип. I - IV).

У 1923 р. бачимо д-ра Романа Смаль-Стоцького вже на становищі надзвичайного професора Українського Вільного Університету в Празі. Габілітаційною працею молодого професора була студія «Нарис словотвору українських прикметників». Із Праги як стипендіят президента ЧСР Томи Масарика і як посол виїхав д-р Р. Смаль-Стоцький до Лондону, де в характері професора-гостя виступав у роках 1924 - 1925 із доповідями в King's College — London University, School of Economics, Pembroke College of Cambridge University.

З Лондону переїхав до Варшави, що була одним із центрів тодішнього українського еміґраційного життя, де від 1926 до 1939 р. працював як надзвичайний і згодом звичайний професор Варшавського університету, викладаючи мовознавство й розвиваючи при тому широку, незвичайно живу наукову й громадсько-політичну діяльність.

За цінні висліди наукової праці Наукове Товариство ім. Шевченка іменувало його своїм дійсним членом у Філологічній Секції в січні 1934 р. У 1936 році очолював проф. Р. Смаль-Стоцький як президент Мовознавчий Конґрес поневолених Москвою народів, скликаний до Варшави з метою протесту проти русифікації мов за теорією М. Марра. Як президент «Прометеївської Ліґи поневолених Москвою Народів» виголосив у рр. 1927 - 1946 низку доповідей у Болгарії, Румунії, Фінляндії, Латвії, Франції і Англії.

У Варшаві разом із проф. Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) видавав проф. Р. Смаль-Стоцький «Студії до

української граматики». Коли в 1929 р. засновано там Український Науковий Інститут, проф. Роман Смаль-Стоцький став його секретарем аж до 1939 р. та редактором його наукових праць. Упродовж десятьох років свого існування Інститут розгорнув дуже широку видавничу діяльність, випустивши поверх сорок томів наукових праць із різних ділянок українознавства в широкому того слова значенні. Крім того проф. Роман Смаль-Стоцький брав участь у комісії для нового видання творів Тараса Шевченка, як її секретар та як редактор 15-ого тому. В рр. 1929 - 1939 був також головою Товариства Допомоги Українським Студентам, що утримувало два інтернати в Варшаві (один для студентів, другий для студенток), платило університетські оплати й давало стипендії.

Поруч із цією громадською і науковою діяльністю розвинув проф. Роман Смаль-Стоцький як член Уряду УНР в екзилі живу політичну діяльність у різних функціях: як посол УНР при польському уряді, міністер культури, заступник міністра і міністер заграничних справ (після уступлення Олександра Шульгина), як віцепрем'єр після смерти Вячеслава Прокоповича й після іменування прем'єром Андрія Яковлева (1926 - 1944) і як член делеґації УНР (разом із О. Шульгином) до Ліґи Націй в часі до другої світової війни. Як заступник голови Українського Товариства Прихильників Ліґи Націй в рр. 1929 - 1939 і видавець серії його публікацій, брав участь у всіх конґресах Міжнародньої Унії Товариств Ліґи Націй.

Про свій побут у Варшаві говорить проф. Р. Смаль-Стоцький принагідно в статті «Мазепинські традиції старої УНР» такими словами:

«Моє помешкання на Сиверинові, в домі професорів університету, служило як посольство, де приймав заступник Г. О. Андрій Лівицький заграничних послів і військових аташе, що були акредитовані у Варшаві і з якими я встановив був вузькі товариські взаємовідносини. Треба пам'ятати, що Варшава була тоді найважливішим місцем — для обсервації большевії і мала тому поміж акредитованими дипломатами цілу низку визначних державних мужів. Моє просторе мешкання я зробив малим музеєм і місцем «наочного навчання» для дипломатів. Його стіни були обвішані старими мапами України, штихами гетьманів, старою козацькою зброєю, шаблями й пістолями, у вітальні мав я збірку української порцеляни Мікляшевських, прегарні тарілки з нашими рослинними взорами, фіґурки дівчат у народній ноші, старі київські зелені тарілки з Т. Шевченком і П. Кулішем, збірку нашого старого срібла й хрестиків, а навколо стін робітні з коминком була розвішана ґалерія гетьманських портретів. Прямо монументальний був великий портрет гетьмана Хмельницького, що його я дістав від волин-

ських Сапіг в обмін. Той портрет, на думку Богдана Лепкого, був підставою штиху Гондіуса, зробленого в Ґданську. Збірка старих ікон доповнювала загальне враження чужинців про наші культурні традиції. З бігом часу назбирались у мене і Mazepiana: велика копія образу Є. Ж. Верне леґендарного Мазепи, портрет Мазепи із частинно вишкрябаним написом, знайдений у якійсь дзвіниці на Волині і прегарний портрет Карла XII.[5]

В рр. 1939 - 1945 був проф. Роман Смаль-Стоцький інтернований німецькою тайною поліцією («Ґестапо») в Празі. Там разом із президентом Карпатської України, о. Авґустином Волошином видавав «Герби України» М. Битинського. В 1944 р. відійшов від політичного життя й політичної діяльности.

Після переїзду до ЗДА в 1947 р. знову ж кинувся з питомим собі темпераментом у вир громадського життя, наукового й політичного руху як професор історії в Маркет (Marquette) університеті в Милвокі, Висконсин (від 1947 року), засновник і директор Слов'янського Інституту в тім же університеті (від 1949 р.), видавець "Marquette Slavic Studies" (I - VI), "Marquette University Slavic Institute Papers", як голова НТШ в ЗДА (від 1957 р.), президент Головної Ради Наукових Товариств ім. Шевченка (від 1955 р.), голова Комітету Американсько-Слов'янських Наукових Товариств у ЗДА, член Політичної Ради УКК (від 1951 р.), член делеґації Українського Конґресового Комітету для "hearings" в Конґресі у Вашінґтоні, голова Комітету Будови Пам'ятника Т. Шевченка у Вашінґтоні і як член різних наукових товариств.[6]

На терені З'єднаних Держав Америки вся діяльність проф. Романа Смаль-Стоцького, і громадська і наукова, була і є постійно спрямована головно на інформування американського й чужинного світу про проблеми українського життя та про змагання українського народу. З того погляду з-поміж його наукових праць дуже замітна й цінна є його праця "The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism" (Milwaukee, 1952.), у якій автор розкрив перед американським читачем російський комуністичний імперіялізм і виказав большевицькі впливи в американській науці.

Імперіялізм московських комуністів насвітлив проф. Роман Смаль-Стоцький також у низці доповідей на сходинах, курсах, семінарах, прилюдних конференціях «Слов'янського Інституту» при Маркет університеті в Милвокі.

З тією метою інформації широкого світу про суть московського большевизму й боротьбу проти нього поневолених Москвою народів появляються і його праці та статті різними мовами, з тією метою бере він участь у наукових конґресах, наукових конференціях і по інших американських університетах, на різних форумах і телевізіях.[7]

У тій живій, невтомній праці наш Ювілят не вгаває і, не зважаючи на довгий сімдесятилітній шлях життя, йде ним дальше, повен ініціятиви, енергії, запалу й гарячого бажання помогти українському народові в його ході до ясної майбутности.

---

[1]) У пам'ять проф. д-ра Степана Смаль-Стоцького почесного члена НТШ, заслуженого науковця, б. професора Черновецького університету та Українського Вільного Університету в Празі, академіка УАН, першого президента Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук, члена-фундатора Музею Визвольної Боротьби України в Празі, діяльного члена багатьох українських установ, посла до австрійського парляменту, вибраного з Буковини, заступника голови Буковинського сойму й члена Краєвого Виділу в Чернівцях..." (із Передмови) — вийшов у сторіччя його народження (1959 р.) Збірник Філологічної Секції НТШ, як 172-ий том Записок НТШ в 1960 р.

[2]) Емілія Смаль-Стоцька — пише дальше **Лідія Бурачинська** — мала, крім широкого розуміння громадських справ, такт, терпеливість і теплоту, що її випромінює добра українська суспільниця. Вона була зразком української матрони, а саме такої "матері потребував тоді жіночий гурт..." — Жіночі організації на Буковині. Буковина, її минуле і сучасне за редакцією д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. В-во "Зелена Буковина". Париж-Філядельфія-Дітройт, 1956, стор. 835.

[3]) Проф. Д-р Роман Смаль-Стоцький: Мазепинські традиції старої УНР. Shevchenko Scientific Society, Inc. Papers — Доповіді. No. 18, New York, 1961, p. 2.

[4]) Д. Квітковськйи: Національне відродження на Буковині (1884-1914). Буковина, op. cit. 485.

[5]) У названій брошурі говорить автор про три свої пляни розбудування Мазепинських традицій:

1. Перехідний Мазепинський перстень;
2. клейнод гетьмана Івана Мазепи;
3. відновлення Могилянсько-Мазепинської Академії Урядом УНР. ("Мазепинські традиції старої УНР", op. cit.)

[6]) "American Historical Association", "American Association of Teachers of Slavic and East European Language" і ін.

[7]) У самому "Слов'янському Інституті" Маркет університету виголосив проф. Р. Смаль-Стоцький у рр. 1950-1960 такі доповіді:

1. Origin of National Communism; 2. The Problems of Teaching Soviet Union and Slavic History; 3. The Slavic World; 4. Problems of the Soviet Union; 5. Sovietization of Poland; 6. Poland as an International Problem; 7. The Recent Revocation of Marr's Soviet Linguistic Theory by Stalin; 8. Communism in Linguistics; 9. The Nationalities of the Soviet Union; 10. The Red Tinge in the Universities; 11. Communism in Asia; 12. The U.S.A. through Russian Communist Eyes; 13. The Economic System of the Soviet Union; 14. Facts About the Soviet Union; 15. The Slavs in the Soviet Union; 16. The Slavic Satellite Countries; 17. Communism — the Third Form of Russian Imperialism; 18. Aims of the Soviet Foreign Policy; 19 The Slavs and the Teutons; Their Earliest Relations; 20. Ukraine; 21. The Eastern Slavs: Byelorussians, Ukrainians and Russians; 22. The Western Slavs: the Poles, Czechs and Slovaks; 23. The Southern Slavs: Bulgarians; Serbs, Croats, Macedonians and Slovenes; 24. The Church in Byelorussia, Bulgaria and Rumania; 25. The Results of the Revolution in the Russian Empire; 26. The Slavic Nations; 27. The Rise of the Soviet Union; 28. Communist Imperialism in Europe; 29. Tensions in the Soviet Union; 30. Mazepa's Place in East European History; 31. Taras Shevchenko Fighter for Freedom; 32. The Origin of National Communism. (Cf. Marquette University Slavic Institute Papers. No. 11. The Slavic Institute of Marquette University 1949—1961).

ЛІНҐВІСТИЧНІ ПРАЦІ РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

Написав д-р Кость Кисілевський
Професор Українського Вільного Університету.

В часі студій закордоном Роман Смаль-Стоцький досліджував мовні явища під проводом найвизначніших славістів і філософів мови. Саме на початках XX ст. молодограматики займались дослідженням лексики і збирали матеріяли до порівняльних індоевропейських словників і розвідок. Робив це також і Роман Смаль-Стоцький, послуговуючись «Словарем української мови» за редакцією Бориса Ґрінченка, «Малоруско-німецким словарем" Е. Желеховського і С. Недільського. З них вибрав замітний матеріял з ділянки мандрівних ентранжерів та випровадив їх походження із сусідніх мов: турецької, мадярської, румунської, молдавської, як також і говорів. На цьому полі досліду виникли його «Причинки до дослідів над українськими словами», написані по-німецькому п. з. "Beiträge zur ukrainischen Wortforschung". Archiv für slavische Philologie, 35, 1913/14. Тут наведені іншомовні словники, як напр. Radloff, "Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialekte", 1-IV, Titkin, "Rumänisch-Deutsches Wörterbuch"; Ballagi, "Ungarisch-Deutsches Wörterbuch", Pesth, 1860.

Тут зацитовані також досліди В. Гнатюка, Іл. Свєнціцького, І. Верхратського, Л. Чопея, «Живая Старина» тощо.

1) Наведені Стоцьким ентранжери відносяться передусім до побуту гірського населення України. Вони зукраїнізовані етимологічними засобами, а навіть спотворені «людовою етимологією». Напр.: Звучання вибраних слів у чужій мові транспонується на українську та пристосовується до неї чужий форманс, як це є в мадярському слові з формансом -о, ö, що давав в українській мові -іў, -оў (бендоў «нутрощі, черево, ґелево», поруч форманса -юг, -юх (бендюг, бендюх за аналогією до кілюх, келюх, бурдюх). Слово — кендериця — «кукурудза» утворене за мадярським — тенґері — з українським назвуком та формансом -иця. Слово — босорка, босоркані(и) «ворожка, відьма, жаба» має український форманс: -аня. Слово — дараб— «сплав, пліт» змінило свій рід, прибравши наросток -а. Слово — бокрета — «пави на капелюсі» зукраїнізоване інфіксом «й» до — бокрейда, покрейта. Зукраїнізований теж наросток дієслова мадярського походження — фелелівати — «ручити за кого». Подібно наведені та обговорені румунські ентранжери: блиндий, -а, -е «гарний, розумний, румунське блянд; румунське брендуша «крокіс» зукраїнізоване на «брандуша». Слово — цинґель, цинґля «гачок» з румунського цінґ-

гель, турецького чен'ґель; молдавське флекеў «парубок», фолоситися «мати щастя» з румунського; ґаўра, ґирла «яма» з румунського; румунське ґурґула «старий гріш», румунське кацабайка «верхній кожушок, одяг», румунське капуш «овеча блоха»; конфітури з румунського або з італійського конфети...

Це уточнене дослідження показує шляхи культурних впливів на українську мову та її зв'язки з сусідами — неслов'янами. Тому воно має важливе значення для нашої лексикографії.

2) У розвідці «Українська мова в Етимологічному Словарі Еріха Бернекера» ч. 1 (до: н) Р. Смаль-Стоцький протиставиться гіпотезі автора, що буцім то ентранжери з німецької мови переходили до української через польську: «Я хотів би звернути увагу на велику колонізацію німців в українські краї та зазначити, що німецькі слова в великій частині перейшли безпосередньо в українську мову, а не через польську мову, як гадає Бернекер». «Вся торгівля в Дніпровім басейні була в XV і XVI ст. в німецьких руках, за даними проф. Раймунда Кайндля. Всі більші міста Зах. України, як Львів, Перемишль, Сянік, Коросно, були німецькі». «А тим часом поражає в словнику постійне підкреслювання польської перехідної стадії в мандрівці слів». «Die ukrainische Sprache im Etymologischen Wörterbuch E. Bernekers", Slavia, Prag, 1926.

Треба зазначити сміливість молодого рецензента супроти такої величини в славістиці, якою був його вчитель, професор мюнхенського університету. Треба й те завважити, що Бернекер ставився до українського питання доволі прихильно, хоча вживав утертого тоді терміну «малоруська мова».

3) У 1914 р. Р. Смаль-Стоцький осягає в університеті в Мюнхені докторат філософії. З того року походить його дисертація «Abriss der ukrainischen Substantivbildung». Wien 1914.

Це важливе для українського мовознавства уточнення та зібрання всіх характеристичних словотворних засобів у творбі українських іменників, хоч має наголовок тільки «Нарис». Словар Б. Грінченка та доступні розвідки з етимології становлять його матеріял, що розподілений дуже систематично й вичерпно.

4) У 1925 р. Р. Смаль-Стоцький пише семасіологічну спробу «Нарис словотвору прикметників української мови». Видає її заходом Українського Вільного Університету в Празі. Але ця праця не вдоволяє його після появи. Він називає її згодом тільки каталогом словотворних прикметникових засобів, спертим на старих методах для опису формансових сфер.

5) Тому починає її наново, беручи до уваги нові проблеми, що домагалися докладнішого досліду, основаного на психології мови. Нову працю творить за зразком творів Гумбольдта, Вундта, Розвадовського, Марті, Функе, Нореена. Починає її великим вступом про творців семасіології. На жаль в оригіналі мусів його скоротити через тяжкі умовини видавання «Студій до української Граматики» в Українському Науковому Інституті в Варшаві. Все ж

таки залишив коротку синтезу як увід до «Значіння українських прикметників”, 1926. Цей вступ подає огляд літератури та філософічні дані до семасіології. В самій студії наводить думку про дві сторони дослідження мови: фізичну, що її схоплюють наші змисли, та психічну у зв'язку з нашим думанням.

Власне психічний зміст мови тепер у нього на першому пляні зацікавлення. Обговорюючи значення для мовознавства філософії Гумбольдта про нероздільну цілість між словом і думанням, Стоцький називає **несподівано** О. Потебню «неориґінальним мислителем, а власне далеким тільки відгомоном течій Гумбольдта і Штайнталя». В творі Потебні «Мысль и язык» (1892) бачить тільки деякі глибокі й критичні думки. Для Вундта має особливу пошану за його одноцілу систему, що охоплює всю цілість фізичних і психічних явищ мови, зокрема в семасіології, яка побудована на нарисі значеневих перемін та на їх інтерпретації. Вундт відкидає історичну, логічну і телеологічну інтерпретації, бо вони не дають пояснення тих внутрішніх, психічних процесів у значеневих змінах, та побудовує семасіологію на сукупності фізичних і психічних явищ. За думкою Стоцького, Вундт не брав до уваги важної соціяльної сторінки мови. Зробив це щойно Марті, назвавши мову людським надбанням, свідомим людським твором, що виник із соціяльної потреби людей. За цією думкою пішли згодом новіші лінґвісти. Марті казав досліджувати мову зі становища того, хто говорить, і того, хто слухає, щоб брати до уваги суспільне діяння в актах мови.

Також у семасіології Марті ориґінальний своїм поділом на **самозначінні** і **співзначінні** вирази (у давній фонетиці: самозвуки та співзвуки). Співзначінні вирази мають тільки тоді ясні значення, як досліджуємо їх у сполуці з іншими комплексами слів, тобто **синсемантично**, напр. прийменники, сполучники, прикметники, діейменники, дієприкметники, побічні речення, залежні відмінки, абстракції. Отже, прикметники належать до синсемантичних або співзначінних виразів. Вони мають значення залежне тільки від придаткових слів, бо прикмет самостійних нема, а є тільки прикмети істот і речей. Прикмети не існують самі про себе, а тільки в сполуці з різними особами і речами, що є їх власниками. Натомість автосемантики або самозначінні вирази впливають на значення придаткованих прикметників, визначають приложеному прикметникові відповідний семантичний відтінок обсягу, области його семантичного поняття, яке було закреслене семантичними формами.

Ці впливи треба брати до уваги при поділі, бо вони не є припадкові, а флюктуаційні. Флюктуації дадуться логічно впорядкувати та зібрати в одну цілість. Дескриптивно можна встановити обсяг, область прикметникового поняття даного форманса та зміркувати його розвиток, — каже Стоцький.

Студія «Значіння українських прикметників» основана на науці Марті, а радше на його послідовнику й видавцеві посмерт-

них його творів, О. Функе. До цієї школи був дуже зближений шведський молодограматик Адольф Ґотард Нореен, якого системою досліду прикметникових значень послуговується Стоцький. Граматик, за думкою Стоцького, потребує для словотворчих дослідів у першу чергу ясно зарисованих ліній семасіологічної системи, чим власне визначається семасіологія Марті і Нореена.

Стоцький будує свою працю на матеріялі із «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, на матеріялі, зібраному в таборі українських полонених з часу першої світової війни, на «Програмах для збірання етнографічного матеріялу» (Нр. 13 з 1923) Олени Курилової.

Описуючи особливості прикметникових понять, Стоцький досліджує і встановляє обсяг або область прикметникового форманса та його розвиток. Форманс наростає на поодиноких пнях, укладає, уформовує їх основне значення у певні семантичні групи та визначає новоутвореним прикметникам певний семантичний обсяг. Він ділить прикметники на такі, що походять від іменникових, дієслівних, прислівникових, прикметникових пнів. Форманси творять прикмети та модифікують їх. Отже, наводить низку формансів, починаючи від -йо, -ійо, у яких полем був колись іменник, що означав живі істоти, а навіть рослини, що їх первісно вважали за щось живе. Прикметник так побудований означає, що щось належить цій істоті, що може бути присвоєне: княжий двір, що належить князеві. Цей форманс може означати також матерію, з якої щось зроблене, продукт, а далі: рід, ґатунок, породу, присвоєння.

І так обговорює автор один форманс за одним. Коли приходить черга на пестливі форманси, то він виразно спростовує думку деяких граматиків, що в цих формансах добачали тільки здрібнення, коли ж це форманси пестливі щодо чуття, але змісту тим не зменшують, а навпаки збільшують його, бо досі не схоплено того, що афект спричинює також збільшення прикмет. Він обговорює також прикметники, що постали з дієприкметників, а це зазначено на придатковому іменникові, що на ньому виконана якась діяльність у великому ступені або многочисленному розмірі: горбатий і горбуватий, врешті: горбастий. Він обговорює значення склонности, нахилу до чогось у прикметників, подібности, засібности, чутливости на барви, материної чутливости супроти дітей.

Ця праця — то спроба систематики, певний поділ українських прикметників, в котрому впорядковано результати семасіологічних спостережень на основі творби значення прикметників. І в тому випадку він пробивав собі шлях серед пустелі.

6) Незабаром, бо вже в 1929 р. він друкує свій «Примітивний словотвір» в Студіях до української граматики, у Варшаві (Український Науковий Інститут). Він завважив величезне багатство інтер'єкцій в українській мові. Тому й узявся розробляти матеріял на основі його головного джерела: ономатопоезії, постано-

вивши зібрати ввесь інтер'єкційний матеріял, впорядкувати його, провірити його джерела та його значення. Автор заводить тут порядок зі становища етимологічного походження, зі становища звукової форми, з точки погляду словотвору дитячої мови. Ввесь матеріял розділено по групах, користуючись етимологічним словником Еріха Бернекера до букви «н», перевірено до «п» на основі Преображенського та до кінця матеріялом Міклосіча й Брікнера. Отже, за походженням розрізняє: 1) первісні і 2) новотвори; за звуковою формацією: а) чисто вокалічні, б) чисто консонантні, в) зложені з вокалів і консонантів, г) кількаскладові. Далі специфікує принципи словотвору інтер'єкцій первісних на 1) інтер'єкції з односкладовим пнем, 2) утворені формансами: пень -и, -иць, -їць, -а; 3) утворені протягненням звуків: л, р, г, здвоєнням, повторенням, 4) повною редуплікацією, односкладовою, двоскладовою, кінцевою повною редуплікацією, частинною редуплікацією, потроєнням односкладових пнів, редуплікаційними формами із змінним консонантизмом, 5) інтер'єкції утворені композицією.

Далі обговорено: звукові зміни пнів первісних інтер'єкцій і новотворів. Окремо про ролю їх у формантичному словотворі із загальною увагою до словотвору дієслів, про дитячу мову та інтер'єкції. У «Вислідах» він зазначує, що українська мова має інтер'єкційну сферу, зв'язану з природними згуками, ономатопоезією, звукосимволізацією рухів, творить немов вирізок — сеґмент цілости, транспонований на скалю наших шелестівок і голосівок. Ця сфера має спеціяльний характер чогось первісного, примітивного, елементу мови, сирівця мови. Це мов голі пні вищого словотвору, підстави мови; ця сфера повна експресії, живучости й ориґінальности, що б'є з джерела мови, ономатопоезії, яку **заперечив був Вундт для мови.** Треба брати до уваги розвій різних родів тривання дійства, а саме: блискавичне дійство, б) напняте дійство, в) колективізацію, г) труднощі в дії, ґ) народну ритміку.

В тому місці він додає завваження до методики науки мови в дитячому секторі, яка нищить мовотворчий активізм дітей та робить їх пасивними слухачами штучної літературної мови, а не творцями мови.

Врешті обговорює поодинокі інтер'єкції за абеткою, напр.: а-бр, а-гуш, ага, еге, а-у, ай, ба, бам, бах, бенц, бер, ваць, верть, га, ги, гав, гайс...

7) В дальшій праці "Die Germanisch-Deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache". «Германсько-німецькі культурні впливи в дзеркалі української мови», Липськ 1942 р., С. Гірцель доводить, що впродовж сторіч українська мова прийняла численні позики з ґермансько-німецького мовного скарбу, які творять рівночасно головне джерело для історії культури українського народу. Тому ставить собі завдання представити в нарисі ці впливи в дзеркалі мовного скарбу української мови.

«Ми хочемо відкрити зародки і виявити їх культурні новості в часі прийняття та область цього прийняття». Його головна увага звернена на іменники та дієслова, а виїмково також на прикметники. Із студії виходить, що Німеччина як носій культури для всієї східньої Европи була провідником, та що Україна творила і творить нерозв'язальну частину культурного кола.

Потім автор обговорює старонімецькі впливи, починаючи від слів високих шарів суспільства, напр.: князь, князівна, княгиня; володіти, володар, владика, влада, владичиця, боярська дума; а далі: люд, холопи, полк, меч, сокира, топір, шолом, шати; з промисловости та господарства: руда, рудня, мито, желедь, хижа, хлів, котець, коець, пліт, тин, стовб, міст, колодязь, гусь, скот, скотниця, довг, холм... Загалом обговорює тут загальнослов'янські позики, що відносяться до держави, зброї, дому, подвір'я, дерев'яних ужиткових предметів. Слов'янські слуги присвоювали собі найбільш потрібні вислови, при чому спотворювали їх звучання. Так постав примітивний словник позичок: слов'янин, німець, волох, чужий, чудовисько, Полтва, Сан, Дирбок, Жолобок, Морафа, Бескиди, Вйагр, Буг, дуліб, Горинь, Іква... Потім обговорює ґотицькі позики, при чому означує трипільську культуру як індоґерманську. Особливо докладно обговорює культуру грецьких чорноморських колоній: Дунай, цісар, цар, хліб, лік, лесть, лестити, щирий, дерзкий, художній, хвиля, купити, цята, пінязі, склязь, лихва, кусити, смоківниця, вино, буква, черта, різ, аз, наш, дружина, вара!.. Стоцький наводить ці й інші позики без етимологічного виводу, щоб не трудити читача, але подає значення позик у чужій мові та констатує, що їх багато. На цій підставі робить висновки про спільноту культур і цивілізацій. Вся його праця робить враження популярної довідки про культурні та цивілізаційні спільноти між слов'янами, зокрема українцями та німцями.

К. Кисілевський

РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ДИПЛОМАТ

Написав Іван Кедрин-Рудницький

(Доповідь, виголошена 30 листопада 1963 р. на Науковій конференції НТША в залі Українського Інституту в Америці, в Нью-Йорку, у 70-ті роковини життя і 45-ті роковини громадської праці проф. Романа Смаль-Стоцького).

Хоча Роман Смаль-Стоцький викладав у високих школах в Празі, Лондоні, Варшаві й дотепер викладає у Мілвокі, і хоч він і є не титулярним, а дійсним ученим-професором, проте цілком неможливо поминати мовчанкою ту сторінку його життьового шляху і праці, з якою найтісніше пов'язане його ім'я та завдяки якій він зазнав і найбільшого вдоволення і найбільше прикрощів та розчарувань: політики. Дозволю собі твердити, що не наука, а політика була змістом життя професора Романа Смаль-Стоцького. І коли науковою підбудовою активних політиків буває звичайно або історія, або економія, в рідших випадках державне й міжнародне право, то для проф. Романа Смаль-Стоцького такою підбудовою стала філологія. Студії слов'янської філології сплелись у ньому нерозлучно з участю в суто-політичній боротьбі українського народу. Однак проф. Роман Смаль-Стоцький не є типом громадського діяча в привичному галицькому й наддніпрянському розумінні, що було пов'язане з еволюційною боротьбою за Австро-Угорщини, царської Росії і потім, між двома світовими війнами, в Польщі. Він є типом українського державника й дипломата, одним із тих, які перейшли практичну школу дипломатії за існування Української Народної Республіки та які тоді навчились думати ширшими категоріями, як громадські діячі, тісно пов'язані з вузьким тереном свого діяння.

Політичну діяльність Романа Смаль-Стоцького можна поділити на чотири періоди: 1) до часів постання новітньої української держави, 2) під час її тривання, 3) після окупації українських земель російсько-большевицькою владою й за існування українського державного центру за кордоном до вибуху останньої війни і 4) після останньої світової війни.

Перший період — найменше загалові відомий, бо й стосується він ще молодих років Романа Смаль-Стоцького. Це — початок першої світової війни і постання Союзу Визволення України. В тому часі була єдина політична концепція українців: орієнтація на осередні европейські держави, у війні з якими розлетілась би єдина неподільна Росія. Союз Визволення України був,

як відомо, організацією наддніпрянських політичних еміґрантів, але в його працю включився цілий гурт галичан і буковинців, що опинились у Відні після окупації Львова царськими військами в першому періоді війни в рр. 1914/15. До них належав і Роман Смаль-Стоцький. Він був емісаром Союзу Визволення України до Баварії, бо через католицьку Баварію австрійські поляки хотіли впливати на Берлін. Цікаво, що одним із таких польських емісарів був тоді також парляментарний посол Іґнат Дашинський, що, як соціяліст, мав зв'язки з німецькими соціялістами. Поруч із цими своїми першими дипломатичними подорожами Роман Смаль-Стоцький працював у таборах у Вецлярі, Раштаті і Зальцведелі, де організовано українців з-посеред полонених російської армії в центральних державах та защеплювано їм національно-державну свідомість, що в тодішніх наддніпрянських низах була ще дуже кволою. Це, можна б сказати, був єдиний період просвітянської роботи, що нею займався Роман Смаль-Стоцький, коли він зорганізував Просвітній відділ для полонених у Вецлярі й роз'їздив з політичними доповідями на тему «Україна і світова війна» для старшин у різних таборах. Вкінці обрано його делеґатом від усіх таборів Союзу Визволення України до централі в Берліні, де й застав його вибух революції в Росії та в Україні. Коли перший голова Союзу Визволення України, Олександер Скоропис-Йолтуховський почав збирати для себе по всіх таборах підписи, як для уповноваженого поїхати на конституанту до Петербурга, Роман Смаль-Стоцький був одним із тих, що запротестували проти продовжування Союзом Визволення України самостійної політики та жадали підпорядкування себе Центральній Раді, як єдиному новому всеукраїнському проводові. Після листопадового перевороту в 1918 році в Галичині і проголошення Західньої Української Народної Республіки Василь Панейко, як перший державний секретар закордонних справ ЗУНР, призначив Романа Смаль-Стоцького на посла ЗУНР при німецькому уряді і того листа Стоцький склав в Авсвертіґес Амт. За гетьманату він був представником усіх українських таборів при централі СВУ. Після проголошення злуки двох українських Республік уряд УНР призначив його радником в єдиному берлінському посольстві, з послом Миколою Поршем у проводі. Напереломі 1920/21 рр. відкликано Порша і Романа Смаль-Стоцького призначено на посла й уповноваженого міністра УНР в Берліні, і в такому характері він діяв там до 1924 року, аж до ліквідації посольства. Він брав участь у делеґації на Ґенуенську конференцію в квітні - травні 1922 року.

За свого послування в Берліні Роман Смаль-Стоцький заступав разом з Арнольдом Марґоліним у Берліні так звану англійсько-німецьку концепцію української закордонної політики — проти французько-польської, що її репрезентував Олександер Шульгин. По цій — німецько-англійській — лінії ішов також другий буковинець на службі УНР, Микола Василько, що, хоч був формально послом УНР у Швайцарії, проте часто заїздив до Бер-

ліну, будучи головно-уповноваженим УНР для фінансових справ за кордоном. Українське посольство в Берліні мало в мережі тодішніх українських дипломатичних станиць цілком особливе значення — з уваги на Берестейський мир, пізніше на ролю німців в гетьманському перевороті в Україні, як теж тому, що Берлін став — поруч із Віднем і Прагою — центром української політичної еміґрації, яка, відпливши в Україну на час її державности, швидко потім знову наповнила ці три середньо-европейські столиці. Тому посол УНР мусів ладнати з усіма лідерами різних українських еміґрантських таборів, щоб зберігати власний авторитет в очах німців і не допустити до скандалістики окремішних, на власну руку ведених еміґрантами акцій перед німецькими офіційними чинниками. Жив у Берліні Павло Скоропадський, заїздили з Відня Василь Вишиваний і Винниченко, згодом жив у Берліні Євген Коновалець.

Але німецький уряд нав'язав уже ті зв'язки з большевиками в Ґенуї, які довели 16 квітня 1922 до підписання з ними пакту в Рапалльо, що відчинив Совєтам двері до західнього світу. Прийшла ліквідація посольства УНР в Берліні і д-р Роман Смаль-Стоцький переїдить до Праги, де Український Вільний Університет обрав його на свого професора. Але Головний Отаман Симон Петлюра настояв, щоб він переїхав до Англії, звідкіля тамошній посол УНР Марґолін перенісся до Америки, залишивши в характері тимчасового керівника посольства його радника д-ра Ярослава Олесницького. Масарик облегшив професорові Смаль-Стоцькому здійснити цей плян, давши йому однорічну професорську стипендію на виїзд до Англії. Таким чином Роман Смаль-Стоцький перевів рік в Англії, викладаючи там і діючи неофіційно як посол УНР. Там він познайомився з відомим приятелем українців професором Сітон-Вотсоном, відвідував послів і дипломатів, знайомив Кентерберського архиєпископа з церковною проблемою України та нещасливою ситуацією Української Православної Автокефальної Церкви. У Лондоні теж познайомився він із польським графом Станіславом Лосем, що був тоді там радником польської амбасади. До речі, це той сам Станіслав Лось, що разом із львівським о. мітратом Титом Войнаровським привіз був у 1921 р. до Відня польського міністра закордонних справ Скірмунта для переговорів з тамошнім західньо-українським урядом, т. зв. Диктатурою президента Євгена Петрушевича. Відомо, що уряд д-ра Петрушевича відмовився від зустрічі і розмов зі Скірмунтом та Лосем і тихо «поблагословив» сотника Федитника, який у вестибюлі готелю Брістоль у Відні обкидав Скірмунта яйцями... Не зражений тим сумним з українцями досвідом Станіслав Лось рішив продовжувати свої посередницькі заходи в справі українського університету в Галичині, який був одною з тих концесій, що їх Скірмунт мав запропонувати Петрушевичеві. Станіслав Лось виявив свій плян професорові Смаль-Стоцькому і просив його бути посередником до українців. Проф. Стоцький

поїхав у цій справі до Праги і Львова, де говорив про це з різними українськими політичними й культурними діячами. Відомо, що між галицькими українцями були дві групи: одні раді були б прийняти український університет також поза Львовом, у Перемишлі, Станиславові чи у підльвівських Винниках. Друга група, так мовити принципіялістів, погоджувалась на український університет тільки у Львові. Посередницьку акцію проф. Смаль-Стоцького одобрили між іншими Симон Петлюра й митрополит Андрій Шептицький. Але вона скінчилась повною невдачею не так з вини українців, як самих поляків, де група найвпливовіших польських політиків-професорів, як Станіслав Ґрабський і Станіслав Ґломбінський рішуче спротивилися творенню будь-якого українського університету. За проєктом Станіслава Лося мали б утворити спершу два факультети, філософічний і правничий та можливо й теологічний. Один з найталановитших тодішніх галицько-українських політиків, д-р Володимир Бачинський перестерігав проф. Смаль-Стоцького, що до створення українського університету в Галичині не допустять німці і большевики.

Ця подорож проф. Смаль-Стоцького до Польщі скріпила його знайомство з Андрієм Миколаєвичем Лівицьким, останнім прем'єром УНР за життя Симона Петлюри. Він запропонував проф. Романові Смаль-Стоцькому переїзд до Варшави для скріплення тодішнього УНР-івського табору, і проф. Смаль-Стоцький погодився. Це сталося за рік перед трагічною смертю Симона Петлюри. З покликанням на 4 параграф закону з 12 листопада 1920 року, ото ж прийнятого ще на українській території, який встановляв законний порядок леґального наступництва влади, Андрій Лівицький перейняв провід державного центру УНР за кордоном з титулом «заступник голови Директорії і Головний Отаман війська і фльоти УНР», та призначив на голову ради міністрів Вячеслава Прокоповича. Проф. Роман Смаль-Стоцький діяв у тому уряді за ввесь час його існування формально в Парижі, а фактично в Варшаві, частинно в Празі з різними функціями та — може вірніше — з тими самими функціями, але з різними формальними титулами, як посол УНР при польському уряді, віцеміністер закордонних справ, міністер культури, та після смерти Прокоповича і призначення Андрія Яковлева на прем'єра — як віце-прем'єр і міністер закордонних справ.

Але поки приглянемось ближче до практичної роботи проф. Романа Смаль-Стоцького у тому періоді, зробимо коротку диґресію: взагалі про існування Державного Центру УНР за кордоном, про його ідеологічні, концепційні та фактичні підстави, у переважній мірі актуальні й по нинішній день, хоч і при значно змінених відносинах та погіршеній міжнародній коньюнктурі.

Якщо приймати, що на державу складаються нерозривно три її компоненти — територія, нарід і влада, то Українська Народна Республіка перестала існувати з днем 21 листопада 1920

року, коли після останньої невдачної офензиви Армія УНР перейшла Збруч на територію окупованої Польщею Галичини, була роззброєна й інтернована. Юридично вона втратила ту базу, що їй давав Варшавський пакт, коли 18 березня 1921 року Польща зрадила свого українського союзника, визнала УССР і підписала з нею Ризький мировий договір. Однак згаданий закон Директорії про Тимчасове Верховне Управління, як теж скликана вже на еміґрації в Тарнові Українська Рада Республіки в своєму універсалі з 3 лютого 1921 року станули на становищі безперервности української боротьби за державність без уваги на тимчасову збройну перемогу російських большевиків. Репрезентована всіми тими партіями, верствами і групами українського народу, що підтримували владу УНР в Україні, політична думка ніколи не визнала УССР, як української держави, а тільки як певну форму російсько-большевицької окупації, що мала влегшити переведення тієї окупації в життя. Тому всі акти, що довели до нинішньої стадії УССР, почавши від першого т. зв. Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові 13 грудня 1917 р., почерез першу конституцію УССР з 14 березня 1919, і другу з 10 травня 1925, проголошення СССР 13 грудня 1922 на пленумі ЦК РКП(б) у Москві і затвердження його 1-им з'їздом совєтів СССР 30 грудня 1922, схвалення першої конституції СССР 2-им з'їздом совєтів 31 січня 1924 і сталінської конституції з 5 грудня 1936, — всі ці акти українська думка вважає тільки за окремі ступні до відновлення і правно-адміністраційного сцементування на нових основах давньої російської імперії. Підставою української політичної думки були і є по нині акти з 22 січня 1918 і 1919 років. Теоретичне уґрунтування потреби дальшого зберігання за кордоном державного центру УНР, як українського уряду на тимчасовому вигнанні дав Олександер Шульгин у своєму творі «Без території», — «Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині», Видавництво «Меч», Париж 1934. В існуванні українського державного центру на чужині він бачив розв'язку двох проблем: проблеми одностайного й авторитетного національного проводу та проблеми дальшого ведення боротьби за привернення тієї української національно-демократичної державности, яку знищено російсько-большевицьким збройним наступом на території України. В існуванні українського державного центру на чужині проф. Олександер Шульгин бачив теж ґарантію збереження тієї моральної сили, що потрібна кожній нації в боротьбі за воскресення втраченої державности, і тому вимагав від усієї української спільноти поза межами України підпорядкування тому державному центрові, бо другою можливістю є тільки розпорошення українського політичного життя, затрата державницького підходу до всіх актуальних проблем і хаос із загиренням поваги українства в очах чужинецького світу та загирення можливостей перемоги української визвольної справи.

Ще надовго перед появою названої книжки Олександра Шульгина, бо у Відні 1921 року, появилась книжка Дмитра Донцова «Підстави нашої політики», що по нинішній день є найкращим теоретичним умотивуванням потреби орієнтації України на своїх найближчих західніх сусідів та на західній світ взагалі. Коли книжка Олександра Шульгина появилася вже після смерти Симона Петлюри і боронила потребу продовжування традиціоналізму і леґалізму українського національно-політичного проводу на чужині в постаті уряду УНР за кордоном, то книжка Донцова насправді боронила існуючий на терені Польщі екзильний уряд УНР проти тодішньої завзятої кампанії з боку тієї частини українського громадянства, яка тому урядові не могла забути Варшавського договору з 20 квітня 1920 року. Дмитро Донцов жив тоді там і видав цю свою книжку в Відні, де був центр галицького закордонного уряду д-ра Євгена Петрушевича, що вів міжнародній процес за визнання державности Західньої Української Народної Республіки, спираючись на 92-ій статті Сан Жерменського договору, яка признавала Найвищій Раді і, як її органові, Раді Амбасадорів, суверенність над тими колишніми частинами Австро-угорської монархії, що їх долі не вирішено відразу в Версальському договорі. До тих земель належала і Східня Галичина. На превеликий жаль, цей період української історії був сповнений пресумною взаємною гризнею між двома державними центрами на чужині — віденською диктатурою Євгена Петрушевича і урядом УНР з тимчасовим осідком у Тарнові. Обидва центри розпоряджали пресовими органами, які не цурались дуже дешевої демагогії у взаємній полеміці. Проблема «галичани — наддніпрянці» набрала тоді своєї найгострішої і найбільш неґативної форми. Були спроби закінчити цю жалюгідну внутрішню распрю і з тією метою скликано в Відні т. зв. Всеукраїнську Національну Раду. На жаль, перша сесія Всеукраїнської Національної Ради, що почалась 11 лютого 1921 року в Відні, була виповнена промовами наддніпрянців з одного боку та галичан з другого, які повторювали всі попередні полемічні закиди. Мала книжечка, що збереглась тут в Америці в одній приватній бібліотеці п. з. «Перша Сесія Всеукраїнської Національної Ради», промови представників Західньої України «Львів — Віденъ 1921», — є сумним свідоцтвом перебування тодішньої української політичної думки на манівцях. Офіційно всі тодішні західньо-українські політичні партії підтримували уряд д-ра Євгена Петрушевича, який запевняв про найкращі вигляди на вигру галицької справи на терені Найвищої Ради та який перестерігав, що кожний вилім із національної солідарности може бути смертельним ударом в спину тим галицьким дипломатичним заходам. Проте однаково між галицькими, як наддніпрянськими політичними еміґрантами того першого періоду після прогри збройних визвольних змагань були численні одиниці й цілі гурти, що здавали собі справу із шкідливости й тимчасовости тієї внутрішньої боротьби.

Зокрема постала тоді в Відні організація «Молода Галичина», головою якої став д-р Дмитро Левицький, його заступником полк. Євген Коновалець, секретарем Іван Кедрин-Рудницький, а членами — полк. Андрій Мельник, сотн. Іван Чмола, д-р Павло Лисяк, Мілена Рудницька-Лисяк і інші. Наче програмову деклярацію тієї групи проголосив д-р Павло Лисяк, який на знак протесту проти внутрішньої політики центру д-ра Євгена Петрушевича зрікся становища головного редактора органу того центру, «Українського Прапору», обширну статтю на сторінках тодішнього віденського тижневика «Воля» д-ра Віктора Пісняческого — «Союз нечестивих». Те число «Волі», Відень, 3 жовтня 1921, ч. 9 - 10, стор. 349 - 359, є теж тут у Нью-Йорку. Ця група «Молодої Галичини» в тісній співпраці з поважним гуртом видатних наддніпрянських діячів працювала по лінії соборництва думки і дії, пропаґуючи конечність тільки одного національно-політичного центру, яким власне й повинен бути уряд УНР на чужині. Той гурт галичан і співзвучний йому гурт наддніпрянців, не перешкаджаючи дипломатичним заходам уряду д-ра Євгена Петрушевича, перестерігав проти плекання на еміґрації та в краю, в Галичині, духа безкритичного оптимізму, не вірячи в можливість перемоги галицької справи у відірванні від справи всеукраїнської. Неґативне вирішення справи Галичини Радою Амбасадорів з 15 березня 1923 року було — на жаль — потвердженням тих критично-песимістичних передбачувань. Швидко потім більшість галицьких політичних еміґрантів вернулася до краю. Перед ними стала актуальна проблема — творити між галицькими крайовими партіями і центром УНР у Варшаві атмосферу взаємного зрозуміння та поступнево взаємної співпраці на місце взаємних підозр і полеміки. Центром і промотором тих соборницьких змагань у ділянці переставлювання галицького громадянства на інші рейки думання і відчування стало львівське «Діло». Ту саму роботу переводила на варшавському ґрунті видавана д-ром Євменом Лукасевичем і редаґована Олександром Саліковським «Українська Трибуна», закрита згодом поляками за надрукування циклю відважних статтей пізнішого соймового посла, і за першої окупації Львова большевиками вбитого ними Михайла Струтинського, з критикою польської національної політики. В 30-их рр. галицько-наддніпрянська нехіть і полеміка зникла і перетворилась у постійний взаємний політичний контакт та якнайкращі товариські взаємини між Українською Парляментарною Репрезентацією та урядом УНР в Варшаві. Коли, наприклад, до Варшави прибув уперше найближчий співробітник д-ра Євгена Петрушевича у Відні, д-р Кость Левицький, який після повороту до краю включився в УНДО, як заступник націонал-демократичної партії, і внедовзі став головою Надзірної Ради «Діла», то він і Андрій Миколаєвич Лівицький церемонійно один одного візитували — в соймовому готелі і в помешканні Андрія Миколаєвича на Жолібожі, та навіть заприязнились.

Центр УНР в Варшаві з деякими міністрами в Парижі та Празі, не мав легкого життя ані приємної атмосфери. Правда, він не мав ніяких моральних скрупулів приймати від польського уряду грошові дотації, вважаючи їх тільки за зворот маленької частини того величезного майна, що його поляки вивезли з Правобережної України під час відвороту влітку 1920 року. Найбільш клопітливою була ситуація уряду УНР саме з уваги на ту немудру внутрішню національну політику, що її ведено на українських і білоруських землях під кутом колонізування тих земель напливовим польським елементом, господарського експлуатування їх та національно-культурного асимілювання. Відомо, що та політика, базована на теоріях польської національної демократії Поплавського - Дмовського - Грабського та їх учнів, дійшла у своєму безглузді в 1930 році до військово-поліційних карних експедицій, відомих під назвою «пацифікації». Польський уряд стояв на становищі, що члени уряду УНР не мають чого встрявати до цієї внутрішньої польської політики, як ніби внутрішньо-державної польської справи. Очевидно, що діячі унр-івського центру не могли визнавати той принцип та старалися впливати на польські урядові кола або безпосередніми інтервенціями, або через своїх польських приятелів з поступово ліберальних кіл, головно поляків, родом з України. З другого боку унр-івський центр опинювався в дуже прикрій ситуації в міру зростання сили і поширювання круга діяльности українського націоналістичного підпілля ОУН. Відомо, що не всі крайові команданти і льокальні діячі ОУН мали той широкий світогляд, політичну освіту і знання міжнародних відносин, що Євген Коновалець, і ті низи ОУН, користуючись надто часто демагогією, вбачали в уряді УНР у Варшаві щось наче польську політичну прибудівку. Тим часом пригадую, як раз саме вшановуваний нами нині д-р Роман Смаль-Стоцький, сидячи зо мною в одній варшавській каварні та хвилюючись з приводу якоїсь нової великої польської дурниці, заявив: «Як би не було ОУН, то ми мусіли б її створити, — але, очевидно, не такою, як вона є, тільки куди кращою...» Те саме й мені раз закинув львівський староста Порембальський: «Нєх пан нє учи в свих артикулах ОУН, жеби оно било лєпше, як єст»...

А втім, Варшава була важливим міжнароднім пунктом, як найдалі на схід висунена західня держава, з навпів демократичним, навпів диктаторським режимом, поміж Німеччиною і російською імперією. Вона була осідком кількадесятьох амбасад і їх пресових аташе та з Клюбом Закордонних Кореспондентів, вона давала чималі можливості для української дипломатичної діяльности, вона була теж добрим центром для добування якнайкращих відомостей про Совєтський Союз і всі аспекти його життя, зокрема про відносини й настрої в підсовєтській Україні. Андрій Миколаєвич Лівицький зумів теж зосередити довкола себе такий гурт політиків, журналістів, науковців і військовиків, який використовував насправді в 100% всі можливості для своєї ак-

тивности. Очевидно, що тут не місце і не час давати огляд історії варшавського центру УНР. Ми дозволили собі тільки накреслити те тло, на якому працював д-р Роман Смаль-Стоцький і вертаємось до суті, яка нас тут цікавить: чим він, проф. Роман Смаль-Стоцький конкретно займався за час свого перебування в Польщі?

Він заініціював та зреалізував ідею спільного фронту поневолених Москвою народів, зорганізувавши в Варшаві «Прометей». У «Прометеї» велись дискусійні доповіді, він переводив з'їзди й спеціяльні конференції. Так, напр., у 1936 році він перевів великий конґрес проти русифікування підсовєтських народів та засмічування їхніх мов русицизмами; той конґрес присвячено критиці теорії Марра. Завдяки «Прометеєві», через грузина Домбадзе і групу американських конґресменів, що приїхали були до Варшави, було зголошене в Конґресі внесення на визнання УНР. Воно втопилось у Комісіях, але наробило чимало шуму. У гострому спорі між Литвою і Польщею він був фактичним посередником, а коли з цієї місії нічого не вийшло, то знову же з вини польської короткозорости і захланности. Ставши професором у Варшавському університеті він був «парс маґна» в зорганізуванні Українського Наукового Інституту та найближчим співробітником Олександра Лотоцького в тому Інституті. Відомо, що Український Науковий Інститут у Варшаві тісно співпрацював з НТШ у Львові і здійснив те діло, якого не всилі було зробити НТШ — видати повне видання творів Тараса Шевченка, перекладів і коментарів. Роман Смаль-Стоцький поруч із Миколою Ковалевським був найкращим і найбільш систематичним зв'язковим між урядом УНР і УНДО та його Парляментарною Репрезентацією, якщо не рахувати безпосередніх контактів з Андрієм Лівицьким. До Варшави, як уже згадано, важливої станиці, вислано з Заходу поважних дипломатів, спеціяльно заінтересованих проблемами Сходу Европи. Роман Смаль-Стоцький нав'язав зв'язки з усіма ними. Його помешкання, що подобало на музей українських історичних і мистецьких пам'яток, було насправді українською амбасадою. Там теж Андрій М. Лівицький стрічався з важливішими чужинцями, там нав'язано тісні взаємини м. і. з японцями і турками. Зокрема проф. Смаль-Стоцький в близьких зв'язках стояв з американським амбасадором А. Д. Біддлем. Те знайомство знаменито пригодилось, коли після 2-ої світової війни, не без участи «доброзичливих» земляків, у важку халепу попали були Юліян Іванович Ревай, проф. Володимир Кубійович, генерал Павло Шандрук. З Варшави їздив проф. Смаль-Стоцький щороку до Фінляндії, Болгарії, Румунії, до Женеви на сесії Ліґи Націй. В міжнародній українській протестаційній акції згаданої вже ганебної «пацифікації» уряд УНР стояв у тісному порозумінні з Українською Парляментарною Репрезентацією і проф. Смаль-Стоцький разом з проф. Шульгиним протестував перед польським міністром закордонних справ Авґустом Залеським. Крім ор-

ганізаційної праці на внутрішньо-громадському відтинку та дипломатичної праці на закордонному ґрунті — уряд УНР займався і військовою роботою, зорганізувавши насправді конспіраційний власний штаб. Делеґовано гурт українських старшин до польської школи генерального штабу, вдалося зорганізувати українську секцію у польському військово-історичному бюро, втримувано зв'язок з польським штабом у ділі протибольшевицької контррозвідки. Ці військові контакти пригодилися тоді, коли виринула проблема творення української молодечої організації з правом військового вишколу під контролею польських військових чинників, — це славні Луги д-ра Романа Дашкевича, одного з нечисленних тепер живучих українських генералів. Коли в групі українських послів з північно-західніх земель прийшов внаслідку інтриґ і спеціяльної деморалізуючої політики воєводи Генриха Юзевського розкол — уряд УНР знову опинився в незручній ситуації, бо поляки вважали, що той уряд повинен би підтримувати українсько-волинську групу з проурядового Безпартійного Бльоку. Сталося інакше, бо уряд УНР, зокрема Роман Смаль-Стоцький, визнали за правильну політику Української Парляментарної Репрезентації, а не кількох українських послів ББ. Згодом деякі з тих осіб відійшли від ББ і виявили бажання політично зрегабілітуватися в очах українського громадянства. На особисту інтервенцію президента Лівицького, автор цих рядків, тодішній редактор «Діла», порозумівшись з д-ром Дмитром Левицьким, перевів таку одну морально-політичну регабілітацію просто: надрукувавши статтю одного такого видатного волинського діяча в «Ділі» за повним його прізвищем. Здисципліноване тодішнє західньо-українське громадянство визнало цілком той факт. Однаково, як УНДО, так само центр УНР старався нав'язати зв'язок з верхівкою ОУН, щоб зліквідувати ненормальне явище — боротьби між леґальним і нелеґальним таборами українського громадянства.

Тому проф. Роман Смаль-Стоцький, однаково, як деякі керівники УНДО, мав кількакратні конспіраційні зустрічі з полк. Євгеном Коновальцем. Державний центр УНР у Варшаві мав окремого зв'язкового до польської і закордонної преси в особі Миколи Ковалевського, який стояв у постійному контакті з Романом Смаль-Стоцьким. Окрема ділянка діяльности і турбот того державного центру була Православна Церква. Він мав великий вплив на Варшавську православну митрополію, де українці змагались з росіянами. Відомо теж, що польське міністерство віровизнань хотіло зробити з Православної Церкви знаряддя своєї політики, проти чого виступав центр УНР. Не слід забувати, що коли у Подєбрадах, потім у Празі, жив великий історик української Православної Церкви проф. Біднов, то у Варшаві, в уряді УНР, діяв згаданий уже професор Олександер Лотоцький, колишній міністер віровизнань УНР в Україні, людина великого знання і великої поваги. Одночасно, в справах Української Ка-

толицької Церкви проф. Смаль-Стоцький їздив до Риму протестувати проти політики Комісії «Де Руссія» і мав там довгі розмови. Завдяки своїм зв'язкам з високими католицькими духовниками, відзискав для ОО. Василіян їхню посілість в центрі Варшави, при вул. Мйодовій, що її забрали були поляки.

Уряд УНР у Варшаві та в його імені саме проф. Смаль-Стоцький втримував найтісніший постійний контакт з тією ліберальною і демократичною частиною польського політичного світу у 20 і 30 рр., які стояли в опозиції до право-націоналістичної внутрішньої політики польського уряду. Польський Інститут Справ Народовосцьових ніби зосереджував ті кола. Очевидно — були між отими польськими діячами такі, що були цілком інертні і без впливів, як напр. проф. Ян Бодуен де Куртене чи Леон Васілевський, колишні активні польські лідери, — інші знову, як видатні діячі ППС чи Стронніцтва Хлопського — теоретично симпатизували з українськими змаганнями і стояли в опозиції до режиму Пілсудського. ППС навіть зголосила проєкт територіяльної автономії для Східньої Галичини, знаючи, що це тільки маніфестаційний акт без практичного значення, — але безпосередньо не анґажувались в опозиційну українську дію. Перед заініціюванням так званої нормалізаційної політики в 1930-их рр. УНДО старалося авторитетно перевірити, чи не краще тісно співпрацювати з польською лівою опозицією проти уряду, як шукати замирення з урядом на базі певної мінімальної програми. Я мав тоді довгі розмови з Станіславом Туґутом, як фактичним лідером демократичної опозиції. Остаточно Туґут заявив був мені одверто: «польська демократична лівиця не має ніяких виглядів на перемогу в передбаченому часі і в тій стадії своєї боротьби проти режиму Пілсудського вона не може тісно в'язатися з опозицією українською». Очевидно це значило, що польська демократична лівиця все-таки рахується з націоналістичними настроями в цілому польському громадянстві і тому не хоче утруднювати собі свою ситуацію на власному ґрунті спілкою з українцями. Те становище остаточно перерішило, що УНДО вибрало тактику «нормалізації». До речі, цей термін був придуманий Остапом Луцьким, шваґром професора Романа Смаль-Стоцького. Проф. Смаль-Стоцький з уповноваження з одного боку від Андрія Лівицького, з другого від Президії УНДО в чималій мірі причинився до підготови порозуміння з польськими урядовими колами, що мало передусім припинити польську колонізацію в Східній Галичині, на Волині і Поліссі, дати полегші шкільництву, вможливити доступ українській молоді до державних варстатів праці, ступнево реалізувати постулят українського університету, почавши від утворення катедри української літератури у львівському університеті з українським професором. Але невдовзі польський уряд і місцеві чинники почали ламати ту умову і не здійснювали даних обіцянок.

Під час останньої війни проф. Роман Смаль-Стоцький зазнав важких переживань з вини тих наших короткозорих і злобних земляків, які не вміють дивитись на українські справи з державницької перспективи, заступаючи її партійними критеріями та власними химерами. Коли відновлено Державний Центр УНР за кордоном на трохи зміненій базі й із зміненою структурою, на основі тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру з 10 червня 1948, професор Роман Смаль-Стоцький не погоджувався з тією новою структурою, виготовленою за міжпартійним порозумінням. Він перестав активно й безпосередньо діяти в мережі нинішнього Державного Центру УНР за кордоном, але ніколи не перестав бути українським державником унр-івцем.

Коли з погляду української політичної думки, найбільшою заслугою екзильного уряду було і, до деякої міри, по нинішній день є зберігання живою концепцію тяглости національно-державної влади, як антитези до окупаційної влади в Україні, то з погляду української практичної політики найбільшою заслугою екзильного уряду УНР в Польщі було постійне активізування української визвольної справи за дипломатичними кулісами. І в цьому ділі професорові Романові Смаль-Стоцькому належить признання і подяка, що він приклав туди максимум праці, придумливости й енергії, промостивши тривко неодну стежку в джунґлі західньої іґноранції про Україну й українську визвольну справу.

ЛІТЕРАТУРА:

Олександер Шульгин: "Без території" — "Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині", В-во "Меч". Париж, 1934.

Дмитро Донцов: "Підстави нашої політики". Відень, 1921.

"Воля", тижневик, Відень, 1921.

М. Лозинський: "Галичина 1918-21". Відень, 1922.

Василь Мудрий: "Український університет". Фюрт, 1948.

Д-р Матвій Стахів: "Перша совєтська республіка в Україні". Ню Йорк—Філядельфія, 1956.

"Самостійна Україна". Вид. Союза Визволення України. Вецляр, 1917.

"Перша сесія Всеукраїнської Національної Ради". Львів-Відень, 1921.

Українська Загальна Енциклопедія, III. Львів-Коломия...

Енциклопедія Українознавства. Мюнхен — Нью-Йорк, 1949.

Homo politicus: "Упадок Польщі". Краків, 1940.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРОФ. Д-РА РОМАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

Написав д-р Василь Лев, професор Каледжа Мерівуд

Наукова праця проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького засвідчена його численними друкованими працями, розвідками, есеями, статтями, спогадами, рецензіями, оглядами, коментарями, а також вступними або впровідними статтями до інших праць, розкинутими по різних видавництвах, журналах, серійних виданнях наукових інституцій, збірниках і часописах, друкованих різними мовами, відповідно до значення й потреби даної книжки, статті чи розвідки.

Вроджений йому гін до наукової та громадської праці і вроджений талант працювати пером спонукували його і приневолювали працювати наполегливо для збагачення нашої культури, для інформування своїх і чужих про стан нашої науки, культури і політики. Часто мусить він боронити пером наших культурних надбань, наших політичних переконань проти ворожих затій у різних ділянках нашої духової культури. Звідси різноманітність тематики його наукових праць, його підходу до проблематики, трактування стилю цих праць і різномовність опрацювання їх.

Проф. Роман Смаль-Стоцький в основному лінґвіст, дослідник історії і побудови й семантики української мови, далі історик культури, суспільний діяч і політик. Наукову працю розпочав він у ділянці описового мовознавства, аналізи мовних явищ, історії і структури мови. Його найважливіші наукові праці відносяться до цієї ділянки. Одначе його зацікавлення справами нашої культури і політики вже в заранні його наукової праці заставляють його писати на теми історії нашої культури, політики, наших культурних взаємин із іншими народами, а також і про місце українського народу серед інших народів. Потреба інформувати чужинців про нашу культуру кажуть йому крім української писати й іншими мовами, а передусім англійською, що стала панівною мовою міжнародніх культурних взаємин і дипломатичних дій.

Бібліографічний огляд праць Ювілята подаю в групах, починаючи від філологічних праць.

Подаю скороти назв інституцій та збірників, журналів і часописів, зазначуючи місце друку їх; не подаю тих журналів, це друковано тільки одну або дві праці.

ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Нью-Йорк.

НТШ-Д — Наукове Товариство ім. Шевченка — Доповіді, Papers. Нью-Йорк, Філядельфія, Вашінґтон.

Своб. — Свобода, Український щоденник, Джерзі Ситі, Н. Дж.
Трб. — Тризуб, Париж.
Н. Зб. УВУ — Науковий збірник Українського Вільного Університету, Прага, Мюнхен.
УНІ — Український Науковий Інститут, Варшава.
AATSEEL — American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, Philadelphia, Pa.
Am. — America, Catholic Weekly, New York
ASPh — Archiv für slawische Philologie, Berlin
MU SlS — Marquette University Slavic Studies, Milwaukee, Wisc.
MU SlIP — Marquette University Slavic Institute Papers, Milwaukee, Wisc.
PF — Prace Filologiczne, Warszawa
Slav. — Slavia, Praha
SlR — Slavonic Review, London
UkBu. — Ukrainian Bulletin, New York, N. Y.
UkQu. — Ukrainian Quarterly, New York, N. Y.
Svo-W. — Svoboda — Weekly, Jersey City, N. J.
ShSS. — Shevchenko Scientific Society, New York, N. Y.
WA — The Way, Ukrainian Weekly, Philadelphia

I. Мовознавство

1. Smal-Stocki, Roman, Beiträge zur ukrainischen Wortforschung. ASPh, Berlin, 1914, v. 35, pp. 349 - 355.

2. Actio intensiva im Ukrainischen. ASPh, Berlin, 1915, v. 36, pp. 436 - 440.

3. Abriss der ukrainischen Substantivbildung. Wien, 1915. 92 p.

4. Нарис словотвору українських прикметників. Прага, 1925. Накладом УВУ.

5. Die Ukrainische Sprache im Etymologischen Wörterbuch Erich Bernekers. Slav., Praha, v. 5, pp. 1 - 57.

Українська мова в етимольоґічному словарі Е. Бернекера, т. 1. (Slav., Praha, 1926 - 27. Ročnik 5, pp. 1 - 57.)

6. Значіння українських прикметників. Видано за допомогою Міністерства В. Р. і П. О. Варшава, Л. Ідзіковський, 1926, VIII, 85 стор. (*Студії до української граматики,* кн. 1.)

7. Примітивний словотвір. Видано за допомогою Міністерства В. Р. і П. О. Варшава, 1929. VII, 200 стор., 4°. (*Студії до української граматики,* кн. 6.)

8. Ukraińskie etymologje ludowe, PF, Warszawa, 1927.

9. Bildungsprinzipien der ukrainischen Interjektionen. Actes du deuxieme Congres international de linguistique. Geneve, 1933.

10. Znaczenie przymiotnikow ukraińskich. Recueil des communications (No. 6). II Congres international des slavistes. Section linguistique. Varsovie, 1934.

11. Українська мова в Совєтській Україні, (матеріяли і заввага), Варшава, 1936. Праці УНІ в Варшаві, т. 34, Серія фільольоґічна, кн. 6. 272 стор.

12. Поневолення української мови в Совєтській Україні. *Трб,* Париж, 1936, ч. 6.

13. Українська мова в Совєтській Україні. *Енциклопедія Українознавства,* Наукове Товариство ім. Шевченка, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, т. I. стор. 356—358.

14. Die Germanisch - deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache. Mit 35 Abbildungen im Text und auf 8 Tafeln. Leipzig. S. Hirsl, 1942. V, (3), 282 pp.

Гл. Рецензія Я. Рудницького в Südostforschungen, München, 1942, pp. 770 - 774.

15. Slavs and Teutons; the Oldest Germanic-Slavic Relations. Milwaukee, 1950, Bruce Publishing Co. X, 108 pp.

Рецензія: Sviatoslav Hordynsky: UkQu., 1950, VI, 177 - 179.

16. Говір польських партизанів. *Науковий Збірник УВУ*. Ювілейне видання, т. V. Мюнхен, 1948. стор. 168—173.

17. Polish Partisan Slang. Bulletin of the AATSEEL 1949, v. VII, No. 2.

18. Taboos on Animal Names in Ukrainian. "Language", 1950, v. XXVI, 489 - 494.

Гл. рецензія Я. Рудницького: Студія про «Табу» в українській мові. *Новий Шлях,* ч. 50, Вінніпеґ, 1951, і Своб. 1952, ч. 2, ст. 7.

19. The Origin of the Words "Ruś", Winnipeg, 1949. Slavistica, v. VI.

20. Походження і значення назви Україна. *Своб.,* 22, III. 1950. ч. 66.

21. The Ukrans and the Ukrainians. UkQu., 1950, VI, pp. 158 - 162. (pp. 161 - 162: Remarks by Dr. Sichynsky.).

22. Soviet Semantics. UkQu., 1949, V. 71-77.

23. The Displacement of the Indo-European Words for "bear" in Slavic. Bulletin of AATSEEL, 1950, No. 2.

24. The First Promethean League Linguistic Congress. Warsaw, May 31 — June 1, 1936. Baltic and Slavic Countries, v. III. Baltic Institute, Gdynia, 1935.

25. Slavic Languages at the Army Languages School. UkBu,. 1950, No. 8.

26. The Scientific Terminology of the Modern Language Association of America. UkBu., 1950, No. 12.

27. The Soviet Drive for World Domination of the Russian Language. Proceedings of the Philological Section of the ShSS. New York - Paris, 1952. I, 44 - 53.

28. Stalin, the Masterlinguist. The Freeman, New York, June 18, 1951.

29. Reasons of the Revocation of Marr's Linguistic Theory by Stalin, June 1950. Proceedings of the Philol. Sec. of ShSS. New York — Paris, 1955. II, 5 - 22.

30. Terminological Problems of East European History. Svo-W, 1957, No. 109.

31. Термінологічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, *Своб.*, 1957, ч. 63.

32. Introduction to: The Ukrainian Academy of Sciences in Kiev. A List of Dictionaries 1918 - 1933, Compiled by Alex Gregorovich. Toronto, 1957. 12 pp. "Ucrainica Canadiana", 57 - 49a. "Slavica Canadiana", 1957. Winnipeg, 1958. 27 pp. ("Slavistica", No. 33).

33. The Impact of the "Sputnik" on the English Language in the U. S. A. "Papers of the ShSS" — Доповіді, No. 3, 12 pp. 4°.

34. America Demands that Every American of Ukrainian Origin Masters Ukrainian. Svo-W, 1954, Nos.: 12, 20, 34.

35. Проблема українознавства в Америці. *Своб.*, 1958, чч. 237—239.

36. Підготова до міжнародного з'їзду славістів. *Своб.*, 1957.

II. Літературознавство

37. Шевченківська пам'ятка з портретом Вашінгтона. УВАН в США. *«Шевченко»*, Річник 3. 1954, стор. 35—38.

38. Місце Тараса Шевченка в історії української нації. *Українець в Австралії*, 2. червня 1963, ч. 11 (153), стор. 5—6.

39. The Stature of Shevchenko in the Past and Present. У століття смерти Тараса Шевченка. *Доповіді НТШ, Бібліотека Українознавства*, т. 9. Накладом осередку праці НТШ у Філядельфії, Па., ЗДА, 1962. стор. 9—17.

40. Shevchenko and the Jews. "Papers", Доповіді, ч. 8. Chicago: ShSS Study Center. Chicago, 1959. 11 pp. 4°.

41. Shevchenko and the Jews. (Selected parts of the paper prepared in dedication to the memory of the Ambassador of the Ukrainian National Republic to the Great Britain, Hon. Arnold Margolin. ShSS Study Center. Chicago, Ill., 1959. 11 pp. — 86th Congress, 2nd Session — House of Representatives Document, No. 445. Europe's Freedom Fighter Taras Shevchenko, 1814 - 1861. A Documentary Biography of Ukraine's Poet Laureat and National Hero. United States Government Printing Office, Washington, 1960, pp. 30 - 32.

42. (І. Дубицький і Р. Смаль-Стоцький): Шевченко в англійській мові. Повне видання творів Тараса Шевченка. *Український Науковий Інститут* у Варшаві, т. XV, Варшава, 1938,

43. (Р. Смаль-Стоцький і І. Дубицький): Шевченко в німецькій мові. Повне видання творів Тараса Шевченка. *УНІ*, в Варшаві, т. XV, Варшава, 1938.

43a. Shevchenko Meets America. MU SlIP, No. 18. Milwaukee, Wisc., 1964. 71 p.

44. Франко в Чернівцях. *Діло*, Львів, 1938, ч. 120.

45. (Manning C. A. and Smal-Stocki, joint author): The History of Modern Bulgarian Literature. New York, Bookman Associates (1961). 198 p.

46. Preface to "Klonowicz and Ukraine" by Marion Moore Coleman. MU SlIP, No. 17. Milwaukee, 1963.

47. Міцкевич і Україна. Передмова до перекладу «Пана Тадеуша» Максима Рильського. Варшава, 1934.

48. Preface to «Pushkin's "Poltava"», by John P. Pauls. Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Studies, English Series, v. 1 (12). New York, 1962. pp. vii - viii.

49. J. S. C. de Radius, an Unknown Forerunner of Comparative Slavic Literature. ShSS — "Papers", Доповіді, No. 6. Washington, D. C. 1959, 20 p., 4°.

III. Літературні й мемуарні сильветки

50. Спогади про Зенона Кузелю. *ЗНТШ*, 1962, т. 169. Париж — Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто — Сідней. (*Збірник на пошану Зенона Кузелі*). стор. 44—51.

51. Шістдесятиліття Богдана Лепкого. *Трб.* Париж, 1932.

52. Bohdan Lepki. Wiadomości Literackie, Warszawa, 1933.

3. Олександер Лотоцький. *Енциклопедія Українознавства*, т. II.

54. Софрон Васькевич-Витвицький. Мюнхен, 1956. 12 стор. (Відбитка з *НЗб УВУ*, т. VI, стор. 235—243.)

55. Володимир Залозецький. Сімдесятліття лідера Буковини. *Своб.*, 1955, ч. 246.

56. Dr. Eduard Benesh. UkBu., 1948, No. 11.

57. Ґергард Гавптманн і Україна. *Трб.*, Париж, 1933.

58. Віґгем Стід. *Своб.*, 1956, ч. 15.

59. Проф. Генрих Улашин. *Своб.*, 1956, ч. 134.

60. Андрій Яковлів (1872—1955). *На слідах*, 1955, ч. 3.

IV. Сильветки державних мужів і культурних діячів.

61. Mazepa and Mazepists. UkBu., 1950, No. 12.

62. Мазепініяна в Америці. *Своб.*, 1952, ч. 43.

63. Мазепинська річниця. *Своб.*, 1958, ч. 90.

64. Клейнод Гетьмана Івана Мазепи. *Трб.* Париж, 1937, чч.40—41. Передрук в *Новий час*, Львів, І. IX. 1937. (*Літературно-науковий додаток*).

65. Реґаліюм української державности. *Календар «Свободи»* на Мазепинський рік 1959. Джерсі Ситі, стор. 57—58.

66. Мазепинські традиції УНР. *НТШ — Доповіді*, ч. 18. Нью-Йорк, 1961. 28 стор.

67. Simon Petlura. SlR., 1926. No. 13, pp. 154 - 156.

68. У справі св. пам'яти Митрополита Полікарпа. *Своб.*, 1955, чч. 27—29.

V. *Культурно-національні відносини та взаємини*

69. Україна й Америка. *Ювілейний календар «Свободи»* на рік 1958. стор. 70—79.

70. The Bessarabian Question. Svo-W., 1949, No. 31.

71. Україна й Болгарія (болгарською мовою). Болгарска Мисль. Софія, 1933.

72. The Bukovinian Ukraine. Svo-W., 1949, No. 20.

73. Буковина, її минуле й сучасне. *Своб.*, 1957, ч. 75.

74. The Problem of the Caucasus. UkBu., 1949, No. 4.

75. The Influence of the Irish Spirit on Ukraine. UkBu., 1953, No. 13.

76. The Relations between Americans of Jewish and Ukrainian Descent, Svo-W., 1956, Apr. 21.

77. Ukrainian Thoughts on the Jewish Passover. Svo-W., 1956, No. 66.

VI. *Культура, освіта, побут*

78. Centres of Ukrainian Learning. SlR, 1923, II, 559 - 565.

79. Завдання української науки в США і Канаді. НТШ. Торонто. Бюлетень, Торонто, 1953, ч. 1(4), стор. 7—9.

80. Проблеми української вільної науки. *Своб.*, 1958, ч. 137.

81. Вісімдесятиліття Черновецького університету. *Своб.*, 1956. ч. 64.

82. The Hardward Handbook of Slavic Studies, Svo-W., 1950, No. 1; UkBu., 1950, No. 2.

83. Московський університет АК ВБ. *Своб.*, 1955, ч. 192; Також у: *Наш клич*, 1955, ч. 39.

84. A Panrussian Smearer in the Indiana University. Svo-W., 1953, No. 76.

85. Russian Book Burners in America. UkBu., 1953, No. 168. Також Reprint. 4 pp.

86. The Fight for Academic Freedom in the Soviet Union and Behind the Iron Curtain. Svo-W., 1954, No. 59 (March 27).

87. Russian Emigré Scholars on Genocide. UkQu., 1959, XV, 153 - 161.

88. Discrimination and Bias in Two UNESCO Publications. ShSS — "Papers", 1961, No. 16., 23 p. See also: UkQu., 1961, XVII, 9 - 23, 163 - 171.

89. (Roman Smal-Stocki and Alfred Sokolnicki — Preface): A Survay of Student Knowledge of the Soviet Union and Its History in a Wisconsin High School. MU SlI, Papers, No. 7. May 1960. 16 p.

90. Problems of the Teaching Soviet Union and Slavic History. MUSlIP, 1960. No. 8, 7 p.

91. Roman Smal-Stocki and Alfred Sokolnicki: Slavic Institute of Marquette University 1949 - 1961. MU SlIP, No. 11. Milwaukee, (1962), VII, 37 p.

92. Новий осяг НТШ в Америці. *Своб.*, 1960, ч. 72.

93. Рецензія на: Encyclopedia Britannica article: Ukraine and White Russia. The Annals of the U.F.A.A.S. in the U. S. A. New York, 1951, I, 172 - 174.

94. The Soviet Union in American Encyclopedias. The Educational Reviewer, 1951 - 1952, Nos. 1, 2, 3.

95. Background of Christianity in the Ruś - Ukraine. The Ark, 1951, VII, 60 - 61.

96. The Russian Orthodox Bishop's Ukase to the American Press. Svo-W., 1953, No. 178.

97. Світогляд наших хліборобів. *Овид*, 1958, ч. 4, стор. 8-10.

98. Пізнай себе. Замість передмови до «Український рік в народніх звичаях», т. III. проф. Степана Килимника. *Праці Інституту. Дослідів Волині*, т. III. Торонто, 1962.

99. Расовий і соціяльний дуалізм українців. *Діло*, 1935, ч. 270.

100. Краса і погань. *Праці Українського Історично-Філософічного Товариства в Празі*. Прага, 1937, ч. 36.

101. Необхідно скликати музейну конференцію. *На слідах*, 1956, ч. 2.

102. За вірну інформацію світового робітництва. *Своб.*, 1957, ч. 39.

103. За розумну фінансову господарку нашої спільноти в Америці. *Вільна Україна*, 1956, ч. 6, стор. 33—40.

104. The Importance of Ukraine to World Economy. UkBu., 1949, No. 17.

105. Red Influences in the American Motion Picture. UkBu., 1960, Nos. 17 - 18.

106. Die Erforschung der Emigration aus dem russischen Imperium und ihre Aufgaben. Sonderabdruck aus: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 8, Heft 2. Zum XI Internationalen Kongress für Geschichtswissenschaften in Stockholm. 1959, pp. 231 - 235.

VII. Історія, політика, совєтознавство

107. Why Ukrainian D.Ps. Refuse to Go Home? Am., 1952, v. LXXVIII, No. 7.

108. Soviet Crimes against Humanity. UkBu., 1948, No. 4.

109. Laughter and Liberty. UkBu., 1948, No. 8.

110. A Call to Unity. UkBu., 1948, No. 13.

111. U. S. S. R. — The Soviet Ukraine Today. Svo-W., 1957, No. 103.

112. Недомагання організації наших історичних дослідів. *Гомін України*, 1955, чч. 47—48.

113. Потреба перестороги. *Своб.*, 1956, ч. 37.

114. Application of the Ukrainian Republic for Admission to the League of Nations. Demande d'admission dans la Sociéte des Nations de la Republique Ukrainienne. Avec la préface de Roman

Smal-Stocki... Paris. Association ukrainenne pour la Société des Nations. 1930, V, 25, 2 pp.

115. Ukraine et l'a paix. Paris. Association Ukrainienne pour la Société des Nations, 1931. 8 p.

116. Actions of "Union for the Liberation of Ukraine" During Word War I. UkQu., 1959, XVI, 169 - 174.

117. Ukraine as the Geopolitical Basis of Russian Imperialism. UkQu., 1952., VII, 116 - 118.

118. München im ukrainischen Freiheitskampf. Ukrainer in München. Verlag Ukraine, München, 1958, I, 61 - 65.

119. Vernadsky's Conception of the Origin of the Slavs. ShSS — Proceedings — Historical-Philosophical Section. New York — Paris, 1951, I, 57 - 62.

120. Roman Smal-Stocki: Preface to: "Secret Nazi Plans for Eastern Europe" by Ihor Kamenetsky. Cleveland, 1959.

121. Roman Smal'-Stocki: Introduction to: "Arms of Valor", by Lt. General Pavlo Shandruk. Robert Speller Publications, 1959.

122. The Free State Phanar at Istambul. UkBu., 1947, II, 9.

123. Nationalism in Our Divided World. UkBu., 1958, Nos. 11 - 12.

124. Націоналізм у світі. *Своб.*, 1958, ч. 86.

125. Origin of National Communism. MU SlIP, 1958, No. 2, pp. 311 - 326. (v. XIV).

126. Russian Imperialism or Communist Aggression. Remarks on the Margin of the articles by Porf. M. Karpovich published in the New Leader, June, 4 and 11, 1951. UkQu., 1951, VII, 373 - 377.

127. Russian Communism — the Zenith of Russian Imperialism and Messianism. Die Nationalitätenpolitik Moskaus, München, 1961. No. 1 (5 - 6), pp. 5 - 12.

128. The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism, by Roman Smal-Stocki with Preface by Lev E. Dobriansky. Milwaukee, 1952, The Bruce Publishing Company. XXV, 474 p.

129. Рецензії на цю книжку: Stuart R. Tompkins, The Annals of the American Academy, January 1953, Philadelphia, UkQu., 1953, IX, 192; — L.E.D.; UkBu., 1952, VIII, 181 - 183.

130. The Soviet Union — A Colonialist Power. The World Forum, No. 2. Washington, D. C., 1960.

131. Pan-Russian Propaganda and Scientific Facts. UkBu., 1950, No. 23.

132. Toward a Correct Evaluation of Sputnic. UkBu., 1958, Nos. 5 - 6.

133. Slave Labor in Russia. Svo-W., 1950, Nos. 15 - 16.

134. Enslaved Non-Russian Peoples of the Soviet Union and America. Svo-W., 1951, No. 53, UkBu., 1952, No. 2.

135. Is Stalin Sacrosanct? Svo-W., 1951, No. 26.

136. From Bolshevik Stalin to Menshevik Dallin. (Remarks on "The New Soviet Empire" by David J. Dallin). UkQu., 1951, VIII, 337 - 343.

137. Russian Menshevik Imperialism. Svo-W., 1952, No. 48.

138. Расизм — знаряддя гітлеризму й сталінізму. *Своб.*, 1952, ч. 315.

139. Наступ совєтської пропаґанди на Америку. *Своб.*, 1955, ч. 135.

141. Ukraine as the Geopolitical Basis of Russian Imperialism. (Maps by M. Kulycky). UkQu., 1952, VIII, 116-122.

141. National Movements in the Soviet Union, Contemporary Russia. London, 1936.

142. The Right of Selfdetermination of the Non-Russian Nationalities in the Soviet Union. UkQu., 1949, V. 360 - 365.

143. The Captive Nations: Nationalism of the Non-Russian Nations in the Soviet Union. New York, 1960, Bookman Associates. 118 p.

144. Roman Smal-Stocki: Joseph S. Roucek. UkQu., 1960, XVI, 186 - 187.

145. The Struggle of the Subjugated Nations in the Soviet Union for Freedom. Sketch of the History of the Promethean Movement). UkQu., 1947, III, 324 - 344.

146. The Genocide Convention. UkQu., V, 144 - 163.
(Цілість влучена до: Congretional Record, V. 95, ч. 120, конґресменом Льоренсом Смітом).

147. Toward Dismantling the Iron Curtain. UkBu., 1950, No. 1.

148. American Experts on Russia, WA, 1949, No. 42.

149. All-American Conference to Combat Communism. Svo-W, 1956, Nos. 231 - 236.

150. Statement, Hearings before the Select Committee on Communist Aggression Investigation, Fourth Interim Report, Part II. United States Government Printing Office, Washington, D. C., 1954, pp. 911 - 943.

151. Memo on the Office Memorandum, Februar 23, 1954, from Sergius Yacobson, Chief Slavic and East European Division, on Subject: Criticism: Tensions within Soviet Union. Congressional Record, House, 1954, pp. 4054 - 4055.

152. «Совєтська Україна зустрілась з Вашинґтоном». *Своб.*, ч. 22, 3. II. 1964.

В цей реєстр наукових і публіцистичних праць проф. Романа Смаль-Стоцького не входять рецензії, відозви, промови, замітки і короткі згадки про різні культурні чи політичні події тощо. Сьогодні на еміґрації, де немає старокрайових щоденників і журналів, важко вишукати передвоєнні друки Ювілята. Крім рецензій майже все, що

появилося в вільному світі після другої світової війни, подано в цьому огляді.

Треба ще відмітити участь проф. Романа Смаль-Стоцького в видавничій діяльності українських та чужинних наукових інституцій, із якими Ювілят зв'язаний своєю працею на американському континенті. Тут подаю перелік їх:

1. *Нові Виховні Шляхи* спільно з проф. Василем Сімовичем, Берлін; I—V випусків. 1917—1922.

2. *Студії до української граматики* разом з проф. Іваном Огієнком; Варшава, I—VI випусків. рр. 1926—1939.

3. *Праці Українського Наукового Інституту* в Варшаві. Від початку заснування його в 1929 р. до 1939 р. був він секретарем і редактором видань Інституту. Під його редакцією вийшло понад 50 випусків — книжок у різних наукових серіях.

4. *Публікації Українського Товариства Прихильників Ліґи Націй,* в рр. 1927—1946.

5. *Герби України* М. Битинського, разом із о. пралатом Августином Волошином в рр. 1944—1945.

6. Український Науковий Інститут — *Бюлетень Комісії для вивчення проблем польсько-українських,* ч. 1—5, Варшава, 1935. (Ці публікації появилися теж як том LIV праць УНІ).

7. Повне видання творів Тараса Шевченка під редакцією Олександра Лотоцького, Романа Смаль-Стоцького та Павла Зайцева, в рр. 1934—1939. Зокрема: «Шевченко в чужих мовах» за редакцією Романа Смаль-Стоцького. т. XV цього видання. Варшава, 1938.

8. Marquette University Slavic Studies, 1955 - 1961, vs. I - VI. (Edited by Roman Smal-Stocki and Alfred Sokolnicki).

9. Marquette University Slavic Institute Papers, 1949 - 1963, vs. 1 - 18. (Edited by Roman Smal-Stocki and Alfred Sokolnicki).

10. Soviet Communism or Russian Imperialism. (Symposium at the Notre Dame University; Dec. 11, 1952. Prof. Roman Smal-Stocki represented the Shevchenko Scientific Society). See: UkQu., 1952, VIII. 379.

Василь Лев

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОГО КИРИЛИЧНОГО ПИСЬМА

Написав д-р Михайло Міллер

Професор Українського Вільного Університету

Для міркування про час, умовини й обставини виникнення старослов'янського письма, маємо дуже мало даних, завдяки чому в цьому питанні вже давно у дослідників виникли серйозні розбіжності, які не вирішені і до сьогодні.

Саме є дві старослов'янські абетки: так зв. кирилиця і глаголиця. Але вже в питанні про їх виникнення немає одностайної думки. До останньої війни советські дослідники вважали, що обидві ці форми письма виникли в північній частині балканського півострова, кирилиця в його східній частині, а глаголиця — в західній. До того вважалося, що глаголиця виникла раніше, ще в 8-му сторіччі, а кирилиця пізніше, в 9-му. Глаголиця виникла на основі латинського курсиву 7-го ст., а кирилиця — на основі грецького уставного письма. Нині ж советські дослідники намагаються довести, що глаголиця виникла в Надчорномор'ї і знаходяться в ній літери ніби то з старожидівського, вірменського і грузинського письма».[1])

Ми же вважаємо, що обидві ці форми старослов'янського письма виникли більш-менш одночасно. На це вказує їхня внутрішня близкість, однаковий абетковий склад, розполіг, звукове значення і назви літер. Але разом з тим літери кирилиці і глаголиці дуже різко відрізняються за своєю формою.

Немає сумніву в тому, що обидві форми давньослов'янського письма виникли у зв'язку з початком розповсюдження християнства серед східніх слов'ян у 9-му сторіччі. При тому глаголицю, як дуже складну за формою напису літер, доволі швидко витиснула кирилиця. Найдавніший документ писаний глаголицею, що дійшов до нас, це так звані «Київські листки», що відносяться до самого початку 10 ст. У східніх слов'ян, при повному пануванні кирилиці, ще до 12 сторіччя включно в книгах і написах на стінах церков траплялися окремі літери, слова і цілі речення, писані глаголицею. Так у «Книзі 12-ти малих пророків», написаній в Новгороді в 1047 р., відзначено до 90 глаголичних літер і цілі слова, писані глаголицею. Зустрічаються також в словах, писаних кирилицею на стінах собору св. Софії в Новгороді. Після 12 ст. глаголичні літери у східніх слов'ян зникають повністю. У західніх слов'ян глаголиця трималася значно довше, аж поки

не була остаточно витиснута латинським письмом. Але у хорватів деякі церковні книги писали глаголицею ще до 18 сторіччя.

Звичайно нема сумніву в тому, що у слов'ян, ще до появи справжнього письма, існували якісь засоби примітивного запису. Так сербський монах Храбр, 10-го сторіччя, сповіщає, що раніше слов'яни не мали книг, але рисами і різами читали і ворожили, тому що були поганами. І так протягалося довший час. Після ж охрищення стали вони користуватися латинськими і грецькими літерами, але в цих абетках не було багатьох літер для переказу деяких звуків слов'янської мови. І ось тоді Костянтин Філософ із Солуня утворив письмо пристосоване до слов'янської мови, поклавши в основу його грецькі уставні літери, а ті літери, яких не було в грецькому письмі, придумав сам.

(Констянтин, на прізвище Філософ, в дальшому — зробившись монахом, прийняв ім'я Кирила. Роки його життя 827-869. В перекладах св. Письма на слов'янську мову йому багато допомагав його молодший брат Методій, який по смерти Кирила був призначений єпископом Панонії. Вони були греки з походження, з міста Солуня, нині Салоніки, на північному Балкані. Обидва брати знали кілька мов).

З умови Київського князя Олега з греками 911 р. відомо, що «давня дружба» між християнами-греками і поганською Руссю була «багато разів» стверджена не тільки словом, але й письмом. Можна думати, що ці умови складалися на письмі двома мовами. Позатим у цій умові говориться про те, що коли хтось із русинів, що працювали в грецькій землі, помре, то його майно має перейняти той, кому покійний відписав у своєму заповіті.

В умові Київського князя Ігоря з греками 945 р. впрост говориться про дві харти, тобто документи писані на пергамені. Найбільш імовірним є те, що обидві ці умови в слов'янському тексті були писані вже кирилицею. Так у розкопах могильника в Гніздові (близько Смоленського), знайдено уламок корчаги з написом «Гороухща». Весь комплекс цієї знахідки вказує на початок 10 сторіччя. Таким чином нема сумніву в тому, що кирилиця почала заходити в Україну-Русь ще задовго до офіційного прийняття християнства Київським князем Володимиром Великим в 988 р.[e])

Що ж до примітичного письма «рисками і різами» у слов'ян, то крім звідомлення сербського монаха Храбра, маємо низку відомостей і з інших джерел. Так арабський письменник Ібн-Фадлан в 920-921 рр. їздив у Болгарське царство над Волгою і оповідає про те, що на той час там умер значний русин. Над його похованням висипали могилу і на її вершку встромили шматок білої тополі, на якому написали ім'я померлого і ім'я царя русів.

Другий арабський письменник Масуді, що вмер у 956 р., сповіщає, що в одному з руських, очевидно поганських, капищ, він бачив на камені напис з пророкуванням. Арабський письмен-

ник Ібн-ель-Надим сповіщає, що він бачив у 987 р. руський напис, вирізуваний на дощечці і навіть наводить зразки цього письма. Але воно не має нічого спільного з старослов'янським письмом і має більше рунічний характер.[3])

Єпископ Мерзебурзький, 11-го сторіччя, описуючи храм Ретри в західніх слов'ян, сповіщає про дерев'яних богів, з вирізуваними на них їхніми іменами. Костянтин Порфірогенет, 10-го сторіччя, сповіщає про те, що хорвати давали після хрищення, власноручні підписи.[4])

Звичайно до всіх цих повідомлень треба підходити дуже обережно, бо крім їхньої недостатної ясности, не можна забувати того, що протягом 9-го і майже всього 10-го сторіччя русами називали не слов'ян, а скандинавів.

Проте нема сумніву в тому, що у слов'ян, особливо східніх, існувало примітивне письмо рисками і різами, і не тільки до виникнення правдивого письма, а й далеко пізніше, особливо у віддалених місцях Руси, і серед неписьменних. Ще на початку 19 ст. існували для рахунку палички, на яких робили нарізки. Такі рахівниці називалися бірками.

Найдавніший напис кирилицею знаходиться в Болгарії, в церкві в Преславі. Він відноситься до 893 р. Але кілька років тому, таки там у Болгарії біля гирла Дунаю, знайдено надгробний камінь з ім'ям похованого, написаний кирилицею. Цей напис вважається за ще раніший від Преславського. Ми вже згадували про знахідку корчаги з кириличним написом початку 10 ст.[5])

Оскільки кириличне письмо було безпосередньо пов'язане з богослужбовими книжками, а опісля і з християнством, нема сумніву в тому, що християнство, разом з кирилицею, почало просякати в Русь задовго до офіційного прийняття християнства князем Володимиром, наприкінці 10-го сторіччя.

В окружному посланні візантійського патріярха Фотія 867 р. говориться про охрищення «росів» в наслідок їхнього нападу на Візантію. В нашому літописі цей похід на Царгород віднесений до 866 р. і пов'язується з іменами київських князів Аскольда і Дира. В умові кн. Ігоря з греками 945 р. кілька разів говориться про християн в його дружині. Княгиня Ольга в 957 р. та в 959 р. їздила до Царгороду, прийняла там християнство і привезла з собою до Києва священика. Не договорившись у Царгороді про умови охрищення всієї Руси, кн. Ольга звернулася до германського короля Оттона і той, трохи пізніше, надіслав до Києва єпископа Адальберта, але на той час більшість русів ще не була підготована до прийняття християнства, і Адальберта за якийсь час із Києва прогнали. Лише наприкінці 10-го сторіччя християнство вже остільки розповсюдилося в Наддніпрянській Русі, що сталося вже можливим заведення християнства як державної релігії. Але в Московії, на півночі і на сході, християнство розповсюджувалось дуже повільно, ще протягом кількох століть.

Кирилиця, що разом з християнством розповсюджувалась серед усіх східніх слов'ян, згодом набула значних змін. Поступово деякі літери відкинуто, а в 1708 р. московський цар Петро I ще більш змінив кирилицю, не тільки по її складу, але й по формі напису літер. Так було створене так зване цивільне російське письмо, що існує і досі в російському письмі, а з деякими змінами і в українському та білоруському. Позатим советська влада примусово завела це письмо для всіх тюрських, фінських народів у Надволожі та палеоазіятських племен. Кирилиця лежить також в основі сучасного болгарського та сербського письма.

Особливу плутанину та протиріччя в питанні походження старослов'янського письма у російських дослідників завів зайвий російський патріотизм та самолюбство. Ці ультрапатріотичні передпоклади цілком позбавили дослідників необхідної наукової об'єктивности і примушують їх деякі факти замовчувати, інші пояснювати однобічно, або й зовсім викривлювати.

Так немає сумніву в тому, що протягом усього 9-го та майже всього 10-го сторіччя, русами називалися нормани, варяги, які сприяли виникненню Київської держави. Всі документальні пам'ятки, що відносяться до тієї доби, чітко розрізняють русів від слов'ян. Назва Рос (Русь) походить від назви краю Русляґен у Швеції. Самі варяги називали себе Рус-бюґґаре, а фіни і досі звуть шведів руотсаляйґет, а Швецію — Руотсі. Всі перші руські князі, бояри і купці мали шведські імена: Рюрик, Аскольд, Дир, Олег, Ольга, Рогвальд, Рогніда (Роґнгільда), Свинель і т. д. В київських святцях 11-го стор. знаходилися імена: Маґнус, Оляф, Канут, Альбан. В 13-му сторіччі вони були вже викреслені як католицькі.

В мирній умові Київського князя Олега з греками 912 р. говориться: Ми **від роду руського** Карли, Інеґельд, Фарляф, Веремуд і т. д., всього 15 імен, всі скандинавські. В умові київського князя Ігоря з греками 945 р. говориться: Ми **від роду руського** посли і купці Івор, Вуєфаст, Іскусеві, Слюді і т. д., разом близько 40 імен — всі скандинавського походження, виключаючи два останні, що можуть бути слов'янськими: Синко і Борич.[6]) Костянтин Порфірогенет у своїй відомій праці про управління Імперією, наводить назви дніпрових порогів рівнобіжно по руськи і по слов'янському. Всі слов'янські назви зрозумілі, а руські назви мають пояснення лише з староскандинавської мови.[7])

Що «руссю» первісно називали варягів, визнало в своїх дослідчих працях 14 видатніших російських істориків. Намагання же інших, другорядних істориків, довести, з російського псевдопатріотизму, що назва «Русь» нескандинавського походження, довела до цілковитого скандалу, бо один з них домагався довести слов'янське походження русів, другий — хозарське, третій — угорське, один — фінське, другий — литовське, третій — ґотське і один — місцеве, київське. При цьому прибічником кожної з цих гіпотез був тільки її автор. Проф. Роман Смаль-Стоцький вису-

нув дуже цікаву гіпотезу про те, що Руссю називалась пануюча верства, яка складалась з людей русявих, в протилежність простому народові, який був чорнявий і називався «черню».

Така розбіжність у поглядах на походження русів у другорядних російських істориків, яку ми наводили вище, демонструвала лише повну необґрунтованість, а тому й бездопомічність всіх так званих антинорманських гіпотез та їхніх носіїв.

Звичайно русів перше було небагато: князі, бояри, дружина і вони вже до кінця 10-го сторіччя повністю розплились у слов'янському морі, залишивши тільки, першій слов'янській державі на Дніпрі, назву Русь. В дальшому, з поширенням Київської держави аж по Закарпаття та до Балтійського моря, ця назва розповсюднилась і на всі ці терени. В 17-му сторіччі, після захоплення України-Руси Москвою, остання привласнила собі і назву «Русія», хоч ще довгі часи й після того, чужинці називали Московську державу — Московією, а росіян — московитами. Поляки й українці звали росіян — москалями.

Так назва «Русь» пішла первісно від норманів. Аналогічних прикладів маємо багато в історії. Так тюркське плем'я болгарів створило державу над Дунаєм, але ті тюрки-завойовники швидко розплилися в слов'янській масі і залишили їй свою назву, яка існує і досі. Франція набула свою назву від ґерманського племени франків, яке вперше заснувало на її терені державу і, хоч Франція заселена романськими племенами, які й говорять романською мовою, ця давня назва ґерманського походження залишилась і досі. Так само великий край Бурґундія набув свою назву від ґерманського племени бурґундів, в Еспанії одна країна зветься Андалюзія, від племени вандалів, а в північній Італії великий край Льомбардія набув свою назву від лянґобардів.

В СССР, ще гірше ніж у старій Росії, відбився російський націоналізм, особливо після другої світової війни. Під час цієї війни цілі полки, дивізії і совєтські армії переходили до німців, не бажаючи обороняти совєтську владу. Після війни Сталін пояснив це, небувале в історії, явище недостачею у російського народу патріотизму. З цього приводу він виступив з відомою промовою, в якій оголосив тост за «великий російський народ». Після того партійний історик А. Панкратова написала, на доручення КПСС, книгу під назвою «Великий російський народ».[8]) Цю книгу, для розвитку російського патріотизму, почали читати і вивчати у всіх учбових закладах, на всіх партійних та професійних зібраннях і т. д. Ця книга давала нові директиви щодо совєтської національної політики. І цей новий напрямок, звичайно, найбільш відбився на фронті історичних наук, які й були повністю перебудовані. Так усі археологічні культури на терені европейської частини СССР, починаючи від Р. Х., не дивлячись на великі різниці між ними, оголошено слов'янськими. Ґотів повністю викреслено з історії України, а багаточисленні і давні відомі пам'ятки ґотської культури оголошено «виробами слов'янських майстрів»;

в дальшому цю культуру оголошено антською, а антів оголошено слов'янським плем'ям, хоч кого називали Йордан і Прокопій із Кесарії антами, досі неясно. Остання згадка про антів відноситься до 602 р. і далі ця назва ніколи і ніде не зустрічається. Перша Київська держава ніби виникла цілком самостійно і ні скандинавці ні Візантія ніякого впливу на її формування не мали. Такі категоричні обов'язкові вимоги політики КПСС припинюють будьякі дослідження в ряді археологічних та історичних питань, заводять науку в тупий кут і припиняють її дальший розвиток.

Відбився цей російсько-советський націоналізм і на питанні виникнення старослов'янського письма. Советський академік Обнорський напр. пише, що «зовсім не з'явилося б сміливим припущення, що якісь форми письма належали руським уже антського періоду».[5]) В Советській Енциклопедії анти відносяться до 4-6 сторіччя. Звичайно гіпотези потрібні у кожній науці, бо дальша розробка гіпотез посуває розвиток науки наперід. Але всяка гіпотеза мусить мати під собою хоч будьяку основу. А припущення Обнорського нічим необґрунтоване. Якби слов'яни вже в 4-6 сторіччі, крім примітивних знаків, мали якесь письмо, то про це збереглися б напевне якісь згадки у тогочасних письменників інших народів. І якби слов'яни вже в ті часи мали своє письмо, то Костянтинові Філософові не було б ніякої потреби складати слов'янську абетку.

В «Житті св. Кирила» (Костянтина Філософа) говориться про те, що під час свого перебування в Херсонесі в 860 р. він знайшов там євангелію і псалтир, писані руським письмом, а також чоловіка, який говорив тією мовою. Костянтин швидко навчився читати це письмо, що здавалося грекам, які були при ньому, чудом. Наводячи це звідомлення, сучасні советські дослідники твердять, що не може бути ніякого сумніву в тому, що то було східньослов'янське, саме руське письмо. Далі вони висловлюють різке обурення з приводу того, що попередні російські дослідники вважали, що це було ґотське або скандинавське письмо. Таку думку вони вважають грубо помилковою і пояснюють її тим, що раніше існувало викривлене уявлення про відсталість руського народу. Між тим цілком ясно, що ті дослідники дореволюційного часу, які вважали, що святі книги в Херсонесі були писані ґотським або скандинавським письмом, були значно ближчі до правди. Ми вже згадували, що русами, не тільки в 9-му, а й в 10-му сторіччях, називали тільки норманів і взагалі ґерман, відрізняючи їх від слов'ян. Ніякого руського, в сенсі слов'янського, письма в 860 р. не могло бути і не було, бо за рядом свідоцтв арабських та інших письменників, навіть у 10-му сторіччі ще довгий час писали і ворожили «рисами і різами», а такими примітивними знаками не можливо написати ніяких цілих книжок. Позатим, якби насправді в 860 р. існувало вже слов'янське пись-

мо, то для чого б тоді Костянтин Філософ став складати слов'янську абетку, що її відносять звичайно до 863 року?

Готи прийняли християнство вже на межі 4-го сторіччя. Прокопій з Кесарії сповіщає, що в 546 р. Кавказькі ґоти, т. зв. тетракситы, надіслали своїх послів до Візантії, з проханням призначити їм єпископа, бо їхній помер.[10]) Вестґотський єпископ Вульфіля, близько 311-383 рр., в наслідок переслідування християн вестґотським князем Атанаріхом, вивів своїх ґотів християн в північну частину Балканського півострова. Вульфіля перекладав на ґотську мову книги Святого Письма. В Криму ґоти з'явилися вже в 3-му сторіччі. Тут вони мали своє князівство, що існувало до кінця 15-го сторіччя. Кримські ґоти були християнами і мали свого єпископа, який пізніше був підвищений до ранґи митрополита. В Кримських горах збереглося від тих часів чимало т. зв. скельних церков з фресками і один більший манастир.[11])

При таких умовах найбільш правдоподібним можна думати, що книги священного письма, писані руським письмом, були ґотськими богослужбовими книгами в перекладі Вульфілі. Те, що Костянтин Філософ швидко опанував читання і розуміння того письма, пояснюється тим, що саме в ті часи ґотське письмо мало ширше розповсюдження на північному Балкані і Костянтин був з ним досить обізнаний. Це своє знання остґотського і вестґотського письма Костянтин широко використав при складанні слов'янського письма.

Якщо підійти до старослов'янського кириличного письма цілком об'єктивно, без ніяких націоналістичних або політичних передпокладів КПСС, то можна бачити цілком ясну і логічну картину: старослов'янський кириличний шрифт складається з 43 літер, з яких около 27 запозичені з грецького монументального письма. Проте своєрідний стиль напису старослов'янських літер значно відрізняється від простішого нарису грецьких літер. Якщо ж порівняти грецькі літери сталослов'янського письма з остґотським письмом, то стає цілком ясною повна тотожність цих літер у формі їхнього нарису. Отже немає сумніву в тому, що літери грецького походження в кирилиці були взяті не безпосередньо від грецького уставного письма, а від остґотського, яке й побудовано на грецькому шрифті, з наданням літерам трохи особливої форми нарису.

Що ж до останніх около 18 літер кирилиці, то вони не видумані Костянтином Філософом, як думав монах Храбр і як думають совєтські дослідники, а всі взяті з ґерманського рунічного письма.

Рунічне письмо виникло в північній Італії в 2-му сторіччі н. д. і швидко розповсюдилося по всій Европі. Найбільшого розвитку і розповсюдження рунічне письмо осягає в 8-9 сторіччі, але далі — з розповсюдженням християнства — витискає його латинське письмо. Германських мов було кілька, в зв'язку з чим і

руни в різних місцях Европи мали трохи інші форми. Так були північно-італійські руни, загальноґерманські, англо-саксонські, карлійські, іберійські, данські і ін. А в зв'язку з трохи іншою вимовою деяких голосних літер, вживалися т. зв. діякритичні знаки у вигляді крапки в середині кола в тих літерах, які в своєму нарисі мали коло. В 8-9-му сторіччі рунічне письмо було особливо розповсюджене в північній частині Балкану і, очевидно, було добре знайоме Костянтинові Філософові.[12])

Якщо уважно розглядати всі літери старослов'янського письма негрецького походження, то стає цілком ясним їхнє рунічне походження. До цих літер відносяться Б, Ж, З (земля), З (зѣло), Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ѣ, Юс великий, Юс великий йотований, можливо ще якісь літери. Поскільки точно перенесено руни в кирилицю, видно напр. з того, що в старослов'янському письмі літера О і другі з колами, мали в середині кола діякритичну крапку, яка в слов'янському письмі вже не має ніякого значення. Згодом запозичення було повне і механічне.

В написі 10-го сторіччя, на уламку корчаги з могильника в Гніздові, про яку ми вже згадували, літера Щ написана цілком у формі манруни. До групи манрун відносяться також літери Ж, Ц, Ч і Ш. Що ж до літер т. зв. юсів, великого і малого, простих і йотованих, то з них юс великий уявляє собою руну «утал» з діякритичною сторчовою рискою всередині, а юс малий — грецьку літеру А, з такою ж діякритичною рискою. В дальшому юси виключено із слов'янського письма. З переходом старослов'янської мови і письма в церковнослов'янську, виключено ще деякі літери. Московський цар Петро I створив в 1708 р. так зв. цивільний шрифт, відкинувши ще деякі знаки-літери і спростивши форму всіх літер. Цей шрифт, з незначними змінами, існує в СРСР, Болгарії і Сербії.

Звичайно, було б дуже цікаво порівняти літери кирилиці, запозичені з рунічного письма, з різними його формами, щоб виявити, яке саме рунічне письмо використав Костянтин Філософ. Але це вже інше завдання.

Крім кирилиці рунічні знаки в давній Україні-Русі мали широке розповсюдження від 10-го сторіччя на перстенях з печатками, як знаки власности, а тоді з гербами, а також і в народньому українському орнаменті.[13])

Знаки власности у вигляді однієї простішої руни, вирізували на деревах у зв'язку з бортневим бджільництвом. В найдавнішому збірнику руських законів, в Руській Правді, складеній в 11-му сторіччі, за знищення бортневого знака власности призначали тяжку кару. В деяких місцях України збереглося ще бортневе бджільництво, а разом з тим і рунічні знаки власности. Ці знаки дуже близько нагадують німецькі т. зв. «гавсмарки».[14]) З розвитком геральдики, особливо в добу Хрестоносних походів, виникають справжні родові герби, представлені у вигляді щита з

декоративним обрамленням і зі знаком власности в середині. Всі давніші герби німецькі, польські й українські мають в середині виображення руни, іноді монограми з двох або трьох рунічних знаків (так зв. «біндерунен»). Пізніше деяким родам виображення простих рунічних знаків у гербі видавалося дуже простим і бідним, і вони почали виображати дуже близькі по формі предмети зброї, півмісяця, підкови і ін. Рунічні знаки в давньоукраїнських гербах є інші, ніж в польських, і це вказує на те, що ці знаки запозичені безпосередньо від давньоґерманських племен, а не через Польщу.[15])

Рунічний знак з групи манрун, з якого пізніше виникла літера Щ, був знаком власности перших руських князів Рюриковичів. Деякі лінії цих князів натомість почали вживати манруну, яка в старослов'янській абетці виображала літеру Ц. Ці два знаки в руській геральдиці, за деякою зовнішньою подібністю, набули назви тризуба і двозуба. В дійсності ці знаки не мають нічого спільного ні з тризубом, ні з анґоном, бо ніколи й не мали ніяких зубців. Найдавніші виображення цього знаку власности з 10-го сторіччя, робилися ніби плетеними зі стрічки, на зразок скандинавської плетінки. Справжні тризуби і анґони, добре відомі з европейської геральдики, значно відрізняються від знаку Рюриковичів і завжди мають зубці.[16])

Разом з тим деякі рунічні знаки розповсюджені і в українському геометричному народньому орнаменті. Тут найбільш використовується знак «утал» в його простолінійному виображенні і в різних комбінаціях. Зустрічається також знак АЦА, що складається з двох півкругів. Цей знак, дуже своєрідний за своєю формою, невідомий більш ні в якій абетці і ні в якому орнаметі. Зустрічаються іноді й інші рунічні знаки в орнаменті. Їх наведення і розгляд уявляють собою тему окремого дослідження.

З цим рунічним впливом в Україні з Заходу, цілком пов'язується і мовний вплив того ж часу, що відбився в значній кількості українських слів з ґотськими та староґерманськими пнями. Лексичний вплив відбувався далеко довше і надходив у різні часи, ніби хвилями. Це явище прекрасно описане і досліджене проф. д-ром Романом Смаль-Стоцьким в його спеціяльних дослідчих працях.[17])

ВИСНОВКИ.

Таким чином, якщо підійти до питання походження старослов'янського кириличного письма, цілком об'єктивно і без будьяких сторонніх передпокладів політичного чи націоналістичного характеру, то можна зробити такі висновки:

Кирилицю створено в 9-му сторіччі, можливо в 863 р., як про це є пізніші відомості. Цілком правдоподібно цю абетку склав Костянтин Філософ (Кирило), як на це вказує і сама назва письма

Коло 24 літер взято з остґотського уставного письма, яке запозичило свої літери ще раніше з грецького монументального письма. Всі ж інші, около 18 літер, походять із вестґотського рунічного письма. Обидві ці форми письма були досить розповсюджені в північній частині Балкану в 8-9-му сторіччі і Костянтин Філософ, очевидно, був досить ознайомлений з ними.

В ті часи рунічні знаки в Україні-Русі були досить широко розповсюджені, вживані як знаки власности, знаки на печатках, в гербах і як елементи народнього орнаменту. Цей вплив повністю пов'язується з давнів впливом ґотської і староґерманської мови — на слов'янські мови, зокрема на українську.

Щодо глаголиці, то вона дуже близька за своєю внутрішньою побудовою і за змістом, але вона разом з тим не має нічого спільного з кирилицею, за формою написання літер. Очевидно глаголицю складено в часи близькі до складання кирилиці, проте походження її літер ще неясне і вимагає дальших дослідів.

М. Міллер

Використанна література:

[1]) История культуры древней Руси, т. II, гл. 4. М. Л. 1951.

[2]) Д. Авдусин, Раскопки в Гнездове. Крат. Сообщ. Ин-та Истор. Матер. Культ. ч. 32, М. 1952.

[3]) М. Гаркави, Сообщения арабских писателей о словянах и русских. Ст. П. 1870.

[4]) Константин Порфирогенет, Об управлении имперей. М. 1899.

[5]) М. Міллер, Найдавніший напис кириличним письмом. "Наша культура", ч. 3, 1952. Митр. Іларіон, "Коли почалося письмо в Україні. Нова пам'ятка незміримої ваги". "Слово Істини". XII. 1950.

[6]) Іпатівський Літопис. М. 1950.

[7]) Gr. E. Oxenstierna, Die Urheimat der Goten. 1948.

[8]) А. Панкратова, Великий русский народ. М. 1950.

[9]) Праця в примітці 1.

[10]) Прокопий Кесарийский. Война с готами. М. 1950.

[10]) Прокопий Кесарийский. Война с готами. М. 1950.

Готский Сборник. Акад. Истор. Матер. Культури. Л. 1932.

[12]) Про рунічне письмо є багато літератури. З пізніших можна вказати такі:

W. Krause, Runenschriften. Gött. 1937.

H. Arntz und H. Zeiss, Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes. Leipzig, 1939.

E. Rauweg, Die Runen. Bruss. 1941.

Altheim-Traumann, Kimbern und Runen. 1942.

H. Arntz, Handbuch der Runenkunde. Saal, 1944.

[13]) O. Werigo-Darowski, Pieczatne znaki ruskie. Paryż, 1862.

[14]) М. Міллер, "Бортневі знаки в Україні". Рід та знамено. 1948. ч. 4.

G. Meierman, Göttingen Hausmarken. Gött. 1904.

[16]) F. Piekosiński, O źródłach heraldyki ruskiej. Kraków, 1904.

[16]) М. Міллер, Матеріяли до історії тризуба. "Рід та знамено". Чч. 1-4, 1946 — 1948 р. Б. Рибаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X-XII вв. "Советская Археология", VI. М.-Л., 1940.

[17]) Prof. Dr. Roman Smil-Stocki. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache. Leipzig, 1942. Slavs and Teutons. Milwaukee. 1950.

Багато слів з ґотськими та староґерманськими пнями наведено також у "Краткому Этимологическому словарі русского язика". М, 1951.

НАЗВА ДЕРЖАВИ В МОВАХ УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ

Написав д-р Матвій Стахів

Професор Українського Вільного Університету

1) Вступні замітки.

Той суспільний твір найвищої територіяльної організації, що його ми в сучасній українській мові називаємо «державою», є релятивно дуже пізним феноменом у суспільному житті людства. Ця суспільна організація постала в тих чи інших областях земної кулі в різних часах на руїнах попереднього суспільного ладу, а саме родово-племінного устрою. В деяких областях землі не було державного устрою ще до кінця минулого сторіччя.

До поняття держави входять три елементи: 1) населення («нарід»), 2) територія і 3) найвища влада в межах означеної території. В ході історії держава підлягала розвиткові щодо свого суспільно-владного змісту і щодо народу. Тому, в ході історії мінялася також назва держави в даній мові, відповідно до ступеня розвитку самої держави. Цей розвиток держави не скінчився до нинішних часів. Тим то ще й тепер назва держави в деяких націях підлягає далі новій зміні, про що буде мова далі.[1])

В цьому досліді будемо займатися спеціяльним питанням: як окреслювала і як окреслює тепер українська мова відповідною назвою цей суспільний твір, який ми абстрактно окреслюємо загальною назвою «держава», і як те саме явище виглядає в англійській мові? Зрозуміло, що для відповіді на вищепоставлене питання деколи для порівняння будемо покликуватися також на паралелі в інших мовах.

Це питання має дуже актуальне й практичне значення. Більшість українських науковців, як і працівників пера, знаходиться тепер в англомовних країнах, або вживає в своїх не-українських публікаціях головно англійської мови. Пишучи по-українськи, вони зустрічаються деколи з труднощами перекладу відповідного англійського терміну на українську мову, якщо йдеться про суспільно-політичні науки. Крім того мусимо завжди пам'ятати про факт, що Москва, своїми окупаційними органами в Україні, накидає в монопольній пресі термінологію московської мови взагалі, а в політично-державній ділянці зокрема. Цьому накидуванню московщини українській мові має обов'язок протиставитися вільна українська наука. Це тим більше, що московсько-

державно-політична термінологія всмоктала в себе багато ґерманізмів, які їй накидував режим царя Петра Першого та його наслідників і то в багатьох випадках вводячи баламутство в основні державно-політичні поняття.

2.) Розвиток назви держави в Україні.

В перших початках держава мала в різних місцях землі відповідно до суспільних обставин різний вихідний спосіб організації. Найяскравішими різницями була територіяльна база народження держави: торговельне місто в укріпленому виді з малою околицею, або ширша хліборобська область. Цей пункт рішав про назву конкретної держави і вслід за тим також про назву абстрактної держави. Ото ж, коли греки розпочинали творення своїх держав із окремих торговельних міст, то Русь-Україна творила свої держави на базі хліборобських областей. В цьому другому випадку не стояло ніщо на перешкоді, щоб у цій хліборобській області було також центральне місто, як центр торгівлі з приїжджими купцями промислових і взагалі екзотичних продуктів. Істота різниці полягала в тому, чи головною базою була хліборобсько-пастуша і мисливська область (бо таке тоді було мішане господарство), чи основою було торговельне місто.

Тим то в Греції запанувала система окремих держав-міст, а в середньовічній Русі-Україні була система держав-земель.

З того факту в Греції устійнилася для держави, як абстракту, назва «місто» взагалі, по-грецьки polis.[2])

В Україні-Русі в найстарших пам'ятках її мови збереглася назва для держави в формі «земля». Так називається в найстарших пам'ятках (договорах Руси з грецьким цісарством) і в дальших пам'ятках («Начальний Літопис») і інших загально держава. Найкращим прикладом для користання цим терміном є сам заголовок «Начального Літопису», в якому читаємо: «Се повѣсть времяныхъ лѣтъ, откуду есть пошла Руськая Земля, кто въ Кiевѣ нача первѣе княжити і како Руськая Земля стала есть». З дальшого тексту цього літопису видно, що там немає мови про географію і космогонію, а виключно про організацію Руської Держави. Переклад цього заголовку на сучасну мову може виглядати тільки так: «Це повість стародавніх літ, звідки взялася Руська Держава, хто перший почав у Києві князювати і як постала Руська Держава».[3])

Термін «земля» для означення поняття держави вже на самих початках противився іншому термінові, що клав натиск не на територіяльну базу держави, а на суспільну владу. Власне момент влади і нового права до влади відрізняв державу від родово-племінного устрою. В розбудові держави з кожним роком і віком у державі міцнів елемент влади, бо щораз далі поширювалася державна влада на ширші ділянки суспільного життя. Тим то побіч назви держави в формі «земля» стала появлятися і за-

коріньуватися інша назва для цього суспільного твору в формі «волость».[4]) В сучасній літературній мові стосують назву «волость» тільки до малих територіяльних одиниць. Історично це цілком природне явище в зв'язку з роздрібнюванням князівств колишньої київської державної системи до дуже малих розмірів.

Іменник «волость» для абстрактного поняття нової суспільної організації-держави, очевидячки був похідним від дієслова «володіти» і від іншого конкретного іменника «володар». Назву для держави брали також від інших іменників, що були назвою для керівника державою: князя, цісаря, короля, царя, Звідсіля були назви для держав: князівство, королівство, цісарство, царство.

Термін «волость» у наших пам'ятниках появляється рівночасно з терміном «земля» (найдавніше вже в договорі Ігоря). Ці терміни вживалися побіч себе довго. Одночасно став вироблятися для керівника держави також термін «господар», «господин», а від нього в свою чергу термін «Господарство» як для чинности господаря, так і для всього, над чим він мав владу. Цей термін появляється в наших письменних пам'ятках також дуже давно, бо в формі «господь» вже в найстарших церковних перекладах. Цей термін мав те саме значення, що грецьке слово «kyrios», або латиське «dominus», або сучасне літературне слово «пан». Цим терміном титулував себе князь і титуловано його, а потім цілком формально прикладано до великого литовського князя і польського короля. З того виробляється назва «господарство» для держави, але ця назва устійнилася пізніше лише для волоського господарства.[5])

З елементу влади дуже рано вироблявся в Україні-Русі також інший термін для держави. Цим терміном є нинішне слово «держава». Воно мало своє джерело в дієслові «держати», тобто «мати», «посідати», «володіти» над конкретними речами і в тому над землею і людьми на ній. З конкретного значення виробилося потім абстрактне значення для правної влади і для самої найвищої суспільної організації, самої держави.[6])

В значенні «влади» слово «держава» появляється вже в XI сторіччі, а в значенні «влади» над усім (землею і народом) трохи пізніше. Цей термін остаточно устійнився в українській літературній мові, як загальна назва для цілого суспільного, владного твору на означеній території без огляду на форму влади.[7])

3. Англійський термін «the State».

Цілком природно, що також англійська мова не є винятком від загального суспільного правила, що назва держави розвивалася паралельно з розвитком держави.

Поза термінами, які походили від конкретної форми монархії[8]) в англійських пам'ятках вживано абстрактних назов для

держави також відповідно до елементу держави, на який кладено натиск в даному часі. Ці терміни, що вже відійшли в історію і не вживаються тепер, не будуть тут предметом нашого досліду.

З того становища займемося тут наперед тим терміном, що є в загальному стандартному вжитку в цілому англомовному світі для окреслення суспільного твору, який ми називаємо державою. Цим терміном є «the State».

Цей термін є релятивно дуже пізнього походження в усіх романських і ґерманських мовах. Вперше ужив його для загального означення держави Нікольо Макіявеллі в творі «Володар» у 1520 році. Його твір написаний італійською мовою. В ній він уперше вжив терміну для держави в формі «il stato». В первісному значенні це слово перекладалося з латинського «Статус» як «стан» речі, «стан» якоїсь справи, «стан» ладу і порядку в державі. Макіявеллі переніс «стан держави», тобто «конституцію держави» на саме загальне поняття держави. З огляду на те, що в тодішній Европі держава була об'єднанням «станів», термін «стан» для самої держави легко прийнявся в західньо-европейських державах, в пристосованій до даної мови латинській формі «status».[9])

Коли в англійській мові тепер "the State" означає найвищу форму суспільної організації, то цей термін можна перекласти на українську мову лише словом «держава». В ніякому разі тут не може бути двозначности, яка виникає неминуче, коли хтось хотів би перекладати це слово московським терміном «штат», що замандрував внаслідок непорозуміння також до деяких українських авторів. Всі словники повної англійської мови, без ніякого вийнятку, вияснюють це слово виключно як поняття держави в абстрактному розумінні без огляду на її форму, конституцію і без огляду на повну чи обмежену суверенність даної держави. Це буде видно з прикладів, що є в частому вживанні в науковій і публіцистичній літературі для окреслення поняття окремих держав, союзних держав і союзів держав, а також усіх термінів, зв'язаних із державою. Тут дамо з них найчастіші: the State — кожна держава, що існує окремо, як самостійна одиниця з повними суверенними правами. Також вживається термін «the State» для кожної такої держави, що належить до федерації, тобто яка з факту свого вступу до федерації має обмежені суверенні права в більшій чи меншій мірі. В ніякій англомовній праці не існує абсолютно в термінології розрізнення для вповні суверенних держав і для тих, що належать до федерації. Тому термін «United States of America» мусимо згідно з літерою і духом англійської мови і змістом терміну перекладати по-українськи як «З'єднані Держави Америки». Так перекладають цей термін інші культурні мови, які дбають про докладність науково-політичної термінології. Німці мають для поняття «держава» термін «der Staat» (вимова «штат») і цей

термін прикладають до кожної держави як вповні самостійної, так і для тих, що є в федерації з іншими державами. Тим то для терміну «З'єднані Держави» німці вживають безвийнятково терміну «die Vereinigten Staaten». Те саме бачимо у французів. У них для поняття «держава» є завжди той самий термін і тому вони термін «держава» (l'Etat) пристосовують також до ЗДА (les Etats Unis d' Amerique).

Грецька мова, як уже згадано вище, має для загального поняття «держава» свій термін politeïa. Для «З'єднаних Держав» грецька мова вживає виключно того самого терміну: Henomenaï Politeïaï.

Поляки затримали свій чисто польський історичний переклад «стан», який стосують також до інших понять, зв'язаних з державою: mąż stanu (державник), racja stanu (державна конечність), zdrada stanu (державна зрада).

Єдиною мовою, яка терпить у себе повну суперечність із значенням терміну "State" як загального терміну для «держави», є московська мова. Вона для загального поняття держави має термін «ґосударство» і з цього терміну виводить також усі прикметники, прислівники й евентуально нові іменники, як похідні. Без ніякого оправдання, а тільки історично в випадку ЗДА, ця мова ще тепер затримала німецьку назву «штат» і називає ЗДА «Саєдіньонниє Штати Амєрікі» — «США». При перекладі інших термінів, які містять у собі складове корінне слово "the State" внаслідок того виходить у московській мові такий дивогляд, що англійське слово "the State" раз перекладають словом «ґосударство», то знову, «штат».[10])

Наведім кілька прикладів англійських термінів і їх перекладу: statesman — державний муж, державник. Було б явним непорозумінням перекладати це слово «штатний муж» чи «штатник». Statesmanship — державництво, здатність бути державником.

Statehood — державність.

State Department — державний департамент.[11])

Не від речі буде запримітити при цій нагоді, що сучасне московське мовознавство обернуло пояснення значення слова «штат» у московській мові на клясові рейки комунізму. В академічному словнику московської мови тепер «штат» пояснено так (у перекладі): Штат — територіяльна одиниця буржуазних федеративних держав, що користуються такою чи іншою мірою самоуправи...»

Secretary of State — державний секретар, а не секретар штату. Це найвищий ранґою член кабінету президента ЗДА.

Organisation of American States — Організація Американських Держав. Це, як відомо, організація міждержавного характеру, до якої належать держави Латинської Америки і ЗДА.

Тут аж ніяк ніхто не може перекладати назви цієї союзної організації на «Організацію Американських Штатів».

State visit — державні відвідини, державна гостина, урядова візита голови держави в іншій державі.[12])

Треба тут замітити, що в кожному московсько-англійському словнику завжди московське слово «ґосударство», тобто по українськи «держава», має свій відповідник у англійській мові «state».

4. Англійський термін "Power" і "Great Power".

Термін "State" був узятий для італійської мови з латинської від слова "status" у своєму первісному розумінні «стан». В перенесенні на державу це слово брало до уваги правно-суспільний елемент у державі. Під словом «стан» тут розумілося дальше значення «стан конституції», «стан публічного ладу». Але англійська мова впровадила в ужиток для окреслення держави також такий термін, що в понятті держави клав натиск на елемент влади. Отож в англійській мові зустрічаємо те саме явище, що виросло в старій українській мові, як це з'ясовано коротко у попередному розділі. Цим терміном для держави було слово «power».

Первісно це слово означало: «можливість щось робити», або «діяти на якусь особу або річ» (від латинського "potere"). Звідсіля: «сила, могутність, енергія». З того виробилося поняття: посідання контролі над другими, отже правління, влада в державі. І так вкінці виробилося окреслення для самої держави. Вперше в письмових англійських пам'ятках це слово вжито для окреслення поняття державної влади в 1300 році, а для поняття самої держави в 1726 році.[13])

Річ ясна, що термін «power» має не загальне абстрактне значення для окреслення держави. Таким терміном залишається науково і публіцистично термін "State". Термін "power" має специфічне значення. Його вживається тоді, коли кладеться натиск на могутність і силу держави. Головно його стосують у дипломатичних документах і в урочистих актах.[14])

В перекладі на українську мову цей термін мусить відповідати духові української мови відповідно до значення в англійській мові. Німці перекладають цей термін "Macht". Поляки вживають терміну "mocarstwo".[15]) Французи вживають у тому самому сенсі "puissance". Деколи для цього слова може в французькому перекладі бути вжите слово "empire". Чехи устійнили для цього терміну "velmoc". Історично в українській мові для того самого поняття вживано в старому письменстві слів «могутъ» «могутий» і «могутьство» (перше — те саме, що «пан», латинське "dominus", друге — нинішне «могутність»). Тому йдучи за історичним розвитком, треба було б уживати для

англійського державно-політичного терміну "power" теперішнього українського слова «могутність».

Термін «great power», треба перекладати «великодержава».

5. The Nation

"Nation" є латинського походження в усіх романських мовах і пізніше також в інших. Це слово означає первісно те саме що «рід» чи зміцнене значення наростка «на» — «нарід». В давніх джерелах часто в латинській мові вживано "natio" замість "gens". Так зокрема в біблійних перекладах для означення поганських «язиків» вживано і "nationes" і "gentes". Повільно в середньовіччі значення слова "natio" стало пересуватися на окреслення «народу» взагалі, а далі на окреслення «народу у своїй країні», тобто разом «народу і його означеної території». Дальшим кроком розвитку цього поняття, що його означало слово «нація», було поняття цілости «країни», а далі країни в значенні «держава». Це останнє значення в англійській мові особливо стало підкреслюватися в похідних прикметниках і прикметникових поняттях "national", "nations".

Цей розвиток ішов приспішеним темпом від XVII сторіччя. Виразно в значенні «країна» і разом з тим «держава» появляється цей термін вже в 1663 році.[16])

В перекладі цього терміну на українську мову треба брати до уваги контекст. Треба перекладати словом «нація» всюди там, де справа йде про «спільноту людей однієї мови, одного історичного минулого, однієї зближеної мішанини рас і живого бажання мати свою одну державу або утримати її, коли вона вже є в посіданні». Там, де мова, виразно про країну з населенням тієї нації, перекладати найкраще словом «країна» ("the nation" — наша країна). Там, де мова виразно про націю, як про носія державотворчої сили і державної влади, найкраще перекладати словом «держава». Це зокрема треба мати на увазі при перекладі прикметників, похідних іменників і похідних дієслів.

Ото ж, дуже часто слово «national» треба перекладати на «державний» або «державний громадянин», а не на «національний».

"Nationalize" треба перекладати у випадку, де мова про власність економічних дібр, а не про духові цінноші, словом «удержавлювати», а не «націоналізувати». В перекладі можна вжити «націоналізувати» лише при духових цінностях. Де мова не про приналежність до нації, як соціологічної групи, але як державної одиниці, там треба передати слово "nationality" словом «державна приналежність», або «громадянство». В кожному разі тепер не вільно перекладати слова "nation" словом «нарід», бо слово "nation" завжди має стосунок до державнотворчої сили. Тому там, де слово не перекладається словом «держава» або

«країна», треба його перекладати словом «нація». В назвах організацій, де приходить прикметник «national» часто йдеться про підкреслення, що ця організація поширена або хоче бути поширеною на всю країну. В цьому випадку по-українськи «national» не треба перекладати «національний» (комітет чи щось подібне) але «крайовий» або краще «загальнокрайовий».

6. Commonweaith

В державно-політичному розумінні це слово було перекладом латинського терміну «республіка», коли після середніх віків треба було латинські державні терміни перекладати на англійську мову. В тому розумінні, як загальний термін для поняття «держава», почали в англійських джерелах використовувати цей термін уже від 1651 року. Коли бажали окреслити протиставлення «народньої держави», тобто «конституційної республіки» — монархічній державі, королівству, князівству, тоді термін "Commonwealth" набрав також значення «демократичної держави», «республіки».[17])

В значенні «народньої держави» надано офіційно назву також деяким американським державам, які потім утворили федерацію. Між іншим, Пенсильвенія і ще деякі держави ЗДА мають офіційну назву не "State" але "Commonwealth". Перекладати його можна тільки трьома українськими термінами відповідно до тексту: 1) республіка, 2) держава і 3) союз.[18])

В державних стосунках ЗДА треба перекладати цей термін словом «держава» (Пенсильвенії і т. п.). В стосунках британської системи держав, яка з доміній під суверенною владою королівського уряду перемінилася у вільний союз, предсідником якого є лише король Великої Британії і Північної Ірляндії, треба це слово перекладати відповідно до його теперішного змісту. Це є не «спільнота», як без надуми перекладають деякі публіцисти і журналісти. Термін «спільнота» означає навіть більше ніж «спілку». Тим часом "British Commonwealth of Nations" не є ні спільнотою ні навіть спілкою, бо не має нічого такого, що є спільне (територія, нарід або навіть якогось органу влади). Це є звичайний союз держав, який не має тепер спільного владного органу, а тільки спільні конференції урядів суверенних держав. В тому стані справи можемо перекладати термін "British Commonwealth of Nations" лише «Британський Союз Держав», або «Британський Союз Націй».

Матвій Стахів

[1]) Про зміну назви держави в міру розвитку держави автор цієї розвідки був оповістив спеціяльну студію під заголовком: "Зміна назви держави як вислід розвитку держави" (Науковий Збірник Українського Вільного Університету, Мюнхен, 1948, стор. 185 і наступні). Це, як нам здається, перша того роду теоретична розвідка в державознавчій літературі. Отож, ближче про зміну назви держави в суспільному розвитку людства читач знайде дані у вказаній розвідці.

[2]) Пізніше термін "держава" з назви "місто" розвинувся в термін "міщанство" чи пак "громадянство" (по грецьки з polis постала назва politeia, подібно, як виробилася латинська назва civitas).

[3]) Ближче про це питання там таки.

[4]) Цей термін в первісній формі виглядав так: власть. Потім це слово стало вимовлятися повноголосно в формі "волость", а дієслові "володѣти". Ще пізніше в нашій літературі взяла верх староболгарська форма через церковні книги: "власть", а далі "влада".

[5]) Сюди належить також московський термін "ґосудар" і ґосударство".

[6]) Джерела і їхнє пояснення гляди в Срезневського: "Матеріялы къ древнерусскому языку".

[7]) Слово "держава" в старій літературній мові Руси-України було писане "дьржава", а наше слово "держати" так "дьржати". В значенні "сила", "влада", "панування", вживалося це слово в богослужбових книгах найраніше і дотепер воно вживається в св. Літургії — "подъ Твоєю державою всегда хранимы". В значенні "влади" і "посідання" термін "держава" вживався дуже часто в договорах про власність і в актах надання великих литовсько-руських князів. Термін "держава" відповідав у текстах перекладної літератури грецькому слову kratos, яке також первісно мало значення "сили", "влада", а в дальшому розумінні також термін для суверенної владної організації, яку тепер називаємо державою.

З елементу влади в державі аналогічно взяли поляки термін "państwo". Цей термін заступив ранішу назву, що походила з дослівного перекладу латинського терміну "res publica" — "річ посполита".

[8]) Ближче під відповідними гаслами:

A new English dictionary on historical principles. Edited by Sir James A. H. Mirray; Vol. 1 — VIII, Oxford, 1909.

[9]) Наводимо тут для прикладу: по-французьки слово l'Etat, означає первісно з латинського "статус" також "стан". В XVI ст. стали це слово вживати також на означення держави. Для відрізнення від слів з первісним значенням, слово з первісним значенням, "держава" писали з великої літери "Etat". Те саме явище є в інших романських мовах.

Німці і їхні ґерманські сусіди перебрали латинсько-італійський термін для держави в форму "Staat" (вимова "штат") За німцями пішли також єдині слов'яни, чехи і словаки, які устійнили для назви держави термін "stat". Сталося це з причини німецького панування над ними. В Польщі затримався відгомін цього терміну тільки в деяких випадках. Польська літературна мова ще тепер вживає на означення "державного мужа", чи пак "державника" терміну "mąż stanu". Також для перекладу назви З'єд-

нані Держави Америки" поляки вживали і вживають терміну "Stany Zjednoczone Ameryki". В Росії цар Петро Перший впровадив "штат" у московську мову.

10) Із сказаного видно, що цілком без ніякого обґрунтування в історії української термінології вживають деякі наші вільні науковці і публіцисти цю баламутну термінологію, яку на землях України тепер накидає насильно нашим письменникам окупаційна влада з прозорою метою московщення мови. Вживання цього московського терміну для деяких перекладів англійського "the State" у вільнім українськім письменстві треба вважати випливом незрозуміння англійської термінології.

11) В одному часописі доводилося читати переклад цього важливого департаменту ЗДА в такий дивоглядний і цілком невмілий спосіб "департамент штату". В цьому випадку виразно і яскраво видно, що неможливо перекладати слово "the State" через "штат", якщо не мають виходити протирічні ситуації. Бо коли взяти теорію таких публіцистів, що мовляв, слово "штат" стосується до складових частин американської федерації, то тоді, як перекладати це слово, коли зразу не знати, до чого це слово стосується. Автор статті в цьому еміґрантському часописі не завдав собі труду, щоб подумати, до якого саме "штату" належить цей департамент.

12) Треба тут згадати, що Петро Перший запровадив був до московської мови цілий ряд німецьких термінів для державної ділянки,які були або живцем перенесені до московської мови, або в дивоглядний спосіб перекручені. Сюди належать слова, які з огляду на сучасний большевицький режим перейшли до історії і їх уже не ставлять у словник. Інші, як "штат", ще залишилися до якогось часу. Для прикладу наведено тут із старого російсько-англійського словника, виданого в 1904 р. порученого як підручник для всіх шкіл російського царства. Тут такі слова із державної ділянки:

Статский —	civil
Статска служба —	civil service
а також —	of state
Статссекретарь —	Secretary of State
Статссекретаріатъ —	Secretariat of State
Статсдама —	lady of honour
Штатгальтеръ —	vicar, viseray
Штатный —	official, of state
Камердинеръ —	waiting man
Камерфрау —	maid of honour
Камерфрейлина —	maid of honour
Камерюнкер —	gentleman of emperor's chamber
Флигельадьютант —	aid of emperor
Фельдфебель —	Sergeant

Штатъ — окрім перекладу терміну "United States" був уживаний також у значенні — "List of the officers"

быть за статомъ — to be on the list.

До останнього слова "штати" чи "штат" у розумінні "бути на листі співробітників урядовців" — треба замітити, що сама німецька мова не вжи-

ває свого слова "Staat". Німці тут стосують свій власний переклад латинського "status" у формі "Stand", а деколи "Haushalt".

Інші нації також стосують своє слово "стан" або французьке l'etat. Там для українського вжитку треба би ставити вже давно вживане в Західній Україні слово "стан" (харчовий стан полку) в порівнянні з "бойовим станом".

13) Гляди "Новий англійський словник на історичних основах": том VII, гасло під П.

14) Наприклад "антанта" в часі війни в роках 1914 — 1918, після того, коли по боці її виступила також Америка, як воююча держава, стала називатися офіційно: Allied and Associated Powers.

Цього терміну вживано потім завжди в розмовах і документах Мирової Конференції в Парижі в 1918 році.

15) Для загального поняття "держава" поляки, так як українці, ставлять наперед момент влади і тому утворили термін "państwo" В цім поляки йдуть не тільки за українцями, але й за мадярами, які для загального поняття "держава" вживають слова "orszag", яке спирається на корені "ур", що означає "пан", отже "orszag", дослівно означає "панство". Цей польський термін є молодшим для окреслення поняття "держави". Раніше поляки за загальним латинським терміном "res publica", вживали дослівного перекладу "річ народня", "річ загальна": rzecz pospolita. Первісно в середніх віках вживали в Европі терміну "республіка" для означення держави взагалі, без огляду на її форму влади ,отже також для князівства чи королівства. Треба зазначити, що rès publica походить із res populica, тобто річ, справа, що належить до народу. Зразу латинські інскрипції мали форму етимологічну "res populica", а щойно потім устійнилася вимова на "res publica". В цій назві висувався наперед елемент "народу" в понятті "держава". В найновіших часах стала українська література вживати для означення поняття "могутність" також слова "потуга". Історично наші джерела в давніх часах вживали цього слова для означення того, що ми сьогодні називаємо "тяглом" Проте термін "потуга" може тепер цілком заступити "могутність".

16) Гляди ближче під цим гаслом уже цитований англійський словник.

17) Більше-менше в тому самому часі також польська мова так само перекладала дослівно "республіку" на "Річ Посполиту". Англійський переклад республіки брав до слова те саме значення, що латинський: "спільне добро", "спільна річ", "загальне добро".

18) Після того, як уже зроблено набір цієї статті і проведено першу коректу, біжуче політичне життя в ЗДА принесло ще один рішальний доказ моєї тези про те, що "стейт" це "держава", а не якась провінція, як залюбки з'ясовують прихильники терміну "штат". Цим арґументом є заява президента Линдона Джансона на пресовій конференції 24 липня 1964 р., передана всією пресою.

"We do have confidence in the local authorities. We do respect the sovereign states and the executives of those states. We have communicated with the mayors and with the governors and have made available to them all the facilities of the Federal Government to cooperate with them and work effectively with them, and we will continue to do so".

LA TERMINOLOGIE DE CLEMENT D' ALEXANDRIE AU SUJET DE LA PARABOLE

par

Monseigneur Maxime Hermaniuk, CSSR

Archevêque, Métropolite de Winnipeg, Canada

INTRODUCTION*

Depuis une centaine d'années l'œuvre de Clément d'Alexandrie fait l'objet de nombreuses études. Tour à tour, on a étudié la gnose de Clément (1), sa doctrine dogmatique (2), sa morale (3), sa philosophie (4). On s'est attaché aussi à déterminer la part de platonisme qui est à la base de sa doctrine (5), à tirer de ses œuvres l'idée que Clément se fai sait sur l'utilisation des sciences et de la littérature profanes (6), à préciser son enseignement au sujet sujet de Nouveau Testament (7). On a cherché aussi à resoudre le problème littéraire du rapport entre les

(1) P. MERCLE, Darstellung der Gnosis des Klemens von Alexandrien nach seinen Werken; Erste Abt. Einladungschrift zu den Schlussfeierlichk. des Studienj. 1848 – 1849, Würzburg, 1849.
H. J. REINKENS, De fide et gnosei Clementis Alexandrini, Breslau, 1850.
A. F. DäHNE, De γνώσει Clementis Alexandrini, Breslau, 1850; De γνώσει Clementis Alexandrini et de vestigiis neoplatonicae philosophiae in ea obviis commentatio historica theologica, Leipzig, 1851.
H. PREISCHE, De γνώσει Clementis Alexandrini (thèse de doctorat), Iena, 1871.

(2) H. LäMMER, Clementis Alexandrini de λόγω doctrina, Leipzig, 1855.
J. H. MüLLER, Idées dogmatiques de Clément d'Alexandrie, Strassburg, 1861.

(3) H. REUTER, Clementis Alexandrini theologiae moralis capitum selectorum particulae. Comment. Acad., Berlin, 1854.
FUNK, Klemens von Alexandrien über Familie und Eigentum, dans Theol. Quartalschrift, t. LIII, 1871, p. 427 – 449.
W. CAPITAINE, Die Moral des Klemens von Alexandrien, Paderborn, 1903.
W. WAGNER, Der Christ und die Welt nach Klemens von Alexandrien, Goettingen, 1903.

(4) H. J. REINKENS, De Clemente presbytero Alexandrino homine, scriptore, philosopho, theologo, Vratislaviae, 1851.
H. DUPERRON, Essai sur la polémique et la philosophie de Clément d'Alexandrie, Paris, 1855.
J. LEBRETON, La théorie de la connaissance religieuse chez Clément d'Alexandrie, dans Recherches de science religieuse, t. XVIII, 1928, p. 457 et ss.

(5) CH. BIGG, The christian platonists of Alexandria: Eight lectures preached before the University of Oxford, in the year 1886, Oxford, 1886, Lectures II – III.
J. MEIFORT, Der Platonismus bei Clemens Alexandrinus, Tübingen, 1928.
R. ARNOU, Platonisme des Pères, dans Dictionnaire de Théologie catholique, Vacant-Mangenot, t. XII, 2 1935, col. 2306.

*La forme plutôt anormale d'impression que possède cet article doit être expliquée par le procédé photographique spécial suivi dans sa composition.

"Stromates" et deux autres ouvrages de Clément, à savoir le "Protreptique" et le "Pédagogue", comme aussi le problème des sources de Clément (8). On a étudié encore Clément pour déterminer le rapport entre le christianisme et la philosophie grecque au IIe siècle (9), etc...

Mais toutes ces études s'attachent aux questions secondaires de la doctrine de Clément et aucune d'elles n'a cherché directement et ex professo à résoudre la question centrale, à savoir le problème de sa parabole, ou comme on dit couramment, le problème de son exégèse allégorique. Nous disons directement et ex professo, car indirectement et en passant on en a parlé bien souvent, comme le prouvent les nombreux articles de dictionnaires et d'encyclopédies sur la parabole ou l'allégorie (10). Nous disons encore question centrale, car la théorie de la parabole nous paraît être à la base de toute la doctrine de Clément sur l'économie salvifique qui seule, en dernière analyse, intéresse Clément. Or cette grande économie, qui commence par l'appel des infidèles à la foi et qui finit en ce monde par la contemplation gnostique, et dans l'autre monde par la vision béatifique, est le sujet fondamental des trois grands ouvrages de Clément qui nous sont parvenus, à savoir; le, Protreptique, le Pédagogue et les Stromates, ouvrages qui eux-mêmes, et quant aux idées qu'ils exposent, et quant à la façon de les proposer, et quant

---

(6) BONAJUTI, Clemente Alessandrino e la cultura classica, dans Rivista Storico-critica delle scienze theologiche, t. I, 1905, p. 391 – 412.
P. CAMELOT, Les idées de Clément d'Alexandrie sur l'utilisation de sciences et de la littérature profanes, dans Recherches de science religieuse, t. XXI, 1931, p. 38 et p. 54 – 569.

(7) F. RANKE, Clemens von Alexandrien und Origenes als Interpreten der heligen Schrift,· Worte·der Einlod. zur Siebenundvierzigsten Stiftungfeier der Preuss. Haupt-Bibel-Geselschaft, Berlin, 1861.
W. HILTEN, Clemens Alexandrinus quid de sacri Novi Testamenti sibi persuasum habuerit, 1867.
H. KUTTER, Clemens Alexandrinus und das neue Testament, Giessen, 1897.

(8) C. HEUSSI, Die Stromateis des Clemens Alexandrinus in ihrem Verhältnis zum Protrepticus und Pädagogus, dans Zeitscht. für Wissenschaftl. Theologie. 1902, p. 465.
F. de FAYE, Clément d'Alexandrie, Etude sur les rapports du christianisme et de la philogophie grecque au IIe siecle, dans la Bibliothèque de l'Ecole des hautes études, sciences religieuses, t. XII, Paris, 2 éd., 1906, p. 87-95, et aussi: Appendices II, p. 540.
F. PRAT, Les projets littérai res de Clément d'Alexandrie, dans Recherches de science religieuse, t. XV, 1925, p. 234.
J. GABRIELSSON, Ueber die Quellen des Clemens Alexandrinus, 2 Bde, Upsala-Leipzig, 1906 – 1909.
O. STäHLIN, Clemens von Alexandria, dans Bibliothek der Kirchenväter, II Reihe, 1934, Introduction, p. 29, 35.

(9) E. de FAYE, Gnostiques et gnosticisme, Paris, 1913.

au but qu'ils poursuivent, sont inspirés par la théorie sur la nature, le contenu et le but de la parabole.

Résoudre le problème de la parabole, c'est retrouver les idées maîtresses de ces ouvrages, c'est parvenir à comprendre les idées de Clément sur le monde spirituel et le monde sensible, sur la révélation divine et sa connaissance par les hommes, sur le commencement de la vie divine en nous par la foi et sa consommation dans la contemplation gnostique.

L'intérêt et l'importance de la parabole pour la pensée de Clément ont été déjá remarqués par M. Munck quand il écrit: "Tout exposé de la pensée de Clément doit commencer par son exégèse allégorique" (II), et il ajoute qu'on a fait souvent à ce propos preuve "d'une complète incompréhension".

En 1936, M. C. Mondésert consacrait à notre question dans les Recherches de science religieuse un article initulé: Le symbolisme chez Clément d'Alexandrie, où il se contentait, écrivait-il, "d'avoir posé le problème, en essayant d'en dégager les approches logiques ..." (12). Pour lui aussi "l'exégèse allégorique" constitue bien pour l'etude de Clément "un problème de premier plan, une question à la fois initiale et centrale" (13).

C'est précisément le premier aspect de cette question de la parabole chez Clément, à savoir sa terminologie, que nous nous proposons d'etudier dans ces pages (14).

Clément parle de la parabole souvant et en termes très variés. Mais il ne traite jamais la question ex professo et pour elle-même. Il en parle plutôt en passant, en exposant sa conception gnostique de

---

(10) cfr. la Bibliographie: Dictionnaires, Encyclopédies.

(11) Untersuchungen über Clemens von Alexandrien, Stuttgart, 1933, p. 212, 213, cité par C. MONDESERT, dans son article: Le symbolisme chez Clément d'Alexandrie, dans Recherches de Science religieuse, t. XXVI, 1936, p. 177, 178.

(12) Recherches de Science religieuse, t. XXVI, 1936, p. 178.

(13) art. cité.

(14) Les autres aspects de ce problème, á savoir: la défition de la parabole, son contenu et son but, ont été déjà étudiés dans notre ouvrage: "La Parabole Evangélique-Enquete exégétique et critique. Bruges - Paris - Louvain, 1947, p.p. 366—429.

l'économie salvifique. Et alors il le fait par des traits plus ou moins importants, sans méthode et sans souci de clarté. Et ceci est voulu. Clément déclare lui-meme que "les Stromates ne cherchent ni l'ordre ni la phrase..., composés qu'ils sont pour la diffusion secrète des dogmes et qui désirent que leurs lecteurs... sachent se donner de la peine pour trouver" (15). A cause de cela, les idées de Clément à ce sujet sont disséminées un peu dans toutes ses œuvres, mais surtout dans les Stromates et plus particulièrement encore dans le Stromate V et VI où Clément parle, d'une facon gènérale, de la connaissance religieuse et de la gnose. Mais, même dans les passages où l'on trouve beaucoup de renseignements sur la matière, on ne trouve pas une formulation assez précise de toutes ces données. Cela tient au style de l'auteur et à sa façon de composer qui est lache et se complait dans un certain désordre et une certaine obscurité voulus. Ce fait est à remarquer, parce qu'il entraine de grandes conséquences pour l'interprétation de la pensée de Clément. Pour cette raison, il faut parfois renoncer de vouloir comprendre un texte en harmonie avec son contexte immédiat, et il faut se contenter de comprendre le texte en lui-même, et, au moyen de la connaissance générale de l'auteur, rattacher l'idée du texte en question à un ensemble d'idées exposé ailleurs. Cette nécessité seule peut et doit justifier un procédé de méthode qui se contente parfois de comprendre un texte en dehors de son contexte immédiat ou le replace dan un autre contexte.

Ce procédé, nous étions obligés quelquefois de le suivre et le lecteur qui se donnera la peine de controler nos citations, en les replacant dans leur contexte, s'en rendra bien vite compte.

Ajoutons, pour justifier un pareil procédé, cet aveu de Clément lui-même où il déclare avoir disséminé ses idées par-ci, par là, pour que le lecteur non-initié à la gnose ne puisse pas facilement retrouver les traditions secrètes (16).

---

(15) Strom., VII, XXIII, 111, 3.

(16) Strom., VII, XVIII, 110, 4.

LA TERMINOLOGIE DE CLEMENT AU SUJET DE LA PARABOLE.

Disons avant tout que cette terminologie est très riche. Sous la plume de Clément, les termes: parabole, métaphore, allégorie, symbole, énigme, proverbe – pour ne citer que les termes ayant chez les anciens et les modernes leur sens propre bien déterminé – expriment une seule et même chose, notamment le langage figuré; ajoutons que parabole et proverbe, expriment exclusivement le langage figuré de l'Ecriture, tandisque les autres termes, suivant le contexte, expriment, soit le langage figuré de l'Ecriture, soit le langage figuré en général.

Dan les lignes qui vont suivre nous apporterons des preuves à l'appui de notre assertion.

Mais avant d'aborder les preuves proprement dites, il nous faut établir quelques principes généraux qui serviront de base à notre argumentation. Aux yeux de Clément, la note caractéristique de l'Ecriture, son style, c'est le parabole (17). Les prophètes, et Notre Seigneur lui-meme se sont exprimés en paraboles (18). Et suivant les Apôtres, Notre Seigneur a tout dit en paraboles et il ne leur disait rien sans parabole (19). Mieux encore, au témoignage du psalmiste "toute notre Ecriture est dite en paraboles *(ἄντικρυς γοῦν περί πάσης γραφῆς τῆς καθ' ἡμᾶς ἐν τοῖς ψαλμοῖς γέγραπται ὡς ἐν παραβολῇ εἰρημένης").*

Ce dernier texte est une affirmation capitale pour le système de Clément; il nous servira de terme de comparaison pour la signification des différents termes en question.

Commençons l'analyse de différents textes qui jetteront quelque lumière sur notre question.

Et d'abord ce texte où Clément énumère les différents termes qui désignent le style prophétique. "Le style prophétique, écrit-il, s'appelle dans la philosophie barbare (dans l'Ecriture):" "proverbe," il est dit aussi "parabole", et finalement "énigme". Et même, il y est nommé "sagesse". Comme différent de la sagesse, il s'appelle "discipline", et aussi "paroles de prudence"; il

---

(17) STROM., VI, XV, 126, 3.
(18) STROM., VI, XV, 124, 6.
(19) STROM., VI, XV, 125, 1.
(20) STROM., V, IV, 25, 1; cfr. Ps. 77, 1, 2.

s'appelle aussi "détours de paroles", "vraie justice", "science qui dirige le jugement", "sagesse des simples", "sens et intelligence" pour le néochrétien" (21).

L'énumération ne manque pas d'ampleur. On y voit une dizaine de termes pour désigner une seule et même chose, c'est-à-dire le style prophétique de l'Ecriture.

Nous ne retiendrons de cette terminologie aussi variée que trois termes: proverbe, parabole et énigme; termes qui, ayant chez d'autres auteurs leur signification particulière, pourraient ici facilement induire en erreur un lecteur non averti.

Quant aux autres termes énumérés dans le texte, n'étant pas des termes techniques, ils ne retiendront pas notre attention. Qu'il nous suffise donc de savoir qu'ils ont la même signification que les trois premiers.

Revenons aux trois premiers terms: proverbe, parabole et énigme. Dans le texte cité, les termes: parabole, énigme désignent, sans aucun doute possible, la même chose. Et pourtant, cette identité de sens si clairement exprimée ici, paraît être niée dans un autre texte de Clément. En effet, exposant les raisons pour lesquelles la prophétie s'est servie de la parabole, Clément cite ce texte de la Prédication de Pierre, parlant au nom des apôtres:..." nous avons ouvert les livres que nous avions des prophètes qui parlent du Christ tantôt en paraboles (*ἅ μέν διά παραβολῶν*), tantôt en énigmes (*ἅ δέ δι' αἰνιγμάτων*), tantôt d'une façon explicite (22).

Ce texte distingue clairement trois façons différentes dont se sont exprimés les prophètes: la parabole, l'énigme, et l'expression sans détours. L'énigme, par conséquent, n'a pas la même signification que la parabole; conclusion qui contredit ce que nous avons vu dans le premier texte, à savoir que ces deux termes expriment la même chose.

Que faut-il conclure de ces deux constatations? Faut-il admettre ici une contradiction?

Nous ne le croyons pas; et voici pourquoi: — Remarquons tout d'abord que l'identité entre la parabole et l'énigme se trouve affirmée

---

(21) STROM., VI, XV, 130, 1; *λέγεται δ' οὖν εἶδος τῆς προφητείας ἡ "παροιμία"... λέγεταί τε καί παραβολη'* "*τότε" αἴνιγμα*" cfr. Prov., I, 1-6.

(22) STROM., VI, XV, 128, 1: Kerygma Petri, Fr. 9, 10, v. Dobschütz, Texte und Unters., XI, 1, p. 24 ss.

dans un texte où Clément traite exprofesso des différents termes, employés par l'Ecriture pour désigner le caractère propre de la prophétie. Comme telle, cette affirmation a une force particulière.

Tel n'est pas le cas du texte qui s'oppose à cette affirmation formelle. Il n'est qu'une citation et, à ce titre déjà, il n'a pas la même force probante que le premier texte.
– Ensuite, par le contexte immédiat nous voyons que la seule chose que Clément cherche dans la citation du Kérygma, c'est la preuve que les prophétes se sont exprimés en paraboles. Cette preuve, Clément la trouve dans le texte du Kérygma, qui affirme lui-aussi que les prophétes ont parlé du Christ en paraboles. Cela suffit pour Clément; il ne s'occupe pas du reste.

Et la preuve que notre interprétation est juste, c'est le dernier détail du texte cité:..."tantot d'une facon explicite".–Ce n'est certainement pas ce détail que Clément cherche dans le texte; détail qui ne cadre pas non plus avec l'idée que Clément cherche à prouver par sa citation. Si donc Clément avait également pris à son propre compte ces deux derniers détails, il faudrait conclure qu'il a prouvé et en même temps réfuté ce qu'il cherchait à prouver. Conclusion qu'on ne peut admettre. Ce qu'on peut admettre ici, c'est que Clément ne prend à son compte que les éléments de la citation qui cadrent avec la thèse qu'il veut prouver, et néglige le reste. On pourrait se demander également ce que vaut une telle utilisation du texte. Mais nous ne devons pas répondre à cette question.
Quoiqu'il en soit de cette interprétation qui pourrait peut-être paraître insuffisante à certains, tout le monde conviendra, croyons nous, que la citation du Kérygma, un peu déjà par sa nature même de citation, et surtout par la difficulté où, comme nous l'avons vu, elle se trouve, de s'accorder complètement avec l'idée de Clément, ne peut pas mettre en doute une vérité, affirmée ailleurs formellement; elle peut tout au plus, lui créer une difficulté.
Enfin – et ce sera notre troisième argument en faveur de l'identité de sens entre la parabole et l'énigme – citons cet autre texte où Clément, parmi les biens dérobés par les Grecs à l'Ecriture, note "ce genre énigmatique de l'Ecriture (...*τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας τό αἰνιγματῶδες εἶδος* (23)." Or, on se rappelle que pour Clément:, "toute notre Ecriture est dite en paraboles (24)".

---

(23) STROM., II, I, 1, 2.
(24) STROM., V, IV, 25, 1.

En vertu donc du principe d'identité, il faut conclure ici à l'identité de sens entre la parabole et l'énigme. Conclusion qui ne fait que confirmer le premier texte où Clément écrivait: *λέγεται δ' οὖν εἶδος τῆς προφητείας ἡ "παροιμία"...λέγεταί τε καί "παραβολή" τότε "αἴνιγμα" επί τούτοις.*" Ainsi on vient de prouver que pour Clément les termes: proverbe, parabole et énigme ont la même signification.

Au début nous avons dit également que les termes: parabole et symbole désignent la même chose.
Voyons ici quelques textes à l'appui de cette assertion. Bien que pour Clément "toute notre Ecriture soit exprimée en paraboles", en parlant du symbolisme, il écrit: "Toute ma vie ne suffira pas à énumérer la multitude de ceux qui font de la philosophie symbolique. Donc pour mémoire et pour être bref..., tels sont les écrits de la philosophie barbare (de l'Ecriture) (*τῶν συμβολικῶς φιλοσοφούντων... τοιαῦται τινες αἱ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας γραφαί*)".

De ces deux textes confrontés l'un à l'autre, on ne peut déduire pour notre question qu'une seule conclusion, à savoir que les termes: parabole et symbole ont dans la pensée de Clément le même sens.

La même idée apparaît aussi dans cet autre texte où Clément affirme que parmi les biens dérobés par les Grecs à nos saints livres, se trouvait aussi "ce genre symbolique de l'Ecriture (*τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας τό συμβολικόν εἶδος*)" Pour que ce texte soit probant, il faut le compléter par un des textes qui affirment le caractère parabolique de toute l'Ecriture; comme par exemple; le style de l'Ecriture, c'est la parabole" ou," toute notre Ecriture est dite en paraboles".

Voilà pour ce qui concerne l'identité de sens entre la parabole et le symbole. Les deux textes apportés à l'appui de cette vérité, nous semblent trop clairs pour qu'il faille insister davantage.
– Passons maintenant au texte qui établit l'identité de signification entre le terme parabole et métaphore.

Au chapitre XV du livre VI des Stromates, en expliquant pourquoi l'Ecriture s'est exprimée en paraboles, Clément écrit que le Seigneur est venu au monde pour "élever l'homme nourri du monde jusqu'aux

---

(25) STROM., V, IX, 56, 1-2.
(26) STROM., II, I, 1, 2.

réalités intelligibles et principales...; et que c'est pour cela qu'il s'est servi du style métaphorique; car telle est la parabole, expression qui...(suit la définition de la parabole) *Διό κάι μεταφορικῇ κέχρηται τῇ γραφῇ·τοιοῦτον γάρ ἡ παραβολή, λόγος ἀπό τινος....*''

Il nous semble que, d'après ce texte, l'identité de signification entre la parabole et la métaphore ne peut pas être mise en doute. – Evidemment le terme grec *τοιοῦτον* que nous, traduisons ici par -telle-, exprimant l'identité entre les deux termes, peut ne signifier parfois qu'une ressemblance. Mais ici, il exprime plus; il désigne l'identité. Cela ressort du contexte. En effet, la conjenction *γὰρ* ne peut pas avoir ici une autre signification raisonnable. Le sens le plus naturel qu'on puisse lui donner ici est de la traduire comme exprimant une confirmation de l'affirmation implicitement contenue dans ce qui précède; plus concrètement, la preuve que notre Seigneur s'est servi du style métaphorique, c'est la parabole qui n'est autre chose que la métaphore.

Cette interprétation s'impose d'autant plus encore que notre texte finit par une définition de la parabole, fait tout à fait naturel dans le cas où la parabole serait identique à la métaphore, et fait difficilement explicable dans l'hypothèse d'une simple similitude entre les deux termes.

Ainsi on peut conclure à l'identité de sens entre la parabole et la métaphore chez Clément.

Tel n'est pas cependant l'avis de C. Mondésert. Selon lui la métaphore ''est un vrai symbole mais seulement esquissé'' qui ''marque une direction de pensée, et, en tant que tel, possède ce caractère de conquête qui manque facilement à l'allégorie proprement dite'' (28).

Nous admettons avec C. Mondésert que la métaphore est un vrai symbole, car nous avons vu que pour Clément la parabole et le symbole sont une seule et même chose. Mais nous n'admettons pas tout d'abord la restriction qu'il apporte à la notion de la métaphore, en disant qu'elle ''n'est qu'un symbole esquissé'', et ensuite, la distinction qu'il établit entre la métaphore et ''l'allégorie proprement dite.'' Tout ceci selon la pensée de Clément, bien entendu.

---

(27) STROM., VI, XV, 126, 3-4.

(28) Art. cité, p. 167, note 18.

Et d'abord, que dire de la restriction selon laquelle la métaphore ne serait "qu'un symbole esquissé"? Cette restriction ne figure pas dans le texte qui établit l'identité entre la parabole et la métaphore, texte que nous venons d'examiner.

Elle ne figure pas non plus dans cet autre texte, à la suite duquel C. Mondésert établit cette restriction. Voici ce texte de Clément tel qu'il se trouve cité chez C. Mondésert: "Tous ceux, pour ainsi dire, qui ont traité des choses sacrées (*οἱ θεολογήσαντες*) les barbares et les Grecs, ont enveloppé d'un voile les raisons dernières des choses et n'ont transmis la vérité que par énigmes et symboles, allégories, métaphores et figures analogues" (29).

Remarquons tout d'abord que de ce seul texte on ne peut conclure ni à l'identité de sens de ces cinq termes: énigme, symbole, allégorie, métaphore et figures analogues, ni à sa diversité. Le texte ne fait que les énumérer sans se prononcer sur leur signification particulière.

Ensuite, et c'est plus important, on n'y voit non plus aucune restriction concernant la métaphore. Et M. C. Mondésert ne donne pas d'autres arguments.

Passons au deuxième point concernant la distinction qu'etablit le même auteur entre la métaphore et l'allégorie proprement dite. Selon lui, la métaphore marquant une direction de pensée, possède un caractère de conquête qui manque facilement à l'allégorie proprement dite. Cette distinction a-t-elle un fondement chez Clément? M. C. Mondésert ne cite aucun texte de Clément en faveur de cette assertion. Par contre, on peut citer un texte où on verra clairement que pour Clément la métaphore et l'allégorie ont la même structure, la même force, bref sont une même chose.

Voici ce texte. Au chapitre VII du Ier livre du Pédagogue, en parlant de Jésus, notre précepteur, Clément écrit: "Parfois, il (Jésus) s'appelle lui-même pasteur et dit: Jè suis le bon pasteur; c'est une métaphore, prise des pasteurs qui conduisent les brebis; métaphore qui désigne le précepteur conduisant les enfants, c'est-à-dire le pasteur ayant soin des tout-petits enfants. Car les tout-petits enfants, à cause de leur simplicité, s'appellent ici allégoriquement brebis (*κατά μεταφοράν ἀπό τῶν ποιμένων... τῶν παιδίων παιδαγωγός νοούμενος, ὁ τῶν νηπίων κηδεμονικός ποιμήν·ἁπλοί γάρ οἱ νήπιοι ὡς πρόβατα ἀλληγορούμενοι*".

---

(29) STROM., V, IV, 21, 4; art. cit.

(30) Pédagogue, VII, 53, 2.

Dégageons de ce texte ce que Clément appelle métaphore et ce qu'il dit signifié par allégorie. La métaphore c'est "le bon pasteur", désignant Jésus-précepteur; l'allégorie ce sont "les brebis", désignant les enfants de Jésus-précepteur. Quelle différence voit-on entre les deux? A notre avis, il n'y en a aucune. Toutes les deux sont construites de la même façon, toutes les deux ont la même puissance de représenter par image. Concluons donc que pour Clément les termes métaphore et allégorie sont synonymes: ils désignent la même chose. Voilà pour ce qui concerne l'identité de signification entre le terme parabole et métaphore.

Maintenant, il nous reste encore à prouver que le terme allégorie signifie chez Clément d'Alexandrie la même chose que le terme parabole. On vient tout juste de voir que pour le maître Alexandrin les expressions métaphore et allégorie possèdent le même sens. Et, comme on a prouvé avant cela que le sens exprimé par le terme métaphore est identique au sens exprimé par le terme parabole, il faut conclure que l'allégorie, étant identique, quant au sens, à la métaphore, l'est aussi à la parabole.
C'est une preuve indirecte. Une autre preuve, aussi indirecte, paraît dans un texte, où Clément, parlant de l'écriture symbolique des hiéroglyphes, écrit: "la première façon de s'exprimer de l'écriture symbolique est de parler par imitation, la seconde, c'est une écriture figurée, et la troisième, allégorise par énigmes (*τῆς δέ συμ-βολικῆς..ἡ" δέ ἄντικρυς ἀλληγορεῖται κατά τινας αἰνιγμούς"*).

Remarquons dans ce texte deux points qui intéressent notre question: d'abord, "l'écriture symbolique qui allégorise" (32), et ensuite qu'elle "allégorise par énigmes". Quant au premier point, on a vu déjà plus haut que dans la pensée de Clément la parabole et le symbole ont la même signification. Or, ici nous lisons que "l'écriture symbolique allégorise", c'est-à-dire a un sens

(31) STROM., V, IV, 20, 3.
(32) Expression analogue, STROM., V, IX, 58, 6: "des symboles sous le voile de l'allégorie".

allégorique, désigne par allégorie. Mais signifier par allégorie, avoir un sens allégorique, c'est être allégorie. Il faut conclure, par conséquent, que l'allégorie, étant identique au symbole, l'est aussi à la parabole.

– Le second point, c'est-à-dire l'expression "allégorisé par énigmes" prouve notre thèse de la même façon que le premier point. Allégoriser par énigme, c'est être allegorie, c'est affirmer que le terme énigme et le terme allégorie ont le même sens. Or, nous savons que l'énigme de Clément ne diffère en rien de sa parabole, et, par conséquent, celle-ci doit être identique à l'allégorie. Ajoutons encore une preuve, plus directe celle-ci, en faveur de l'identité de signification entre la parabole et l'allégorie.

En expliquant d'une certaine façon son principe fondamental que "toute notre Ecriture est dite en paraboles", et que les philosophes, tels que Pythagore, Platon, Epicure, Zénon, Aristote ont enveloppé de mystères certaines de leurs doctrines, Clément écrit: "Ni la philosophie barbare (l'Ecriture), ni les mythes de Pythagore, ni même ceux de Platon - dans la République, Er l'Arménien; dans le Gorgias, Eaque et Rhadamanthe... ne doivent pas être compris allégoriquement dans toutes leurs expressions, mais seulement dans celles qui expriment la pensée générale, ..." (33).

Remarquons, en passant, l'intérêt du texte cité pour qui voudrait étudier directement l'exégèse scripturaire de Clément.

Pour notre question, ce qui nous intéresse ici, c'est l'affirmation que l'Ecriture, "dite en paraboles", ne doit pas être entendue allégoriquement dans toutes ses expressions, mais seulement dans celles qui ont une pensée générale. Sans nous préoccuper de déterminer le sens de l'expression "la pensée générale", il nous suffit de constater que les paraboles de l'Ecriture doivent être entendues au sens allégorique. En d'autres termes, que la parabole a une signification allégorique; autrement dit qu'elle est allégorie. Ainsi nous avons taché de prouver que les termes: proverbe, parabole, énigme, symbole, métaphore et allégorie, désignent dans les écrits de Clément d'Alexandrie une seule et même chose.

(33) STROM., V, IX, 58, 6.

S'il en est ainsi, pourrait-on nous demander, comment peut-on comprendre que Clément, tout en admettant l'identité de sens de tous ces termes, en cite parfois plusieurs, l'un après l'autre, pour prouver une vérité. Ainsi pour prouver que la pratique de cacher la connaissance des choses divines était universelle, Clément écrit; Tous, pour ainsi dire, qui ont traité des choses divines (*οί θεολογήσαντες*) les barbares et les Grecs, ont caché les principes des choses et ils ont transmis la vérité par énigmes et symboles, allégories et métaphores et par d'autres figures analogues.(...*τήν δέ άλήθειαν αίνίγμασι καί συμβόλοις άλληγορίαις τε αὖ καί μεταφοραῖς καί τοιούτοις τισί τρόποις παραδεδώκασιν*".

Si les termes: énigme, symbole, allégorie, et métaphore, ont tous la même signification. leur énumération paraît tout à fait inutile; il suffisait de nommer un de ces termes. Si au contraire, les quatre termes en question, en désignant la transmission secrète de la connaissance religieuse, désignent en plus, chacun à sa façon, la différence de degré. de mode dont fut cachée cette connaissance, leur énumération aurait ici sa pleine signification.

Cette hypothèse paraît être confirmée encore par le fait que Clément, en parlant de la transmission secrète de certaines connaissances religieuses chez les Egyptiens, emploie le terme énigme (35), et par contre, analysant les préceptes de Pythagore, moyen, eux aussi de transmission secrète de certaines connaissances il emploie le terme symbole (36); une preuve, faut-il dire, que ces termes diffèrent, tout au moins, sur quelque point.

Que répondre à cette objection? Evidemment on ne trouve pas chez Clément une réponse précise à ce sujet. Il faut la déduire de différentes données qui peuvent fournir quelque lumière. Et voici ces données. La première et la plus importante résulte de tous les textes qui, d'une facon explicite ou implicite, expriment l'identité de sens entre les termes en question. Ces textes nous les avons examinés plus haut.

---

(34) STROM., V, IV, 21, 4.
(35) STROM., V, VII, passim.
(36) STROM., V, V, passim.

La seconde donnée se tire précisément du texte qui paraît faire difficulté aux premiers textes.

Un autre fait, c'est que Clément connaît (37) la doctrine des tropes grecs.

Sur ces trois constatations nous croyons pouvoir fonder une explication qui nous paraît assez acceptable. Clemént en notre matière, parle un double langage, le sien et celui des rhéteurs grecs. Pour lui, les termes: énigme, symbole, métaphore, allégorie, designent une seule et même chose, à savoir le langage figuré, moyen de représenter et de communiquer secrètement certaines connaissances; les détails de ce procédé ne l'intéressent pas. C'est ce qui apparaîtra plus clairement dans sa définition de la parabole.

Pour les rhéteurs grecs, ces termes, tout en désignant, d'une façon générale, le langage figuré, en expriment aussi les différents détails.

Que fait Clément? Pour exposer son idée personnelle au sujet du langage figuré, il se sert de la terminologie courante des rhéteurs grecs. Ainsi s'expliquent les textes où il les énumère simplement pour tous, qu'il s'agit bien dans son texte du langage figuré, quel que soit le nom qu'on lui donne.

Voilà l'explication du texte qui paraît faire difficulté à notre thèse. Quant à l'objection tirée du fait que Clément, traitant de la transmission secrète de certaines connaissances religieuses chez les Egyptiens, emploie le terme énigme (*αἰνίγματα*) et par contre, en analysant les préceptes de Pythagore, préceptes qui sont aussi un moyen de communication secrète d'une certaine connaissance, il emploie le terme symbole (*σύμβολα*), cette objection ne vaut pas.

Et d'abord pour ce qui concerne "les énigmes égyptiennes". Il est vrai qu'au début du chapitre (38) où il traite cette question, Clément parle d'énigmes. Mais quand il analyse chacune de ces "énigmes", il emploie aussi le terme symbole. Et cela va même si loin que sur quatre termes "énigme" ou ses formes verbales, il y a trois fois le terme "symbole". Ainsi ce texte, loin de nous créer une difficulté, est une preuve en faveur de l'identité de sens entre le terme énigme et symbole.

(37) STROM., VI, XV, 129, 2-3.

(38) STROM., V, VII; au ch. V, du STROM. V, en parlant des sphinx égyptiens, Clément emploie le terme ; cfr. aussi STROM., V, IV, 21, 2.

Il faut en dire autant pour ce qui concerne "les symboles" de Pythagore. Ici aussi, en commencant son chapitre sur les symboles de Pythagore, Clément dit: "Πυθαγόρεια σύμβολα" . Mais à l'intérieur du chapitre il emploie deux fois le terme symbole et aussi deux fois le verbe αἰνίττομαι (signifier par énigmes).
Pour Clément donc les symboles de Pythagore signifient par énigmes. C'est dire que ces deux termes, symbole et énigme, signifient ici la même chose. Clément les emploie indifféremment.
Ainsi ce texte, lui non plus, ne constitue pas une difficulté pour notre conclusion; bien au contraire, il en est une preuve.

Nous pouvons donc conclure que pour Clément les termes: proverbe, symbole, parabole, énigme, métaphore et allégorie, désignent la même chose.

Ajoutons encore quelques autres termes que Clément emploie parfois pour désigner le langage figuré. Ainsi le terme ὑπόνοια qui signifie chez Clément la pensée (39), le soupçon (40), signifie aussi le sens caché, le langage figuré. Il désigne le langage figuré en général, notamment dans ce texte où Clément écrit: "Aussi les poètes qui ont appris la théologie des prophètes ont exprimé beaucoup de choses δι'ὑπονοίας" (41). Il peut désigner aussi le langage figuré de l'Ecriture, c'est-à-dire la parabole. Ainsi, après avoir cité ce texte de saint Marc: "Et plusieurs des derniers seront les premiers, et des premiers, les derniers", Clément écrit: "cet endroit a un sens très varié πολύχουν quand on le considère κατά τήν ὑπόνοιαν καί τόν σαφηνισμόν" (42).

Un autre terme qui désigne aussi parfois chez Clément la même chose que le terme parabole est le terme τύπος. Clément l'emploie parfois dans le sens de plan, esquisse, en parlant notamment de ὁ τῆς γεωργίας τύπος (43). Dans d'autres endroits ce terme désigne le sens figuré de l'Ecriture; ainsi, en parlant de l'adoration du veau d'or que les Hébreux ont fait de bijoux de leurs femmes, Clément appelle cette idolatrie τύπικώτατα pour enseigner aux femmes le

(39) Pédag., II, VII, 75, 2; STROM., VII, VII, 38, 1.
(40) Pédag., III, XI, 81, 3; Pédag., III, XI, 83, 2.
(41) STROM., V, IV, 24, 1.
(42) Quis dives salv., 26, 1; Marc, 10, 31.
(43) STROM., II, XVIII, 96, 1.

détachement des bijoux en or (44). Ailleurs Clément parle du Christ qui a enseigné aux disciples τοῦ τύπου τό μυστήριον (45), en marquant par là que le contenu exprimé par le terme τύπος est une réalité cachée, un mystère, et que, par conséquent, le terme τυπος a ici la même signification que le terme parabole.

Signalons encore le sens de l'adverbe προφητικῶς qui désigne chez Clément aussi le sens caché de l'Ecriture (46).

La signification des termes εἰκών (47) et εἰκών accompagné de σκιά (48) est identique. Ces deux derniers termes sont d'origine platonicienne (49), et sont employés par Clément, comme nous venons de le dire, pour exprimér le sens figuré de l'Ecriture.

Ainsi nous venons d'énumérer les différents termes dont se sert Clément pour exprimer le langage figuré. Avant de finir ce chapitre, nous voudrions répondre encore à une question qu'on pourrait nous poser. On pourrait nous demander notamment, pourquoi, en établissant la signification de ces différents termes, nous avons pris pour terme de comparaison la parabole, et non pas, par exemple, le symbole, l'énigme, l'allégorie – comme le fait M. den Boer (50), – ou un autre terme encore?

Voici nos raisons:

L'unique raison pour laquelle Clement examine la question du langage figuré, c'est la présence du même langage – avec toutes les conséquences qu'elle entrafne – dans l'Ecriture. Ce qui l'intéresse donc au concret, c'est ce langage figuré de l'Ecriture, "ce style parabolique de l'Ecriture", ce fait de premiére importance, à savoir, que "toute notre Ecriture est dite en paraboles".

Les énigmes égyptiennes, les symboles de Pythagore, les symboles de philosophes et de poètes ne l'intéressent que secondairement; il ne les étudie que comme des exemples, comme des preuves, our démontrer que la parabole de l'Ecriture est un langage parfaitement naturel, adapté à la nature de choses qu'il exprime et à la nature des hommes, auxquels il s'adresse.

---

(44) Pédag., II, XII, 126, 2.

(45) CHRON. Pasc., p. 7 A – C, ed. Paris = I, p. 14 s., ed. Bonn.

(46) STROM., III, X, 73, 4; STROM., III, XVI, 100, 7.

(47) STROM., V, VI, 38, 2.

(48) STROM., VI, VII, 58, 3.

(49) Platon, Rep., p. 510, A, 510, E, 516, A.

(50) M. DEN BOER, De Allegorese in het work van Clemens Alexandrinus.

Et ce langage figuré de l'Ecriture, bien qu'il s'appelle chez Clément proverbe, symbole, énigme, métaphore, allégorie, de tous ces noms donc qui désignent aussi parfois le langage figuré en général, il a toutefois un nom qui lui est propre, et c'est le nom de parabole. Ce terme, avons nous dit au début, ne désigne chez Clément que le langage figuré de l'Ecriture. En étudiant donc la nature de ce langage selon la conception de Clément, nous l'appelons de son nom propre parabole. Voilà la première raison de notre choix.

Il y a encore une autre, non moins importante, à savoir, que de tous ces termes Clément ne définit ex professo que le terme "parabole".

Ayant donc au moyen de cette définition une notion claire de la parabole, il nous était évidemment plus facile, et plus sûr de la prendre comme terme de comparaison.

C'est donc un tort, croyons-nous, de parler de l'allégorie de Clément, en comprenant sous ce terme la doctrine de Clément au sujet du langage figuré de l'Ecriture. Ou peut parler de l'allégorie des rhéteurs grecs, de l'interpretation allégorique des poètes, de l'allégorie de Philon, mais il ne nous semble pas exact de parler de l'allégorie de Clément. Car, bien que la parabole de Clément, quant à son origine, se rattache à l'interpretation allégorique des poétes, elle est conçue par Clément comme une note caractéristique de l'Ecriture, et formulée plutôt dans la terminologie des paraboles du Nouveau Testament.

Pour finir, résumons en quelques mots le résultat de cette enquéte. Pour Clément d'Alexandrie, les termes: parabole, proverbe, symbole, énigme, métaphore et allégorie, ont la même signification: ils désignent notamment le langage figuré. Ajoutons que les termes: parabole et proverbe ne sont employés par Clément que pour désigner le langage figuré de l'Ecriture, tandisque les autres termes, suivant le contexte, expriment soit le langage figuré de l'Ecriture, soit le langage figuré en général.

Ce qui fait la différence entre le langage figuré en général et le langage figuré de l'Ecriture, ce n'est pas la différence de leur structure, mais la différence de leur contenu.

SLAVIC ETYMOLOGIES

by Prof. Jaroslav B. Rudnyckyj Ph. D.
University of Manitoba

бардадим — бардадым.

Uk. бардадим «крупной комплекции человек, верзило», Грінченко I, 29, Ru. бардым «в картежной игре хлюст или три листа, король черной масти», Даль I, 48, «Pik oder Treffkönig, König der schwarzen Farben im Kartenspiel», auch бардадашка, бадашка», «Vasmer I, 55, has been falsely explained by Преображенский I, 17, as*) борододымъ: «в связи с бородач»; this etymology was slavishly followed by Vasmer l. c.: "die Auffassung als, Bärtiger" **бородач**/Преобр. I, 17, ist sehr naheliegend, erklärt aber nicht die Wortbildung.

Both etymologists, Преображенский and Vasmer, have completely disregarded the Belorussian language and dictionary of И. И. Носович: «Словарь белорусского наречия», published as earby as 1870. In his work, Носович presented not only the respective data from the Ru. language: бардадын, бардадыны, бардадынский, but at the same time silved their etymology referring them to бэрнадын, бэрнадынский, бєрнадыны i. e. Bernardine - monk.

It is interesting to note that the recent etymologists revived the explanation of Носович of 1870. Thus, А. И. Попов in his work **«Из истории лексики языков Восточной Европы»**, Ленинград 1957, стр. 49 - 50 and О. Н. Трубачев in his article «несколько русских этимологий», **Этимологические исследования по русскому языку.** III, Изд. Московского Университета 1961, стр. 42 - 44, derive бардадым fromBernardine - monk (through Po. **bernardyn - bernardyn** found atready in Mikolaj Rey z Nagłowic in the XVI c.). Носович's etymology of 1870 stimulated the present writer as well, and he accepted it entirely in his etymological dictionary[1]) s. v.: **бернадин** "Bernardine (monk); St. Bernad's dog"; fig. Ed. бардадим "clumsy man", Mod. Uk.; Bru. бэрна[р]дын, бардадын Ru. бернардин "Bernardine (monk)" (since 1500), бардадым "king of spades or clubs", Po. bernardyn, etc. — Deriv. бернардинка, -нський. — Subst. бернардинський монах; бернардинська собака, бернардинський пес; fig. валило, see also бурмило.

From the name of St. Bernard; re. бардадим - бернардин of Носович 15, 41, (extensively): Попов 49 - 50; Преображенский's I, 17, explanation: (борододымъ), folloved by Vasmer 1, 55, must be decidedly rejected.

2. Uk. dial. **бас, баксалка, байсак.**

In their ethnographical monograph "Na pograniczu łemkowsko- bojkowskim", Lwów 1934, p. 114, J. Falkowski and B. Pasznycki quote, among others, the words bas m. dozorca

(ang.). Wisl. D., i. e. one of the rare English loanwords in Uk. dialects.

Another Anglicicism was recently recorded by П. С. Лисенко in his: «Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. АН УРСР, Київ 1961, стор. 17: б а к с а л к а «б л я ш а н а п о с у д и н а д л я г а с у т о щ о» which — in the opinion of the present writer — comes from English b o x "a case to put things in, a chest", the ultimate source of it being Latin b p x u m "anything made of box-wood", Skeat 70. Semantic changes (w o o d - i r o n) are of the secondary importance as they are motivated by the technological changes in the production of boxes. Also the suffix — а л к а in б а к с а л к а, does not present any difficulties in view of such words as с і в а л к а, к а ч а л к а, п у к а л к а, г у п а л к а, к о в з а л к а, etc., see R. Smal-Stockyj "Abriss der ukrainischen Substantiv-bildung", Wien 1915, s. 66.

Another Anglicism in Ukrainian dialects was noted by Франц Коковський in the Сянік-region in Western Ukraine. It is the word б а й с а к "boy", cf. «Рідна Мова», vol. 3, p. 75. It has been introduced in the author's etymological dictionary on p. 55, as follows: б а й с а к Wd. (Lk.) "boy" (Сянік, Коковський РМ. 3, 75), first recorded in the XX c. — Subst. х л о п е ц ь — from Am. Uk. б о й с и к q. v.

There no doubt that all the above words go back to corresponding American or Canadian Ukrainian terws: б а с — б о с "boss" (cf. Д. Гуменна «Серед хмаросягів», Нью-Йорк, 1952, стр. 177), б а к с а "box" (cf. І. Киріяк, «Рідна Мова» І, 392), б о й с и к "boy" (б о й - ф р е н д, cf. О. Луговий «Безхатний», Едмонтон 1946, стр. 298).

They had been adopted in North American Ukrainian dialects at the end of the XIX c., or at the beginning of the XX c. With Ukrainian repatriants they came to Western dialects and were adopted in slightly corrupted forms (б о й с а к), or with assimilated morphems (б а к с а л к а). In discussing the impact of the repatriants on the life of Lemky and Bojky — Falkowsky and Pasznycki state as follows:

"Dużą pomocą dla gospodarstw była emigracja (przeważnie do Kanady i Francji). Emigranci bądźto przesyłali pieniądze pozostałym w domu, bądź przywozili je sami, zużywając je w pierwszym rzędzie na oczyszczenie z długów gospodarstw, na nabycie nowej ziemi, postawienie chyży i t. p.

...Powracający z emigracji nie wnoszą dużo nowych elementów do wsi. Spotykaliśmy takich, którzy, powróciwszy przed paru laty, pobudowali sobie kurne chaty, chociaż, wedle ich opowiadań, mieszkali w dwóch pokojach z kuchnią..." (str. 13).

Not much influence was exerted by them on the language either. Only few English loanwords had been adopted in the everyday use. As it can be seen from Watson Kirckonnell's study "Common English Loan Words in East European Languages", **Slavist-**

ica No. 14, Winnipeg 1952, more English borrowings are to be found in literary Ukrainian that in dialects of Ukraine.

3. Кацап

Uk. кацап known to Western dialects also as кацаб (Стрий), "Russian, Moscovite (in scorn)" has been introduced into Belorussian, Russian (Гоголь), Polish, Czech, and other Slavic languages. There are quite few derivatives of it in Ukrainian: кацапище, -исько, кацап'юга, кацапеня, кацапчик, кацапчина, кацапчук, кацапня.| кацапський. кацапщина, с-, по-кацапщити(ся), etc. (закацапити (зарізати, Свидницький), кацалап (influcuced by лапа, "hand") ,кацапія, кацапщина «Russia», etc.

All these words testify a vivid use of the word in Ukrainian, and it is no wonder that the etymology of the basic word кацап attracted many scholars of Slavic and non-Slavic origin.

The popular explanation of the word: как-цап "(one) like a goat" (= Russian with a beard as opposed to well shawed Ukrainian) is a typical folk-etymology. Equally inconceivable are the assumptions of its being a compound: k a — (pronominal stem) and цап "big goat" (cf. E. Ogonowski "Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache", Lemberg 1880, p. 166), or a prefixed noun: ка-цап (cf. A. Brückner "Słownik etymologiczny języka polskiego", Warszawa 1937, Perwolf, Archiw f. sl. Phil. 8, 5, Matzenauer, Listy Filologicke 8, 39, Liewehr, Slavia 18, 154, a. o.). In view of the verb закацапити "to kill, slaughter" it is more probable that the word was borrowed from Turkic, cf. Tatar kasar "slaughterer, butcher", (cf.). Karłowicz "Słownik wyrazów obcych", 237, Є. Онацький «Українська мала енциклопедія», Буенос Аурес 1959, стор. 615 - 616, Митроп. Іларіон «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови», Вінніпеґ 1961, стор. 115 - 116.

In its original form it is known to Bulgarian: касап касаб (also касапин) "butcher", Serbo-Croatian kasap[in] "ts" (cf.) E. Berneker "Slavisches etymologisches Wörterbuch", 1, 492).

In this connection also Rumanian casap "t", should be mentioned, (cf. K. Iokotsch "Etymologisches Wörterbuch", 89). The ultimate source of all the above words is Arabic kassab "butcher, slaughterer" as explained by Д. Н. Ушаков in his «Толковый словарь русского языка», т. I, Москва 1935, стр. 1338.[2])

[1]) "An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language". Ukrainian Free Academy, Winnipeg 1961 ff.

[2]) It is interesting to note that the word кацап although included in this and other Russian dictionaries — is voided by the authors of the Soviet Ukrainian dictionaries and encyclopedias, cf. "Українсько-російський словник", т. 2, Київ 1958, "Українська Радянська Енциклопедія", т. 6, Київ 1961 a. o.

ЛЕКСИКА "ДИТЯЧОЇ МОВИ" В УКРАЇНІ

Написав д-р Олекса Горбач
Професор Українського Вільного Університету

Під «дитячою мовою» розуміємо тут не індивідуальне засвоювання елементів рідної мови дітьми,[1]) але ту відіндивідуалізовану конвенційну систему словотвірно-лексичних засобів, що ними послуговуються в «розмові» з немовлятами й дітьми до 4-5 рр. життя дорослі (матері, няньки, пістунки), поки діти не опанують загально-мовної системи. Окремими висловами з такої «дитячої мови» послуговуються й дорослі, замінюючи ними вульґаризми, а теж в іронічному значенні (Але письо у нього! — про язикатого) зокрема в сленґу (львівське піти до бозі «померти», гусяй-сюсяй «забава з танцями», влюлятися «впитися», сх.-укр. жаба цицьі дасть «втопишся, згинеш»), крім форм інтимно-шанобливого звертання до рідних (мамцю, цьоцю — гал.-інтеліґ.).

Як поминути декілька лепетальних виразів у наших давніх лексикографів (П. Беринди «Лексикон»: паппа — дѣтей брашно, 152, рукописні лат. — «слов'янські» словники Єп. Славинецького: lallare — спати, люляніе, DLR 388б, Ів. Максимовича: pappa — папа, тята[2]), то вперше 52 дитячі слова вмістили Яшенко й Новицький у петербурзькій «Основі»[3]). Звідти, з інших словників виразів «Словарь» Б. Грінченка[4]). На підставі ок. 40 виразів з Грінченкового «Словаря» опрацював Р. Смаль-Стоцький розділ «Інтер'єкції а дитяча мова» своєї цінної праці («Примітивний словотвір», Варшава, 1929) про вигуки й їх ролю в укр. словотворі[5]). Наскільки зібрано якісь матеріяли за програмою, складеною Ол. Курило («Програма для збирання етнографічних матеріялів», ... г) дитяча мова, Збірник ІФВ УАН, ч. 13, І, Київ 1923[6]), нам не відомо. Говірковий матеріял для дитячої лексики принесли аж словники обласної лексики з 1950-60-их рр. Арт. Москаленка, Панаса Лисенка й С. І. Дорошенка[7]). Нашим власним опитом, веденим усно й у формі відповідей на спеціяльний квестіонарик від 1948 р. на еміґрації, нам вдалося охопити понад 30 різних пунктів нашого мовного обширу[8]).

У лексиці «дитячої мови» приходиться розрізнювати два етапи, зв'язані з помічуваною дорослими спроможністю немовляти повторювати спершу лиш окремий склад слова, а з часом і двоскладові вирази. В примітивній стадії дитячого лепету (1-2 рр. життя) матері й няньки називають звірят, речі й дії тими

конвенційними у даній говірці граматично неморфологізованими вигуками, голосами та звуками, що їх дані тварини видають, або приманками: корова — му, му-му 3, 4, 8, 11-13, 15, 16, 19, 22. 25, 27, 30; кінь ігага 13, 16, 19, 20, іго го 27, нягага 20; собака гаў-гаў 1-3, 11-13, 15, 16, 19, аў-аў 20; кіт мняў 13, мяў-мяў 16, 19, 20, 27; коза/овечка бе-е 19, ме-е-е 20, 21; свиня хро-хро 12, хру-хру 27, 31, хрю-хрю 11, хрунь-хрунь 13, рох-рох 6, 19, 24, 28 (звідси роха «свиня» Г), куцькоў 16; крілик трусь-трусь 12, 19, 22, 25, міц-міц, муц-муц 20; курка коко I, кококо 19, цьіп-цьіп 4, пі-пі 20 (хорв. pipi); гуска ґе-ґе 4, 8, 15, 19, 27, ґа-ґа 6, гусь-гусь 22; качка ква-ква 19, так-так 11, тась-тась 13, 19, 22, 27, 29, таш-таш 20; індик ґуль-ґуль 19; голуб дузь-дузь 15, 19, гульі-гульі 12, ґу-ґу піпа 20 (хорв. gu-gu); дзвін бім-бам 2, 19 (звідси: бомба «церква» Г 3); гріш-монета дзьінь-дзьінь, дзьіньо 19, дзеня Г2; годинник тік-так 2, 19; поїзд чух-чух 2, 19; авто/трубка ту-ту 2, 19; рушниця/пістоль піф-паф 2; прохід тяп-тяп 8; спати а-а-а Г, 1, 3, 4, 16, 19, 29 (від заколисувального приспіву); впасти бебесьі, бубусьі, бусьі Г 1; кал/видавати кал а-а 2, 30, а-асьі Г, е-е 4, 16, 20 (звідси: ецяти «cacare», ецьо «нічний горщик», едзьо «виходок» 9а, а-а «нічний горщик» 25); лоскотати — х-х 3, 15, кирли-кирли 17 (порівн. нім. kille-kille); моч/мочити — цюнь-цюнь, цюню 2, 10, 15, 16, 19, 22, цюняти Г, 2, 19, 24, 28-30, цюр-цюр, цюркати 5, 6, 9 (звідси: цюрка «penis» Г), шорац, шурдац 20, цюцьі, цюцяти Г 1, сюсьі Г 1, сьі 4, сюсю 13, 27, сюся 13, сюсяти Г, 9а, 13 (пор. поль. siusiać), люлю 8, люляти 28 (пор. нім. lull-lull), фу-фу 4 (візники свищуть, щоб коні мочили!), пісьі Г 1, пісю 4, 7, 12, 29, піш-піш 20, піпі 2, 7, 8, 15, 18, 27, 28 (інтеліґ.), пісяти Г 1, 3-7, 9, 9а, 12, 15, 17, 25, 27, пішкати 3, пішкац 20 (пор. поль. pisiać, нім. Pipi, pissen). Різниці при стосуванні окремих виразів мають подекуди характер не лиш діялектно-територіяльний, але й суспільно-шаровий: серед інтеліґенції (позначуємо «інт.») вживаються інколи терміни, ідентичні з польськими (в Галичині) або місько-російськими (на півд.-сх. Україні); бачванські вирази (20) виявляють спорідненість не лиш із середущо-закарпатськими (3), але й з угорськими та хорватськими.[9])

На другому етапі все більше стосуються в дитячо-мовних висловах назагал словотвірно розчленованіші утворення у формі імен (декотрі з синтаксичною функцією одночасно іменника й прикметника, напр. кака, беця «кал, болото; поганий», сяся, цяця «іграшка, щось гарне; гарний») та дієслів (напр. ляля сяся, робить пай-пай, пайкає «дитина — чемна, спить»). Двоскладові іменні творива приймають назагал форму жіночих (на -а/-я) або чоловічих іменників (на -о, рідше на -а/-я);

при декотрих на -о (вово «щось страшне, страх») можливий і середній рід. Прототипи дієслова здебільша вживаються з повторенням і приймають ніби на лад приманкових вигуків або форму «імперативу» (мий-мий «мити») або закінчення -'у/-'і (чесю-чесю «чесати», ходьі-ходьі «йти; ходи») або спеціяльні пестливі «інфінітивні» суфікси -тки, -цьі, -тусьі, -тиньі, -цяти (спатки, спатцьі, спатусьі, спатуньі, спуньцяти). У наддністрянських говірках (пункти 16, 19, 24) у жіночих іменниках появляється замість закінчення -я скрізь голосний -'и (16, 24) зглядно -'і (19); такий перехід **'а** в **'и/'і** відсутній тут однак у кореневих складних дитячо-мовних виразів, хоч у загально-мовних виразах він тут обов'язковий (ляля «дитина»: л'ал'и 16, 24, л'а'і, 19; але л'ижу «ляжу», хл'ап! хл'апати, 19, себто фонетичний процес не охоплює вигуків і відгукових звуконаподібних творив та корінних складів у дитячомовних лепетових виразах, що теж стоять поза межами загальнообов'язкового примусу фонетичних змін у мові); тому що йдеться про безвиняткову появу, то окремо не відмічуємо варіянтів з -'и/-'і (зомість -'а) з пунктів 16, 22 і 19. Так само не відмічуємо окремо постійної підвищено-звуженої артикуляції ненаголошеного -о як -у (язьо «язик» як йаз'у) в заподаннях із наддністрянсько-«батюцької» говірки пункту 28. З друкарсько-технічних причин передаємо лиш схематично теж інші особливості фонетики, до того ж резиґнуючи і з прийнятого в діялектології фонетичнописьмового запису.

Щодо виникнення наших дитячо-мовних виразів то зібраний матеріял підтверджує думку Р. Смаль-Стоцького про два основні джерела таких слів: дитяче лепетання, вигуки й приманкові прикликання тварин з одної сторони і відповідно деформовані[9а]) загально-мовні вирази, інколи вже переосмислені, з другої сторони; часом годі навіть — при можливих тут колись індивідуальних утвореннях — визначити первісне слово-основу. З власних помічень над мовою моїх дітей (народжені 1950, 1952 і 1958) назву постійно вже вживаний вираз кай-кай «солодке печиво, пряники», виниклий 1912 р. в Мюнхені з перекрученого дитиною «Миколай», як назви для ярмарочного медяничка з наліпленим кольоровим образочком «Діда-Мороза» чи «о. Миколая»; відтоді всяке солодке печиво стало зватися в нашій сім'ї кай, кай-кай, хоч для самих дітей не знані обставини його виникнення. Подібні внутрішньо-сімейні дитячі (і не дитячі) вирази знає хіба кожна родина; щасливий припадок може їм допомогти поширитися й на дальше довкілля.

Від первісних дитячих лепетливих подвоєних слів-складів (з тим самим або зі зміненим голосним), знаних у різній мірі і зі зміненим значенням усім індоевропейським мовам, виводяться і в нас дитячі вирази (декотрі стали давно загально-мовними) на членів родини, довкілля, їжу, іграшки, фізіологічні потреби. Назви ступнів спорідненостн, відображуючи безперечно прадавні від-

носини ще доби матріярхату, в окремих говірках бувають дуже диференційовані; ім присвячена в нас праця Андрія Бурячка.[10]) Нам не було можливим ствердити, наскільки консеквентно така зрізничкована термінологія стосується вже і в дитячо-мовній лексиці; наш матеріял обмежується лиш схематично-типовими тут розрізнюваннями. Серед інтеліґенції характеристична поява тут деяких польських та рос.-французьких виразів, на Закарпатті й в Бачці — угорських. а) мати **мама** Г, 1, 3, 2, 6-8, 12, 13, 16-19, 27, 29, **мамця** 13, 22, **мамуня** 28, **муся** 31, **мамуся** 15, 28 (інт.), **мамочка** 31, **неня** Г, **няня** 13; б) батько **тато** 4, 9, 13, 19, 20, 30, **тата** 2 (інт.), 3, 8, 16, 18, 19, 24, 29, **тятя** Л, 7, **татусь** 31, **дядя** 31, **няньо** Г, 1, 21, **неньо** Г, 31а, **дьідьо** 2, **папа** 3а, 9 (інт.), 11, 12, 17, **апо**, **апко** 20 (угор. apa; рос. **папа**); в) бабуся **баба** 1, 3, 7, 13, 15, 16, 18-20, 24, 27, 28, **бабця** (гал.-буков. інт.; поль. babcia) **бабуся** 4, 12, 13, 17, **бабка** 11, **буся** 30, **бабушка** 11, 31; г) дідусь **дьідо** 3, 7, 10, 15, 16, 18-20, **дьіда**, **дьідик** 2, **дьідьі** 30, **дьідусь** 4, 12, 13, 17, **дьідунь** 28, 29, **дьедец** 11, **дьедушка** 31, **дзьадзьо** (гал.-інт.) 24, 28 (інт.) (поль. dziadzio), **дзьідзьо** 15, 28 (теж у Підгаєччині, с. Новосіка, та Борщівщині, с. Залісся), **мошу**, **мошул**, (с. Горошівці, Заставненщина/Буков., з рум. moş-ul «дід»); ґ) тітка (в наддністрян. говірках **цьотка**, **тьітка**, дитяче **цьоця** це лиш «батькова сестра», її ж чоловік це **ґьиґьо**, материна ж сестра це **вуйна**, її ж чоловік, як і «материн брат» це **вуйко**, дитяче **вуйцьо**; «батьків брат» це **стрий**, **стрийко**, **стрик**, дит. **стрийцьо**, його жінка це **стрийна**) **тета** 18, 20, **тетя** Г, **тьітя** 22, **тьотя** 4, 8, 11-13, 15, 17, 25, 27, 29, **цьотка** 19, **цьоця** 7, 13, 15, 16, 18, 24, 28, 30 (поль. ciocia), **нийна** 3 (угор. néne «старша сестра»), **ніна** 20; всяка старша жінка (чужа) **тьотя** Г 1, 8, 31 (і загальне сх.-укр.), **цьоця** 28, **дядина** 13, **дьедина** 28, **мамусьі** 19, **ніна** 20 **чужа** 1, **цюзя** 2; д) дядько (теж старший чужий чоловік) **дядя** 8, 12, 13, 15, 17, 25, 27, **дядьо** Г 2, **дядичко** 13, **бадьо** Г 4, **бачі** 3, 20 (угор. bácsika «дядько»); **татусьо** теж «хресний батько)» 19, покутсько-підкарп. нанашко, гуцуль. **бадьіка** (теж «старший брат», рум. bade, badica), **вуйко**, **вуйцьо** 18, 24, 30; е) пістунка **няня** Г 1, **нянька** 19; є) інша дитина **ляля** Г, 1, 5, 7, 9-11, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 25, 28, **ляльо** 21, **няня** 22, **цяця** 2, **бобо** 3 (угор. baba «лялька»), **беба** 20 (хорв. béba); є) материна грудь **цица** Г 1, 1-19, 22-30 **цица** 22, **ціца**, **сіка** 20 (пор. поль. cyc(us) «грудь»); ж) хліб **папа** Г 1, 1, 3-9, 11, 13, 15, 17-19, 24, 25, 27, 29, **папо** 22, 28, **папу**, **габа** 20, **папка** 12; їжа **папа** 3, 16, **папу** 20, **гамцьо** 30, **гама** 4-7, 9, 10, 13, 16-19, 24, 27, 29, **гаму** 28, **гапа** 2 (нім. hap-hap «їсти»); їсти **ґам-ґам** Г 7, 19, 22, 25, **гамати** Г 2, 1, 19, **папати** 2, 11, **папкати** 1 (пор. рос. **папа** «хліб», поль. papu «їжа», угор. pép «каша»); з) кал **кака** Г 1, 3, 4, 7, 8, 12, 13

15-17, 20, 27, 28 (і «поганий, -не» 1, 5, 9, 12, 13, 24), бе, бебе Г 2, 7, 11, 18, 19, 25, 29, баба 20 (нім. Baba), беку Г 3, бека 4, 7, 8, 15, 18-20, 27, 30, беця 2, 7, 15, 16, 18, 28, 30 (теж «поганий»), фе 19, 24, 30, фі 20, фефе 10, феця 2, 12, (і «поганий, нечемний»); видавати з себе кал какати Г 1, 1, 3, 4, 10, 12, 13, 15, 16, 20 (какац), 25, 28, бецяти Г 3, 2, 7, 19 (пор. поль. kaku, kakać); и) колиска люля Г 1, 1-9, 11, 13, 15, 18, 19, 22, 24, 25, 27, 29, люльі-люльі 12 (у зв'язку з приспівом до сну, а звідси й «спати» люльі-люльі Г, 2, 3, 8, 11-13, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 25, 30, люлю 4, 21, люляти «колисати» Г 6, 13, «спати» 1, 2, 11, 19, 29), гая, гайка 20 (від гаї-буї «гойдатися» 20, а звідси гаяти 3, гаяц 20 «спати», нім. heia-heia), гой-гой 13; й) іграшка (особливо лялька) ляля 1, 8, 11-13, 15, 16, 19, 22, 24, 25, 27-30, цяця 1, 4-6, 8, 9, 11, 13, 17, 25, 27, 29, сяся 2, 8, цаца 15, 22, чіча 3, 16, 19, 24 (теж «квітка» 1, 2, 19, 29, «гарний, чемний» 2, 3, 7, 10, 16, 18, 21, 28, чече 20, угор. csecse «гарненький»), подібно «чемний, гарний, блискучий» цяця Г 1, 8, 12, 13, 15, 17, 24, 25, 27, 30 (пор. рос. цаца «іграшка; чемна дитина», поль. caca «блискуче, гарне», мабуть від прицмокування, щоб виразити подив, здивування).

Чимало виразів утворено від вигуків: 1) що супроводжують почування, спричинені даною річчю: а) холод дудя, дудьо 19, 29, дюдя Г 1, 6, 8, 11, 12, 15, 17, 22, 25, 27, дюдю 21, 32 дюдьо 20, зюзя Л, 2, 7, 13, 17, 18, 28, 30, дбРу 19, 30 (теж «вода; пити» 15, 19, 21, 29); б) вогонь, світло, пече хи Г 2, 15, 22, 25, 28, хись 10, 32, хися 6, хыся 21, хиза М (може звідси й хоха Г 8 «страх, -ховище, щось страшне»), бізя 2, жижа Г, 4, 8, 11-13, 17, 19, 26, 27, 29; в) рана, біль вава Г 1, 4, 6, 8, 11-13, 17, 19, 22, 25, 27, 29 (теж «різати» ваў-ваў 4), буба 2, 3, 13, 15, 16, 18, 21, 26, 28, 30, 32 («прищик, болюче місце» 11, 27, «побої» 19, поль. buba «побої»; але «ягода» 29, 27), біба 1, бібі 20; г) гарний/чемний ай-ай 2, 25, 2) що виражають дану дію: а) цілувати/поцілунок цьом-цьом Г 5, 2, 6, 8, 10, 12, 13, 16, 19, 22, 30, цьомати Г 5, 1, 2, 7, 13, 15, 16, 18, 19, 22, 29, цьома 8, 12, 13, 15, 16, 27, 28, цьому 4, бусьі 13, пусьі 2, 25, пусьі-пусьі 20 (угор. puszi «поцілунок»), а звідси може під впливом поль. buzia «рот, обличчя» і гал.-інтел. бузя Г 2, 15, 28 (інт.), 29, 30, бузьо 2; б) сідати/сидіти — сюп, сюпати 2, 11, 19, 21, 29, (звідси сюпа «задниця» 19, «vulva» 2, подібно як гепа «задниця» Г 8 від геп!); в) чика «ножик» Г (від чик! про скоре врізання, рух); г) йти додому па-па 20 (від прощального вигуку па-па! «будь здоров»; сюди може теж та-та «йти надвір» 20, хорв. pǎpǎ, виникле знову ж із прощання з тими, що лишаються в хаті); 3) що конвенційно передають голоси тварин: а) корова муня 28; б) собака гава 1, 3, 7, 8, 18, 19, 28, 29 (нім. Wau-Wau; звідси «щось страшне, страх що страшить» гава 7, 18, 23, 24, газя 2, та адідеоване до чорної ґави кава Г, каба Л, бо-

бо 21, бубу бавбав 20, божібо 2, пор. словаць. bobo, нім. Butzemann, рос. бука); в) гуска ґаґа 6, ґіґа 11; г) яйце (від голосу курки ко-ко-ко!) коко Г, Л, 1-9, 11-13, 17 19, 22, 25, 27, 30, 31 (теж «картоплина» Л; пор. рос. кока «яйце»; ґ) шукай/знайди мене! акуку, ацюцю 1-3, 15, 16, 19, 24, 28, 29, 32 (ніби від голосу зозулі; звідси цьіцьібаба Г, галицьке цюцюбабка, польське ciuciubabka «піжмурки); 4) що ними прикликають звірят, при чому декотрі такі приманки були первісно дитячими пестливими перекрученнями загально-мовних назов (напр. базь! «баран», тась! «птаха») чи наслідування голосу тварин: а) корова ня-ня 2; б) кінь цьоня, цьоньо 16, 19, 24, 29, (цьонь-цьонь!) в) свиня куць 1, куця М, 7, 15, 16, 19, 22, 24, 29 (звідси куцька «кал» 2, 30, куцькати «cacare» 2), цьоня 2, 30, цьонька Г 5 (теж «кінь»), цийка 13, цинька 3, чюшка 11, аця 10, паця Г 1, 25, ґьіца 20 (від куць-куць! цько! чко! аць! пань! пор. теж. рос. зюзька, угор. coca, нім. Wutz-Wutz); г) овечка базя Г 2, 29, биря Г 1, бірка «гуска» 20), шута 13 (від базь! бир! шутки!); ґ) собака цюця Г 1, Д, 13 (поль. ciucia, словаць. čučo); д) крілик заєць труся 3, 4, 6-8, 10, 11, 15, 18, 19, 21, 28-30, трусь 27, трусик 13, е) курка тютя Г 1, Д, 2, 3, 7, 10, 15, 22, 24, 28-30, 32, тутя 12, тіта 19 (теж «птаха»), цюпа 19, цьіпа 8, 11, 15, 29, піпа (від тю-тю! ті-ті! цюп-цюп! цьіп-ціп! пі-пі! пор. нім. Tuck-Tuck «курка»); є) гуска пуля 22, вуля 10, гуля-гуля 5, 9, сюся 13, 29; ж) качка тася Г 4, Д, 2, 3, 7, 10, 13, 15, 17-19, 28-30 (теж «птаха» 23); пуля Г 2, ташка 20 (від тась! пуль!) з) голуб дузя 2, 10, 19 24, люлю 6, гуля Г 1 (від дузь! гуль! люлю! пор. рос. гуля «голуб»); и) йти на прохід/в гості тпРу 1, 22, дбРу 23, тпРутю 12, 19, (звідси прр «кінь» 11 — від затримувального вигуку на запряженого в возі коня), гайту 10, 28, 30, гайтю 7, 16, 18, 19, 24, гайтьі 11, гайта Г 2, 1, 2, 29 (від вигуку на коня в возі, щоб повернув праворуч; нім. ata-ata «йти на прохід»; поль. na hajtuś «на прохід» засвідчене ще в М. Рея 'Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego', 1558; звідси гайтусь «cacare» Т 8, себто «йти надвір») тпРутю-гайтю 22, гайтю-тпРутю 8, 11, 19, 29, 32.

До найпродуктивніших засобів дитячо-мовного словотвору належать похідні, здебільша двоскладові утворення з пестливими суфіксами -о, -а від загально-мовних слів (типу цуцьо: цукор, оцьо: око, бозя: Бог); більшескладові слова можуть скорочуватися, пропускаючи початкові склади й упрощуючи групи приголосних; ідеться тут зчаста вже про індивідуальні звички лиш сімейно-розмовних спільнот. Причин таких перетворень в односкладові, а з підростанням дитини в двоскладові, вирази треба шукати в труднощах для дитини запам'ятати й повторити більше ніж один чи два склади — хоч перші, хоч останні (сукенка

— кьеня 28, сунча 20). Зміну приголосних задньоязикові слід пояснювати й візуальним перейманням артикуляційних рухів, спостерігальних лиш у найпереднішій частині усної порожнини; а що такі рухи губ даються спостерігати ще найкраще, то їх дитина найлегше переймає і найменше змінює. Як порівняти дитячо-мовні, головно лівобережні (з «Основи»), вирази з нашими записами сто років пізніш, приходиться ствердити, що в багатьох випадках пестливі творива типу руця: рука, вусьо: вухо, поширені тоді на Лівобережжі, — нині особливо продуктивні головно на заході; на сході вживаються в подібних випадках утворення з дімінутивними суфіксами -ик, -ка, -ко, добре знаними й розмовній мові; їх тому й не наводимо серед дитячо-мовних. Може йдеться тут про наслідок перерваної традиції, заник інституції «няньок»; відомо, що носіями дитячо-мовної конвенційної лексики бувають няньки-бабусі; лихоліття ж 1920-30-их рр. причинилося до великої смертности саме серед цієї вікової групи. Очевидно, приймаємо, що згаданий півд.-західний тип дитячопестливого словотвору існував тут, як і на Лівобережжі, вже й сотню років тому.

Тоді як відгукові утворення здебільша тотожні в нас скрізь, то пестливі творива виявляють низку різниць, що зумовлені і різною діялектною формою основного виразу (лозя Г 1, 5, 9, 12, 15, 22, 27-29, 31 — ложка; лизя 16, лиля 19, 24 — лижка; жиця 1 — лжиця) і таки самостійним виниканням із різних лексем (задниця — сраця 13, дупця 4, 5, 9, 15, 28, жопка 27, жопця 12, 25, женя 31, пупка 18, пупця 7, сюпа 19, 24, ріцка 20). Доречі, деякі дитячо-мовні вирази зберегли слово, у даній говірці сьогодні вже не вживане цуцьо «цукор» 6 — сьогодні лиш сахар; утя «качка» 15 — сьогодні лиш качка). За значенневими групами йдеться про назви, що 1) стосуються тіла: а) ротик письо Г 6, 7, 16-19, 24, 28-30 (пор. поль. pysio), ґамця 21 (ґамба «рот» з поль. gęba); б) язик язьо 7, 16, 18, 19, 21, 22, 28-30, язиця 5, 9; в) зуби зубцьі 7, 13, 15, 16, 18, 19, 27, 28; г) око оцьо/воцьо 5, 7, 9, 13, 15, 16, 18, 19, 28; ґ) вухо усьо/вусьо 7, 13, 16, 19, 24, 28, 29, ушо 20; д) ніс носьо 7, 10, 13, 16, 18, 19, 22, 24, 28, 29, нося Г, нощок 20; е) живіт животко 22, боньо (з бандюх?) 10, 19, боньцьо 7, 16, 18, 28, брісьо (з брюхо) 21, брушко 31, бушко, брущок 20; є) рука руця Г 2, 2, 4, 5, 7-9, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 27-30; ж) нога нозя Г, 2, 4, 5, 7-9, 11-13, 15-19, 22, 24, 27-30, нозьо 20; з) палець пальо 11, 16, 19, 22, 24, 29; и) долоні, плескати в долоні ладки, ладьі, ладусьі Г, тося Г 2, тосяти «плескання, -ати» (звідси тосьі-ладцьі 19, 26, 29 «гра з плесканням у долоні»); й) кал — гоно, ґондо 20; і) penis посьо 19 (посик 19); 2) одягу й іграшок: а) сорочка — сороця 28, льоля (з со-роля?) Г 1, 2, 5-9, 12, 13, 15-19, 22, 24, 25, 29, 30 (пор. рос. лёля), котя, котька 1 (може з кошуля?);

б) сукенка — кьеня 28, киня 17, кьиня 2, суньця сунча, кьенка 20, ноха, тьісноха 19, козаченька 22, платьтьа 12, платьачко 15, платьічко 3, 4, 8, 11, 25; в) хустина на голову — хусьця 13, 22, хуця 19, 28, 29, гутя 20; г) чобітки/черевички — чопцьі (одн. чопцьо) 10, 11, 15, 16, 18, 19, 23, 28, 29, цьопцьі (цьопцьо) 2, 5, 7, 9, 18, 22, 24, 30, вьопі 2, чапчики 31, панкы (з топанкы «постоли») 1, пельі, пелькьі 20 (ціпелі «черевики», угор. cipö, cipellö «капчик»); ґ) іграшка — бава 2 (з забавка); лялька кука Л (з кукла); квітка квітя 22; 3) їжі: а) молоко — моньо 7, 8, 11, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 25, 27-30, моня Г2, 2, 5, 6, 9, 12, 14, 17, 22, ньоня Л, мося 31, моцьо Г3, моля 13, молько 1, цько 29, мека 20; б) хліб хльібцьо 2, 5, 9, хльебіка, хьебіка, біка 20, кольо Г3 (з колач/калач); в) булка буля Т9, 29; г) вода водьі 12, пітя Л; ґ) цукор, цукерка — цюко 13, цуцьо 7, 16, 19, 29, 30, цюцьо 18, цюцю 20, 22, 28, цюця 6 (пол. ciuciu), кьека 29, кьетя 12, келя Л; «солодке» медя Г; бомбо 2, (з нім.-франц. Bonbon «цукерка»); д) яйце — яйо 7, 8, 15, 16, 18, 19, 24, 28, 29, яйцьо 16, яйко 30, вайко 20; е) м'ясо — кика Г2, М (може з якогось ґеґа «гуска» чи ґиґу-ґиґу «перерізувати шию рубцем долоні як забава»), цьіся 29, будзя Г3 (з вудженина?), нюра Д; є) сметана — тана 23; ж) борщ — боцьо 19 з) капуста — пуця 19, 29; и) горох — горосьо 16 ґоґо 8, 19, 24, 29 (розмовне: ти ще на фасолю ґоґо казав тоді «ти ще був тоді молокососом» 19; карпт.-наддністр. ґоґодзи «брусниці» (з рум. coăcăză), ґодзя «ягода» 28, буба Г1 «зерно гороху, бобу; ягода; бублик») й) картопля боля Г2 (з бараболя); і) ягода ядзьо 19, адзя 8, азя 11; ї) аґрест ядзьо 19, адзьо 24, 29; к) яблуко буцьо Г2, буко 20, яблоцьо 28, ябля 13, япцьо 7, 18, 19, 24, 30, 32, гапцьо 16, 19, 29, апця 15; л) миска мися Г2, 5, 9-13, 15, 16, 19, 22, 24, 28, 29; м) ножик ноньо 19, 29; 4) тварин: а) корова оўка 23, биця Г1, 13 (за бицьо «бик» 19), биня М, 2а, Г2, 7, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 29, биньця 18, бинька Г7, миня Г2, міня 11; б) коник, кінь косьо 15, 19, кося Г8, 5, 8, 9, 12, 15, 22, 25, 27, коська 13, лосьо 17 (з лоша), ґучі 20 (приманка гучі-на! гаче «лоша», як і словаць. háča, з осман. atčyk, at «кінь») (пор. рос. кося, поль. kosie; нім. Hot-Hot); в) свинка свиня 13; г) коза, кізка кьізя РСС; ґ) баран бальо Г4; д) пес песьо 16, 18, 24, 29, песя 7, пісьо 19, пшічок 20; е) кіт(ка) кьіця 4, 13, к(ь)иця Г, 5, 7-9, 12, 15, 16, 18, 19, 22-25, 27-29, кыця 10 (пол. kicia), міця 2, 3 (у РСС миця «миша»; пор. нім. Mietze «кітка»), мица 5, 9, 11, мінька 3, ціца 20 (угор. і словаць. cica); є) вовк вово 13, 19, 28, вов 11 (звідси «щось страшне, страх» вова 2, 3, 7, 10, 13, 16, 18, 19, 22, вово 13, 19, 28, вава 5,

8, 9, 15, 27); ж) крілик/заєць **з а й к а** 27, **з а й к о** 20; з) півень **п е т я** 8 (з **п е т у х**; пор. рос. **п е т я**); и) гуска **г у с я** РСС, 2-4, 7, 12, 13, 15, 16, 18-20, 24, 28, 30, **г у т я** 20; й) качка **у т я** Г1, 4, 8, 12, 15, 25, **в у т ьі** Д; і) гадюка **д ю д я** 14; ї) воша **к у к а** Г2, 22, **к у с ь к а** 15, 27, **к у с ь** 24, **к у с ь - к у с ь** 1, 31, **к у с і - к у с ьі** 12, **к у с я** 11, 29, **ґ о ґ а** 1-3, **в у с я** 19, **у ш а / в ш а** 20; 5) інше: а) дочка **д о ц я** Г; б) колиска **к о л и с я** 28; в) нічник **н о н ь о** 17, **н а л ь о** 31, **н а л ь ц ь о**, **н а л ь к о** 7, 18, 28, 30 (від **у р и н а л**, лат. urinale), **т о п ц ь о** 31 (з нім. Topf, Nachttopf «нічник»), **н о н а**, **т у т а** 20; г) земля **з ю м а** Л (пор. на **з е м ц ю** «на долівку» 19); ґ) церква, образ **б о з я** Г1, 4, 5, 7-9, 12, 13, 15-19, 22, 24, 25, 27-30, **б о ж а** 11, **б о ж о** 20; д) додому «(**д о**) **д о м ц ю** 7, 8, 10, 13, 16, 18, 19, 24, 25, 28-30; е) дощ **д о ц ь о** 13, 16, 19, 28, 29; є) жучок, малятко **з ю з я** Г1; ж) різка **р о з я** Г2; з) пече! **п ц є** 23, **п ч е** 30, **п і ц ь - п і ц ь** 1, **п е ц ь** 20; и) тихо! **ц ьі с ь о!** 19, 21, 32; й) не руш! не можна! — **г р і ш к а** Г2, **н а й** 30, **н а й - н а й** 19, **н я й - н я й** 3, 16, 29, **н я** 4, **н я г а й** 21, **н о - н о** 20, **н у - н у**, **н ю - н ю**, **н о - н о** 13, **а п а п а й** 8, **н е з ь я** 25; і) поцілуй **б о к а й** 20 (**б о ч к а ц** «цілувати» 20).

Дієслова виступають звичайно як подвоєння змодифікованої імперативної форми чи то творив на -'у, -'і: а) бити **б и й - б и й** 2, 19, 29, 32; б) йти; ходи! **і д ь - і д ь** 8, **х о д у н ьі** Г, **х о д ьі - х о д ьі** 12, 22, 30, **х о д ь - х о д ь** 4, **х о д ю - х о д ю** 29, **х о д у с ьі - х о д у с ьі** 13, **х о й ц ьі - х о й ц ьі** 7, 16, 18, 19, 21, 24, 32, **д и б к и** Г2, **к о п к и - к о п к и** 12, **г і б а й**, **б е з ь к а й** 20, **б і з я й - б і з я й** 2; в) спати **с п а й - с п а й** 1, **п а й - п а й** 2, 7, 16, 17, 23, 29, **п а ю - п а ю** 7, **б а й - б а й** 27, **б а ю - б а ю** 8, **п а й к а т и** 1, 2, **ч у ч а т и** 3, **ч у ч а ц** 20 (словаць. čučať «бути тихо»); г) мити(ся) **м и й - м и й** 3, 4, 8, 11, 16, 19, 29, **м и ю - м и ю** 7, 16, **м и й ц ьі - м и й ц ьі** 12; ґ) чесати **ч е с ю - ч е с ю** 2, 19, 29; д) купати **к у п ц ю - к у п ц ю** 3, 5, 7, 9, 15, 16, 18, 19, 29, 30, **к у п ц ьі - к у п ц ьі** 12, **к у п і**, **к у п к и** Г, **к у п и - к у п и** 8, **к у п - к у п** 22, 27, **т ю п - т ю п** 20; е) пити (і вода) **п и й - п и й** 4, **п у т ьі - п у т ьі** 31; є) різати (теж гра: рубом долоні по горлянці; ніж) **р і з ь - р і з ь** 8, 13, **р і з ю - р і з ю** 7, 16, 19, 28, 29, **ґ ьі ґ а ц** 20; ж) колисати **г о й д а - д а**, **г о й д а** 16, 19, **л ю л ьі - л ю л ьі** 2, 13; з) гойдати на ногах **г о й д а - г о й д а** 3, 12, 15, 16, 19, 22, 29, **г о й д у - г о й д у** 8, 31, **г у с я - с ю с я** 16, 17,, **г і ц я т и** 1, **г о й с а ц**, **г о п а ц у п а** 20; и) гоцкати «верхи на коліні» **г о п - г о п** 7, 12, 13, 15, 16, 18-20, 30, **г о п а - г о п а** 1-3, 16, 28, 29 (звідси **г о п к а** «дитина» Г), **ч у к и - ч у к и** 8, 25, **к о н к о** 20; й) підкидати вгору **г у ц - г у ц ьі** Г8; і) встань! **в с т а н ь ц я й** 13, 15, 16, 28, 29, **в с т а н ь ц ьі** 16, 19, 24, **с т а н к а й** 20, **г о п - г о п** 25, **а п е т и - а п е т и** 8; ї) почекай **ц я й - ц я й** 16, 19, 29, **ц и т ьі - ц и т ьі** 12; к) стукатися чолами граючися **д у д у к - б а р а н** 17, **б а р а н - б у ц**, **б а р а н - т у ц** 19 (звідси сер.-закарп.

барамбуцкы «стрімголов»); л) нести дитину за спиною — взяти на барани 27, на барани 16, 22, на барана 28, 29, на бабо 19, на бобо 11, несу сала-сала 12, на ґырґы 21, на ґарґоші 6, на ґорґоші 3, 15, 19, 24, 30, на ґорґоші 8, на коркоші 2, на ґрінґьі 20 (лемківську форму поширили, мабуть, мандрівні крамарі й ремісники, що подібно носили свій товар у коробці за спиною).

Вивчення «дитячої мови» знайомить із системою інтимної сімейної лексики й словотвору, з яких лиш дещо проникає як іронічні фразеологізми й евфемізми в загальну мову. Вона нерозривно пов'язана з вигуками, що конвенційно передають голоси звірят та звуки, і з приманками. Словотвір виявляє специфічні формати, що покриваються з пестливими суфіксами хіба хресних імен. Попри деяку спорідненість з російщиною й польщиною, зокрема в ділянці лепетливих слів (на Закарпатті й у Баччі теж з угорською та словацькою мовами), наша «дитяча мова» виявляє низку окремішностей; дуже близька вона до білорущини.[12])
Подрібніше вивчення «дитячо-мовної» лексики по окремих говірках принесе напевно ще багато нового матеріялу. На еміґрації діти переймають вповні «дитячо-мовну» лексику свого чужомовного довкілля, як засвідчують наші помічення з Німеччини. Досліджуючи проникання чужомовних елементів у мову еміґрантів, слід і на цю ділянку звернути увагу.

Олекса Горбач

---

[1]) Просліджене на рос. матеріялі — А. Н. Гвоздев: Вопросы изучения детской речи. Москва, 1961, на поль. матеріялі — L. Kaczmarek: Kształtowane się mowy dziecka, Poznań, 1953; P. Smoszyński: Przyswajanie przez dziecko podstaw systemu językowego. Łodź, 1955.

S. Brenstiern Pfanhauser: Rozwój mowy dziecka. Prace Filologiczne, XV (273—329, бібліографія: 329-56), Warszawa ,1930.

[2]) Лексикон словенороський П. Беринди. Київ, 1961, стор. 80; про рукописні словники Івана Максимовича й Єпіфаксія Славинецького див. наша стаття I. Maksymovyč, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18. Jhs. und sein Wörterbuch. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., v. VIII, New York, 1960, p. 98; DLR —

Dictionarium Latino-Rutenicum це копія словника Є. Славинецького, зберігана в бібліотеці манастиря францісканів у Дубровніку.

[3]) Борис Грінченко: Словарь української мови, Київ, 1907. Предисловие, стор. XII; Зенон Кузеля: Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. Записки НТШ, 169 (1963), стор. 224; О детском языке. Основа, 1861, р. VIII, стор. 8, 1862, р. IX, стор. 118-19.

Недоступною нам була стаття R. F. Kaindl: Aus der ruthenischen Kindersprache (Lieder, Neckreime...) Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Nr. 8 (SS. 320ff), 1898.

Матеріял із бл. 70 виразів дитячої мови з Закарпатської области УРСР приносить замітка Ф. М. Потушняка "Дитячий словник" (Доповіді та повідомлення Ужгородського університету, Серія філологічна, нр. 5, стор. 110-111, Ужгород 1960), в якій лиш подекуди окремо позначено вирази з сіл Кальник і Осій (Мукачівщина). У поданому матеріялі йдеться про: 1) лепетливі редупліковано-складові утворення (ляля "дитина", мама "мати", папа "хліб", тата "батько", тета "чужа жінка", чіка "квітка", 2) відприманкові назви тварин (бріка "вівця" — від бррісь! — зюзю "гуска", мынька "киця", тай-тай "каченя", тютя "курка", ціпа, ціп-ціп "курча", цьоня "свиня" — а звідси, може, цьоні "різати" й цьоня "ніж"), 3) відвигукові — за голосами тварин (бубу, муму "корова", бебе, бебена, бека "вівця", меме "коза", гава, вова "собака", ага, гава "йде собака" — з чого: гава "страх" — кран-кран "ворона"), за згуками машин і предметів (уу "поїзд", піп-піп, тідіт "машина", дзі-дзі, тік-так "годинник", пох-пох "молоток"), за звуконаподібними вигуками (дюдя "холодно", фе "погано", чіт "тихо", гугу "лякати", пуфу "дути", тап-тап "йти", чап-чалап "йти по воді", чуп-чуп, тляп-тляп "купатися", тапі-тапі "плескати в руки", ням-ням "їсти" — з чого амі, ам-ам "дай мені", аа, гопі "йти на руки", ее "йти з рук", гийда, гайба, люля "колисати; колиска", ноно, няй-няй "не можна"), 4) вирази з мови дорослих, в тому й діялектизми, здеформовані індивідуальним дитячим упрощуванням (буба, біба "болить" — з чого на бібо "бити тебе", бунія "гарбуз" (бундав), вика "велика", або "яблуко", дуду "йду", иба "риба", іпа (ріпа), пупа (буб, біб?) "картопля", кокана (токана), аміцька (мамалижка) "мамалиґа", кусь-кусь "вкусити", кусь, куся "кусає!", ндам "не дам, мма "нема", панки (топанки) "черевики", пусьта, пульта "капуста", пітя (потя "пташеня") "курча", пінь-пінь, піць-піць, піцька "вогонь", око "яйце", моля, молька, монь-монь, мньо-мньо "молоко"; пити молоко", соля "квасоля", уша "груша", цюця "цукор", чімчі "панчохи". — З цим матеріялом ми познайомилися вже після написання статті, із примірника, привезеного з УРСР на виставку славістичних видань на П'ятому міжнародному конґресі славістів у Софії 1963 р.

15 дитячомовних виразів у східньо-подільській говірці с. Писарівки в Кодимщині приносить праця Ол. Мельничука "Словник специфічної лексики говірки с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.), "Лексикографічний бюлетень", вип. 2, стор. 67-98, Київ 1952: бальо "бублик", би-

ня, биця "корова, віл, теля", буба "ранка, боляче, хвороба", дбрру (ся) "вода", дупці "стояти самостійно на ногах", кека "цукерка" (пор. італ. chicca "те саме, солодощі"), кика "м'ясо". котя "картопля", коця "свиня, порося", кука "воша", медьо "солодощі", миня "мамалиґа", хижа, жижа "вогонь, гаряче", цюцю "сідати", яйо "яйце".

З середущого і східнього Полісся називає шість дитячомовних виразів П. Лисенко у статті "Про принципи побудови діялектних (зональних) словників української мови". Праці X республіканської діялектологічної наради, стор. 109, Київ 1961: зюзя "холод(но)", зюма "долівка", каба "уявна страхітлива істота" (пор. укр. коба "капуза опанчі, кобеняка" чи й кабиця "піч (у сінях, надворі); яма гончарської печі" — з уваги на страхополоха, то знову ж на темні челюста печі, в якій, як і в комині, перебуває "нечиста сила"), келя "цукерка", пітя вода, цівеня "пташеня".

4) Джерела дитячих виразів у словнику Грінченка позначуємо: Г1 — Основа 1861 Г2 — Основа 1862, Г3 — Іван Верхратский: Про говор галицьких лемків. Львів, 1902, Г4 — К. Шейковский: Опыт южнорусского словаря. Київ, 1861, Г5 — Євген Желеховський — Софрон Недільський: Малорусько-німецький словар. 1882-86, Г6 — Яков Головацкий: Народные песни галицкой и угорской Руси. Москва, 1878, Г7 — Борис Гринченко: Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернігів, 1895-99, Г8 — Номис: Укр. приказки, прислів'я і таке ін. СПб. 1864, Г9 — Матеріяли до укр.-русь. етнології. НТШ. 1899—1900, Г — інші джерела.

5) Роман Смаль-Стоцький: Примітивний словотвір. Варшава, 1929, стор. 116-20, скорочуємо — РСС.

6) Юрій Шерех [Шевельов]: Всеволод Ганцов, Олена Курило, УВАН, серія Укр. вчені, ч. 5. Вінніпеґ, 1954, стор. 42.

7) Артим Москаленко: Словник діялектизмів укр. говірок Одеської області. Одеса, 1958 (4 вирази, скорочуємо — М); П. Лисенко: Словник діялектної лексики середнього і східного Полісся. Київ, 1961 (9 виразів, скорочуємо — Л); С. І. Дорошенко: Матеріяли до діялектного словника Сумщини. Діялектологічний бюлетень, вип. IX, стор. 101-22, Київ, 1962 (8 виразів, скорочуємо — Д).

8) Подаємо цифрові позначення місцевостей і в дужках прізвище інформатора: 1 — Бедевля/Тячів (д-р Василь Маркусь), 2 — Бродина/Радівці (М. Луцяк), 2а — Вижниця/Буков (д-р Р. Ясеницький), 3 — Вижні Ремета/Берегів (І. Черешня), 3а — Горохів/Володимир Вол. (Ю. Мацеканич), 4 — Гребінка/Полтав. (Л. Дубола-Лямець), 5 — Запоріжжя (Г. Слинько), 6 — Київ (Н. Ярошенко), 7 — Коломия (Я. Томич), 8 — Конотоп (Г. Колісник), 9 — Лубни (Г. Слинько), 9а — Львів (власні помічення), 10 — Максимовичі/Н. Самбір (К. Мацеканич), 11 — Миколаїв (Т. Адамс), 12 — Мурафа/Краснокутськ (Г. Кривсніс), 13 — Новосілки/Кобринь (д-р І. Сидорук), 14 — Одеса (П. Голенко), 15 — Ольгопіль/Ямпіль над Днс. (Л. Яницька), 16 — Подусільна/Перемишляни (д-р М. Цап), 17 — Полтава (архиєп. Мстислав Скрипник), 18 — Рогатин (Я. Томич), 19 — Романів/Бібрка (власні помічення), 20 — Руський Керестур/Бачка (М. Ковач, о. О. Тимко, о. Д. Коп-

чанський), 21 — Смерековець/Горлиці (д-р Є. Перейма), 22 — Ступно/Здовбунів (І. Маковей), 23 — Товмач (Н. Н.), 24 — Товстеньке/Копичинці (Р. Колісник), 25 — Троїцьке/Донецьке (Г. Скрипка), 26 — Турка/Дрогоб. (Ю Мацеканич), 27 — Харків (С. Волошин), 28 — Хоробрів/Грубешів (інж. Р. Мазурок), 29 — Чайчинці/Крем'янець (М. Гасин), 30 — Чернівці (М. Ясеницька), 31 — Чернігів (Г. Колісник), 31а — Шипинці/Чернівці (Мк. Луцяк), 32 — Яворів/Льв. (д-р Є. Перейма). — Записи 15 та 17 стосуються часу перед 1920 р., запис 20 — 1962 р., всі інші — міжвоєнних років. Усне особисте опитування відбувалося при інформаторах 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 15, 17, 20, 22, 25, 28, 30, 31а. Деякі дані зачерпнуті з зібраних відповідей на наш обширніший квестіонарик для діялектної лексики.

9А Про законсмірності при перетворюванні загально-мовних виразів у дитячій мові на матеріялі рос. мови див. Китерман Б.: Опыт узучения слоговой элизии в детском языке. РФВ 69, ст. 65-83, Варшава 1913.

9) Про поль. "дитячу мову" див. M. Kapuściński: Słowniczek języka dziecinnego. Lud III, s. 165-66, Lwów, 1897; наші дані сперті на помічення зі Львова 1930-их рр. і на M. Arct: Słownik ilustrowany języka polskiego. Warszawa 1916 (ок. 50 виразів); ок. 30 виразів називає S. Brenstiern Pfanhauser: Rozwój mowy dziecka, Prace Filologiczne XV (319-20). Warszawa, 1930, м. ін. ще: kuku "болить", dzidzi, bobo, lala, pupa, dzicia "дитина", papa, tutu їжа", papać, chamać "їсти", cacy, ciczu, aja "щось гарне", mlimli, mlicio "молоко", acha, nynać, spajkać, spuniać "спати", siupać "сидіти", kicia "кіт", piesio" собака", guzia "свиня", ciosia "кінь", ada, ati, chajta "прохід"; російський матеріял беремо зі словника И. Я. Павловский: Русско-немецкий словарь[3]. Рига-Лейпциг, 1911 (ок. 40 виразів); словацький із словника AH Slownik slovenského jazyka, I-II (a-o), Bratislava 1959-60; угорський із L. Hadrovics—L. Galdi: Magyar-orosz szótàr, Budapest 1952; хорватський з наших помічень у Пакоштанах біля Задару в 1962 р., а німецький з наших помічень у Франкфурті н. М. у 1960-их рр. — Латишські дитячо-мовні вирази включає K. Dravinš—V. Ruke: Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden, Lund 1962, стор. 31, 57-58.

10) Історично-діялектному (в кордонах УРСР) поширенню й етимологіям назв посвоячена присвячена праця А. Бурячка: "Назви споріднености і свояцтва в укр. мові, Київ 1961; місцями ми очікували б від автора менше советсько-партійної фразеології, а більш ґрунтовного знання дотичної півд.-зах. лексики (немає тут буков. н е п і т "племінник", н е п о т а "племінниця", м о ш у л "дід", сер.-закарп. н и й н а "старша сестра", а п о "тату", підльвів. д е д ь о "тітчин чоловік", т а т у с ь о, м а м у с я "хресні батько/мати; старший чоловік/жінка" як і взагалі всього кумовохресного посвоячення, такого важливого в східньо-церковній традиції!).

11) А. Бурячок, стор. 11, подає ще "експресивне" б а т я, б а т ь о з Запоріжчини-Дніпропетровщини; у наших записках з Одеси й Донецька б а т я це "батько; священик", але як вираз школярсько-вуличного сленґу.

12) Ф. Янкоускі: Дыялектны слоунік, II, Мінск 1960, — називає 8 дитячих виразів, переважно з Мінщини, Случчини й Магільовщини: в а в а "ранка", г а м к і "їсти", ж ы ж а "гарячий,-че", з ю з я "холод(ний), л ё л я "сорочка", м е к а "овечка", п а п а "хліб", п у л е ч к а "курча", а Русско-

белорусский словарь АН БССР, Москва 1953, — вирази: бэба, мэма "страшне" (рос. бука) — у Случчині шуша. — З околиць Наваградка й Ашмяни (Ашм.) подав нам листовно о. М. Гарошко (Лондон) понад 60, а з Лагойщини (Лг) п. Язеп Гладкі (ЗДА) ок. 45 (за 1900-10 рр.) дитячих виразів, здебільша тотожних з українськими: бабуля "баба", мам(ańк)а, мамачка, Лг. матулька "мати", дзедка дзядулька, дзядок, Лг. дзедзя "дід", тат(ачк)а, татулька, папа "батько", цёця, цётачка "тітка", дзядзя "дядько", Лг. попа "чужий недобрий чоловік", мамка, Лг. няня "нянька", срачка "зад", брушка "живіт", кака "кал, погане", какаць "віддавати з себе кал", сюкі "сеч", пісяць, сюсяць, Лг. сюкаць "мочити", бэка, кака, вя, фэ "поганий,-не", додо, Лг. цаца "гарне", цаца "іграшка", цыца "материна грудь", естка "їда, їжа", папка Лг. папа "хліб", піткі "пити", спаткі "спати", люля "колиска", люляць "колисати", Лг. буба "горох, ягода, цукерка", няня "цекерка", боцік "чобіток", бозя "сбраз, церква", зюзя "зимно", жыжа "вогонь, пече", Лг. кыс "пече", піп(к)а, Ашм. кыс, Лг. бойя "рана, болить", жужла, Лг. мума "воша", коця "котик" (приманка кіцю-кіцю!), цюцька "собачка" (приманка: цю-цю!), гуська "гуска", пылька "курка" (приманка: пыль-пиль! пуль-пуль! Ашм. ціпу-ціпу!) ціука, птушка "пташка", кукарэку "півень", трусік "кролик", кося "кінь" (приманка: кось-кось!), тпруська, му "корова" (приманка: тпруськи!), шутка, Лг. куцька "овечка" (приманка: шут-шут! Ашм. куць-куць! Лг. куцю-куцю!), дзёдзя, Лг. дзюдзя "свиня" (приманка: дзё-дзё! Лг. дзю-дзю! Ашм. цешка-цешка!), вова "вовк", буська поцілунок", даць бусі, Лг. бузі "поцілувати", плюх-плюх "мити(ся), купати(ся)", казытаць "лоскотати", пілю пілю, Лг. чырык "різати", гоцаць "їхати на коліні в дорослого", гойдаць, гушкаць, Лг. гутатаць "колисати дитину на руках або ногах", ехаць крамкі-бочкі "сидіти в дорослого на спині", рымзаць "плакати", цыт! ша! "не плач", ня руш! "не рухай того", а куку "знайди мене! а де я є?", хадзіткі! топ-топ! "ходи до мене". Не наводимо тут пестливих виразів, звичних і в загальному словотворі мови. В основу ми взяли тут дані Наваградщини, не позначуючи їх окремо, льокалізуючі помітки ми подали лиш при виразах, характеристичних тільки Ашмянщині чи Лагойщині. Спільність більшости дитячомовних виразів українських і білоруських промовляє за чималою їх давниною.

Академік Степан Смаль-Стоцький із синами Нестором і Романом у 1918 р.
(Із архіву д-ра І. Новосівського — Української Буковинської Громади).

РОЛЯ ЗАПОЗИЧЕНЬ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Написав д-р Пантелеймон Ковалів
Професор Українського Вільного Університету

Запозичені слова в літературній мові народу відограють велику ролю. Коли народ відроджується й утворює свою літературну мову, що забезпечує йому можливість висловити всі його поняття, його світогляд, то така праця насамперед виявляється в надзвичайному словотворенні і широкому припливі чужих слів. Помилковим було б говорити, що запозичені слова псують літературну мову; навпаки, вони збагачують її новими поняттями і разом з тим мають велике значення для історії мови, для історії народу взагалі.[1]) З одного боку, ті звуки й форми, які давно зникли в мові, можуть бути відтворені на підставі слів, що перейшли до інших народів; з другого боку, історична наука взагалі може зробити чимало додаткових висновків на підставі знайомства з запозиченими словами. Відомості про давнє розселення племен та близькість їх між собою, про культурні впливи, яким колись ці племена підпадали, про економічні й політичні зв'язки тощо — всі ці відомості та багато інших можна здобути завдяки запозиченим словам, що потрапляли в літературну мову в різні періоди її розвитку та в живу мову племен і народів, щоб потім перейти в літературну мову.[2])

Яскравим прикладом того, яку ролю відограють запозичені слова, зокрема у визначенні походження якогось народу, може служити мандрування циганського народу. Ватажки великої орди, що на початку XV ст. викликали до себе увагу в Західній Европі, доводили, що вони єгиптяни. Проте в циганській мові немає цьому доказів: навпаки, перські й вірменські слова свідчать, що цигани мусіли прийти до Европи через Середню Азію. Та й мова їх має ознаки індійського діялекту. Европейські цигани мусіли довгий час затриматися на грецькій мовній території, бо в усіх циганських мовах Европи є новогрецькі слова. Якщо цигани, які мешкають у північній Росії, крім грецьких слів, мають у своїй мові ще й болгарські, румунські, мадярські і польські слова, тоді як південні цигани цих слів не мають, то це свідчить про те, що вони перейшли в Росію різними шляхами.[3])

Запозичені слова, як очевидні свідки ранніх доісторичних зв'язків наших предків з іншими народами, мають особливо

велике значення для історії побуту, релігії, моральних понять, промислового й політичного ладу тієї епохи, від якої, крім цих слів, можливо, дуже мало збереглось інших даних.[4]) Наведений факт мандрування циганського народу яскраво свідчить про те, що запозичені слова можуть розкрити шляхи запозичення, яких не знає історія.[5])

Але не завжди легко визначити, звідки запозичене те чи інше слово і коли саме, в який період часу.[6]) З цього погляду перед істориком мови стоїть надзвичайно складне завдання: треба бути дуже обережним в дослідженні слів, особливо слів сумнівної етимології, щоб не зробити помилкових висновків.

В цьому велику ролю відограють правильні методологічні засади, на яких має стояти дослідник. В минулому деякі етимологи, не маючи під собою міцного методологічного ґрунту, доходили до нісенітниць у своїх висновках про походження деяких слів. Так, наприклад, Міцкевич, шукаючи споріднення слів не за функцією, а за схожістю, у лідяках знаходив «людей», у **мізяках** — «мужів», у **карійцях** — «карих» (lud mężów karych), у **фриґіянах,** — що мешкали на морському прибережжі, — «бережан» і т. д.[7]) Німецький учений Р. Круель[8]) намагався з допомогою етимології розв'язати проблеми етнології. Використовуючи невміло засоби етимології, він робив неправильні висновки, що первісно індіянські племена Америки нібито населяли Европу і Сибір.[9]) В. Томсен[10]) каже, що «метод лексических сопоставлений не давал четкой руководящей нити», чого не міг уникнути навіть Ломоносов із своїм «тонким лингвистическим чутьем», роблячи іноді зіставлення за співзвучністю, напр., lissos — лисии, graos — грязь. Тредьяковський слово «скіти» виводить з російського «скитаться», слово «етруски» — з російського «хитрушки».

В теорії запозичень доходили іноді до надуживань, як це ми бачимо у Міклосіча, який твердив, що слов'яни уже в пізніші часи запозичили всі культурні слова від інших народів, переважно від німців.[11]) Міклосіч виводив слова якщо не з німецької мови, то з латинської. Напр.: **хліб, льон** — з німецької, **хміль, конопля** — з латинської.[12])

Чеський дослідник Я. Пайскер, не мавши міцного методологічного ґрунту в питанні запозичених слів, прийшов до фальшивих висновків, нібито слов'янський народ задовго до Р. Хр. і до XI ст. по Хр. був підкорений різним завойовникам — то ґерманцям, то тюрко-татарам і постійно перебував у рабстві. Цю теорію Пайскер будує лише на кількох старослов'янських словах, запозичених частково з ґерманських (**млѣко, скотъ, нута** «скот»), частково з тюрко-татарських мов (**быкъ, волъ, коза і тварогъ**). На підставі цих слів Пайскер робить фальшивий висновок, що слов'янам нібито заборонено скотарство і що вони говорили про скот і молочні продукти лише як привілійова-

ну власність своїх германських і тюрко-татарських володарів.[13])

Л. Нідерле слушно заперечив це твердження, мовляв, згідно з історичними і археологічними свідченнями, слов'яни здавна самостійно займались скотарством і мали зв'язану з ним власну багату термінологію; а наведені Пайскером запозичені слова, мовляв, тільки стверджують те, що відоме з історії, а саме, що «слов'яни здавна жили в південній Росії (на території України П. К.) в сусідстві з тюрко-татарами і були з ними тільки зв'язані».[14])

Деякі етимологи думають, як завважує А. Мейє, нібито слова історично засвідчених мов, не запозичені з інших мов, конче повинні бути індоевропейського походження; і щоб дати індоевропейську етимологію кожному слову, вони напружують усі сили. Але це значить, як твердить Мейє, забувати, що між індоевропейським періодом і найдавнішими текстами кожної мови пройшло багато сотень років, протягом яких могла бути зроблена необмежена кількість запозичень з мов, нині невідомих.[15])

З другого боку, етимологія, основана на правильних методологічних засадах, може допомогти розв'язати проблеми слів так зв. «сумнівної етимології» або слів, що не піддаються етимологізуванню. Цікавий приклад наводить В. Абаєв у статті «Как русское **уклад** «сталь» помогло выяснить этимологию осетинського «дендон» «сталь». В російській мові, крім запозичених слів **булат** (з тюрк.) і **сталь** (з герм.), існує оригінальне старе слово **уклад** «сталь»,[16]) засвідчене в російському фольклорі: «Пойду в кузницу новую, скую топор из укладу, из булату».[17]) Це слово означає «стальну накладку на залізний кінець». Цей семантичний принцип в етимології слова «уклад» допоміг виясниги досі невияснену етимологію осетинського слова «дендон», яке походить з іран. «ган-дана» від дієслова «дга» — «класти» з перефіксом «ган». Тут етимологія підтверджується семантикою.

Цей самий принцип застосовується і в статті Я. Рудницького «Шевченкова мова. Мово- й назвознавчі інтерпретації»,[18]) де виводиться етимологія **сингич-агач,** що є в Шевченковій поезії «У Бога за дверима лежала сокира». Це слово Шевченко пояснює як «одно дерево». В. Щурат у статті «Шевченкова поема надії»,[19]) пояснює це слово з татарського, зв'язуючи з словом «синдерик-агач», що його як татарське наводить у своїх описах киргизьких степів Броніслав Залеський, надрукованих в "La vie des Steppes Kirghizes, description, recits et contes", **1865.** Я. Рудницький, застосувавши семантичний принцип, схильний до думки польського лінгвіста Яна Янова,[20]) який слово **сингич-агач** зіставляє з казахським «джангис-агач», що означає «самітне дерево».

Таким чином, в етимології слів основну ролю відограє не форма (зовнішня подібність), а зміст, семантика, яка є однією з важливих засад визначення походження слів. На цій засаді й мусить ґрунтуватись наукова методологія етимологічного дослідження слів.

П. Ковалів

---

1) Див. Н. Крушевский. Очерк науки о языке. Казань, 1883, стор. 103 — 104; Л. А. Булаховський. Походження та розвиток мови. Х. 1925, стор. 83 .

2) И. Шаровольський, О славянских заимствованниях в северных германских языках. Киев, 1904, стор. 1. Див. Ф. Буслаев. Исторические очерки русской народной словесности и искусства, 1861, т. II, стор. 80.

3) Д. Кр. Сандфельд-Єсен. Язикознавство. В перекладі з німецької проф. Є. Тимченка. Кам'янець-Подільський, 1920, стор. 101.

4) Див. Ф. Буслаев. Иностранные слова в славянских наречиях. ЖМНПр., 1867, август, стор. 541.

5) Болгарський лінґвіст С. Младенов, вказавши на факт, що мовознавство само собою ніколи не може цілком вирішити культурно-історичного питання і що йому повинні прийти на допомогу археологія, етнографія, з другого боку, ствердив, що не завжди виправдувались мовознавством факти, що їх наводили археологія і етнографія. І тому він цілком слушно твердить: "Треба да будем крайно предпазливи, когато в културната история искаме да си послужим с лингвистични факти. Ако в един език има старинна дума за известно понятие или вещ, това не доказва, чи понятието или вещта не е существовала у съответния народ". С. Младенов. Старите германски елементи в славянските язици. Сб. народни умотворения, наука книжна, кн. XXV, 1909, стор. 67.

6) М. Максимович. Собрание сочинений, т. III, Киев, 1880, стор. 442.

7) Див. С. Шеверев. История русской словесности, 1859, I, стор. 78.

8) R. Cruel. Die Sprachen und Völker Europas vor der arischen Einwanderung, 1883.

9) Див. Ф. Мищенко, Опыт этнологии с помощью этимологии. Университские известия. Киев, 1883, июнь, стор. 204 - 205.

10) В. Томсен. История языкознания до конца XIX века. Москва 1938, стор. 42.

[11]) Э. Богуславский. Введение в историю славян. Филологические записки, 1911, стор. 647 — 648.

[12]) Э. Богуславский. Там же.

[13]) W. Peisker. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-tataren und Germanen. Berlin, 1905.

[14]) L. Niederle. Život starych slovanu, I, 162; III., 135, 146, а також його працю в російському перекладі "Славянские древности", Москва, 1956, с. 37.

[15]) А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938, стор. 286. Мейє каже, що сучасний лінґвіст знає з сучасної індоевропейської лексики лише невеликий запас спільних термінів, цінний тими висновками, які він дозволяє зробити в галузі фонетики і морфології, але не придатний для того, щоб створити уяву про реальний склад лексики якого-небудь індоевропейського говору. Крім того, лексика кожної індоевропейської мови, на думку Мейє, відрізняється від лексики будь-якої іншої мови тієї ж родини, і лише меншість слів кожної мови має надійну індоевропейську етимологію. Там же.

Нідерле твердить, що навіть слов'яни ніколи не мали спільности ні з погляду антропологічного, ні культурно-історичного, ні мовного. "Prareč slovanska nebyla nikdy reč jednotnou, tak jako ji nebyla supponovana praréč arijská. L. Niederle. Slovanské starožitnosti. V Praze, 1904, 111 — 112.

[16]) Див. И. Срезневский, "Материалы до словаря древнерусского языка". Спб. 1903, III, 1178 — 1179: укладъ, укладьникъ. Також гр. Новг. 1587 р.

[17]) А. И. Соболевский, "Великорусские народные песни", т. III, 1897, стор. 428.

[18]) Див. "Київ", Філядельфія, 1961, ч. 3, стор. 25 — 26.

[19]) "Українська Рада". Львів, 1925.

[20]) J. Janów, O wpływach orientalnych na język ukraiński. Studia z filologii polskiej i słowianskiej PAN, Warszawa, 1958, t .3., str. 203-209.

У СТОЛІТТЯ СМЕРТИ ШЕВЧЕНКА

(Вічна актуальність ідеології Шевченка)

Написав проф. д-р Михайло Тершаковець

Життям і творчістю Шевченка цікавилися вже його сучасники, українці й неукраїнці. Смерть поета викликала цілу низку статтей, студій, число яких збільшувалося дуже скоро. Впродовж сторіччя, від дня його смерти, статті і студії про нього, про його значення нової доби в історії України могли б утворити окрему поважну бібліотеку. Впродовж цього сторіччя оголошено багато матеріялів до його біографії, і творчости, що дали спонуку до нового насвітлення його життя і творчости.

Одначе неоднаково насвітлюють творчість Шевченка, його ідеї і переконання дослідники його творчости. Особливо неправдиво насвітлюють її теперішні дослідники в радянській Україні; не згідно з правдою, про яку читаємо в його творах, тільки згідно з готовими, подиктованими тезами. Різниці в насвітлюванні поглядів поета в різних питаннях виявляються найяркіше в питаннях національно-політичних і філософічно-релігійних.

В цьому місці обмежимося до релігійного світогляду поета, який у писаннях радянських дослідників зображений як яскравий атеїст. Та відразу треба підкреслити, що ні один поет у світі, тієї міри, що Шевченко, не виявив такого щирого й глибокого релігійного світогляду, як саме Шевченко. Вислів цього світогляду дав він у низці віршів, починаючи від віршів найранішої доби і кінчаючи на віршах, написаних не довго перед смертю, — в частих його зверненнях до Бога, до Богородиці, в зверненнях до земляків, щоб разом з ним молилися, у висловлюваннях думок, узятих із Святого Письма, як мотто до поодиноких віршів. Дуже знаменним для Шевченка є той факт, що коли він у поемах, написаних у часі славних «трьох літ» (1843, 1844, 1845 рр.) з усіх боків насвітлив долю України в минулому, і в сучасному, з уваги на відносини польсько-українські, московсько-українські та внутрішньо-українські, — коли вичерпав усі людські засоби арґументації, — він закінчив свої історіософічні міркування переспівом 10 Давидових Псальмів: 1., 12., 43., 52., 53., 81., 93., 132., 136., 149., неначе шукаючи найвищої інстанції, тобто Божої, висловленої устами пророка Давида.

Подібним засобом покористувався він в останньому відтинку свого туземного життя й творчости, проведеному по

найбільшій частині в Петербурзі. Коли він, живучи на волі, після повороту із заслання, — побачив пекло, в якому жив тоді його нарід у християнській Росії, коли він зобразив це пекло в низці віршів, він завершив зображення соціяльного, політичного та морального стану Росії знову переспівами з св. Письма: 1) Подражаніє 11. Псалму (15/2. 1859. р.), 2) Ісаії, глава 35. (25/3. 1859. р.), 3) Ієзекіїла, глава 19. (6/12. 1859. р.), 4) Осії, глава 14. (25/12. 1859). Між переспівами з 1845 р. і переспівами з 1859 р. є різниці в їхньому настрою та в часовому чергуванні. Переспіви з молодшого періоду спокійніші, переспіви зі старшого періоду бурхливіші. Переспіви з молодшого періоду написані в одному дні, 19/12. 1845 р., а останній вірш на політичну тему, «Холодний яр», написаний 17/12. Написання десятьох переспівів могло відбутися в короткому часі перед 19/12. 1845, а ця дата може бути датою написання останнього переспіву. Натомість постання переспівів у 1859 р. відбувалося серед великої душевної напруги поета, в зв'язку з його бурхливими думками й почуваннями. Два перші переспіви мають дату: 15/2. і 25/3. 1859 р., отже хронологічно вони стояли близько себе, бо у віддаленні сорока днів. З того виходить, що подібні думки й почування нуртували в душі поета не короткий час.

Переспівуючи 11. Псалом, поет вірить, що Господь скує уста гордих, зухвалих грішників, які топчуть Божі закони і в своїй безсердечності готують кайдани своєму братові. Та Господь поставить Слово на сторожі й на оборону Своїх людей закованих, нищих. Перед Словом Божим поникне гордість і зухвальство гордих тиранів, неначе стоптана трава, і чудесам Божим увірують усі малі, убогі діти на світі. (Див. Тарас Шевченко. Повна збірка творів в п'яти томах. Під редакцією О. Є. Корнійчука, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, Ф. А. Редька, Д. Д. Копиці. — Державне Літературне Видавництво. Академія Наук УРСР. Том другий. Поезії. Київ, 1939, стор. 285-286).

В переспіві з Ісаії, глави 35, поет потішає нас і всіх людей, що невольничі утомлені руки та коліна, сковані кайданами, відпічнуть тільки тоді, коли Господь віддасть злодіям за злая, за їхню злобу супроти брата-ближнього.

"Тоді, як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить, —
Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста,
Прорветься Слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера

Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
І не верстовії,
Оживуть степи, озера,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Постеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без ґвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села." (Стор. 288-289.)

Настрій двох інших переспівів назвичайно бурхливий, в порівнянні з двома першими, щойно обговореними. Перший з них — це «Подражаніє Ієзекіїлю, глава 19.» (стор. 319-320), а другий: «Осії, глава 14», (стор. 321-323). В першому з тих переспівів поет, повний обурення, громить царів, князів, вельмож, за те, що вони допускаються звірячих насильств над своїми ближніми-підданими, що жруть їх неначе скажені собаки, хватають їх, неначе шуліка хватає курчата в буряні. Жорстокі насильства хижаків приневолили розгніваних підданих кинутися на деяких насильників, скувати їх у кайдани та кинути в глибоку тюрму. Та це не поправило їх. Вони уповали на гнилий свій корінь, забувши, що

"вітер з поля
Дихне, погне і полама.
А ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
Воміст.о львичиного рика
Почують люди. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач." (Стор. 320.)

Між віршами Шевченка нема ні одного вірша, в якому сильніше був би зображений його біль, обурення й гнів ніж переспів з Осії, глави 14. Мірою того болю є те, що поет видав смертний присуд на Україну, з якою якнайтісніше були пов'язані його думки й почуття, від першої хвилини його національної свідомости до останнього віддиху його тіла.

"Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!

Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
Докраю нищить... Покара,
Уб'є незримо. І правдиво
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: "Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!
І плача, матернього плача,
Исполню гради і поля,
Да зрить розтлінная земля,
Що я держитель і все бачу." (II, 321).

З суворістю старозавітних пророків, «лукавим чадам» України загрозив поет карами з боку самих людей, за їх безчестіє і зразу», за їх «криводушіє», за те, що Богом зробили собі царя, своєю надією (II, 322).

Коли хочемо відповісти на питання, що спонукало поета написати сповнені грозою переспіви з Ієзекіїла глави 19 (6/12. 1859), а зокрема переспів з Осії глави 14 (15. 12. 1859 р.), який був смертним присудом України, — то іншої відповіді на це питання не можемо мати, тільки одну, а саме, що до того спонукала його гостина в Україні влітку 1859 р., а зокрема гостина в Переяславі, в серпні 1859 р., де в січні 1654 р. відбулася одна з найтрагічніших подій в історії України: Переяславська угода. Поет ходив вулицями того міста, був мабуть також у церкві або переходив коло церкви, в якій Богдан Хмельницький присягав на вірність цареві. Тодішнім переживанням дав він вислів у найбільш лайливому вірші, який він взагалі написав.

"Якби то ти, Богдане, п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! здорово упивсь!
І, препрославний козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь.
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.
Амінь тобі, великий муже!

Великий, славний, та не дуже!..
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь....
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного Амінь." (II, 295).

Вірш написаний у Переяславі 18. 8. 1859 р.

Від тієї серпневої гостини не переставав поет думати про Переяславську угоду навіть після повороту до Петербурга. 24. 10. 1859 написав він перший вірш після повороту з України, про царя Ірода, який наказав повбивати малих дітей по всьому царству, надіючися, що між убитими дітьми буде також Христос, що народився в Вифлеємі. Вірш закінчив поет такими словами-молитвою:

"Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
  Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі,
  Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
  Єго Величества. Та й годі."

(II, 297, 24. 10. 1859.)

Такою безвартісною під моральним оглядом уважав поет сучасну йому громаду в Україні, як наслідок Переяславського договору.

Біль і сором, що загостили до душі поета від пам'ятного дня 18. 8. 1859, не зменшувалися, а навпаки кріпшали та після чотирьох місяців вилилися в двох віршах: з 6. 12. і з 25. 12., а зокрема в цьому останньому. Останній вірш, Осії глава 14, був вершком страждань, які тільки дуже поволі ущухали, серед роздумувань з різних боків. Ці болючі роздумування закінчилися щойно п'ять місяців після написання Осії 14 глави, при кінці травня 1860 р., і написання славної «Молитви», в часі від 24 до 31 травня 1860 р. В часі між 25. 12. 1859 р. і 24. 5. 1860 р. думки й почування поета були зайняті тією самою темою, тобто Переяславською угодою та її наслідками, тому з того часу маємо тільки три коротенькі вірші: 1) «Дівча любе, чорнобриве», з 15. 1. 1860 р., 8 рядків; 2) «Ой діброво — темний гаю» з 15. 1. 1860 р., 16 рядків, 3) «Подражаніє сербському» з 4. 5. 1860 р., 20 рядків. Це три коротенькі вірші, ліричного ґатунку, з яких один є звеличанням всемогутности Бога і його доброти; разом 44 рядки.

Об'ємом «Молитва» дуже коротка, має всього 57 рядків, написана в часі між 24 і 31 травня 1860, отже більше ніж один

тиждень. Перша частина «Молитви» написана 24. 5., має 9 рядків (3×3). Друга, написана 25. 5., має 12 рядків (4×3). Третя частина, написана 27. 5., має 12 рядків (4×3). Четверта частина, написана 31. 5., має 24 рядки (4×6). Разом усі 4 частини мають 57 рядків.

В І. і ІІ. частині поет просив Бога, щоб післав царів у пута:

І. "Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, таляри,
І пута кутії пошли."
ІІ. "Царів, кривавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй."

Одначе в ІІІ. і IV. частині він уже не відсилав їх у пута:

ІІІ. "Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй."
IV. "Тим неситим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам."

Для всіх інших людей, не царів, Шевченко молив у Бога про чисто християнські добра, зокрема щодо любови Бога та любови ближнього:

І. "Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли."
ІІ. "Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли."
А чистих серцем — коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли."
ІІІ. "А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли."
"А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли."
IV. "Роботящим умам,
Роботящим рукам,
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать

"Добросердим-малим,
Тихолюбцям святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі, на тім...
Рай небесний пошли."

Для себе самого Шевченко молив у Бога тільки в І. і ІІ. частині:

І. "Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай!"
ІІ. "Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли."

Таке оптимістичне закінчення не було механічним закінченням, яке міг спричинити час, вилікувавши біль, і сором, і гнів. Воно було наслідком ідеологічного чинника, що грав рішальну ролю в душі і творчості поета. Вже в знаменитому хронологічному відтинку «трьох літ», коли поет, після насвітлення українсько-польських та українсько-московських взаємин, зайнявся насвітленням внутрішніх, міжукраїнських взаємин, — він дійшов до переконання, що ці наскрізь ворожі, зовсім не-християнські взаємини мусять закінчитися страшним, апокаліптичним катаклізмом, оскільки не наступить радикальна зміна, згідно з Божими законами. Українським соціяльним верхам загрозив поет страшними карами, на випадок, якби вони не поправилися й дальше гнобили соціяльні низи.

"Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорить
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... І не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!"

Єдиним рятунком може бути тільки поворот на Божу дорогу:

"Умийтеся! Образ Божий
Багном не скверніте." (I, 326)

А вкінці:

"Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакала мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
I забудеться срамотна
Давняя година,
I оживе добра слава,
Слава України.
I світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміте ж брати мої,
Молю вас, благаю." (I, 330-331).

З дати написання «Посланія» (14. 12. 1845 р. у В'юнищах, в Україні), в якому рішальну ролю в житті нації поет призначив «братолюбіє», бачимо, що тому ж «братолюбію» рішальну ролю призначив він також у «Молитві», написаній в часі від 24 до 31 травня 1960 р., отже 15 років після написання «Посланія», яке він написав, маючи 31 рік життя, коли був у повноті тілесних і духових сил. Це й було невід'ємним складником його ідеології ще від його молодих літ і залишилося послідовно таким самим складником до самого кінця його життя. Засвідчив це поет своєю «Молитвою», написаною дев'ять місяців перед смертю, а відкликання не полишив ніякого.

Треба вкінці відмітити ще один вірш, що є дуже вимовним потвердженням того самого світогляду Шевченка, потвердженням, на яке досі не звернено уваги, бо цей вірш був написаний серед дуже вийняткових обставин у його житті. При його читанню ми звертали увагу на що інше, а не на те, про що була мова в тому вірші, який, на перший погляд, стояв зовсім на боці, неначе зовсім осамітнений. Написав Шевченко цей вірш у казематі, куди його запроторено в зв'язку з Кирило-Методіївським Братством. Будучи в казематі, Шевченко міг побоюватися, що вже ніколи не буде жити на волі, що разом зі своїми союзниками ніколи не нап'ється Дніпрової води, що загине на чужині, в снігу, забутий усіми. Коли одного дня, через вікно в тюремній келії, закрите решіткою, побачив матір Костомарова, яка «чорніше чорної землі йде, з хреста неначе знята», щоб відвідати свого сина, тоді поет отрясся і сказав:

"Молюся, Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!

Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!" (I, 382)

Щоб правильно зрозуміти далекосяжне значення вірша, текст якого буде поданий зараз нижче, не можемо забувати про те, що поет з щирою християнською вибачливістю відносився до всіх тих, що йому робили кривду. Згідно з таким відчуванням не чув ненависти до царя, уряд якого арештував його і мав саме судити його. Від своїх союзників жадав він:

"І його (тобто: царя) забудьте" други
І не проклинайте." (I, 373).

Такі самі християнські почування виявив поет у 1857 р. Коли він відбув 10-літнє заслання, і коли прийшла вістка, що він має вийти на волю, — 12. 7. 1857 р. приступив він до писання щоденника, а 13. 7. написав він: «Забудьмо і простім темним мучителям так, як милосердний чоловіколюбець простив своїм жорстоким розпинателям» (Див.: V. 5).

В думках і в серці поета була натомість постійно Україна, яку він згадував або про яку писав майже в кожному з 12 віршів, написаних у казематі:

"Любітеся, брати мої.
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте." (I, 373).

Свою просьбу повторив він ще раз пізніше.

"Смирітеся, молітесь Богу
І згадайте один другого,
  Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть." (I, 389).

В загальному відомому вірші, що починається словами:

"Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто загадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені."
"Мені однаково, чи буде
Той [візваний батьком]
    син молитися, чи ні...
Та неоднаково мені,
  Як Україну злії люди
  Присплять, лукаві, і в огні
Її окрадену, збудять,
Ох, не однаково мені." (I, 377).

Це пророче побоювання поета сповнилося на жаль 70 років після написання цього вірша, бо Україна, що під національним оглядом спала з причини політики окупанта, збудилася в огні революції в 1917 р. А найтрагічнішим виявом пробудження приспаної України в огні революції, приспаної з причини політики окупанта, було те пекло, яке створили українці українцям при «зичливій», чужій «допомозі», перед яким зжахнувся поет у своїй пророчій візії, що прибрала реальні форми у вірші, написанім у казематі:

"За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:
"Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас пігнав поганяти.
По своїй, по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій."
Та й замовк, зажуривсь
І на спис похиливсь,
Став на самій могилі.
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
Зза Дніпра із села
Луна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала." (I, 375-376).

Тільки така інтерпретація пояснює нам, чому поет написав зацитований саме вірш, жахливий своїм змістом, саме в казематі, коли перед ним самим відчинилася пропасть, що мала його проковтнути. Одначе в тій ситуації, в якій він найшовся, він не виявив ані страху, що станеться з його особою, ані ненависти до режиму, який мав знівечити його фізичну й духову істоту. Своє становище до чужого, ворожого режиму означив поет у двох рядках 13-рядкового вірша, який треба зацитувати в цілості, щоб його дійсний змисл вийшов ясно саме в зв'язку з цілістю:

"Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже на віки розійшлись?
І слово правди і любови
В степи і дебрі рознесли?
Нехай і так! НЕ НАША МАТИ,
А ДОВЕЛОСЯ ПОВАЖАТИ.
То воля Господа. Годіть!
Смиріться, молітесь Богу
І згадуйте один другого,
Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть." (I, 389).

Під цим віршем написав поет такі дати: «30 травня 1847, в казематі» — Москва. 1858. березня 18. Це знак, що в поворотній дорозі з заслання поет апробував цей вірш, без ніяких змін. Цей вірш є передостаннім віршем, написаним у казематі, тобто, дванадцятим, а безпосередньо перед ним поміщений у «Кобзарі» вірш п. з. «Косар», який своїм змістом недвозначно виявляє тодішні його почування.

СВОЯ МАТИ, УКРАЇНА, не судила б поета за його любов до України, судити буде тільки ЧУЖА МАТИ, яка одержала змогу й силу судити тільки через непростимий промах своїх таки людей. А головним виновником такого страшного нещастя був не хто інший, тільки Богдан Хмельницький, що зробив Переяславську угоду, результатом якої було те, що в кривавих взаємних ворожих змаганнях, в лоні того самого народу, **брат зарізав брата,** з чого скористала **чужа мати,** поневолила одних і других, по-своєму вирішила їхню долю, «успокоїла» їх, «приспала» їх. Вони ж збудилися в огні революції 1917 р. та під проводом тієї самої чужої матері розпочали жорстоку братовбивчу війну, під час якої загинули міліони братів, серед різних страхіть, серед страшних мук. Вони розпочали війну, що закінчилася новим, ще страшнішим поневоленням обох воюючих таборів, таким страшним, якого не було ще в історії України, при повному, майже звіринному матеріяльному і духовому животінню, з обов'язковим запереченням Бога. Таке катастрофальне закінчення довголітніх жорстоких змагань між двома відломами того самого народу, під «опікунчими» крилами **«чужої матері»,** оглядав поет у макабричній візії, словесним вираженням якої була страшна картина, в якій поет показав нам, як то земля вночі викидає тіла трьохсот козаків, що «зарізали брата». Не забуваймо про те, що така страшна кара впала на тих козаків після їхньої смерти, хоч вони не були провідниками козацьких мас, тільки виконавцями наказу військового начальства, тодішнього гетьмана.

Коли ж горстці народу, що не бажала залишитися в рідному краю, щоб не жити в новітньому «раю», вдалося втекти на чужину, то вона, заражена прикладом тих, що в нелюдський, нехристиянський спосіб винищували брата, противника по ідеї, завзялася поборювати своїх противників по ідеї та різати їх духово; бо за фізичну різню треба було б відповідати перед законами чужої держави. Почалося більш або менш жорстоке поборювання між членами різних політичних партій, ненависницькі випади між членами двох різних віровизнань, між членами окремих наукових організацій, між членами організацій молоді, між членами «старої» і «нової» еміґрації, між прихильниками «старого» й «нового» календаря, між членами тої самої родини, між поодинокими особами за провідні ролі в громадянстві.

Коли ж ми прилюдно, — дуже часто не єдиними усти і не єдиним серцем, тільки розрізнено одні від одних, за партійною приналежністю, за релігійним віровизнанням, за територіяльним

походженням, — віддаємо поклін пам'яті Поета, що братолюбіє в ім'я Христа проголосив найвищим національним постулятом, то ми ріжемо душу Поета після його смерти, а одночасно вбиваємо цвях у домовину народу, бо зухвало ображуємо Того, що з любови до нас грішних умер на хресті, а в руках Якого є доля одиниць і народів, Який може повернути нам колишню політичну й культурну велич, коли будемо того достойні.

М. Терпаковець

М. А. МАРКЕВИЧ І Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Написав д-р Юрій Бойко

Професор Українського Вільного Університету

Тема — Шевченко і Маркевич — вже кількакратно була предметом уваги дослідників. Побіжно заторкали її проф. Дашкевич, акад. Колесса. Ближче до неї підійшов К. Студинський («Перебендя» Т. Шевченка і «Бандурист» Маркевича в журналі «Зоря» за 1896 р.).

«Украинские Мелодии» Маркевича в цілому пробував зіставити з ранньою творчістю Шевченка Марковський,[1]) але цього завдання повністю не виконав. П. Филипович у брошурі «Шевченко і декабристи» вказав на Маркевича, як на особу, що викликала у Шевченка пієтизм до декабристів. На жаль, Филипович цих своїх думок не розгорнув ширше

О. Дорошкевич у розвідці «Петербурзьке оточення молодого Шевченка» звернув увагу на ролю Маркевича в літературних контактах Шевченка 1840 року.[2])

Навроцький у кн. «Гайдамаки»[3]) торкнувся проблеми — Шевченко і Маркевич — у тій мірі, в якій йому на це дозволяла сама тема його праці. Він відзначив паралелю між «Чигирином» Маркевича й «Вступом» до «Гайдамаків». Треба визнати слушними слова Навроцького, що хоч дослідники вже й «звернули увагу на те, що Шевченкова творчість стилістично щільно зв'язана з творчістю Маркевича і Метлинського, але це питання лишається покищо нерозгорненим у всій його широчині».

Після цього ні акад. С. Єфремов, ні проф. П. Зайцев у коментарях до Шевченкових творів не вийшли за рямки вже відомого.

У 3 числі «Радянське літературознавство» за 1960 рік з'явилася стаття Г. Гайдая «Т. Г. Шевченко і М. А. Маркевич». За обсягом використаних матеріялів і за розмірами вона переважає попередні праці, але, на жаль, своїм змістом розчаровує.

Ніхто з українських діячів перших двох третин 19 стол. не залишив по собі таких багатющих меморіяльних матеріялів, як Маркевич. Завданням Гайдая було б витягнути зі споминів і щоденників Маркевича все, що стосується Шевченка, та опублікувати це. Гайдай не зробив цього, хоч і користався з архіву Маркевича, який зберігається у Пушкінському домі в Ленінграді. З архівних матеріялів вибрав Гайдай те, що йому було до впо-

доби і що йому було потрібно для обґрунтування його тенденції. Навіть опублікований за часів царату лист Маркевича до Рилеєва вважав Гайдай за незручне дати в повному неспотвореному вигляді. Він, цитуючи, випускає з листа найважливіше, вислови національно-революційного настрою українського історика й поета. Розуміється, після цього Гайдай безсилий розкрити характер відношення до декабристів з боку Маркевича, а за тим і з боку Шевченка. Дослідник пише, що Маркевича «лякала ненависть декабристів до самодержавства», але цього твердження нічим не обґрунтовує.

Вчитуючися в статтю Гайдая, ми бачимо, що він залежний від офіційної точки зору, яка склалася на Маркевича в російських науково-партійних колах. Інститут Історії АН СРСР затаврував Маркевича ім'ям «українського націоналіста».[4]) Офіційний історіограф не вважав за доцільне для визначення свого осуду читати «Історію Малоросії» Миколи Андрійовича, йому для оцінки досить було спертися на злобну рецензію Бєлінського з-перед ста років, який у питаннях української історії був цілковитим анальфабетом. Доводиться Гайдаєві, очевидно, рахуватися із позицією А. Орлової, яка в передмові до спогадів Маркевича про Кюхельбекера писала таке: «Нестійкість світогляду, характеристична для багатьох лібералів першої половини 19-го віку, які перейшли крученими стежками від співчуття декабристам до консерватизму — була властива й Маркевичеві. За юних років був він близький до Кюхельбекера і його кола, найперше до Пушкіна, був ентузіястичним звеличником Рилєєва. Під впливом поезії декабристів Маркевич захопився був героїчним минулим батьківщини... (за Орловою, виходить. що українці можуть полюбити Україну завдяки впливові на них росіян: — Ю. Б.), пізніше рилеєвські образи народніх героїв Маркевич трактує вже не в революційному, а в націоналістичному дусі. Після розгрому грудневого повстання, коли революційна політика миколаївського уряду спрямувалася на знищення революційних настроїв серед молоді, лібералізм Маркевича почав щораз більше тьмаритися. За п'ятдесятих років Маркевич приєднався до правого крила слов'янофілів».[5])

Поминаючи те, що совєтські клясифікації на правих і лівих геть далеко стоять від визначення справжньої революційности того чи того діяча, оця характеристика Орлової зроблена більше з надхнення авторки, як на підставі аналізи. Але це надруковано в Ленінграді. Ім'я Маркевича на півночі кількакратно припечатано назвиськом реакціонера, і це є вирішальне для Гайдая, це закриває йому можливості досліду. Тільки цим можна пояснити твердження останнього, що Маркевич виступив на захист українського козацтва, «щоб довести аристократичність свого походження». Хто хотів би виходити з самих писань Маркевича, той ніколи подібного твердження не висуне, ясно бо, що в «Історії Малороссії»

симпатії автора до українського старшинства, коли вони й проглядають, все таки губляться в сильних і щирих настроях патріотизму, який звучить раз-у-раз. За Гайдаєм, «Маркевич належав до консервативних романтиків, які ідеалізували патріярхальні порядки, не бачили в минулому клясових суперечностей». Цієї формулки досить, щоб замкнути самому собі можливості дослідження теми. Так воно й вийшло у Гайдая, який майже нічого нового не сказав.

Тим часом тема — Маркевич і Шевченко — багатюща. Її повне розкриття можливе буде тоді, коли величезні архівні матеріяли Маркевича стануть доступними. Але це не сміє спиняти нас тепер на шляхах досліду, аджеж і сьогодні дуже нагально відчувається потреба побачити Шевченка серед його українсього оточення. Тим часом до знайомства з Кулішем і Костомаровим не мав Шевченко в українському середовищі серед друзів і знайомих постаті більшої і цікавішої, ніж Маркевич. З ранніх друзів нашого великого поета виділяється Гребінка. Та Гребінка і знанням, і громадською активністю, і ідейністю пасе задніх супроти Маркевича.

Перше, ніж перейти до вияснення ролі Маркевича в духовому і творчому рості Шевченка, спинімося на деяких для нас важливих рисах біографії Миколи Андрійовича та розв'яжім при цьому одне спірне питання: наскільки сталою й непідмінованою ідеологічними розходженнями була дружба між Шевченком і Маркевичем.

Микола Андрійович народився 1804 р. на Прилуччині в українській поміщицькій родині. Початкову освіту дістав у пансіоні Білецького-Носенка, поета, типового представника котляревщини, людини, що, згідно з духом того часу, поєднувала свій український патріотизм з імперським. Вчитель малого Маркевича був людиною незвичайно різносторонньою, з інтересом до всіх галузів знання й мистецтв і в усіх поверхово знайомих ділянках пробував свого авторського хисту. Ця блискуча поверховість вчителя, мабуть, лишила певний слід на учневі; Маркевич теж любив розпорошувати свої сили на різні ділянки творчости, але в деяких йому пощастило все таки виявити себе талановито і вдумливо.

В 1817 році Микола потрапляє в учні «благородного пансіону» при Петербурзькому університеті. Його вчителем стає декабрист Кюхельбекер. Хлопець починає писати поезії, і славетний російський поет Жуковський містить вірш тринадцятилітнього дебютанта в столичному періодику. Молодим літераторам із близького декабристам кола здається, що в Маркевичеві росте майбутній геній. Маркевич опиняється в товаристві поетів: Кюхельбекера, Чаадаєва, Дельвіґа, Баратинського, Пущіна та Олександра Сергійовича Пушкіна. Відбуваються літературні зустрічі, в яких бере участь і безвусий підліток. Пушкін, переглянувши кілька разів поезії Маркевича, вигукує в захваті: «О, боги!.. Пане Маркевичу, прийміть мене в число друзів!»[6]) Можна було б цим словам,

занотованим у спогадах Маркевича, не повірити, якщо б між Маркевичем і Пушкіном не було приязних взаємин на протязі ряду років.

Маркевич жив інтенсивним духовим життям у гурті молодих письменників, він з ними дружив і написав про них цінні спогади. Він був захоплений свободолюбною атмосферою декабристів, серед його товаришів на його очах формувалися настрої й світогляд, які привели до повстання 14-го грудня 1825 року в Петербурзі. На час повстання Маркевича в столиці вже не було. З 1820 р. по 1824 він служив у війську, а пізніше жив на селі.

1825 року проскочила через цензуру і з'явилася друком поема «Войнаровський», що її написав один із провідників декабристського руху Кіндрат Рилєєв і що справила надзвичайне враження на Маркевича. Роматичним героєм поеми є небіж гетьмана Мазепи Войнаровський, засланий Петром 1-м до Сибіру. У змалюванні Рилєєва Войнаровський є образом страдника, що мужньо зносить страждання за свою батьківщину. У спогадах засланця встає бурхливе минуле, гетьман Мазепа виступає як ґрандіозна нерозгадана фігура, як борець, що свої національно-визвольні ідеали протиставляє ідеалам Петра.

Маркевич знав і інші твори Рилєєва, можливо, що й «Пісню прихильників Мазепи», знав він поему «Наливайко», в якій історія козацької України концепційно лучиться з історією князівської України-Руси, поему, в якій Наливайко готовий впасти на полі бою за Україну, і хоч знає, що жертва життям не врятує батьківщини, іде на смерть без вагання, вірячи, що без трагічної загибелі в нерівній боротьбі не прийде перемога і в далекому майбутньому. Маркевич восени 1825 р. вислав з приводу цих творів схвильованого листа до Рилєєва:

«Дозвольте мені вам писати, як істинному громадянинові своєї милої батьківщини, як доброму малоросіянинові... Отже, чи можу я байдуже читати «Войнаровського» й «Наливайка»? Приймють мою й усіх знайомих мені моїх співвітчизняників вдячність... Будьте певні, що вдячність наша щира, що ми з душі відчуваємо вартість праць ваших, що Вас і предків наших прославляють. Ми не спустили ще з ока вчинків великих мужів малоросіян, в багатьох серцях не зменшилася ще давня сила почуття і відданість до батьківщини. Ви ще знайдете в нас живим дух Полуботка. Прийміть нашу спільну вдячність; Ви багато зробили, дуже багато. Ви вивищуєте цілий народ — горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто завзявся затаврувати презирством цілі народи, і вони йому платять презирством... Але слава тому, хто прославляє велич душі людської й кому народи цілі мають віддавати вдячність. «Сповідь Наливайка» врізана в серцях наших і в мойому також».[7])

Від листа Маркевича віє не лише щирим патріотизмом, але й національно-революційною поставою. Коли він пише — «горе

тому, хто йде на приниження цілих народів», коли згадує Полуботка, ми відчуваємо його певність моральної правоти пригнобленого українського народу й віру в його майбутнє, що у 20-х рр. минулого століття траплялося не часто.

Як поет, Маркевич уживав російської мови. Вихований у столиці, сприйнявши літературну романтику безпосередньо від найвизначніших її російських творців, Маркевич не міг цей рівень романтичної культури перенести на український ґрунт, на якому тоді буяли травестія і бурлеск Котляревського. Він пішов тим шляхом, яким пішла ціла група українців, що, плекаючи українську тематику, стали російськомовними письменниками: сюди належали Гоголь, Сомов, Погорєльський, П. Голота та інші.

Їхня романтична муза не могла подолати опору незформованости української мови, їм ще бракувало тої більшої ініціятиви, яка спочатку навіть вела до творчих невдач, як це було у Метлинського і Костомарова, перш ніж прокласти шлях новому складному стилеві на рідному полі. Маркевич був найсвідоміший серед цієї групи. Його російськомовна поезія перейнята українським патріотизмом, і то іноді таким виразним, якого ми не знайдемо і в Гоголя, і коли Гоголь пізніше відходив від української тематики і української патріотичної постави, то Маркевич тримався далі в колі українських інтересів.

1829 року він з'являється в Москві. Тут він провадить сальонове життя, але разом з тим тісно в'яжеться з літературними й науковими колами, тут знов відбувається його зустріч з Пушкіном, який дарує йому рукописи своїх ще недрукованих поезій. Тут же у 1829 році Маркевич друкує збірник своїх «Поэзий эротических» та переклад Байронової «Паризины», в 1831 році з'являються друком його «Украинские мелодии», збірник історичних баляд. Ці твори позначені добрим опануванням літературної романтичної техніки, в них є версифікаторська вправність, є культура слова, мелодійність. Але надії пушкінської плеяди все таки не виправдалися. Маркевич не став генієм, надзвичайного таланту він не мав. Однак його імени ніяк не можна й скреслити з листи поетів.

В історії російської літератури йому не знайшлося місця, бо він органічніше як Гоголь зв'язав себе з Україною: не лише тематично, але й ідейно. Українська історія літератури залишила його збоку, бо він писав російською мовою. Його творчість є майже не дослідженою, лише Ол. Грушевський спромігся на цінну розвідку про нього. Твори Маркевича припали пилом забуття, їх ніхто не перевидавав.[8])

Багато зробив Маркевич, як перекладач. Він переклав на російську мову багатьох німецьких поетів, а Шіллера майже всього, йому належать переклади першої пісні з «Дон Жуана» Байрона, з Міцкевіча, з Караджіча тощо.

У Москві наш поет захопився музичною освітою. Беручи лекції у славетного музики Фільде, він став прекрасним фортеп'яністом, і тут виявився його хист до музичного оброблення народніх пісень.

В 30-х р.р. Маркевич знов живе в своєму маєтку, захоплюється господарюванням, але ще більше науковою працею. Тут він виготовлює «Большой исторический, мифологический, статистический и проч. словарь Российской империи». Йому вдалося написати тільки перший том цього словника, і в 1836 р. він його видає в Москві.

З більшим успіхом пішла йому праця над історією України. Вже 17-літнім хлопцем дістав він у власність дві скрині стародавніх актів з часів Гетьманщини. З цього приводу він каже: «Не можна не кохатися у придбанні того, що саме до рук пливе. У мене розвинулася не на жарт пристрасть до манускриптів».[9]) Все життя збагачував він свою колекцію, довівши її до 6.550 документів; його бібліотека, в якій були й унікуми, траплялися й рукописні книги з XIV - XVII століть, сягала 8.000 томів. Так виросло багатюще джерело з історії України, української культури.

Ці свої скарби Маркевич старанно студіював, клясифікував їх. В його колекцію увійшли архіви П. А. Румянцева, колишнього гетьмана К. Розумовського і його сина, київськ. митрополита С. Мислaвського, сина генерального підскарбія А. Гудовича, поета Білецького-Носенка, князя Рєпніна та інш. Уже в тридцятих роках колекція була великою, і вона почасти стала Маркевичеві за підставу для підготування його п'ятитомної «Історії Малоросії».

Ця праця складалася з двох томів власне історії і трьох томів додатків, документів і матеріялів. Останні три томи звичайно цінують, заперечуючи вартість перших двох. Єфремов, вважаючи, що «Історія Малоросії» в основному написана за «Історією Русів»,[10]) тільки частинно правий: концепційно Маркевич іде багато в чому за «Історією Русів», але він у своєму викладі використовує й ряд інших джерел, його історія ширша обсягом.

1840 року Маркевич видає збірку українських народніх пісень, оброблених для фортеп'янового виконання. В цьому ж таки 1840 році він з'являється в Петербурзі і стає в самім центрі літературного життя. Навколо нього завжди веселе товариство письменників і мистців — М. Глінка, Кукольнік, Брюллов, Струґовщіков, Греч, Булґарін, Полєвой і Ґрановський.[11])

Він має контакти і з людьми офіційно-урядового «благонадійного» напрямку, і із слов'янофілами, і із «западнікамі», вся українська літературна братія, що знайшла собі притулок у столичних журналах чи урядових канцеляріях, також юрмиться навколо нього. На літературних вечірках у Маркевича вино ллється рікою. Рівночасно клопочеться він про видання своєї «Истории Малороссии» і знайомить з рукописом її своїх друзів. Серед

них є вже й Шевченко. У своєму щоденнику Маркевич нотує ім'я Шевченка, як уже знане йому, 24 березня 1840 р.[12])

Шевченко, мабуть, не раз у попередніх роках чув про Маркевича від Гребінки, Брюллова, безперечно, читав його «Украинские мелодиии», але особисте знайомство припадає на дні між 14 березня, коли Маркевич прибув до столиці. і 24 березня, коли він згадав автора «Кобзаря» в щоденнику. Петербурзькі зустрічі з Шевченком були частими. Обидва поети стали близькими друзями. Саме тоді, на весні 1840 р., вийшов з друку Шевченків «Кобзар». Шевченко відразу опинився в центрі уваги. 24 квітня на літературному вечорі у Маркевича точилися розмови саме про Шевченка. Уже в цей час землячок Кукольнік виступив з обвинуваченнями проти поета, із твердженням, що «Кобзар» шкідливий для російської держави».[13]) 9-го травня, в день іменин Маркевича, Шевченко написав свій вірш, звернений до нього.

Після 1840 р. Маркевич живе, здебільшого, в Україні в своєму маєткові в селі Турівці і присвячується різнородним українознавчим студіям. В 1841 році Шевченко висилає йому даровий примірник своїх «Гайдамаків», величаючи його в листі до Тарнавського титулом «маестро». Друзі зустрічаються знов, коли Шевченко в 1843 р. опиняється на Україні. Шевченко вже в зеніті слави, тепер він стає притягальним магнетом для всіх, хто живе українським духовим життям, цікавиться літературою чи й забороненою політикою. Молоді ліберальні поміщики, зайдиголовиофіцери оточують його і творять веселе товариство «мочемордів».

Розвідка В. Щурата[14]) показала, що за невинною назвою любителів гарячих напоїв могло критися щось куди серйозніше. Тост В. Закревського, піднесений за республіку, став відомий жандармерії, сполошив товариство й, мабуть, навіки закрив його таємниці перед оком історика.

Серед «мочемордів» Шевченка жартома вважали гетьманом. а Маркевича генеральним обозним. Дружба між ними скріплюється, відносини стають дуже інтимними, обидва поети раз-у-раз зустрічаються на протязі кількох років. В 1847 р. Маркевич складає музику до Шевченкової поезії «Нащо мені карі очі».

Арешт Шевченка перериває надовго зв'язки. Серед дослідників закріпилася думка, що Маркевич на схилі віку став реакціонером. Підставу до цього дав О. Кониський у малій примітці в книзі «Тарас Шевченко — Грушівський».[15])

Кониський пише, що в 50-х рр. Маркевич причепився до необережних слів свого хатнього вчителя («поля Чугуева і Бориспоуя давно жаждут крови») і запроторив його на два роки до в'язниці. Сам Кониський не зазначає ніякого джерела до своєї примітки і ніхто ніде не знайшов потвердження вірности її. Зате російська критика охоче використала цю нотатку для того, щоб відмежувати і протиставити Шевченка Маркевичеві. Тим часом є дані, які показують, що Маркевич до кінця своїх днів залишився

людиною ліберальною і за світоглядом близькою Шевченкові. У спогадах Макарова згадується про дружні відносини Маркевича з його селянами-кріпаками. Селяни приходили до свого пана радитися у різних справах чи й просто поговорити.[16]) Жахливий кріпосницький лад міг іноді мати й свою зворотню сторону. На Вкраїні були не самі лише Лукашевичі з їх хамською зневагою й ненавистю до «мужицького бидла». Були й поміщики-ідеалісти, що присвячувалися рятуванню кріпаків з пекла неволі. Розуміється, совєтські дослідники беруть справу прямолінійно, під «клясовим аспектом»; картина, в такому разі, виходить мильна, далека від історичної правди. Від цього у відношенні до Маркевича не вберігся навіть О. Дорошкевич.

Маркевичеві була властива риса деякого ризика. Як згадує Жемчужніков,[17]) він міг везти з собою візок з порохом і при тому мелянхолійно курити люльку, з якою ніколи не розлучався. Незадовго до своєї смерти Маркевич виявляв симпатії до національно-визвольних прагнень італійців. Він любив італійців. Уже з печаттю передсмертної втоми він відвідав Венецію, і там зустрів його Жемчужніков: Маркевич стояв на площі святого Марка, прихилившися до одної з арок, як завжди в баранячій шапці, в кожусі і з люлькою в роті, милувався з краси архітектури, добродушно і з сумом дивився на італійський карнавал, на людей, що у веселощах хотіли забути свою неволю...

Шевченко і Маркевич не відновили особистих відносин після повернення Тараса Григоровича із заслання. Але в цьому навряд чи були причини ідеологічні. Просто колишні друзі не мали змоги зустрітися. Та Шевченко згадував з почуттям теплоти давніше «велике приятелювання» з різних нагод.

1857 року Маркевич видав збірник «Южно-русских песен с голосами». За спогадами А. О. Дудки-Степовича, Маркевичеві подано кілька пісень, які «наспівував» Шевченко. Крім того, були в цьому збірнику улюблені Шевченкові пісні — «Чайка», про Сагайдачного «напева чигиринского» та інші. Збірник дійшов і до Шевченка.[18])

Маркевич брав участь у виданні Куліша — «Записки о Южной Руси». Там також умістив він деякі пісні. Шевченко ними був захоплений і 5-го грудня 1857 р. писав Кулішеві: «Поцілуй Маркевича за мене за його ноти: — добре, дуже добре, а особливо «Морозенко» — він мені живісінько нагадав нашу милую безталанную Україну».[19])

У 1857 році, знов таки у листі до Куліша, висилає Шевченко тексти пісень з проханням: «Передай оці пісні Маркевичу, чи не вчистив би він на їх ноту?»[20])

У світлі цих даних, гадаємо, слід закинути думку про розрив між колишніми приятелями, можна лише ствердити, що Шевченко і Маркевич уже більше не зустрічалися.

В характері діяльности Маркевича в останньому періоді життя ми не знаходимо нічого такого, що могло б дати підставу

для розриву. Маркевич присвячувався вивченню географії України, її економіки, провадив статистичні досліди. Він видавав книжки про українське вівчарство, тютюнництво, про населення Полтавщини. В цій своїй науковій діяльності він залишився романтиком.

Він мав намір дати загальний огляд життя України в її минулому й сучасному, але встиг для цього виконати лише один фрагмент: «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян», видавши це книжкою в 1860 р. Книжку написано з надхненням, український народ виступає в своїй етнографічній самобутності. Хоч за кухарськими рецептами Маркевича, здебільшого, не можна виготувати страв, зате від них віє поезією старовини. Помер Маркевич у 1860 р., залишивши після себе матеріяли для українсько-російського словника, матеріяли до словника псевдонімів, щоденник за 1817 - 1841 р., начерки для спогадів по 1851 р., велику кількість своїх поетичних творів, автографи багатьох письменників та знамениту, вже згадувану, збірку історичних документів і бібліотеку.

Вівши протягом усього життя інтенсивне листування з поетами, музиками, державними діячами тощо, він одержав від них і зберіг коло 5.000 листів. Його близький знайомий Струґовщіков схарактеризував його так: «химерний співрозмовник з домішкою удаваної малоросійської наївности; кохався в достатках, пив саме лише шампанське із сельтерською водою і, як належиться талановитому ледащу, жив і вмер серед боргів».

Назвисько «ледащо», на нашу думку, ніяк не можна прикласти до Маркевича: веселий ледарюга — це була лише його життєва маска, за якою ховалася людина колосальної працьовитости, що в затишному кабінеті у своїй Турівці постійно порпалася серед пожовклих рукописів і надхненно щось творила. Романтики любили життєві суперечності. Маркевич був типовим романтиком не лише в літературі, але і в житті, він сполучав несполучне: ледарство з працьовитістю.

Коли доводиться виясняти впливи Маркевича на Шевченка, то насамперед треба відзначити Шевченкове ставлення до декабристів. У поетичній творчості нашого генія ми не натрапимо ні на які позитивні відгуки на російську дійсність. Його творчість присвячена Україні й українській людині, в нього знайдемо й багато загальнолюдського, але Росія і росіянин виступають лише як носії гніту, деспотії. Вийнятком з цього в «Кобзареві» є його ставлення до декабристів, наскрізь позитивне. В декабристах бачить він «царів волі», мучеників за людську свободу, висловлює віру, що зерна їхньої правди зійдуть.

Декабристи були дворянськими лібералами, частина з них мріяла про знищення царської влади й проголошення республіки, частина — про конституційну монархію. Разом з тим мали наступити найґрунтовніші соціяльні реформи, знищення кріпацько-

го рабства з певними ваганнями і неясностями також поставало в перспективі.

Повстання було невдале, і декабристи прийняли мученичий вінок. Декабристи не були прихильниками національного визволення поневолених народів. Вони навіть Польщі відмовляли право на самостійність. Цього напевно не знав Шевченко, не знав і Маркевич. Але у Маркевича його найкращі юнацькі спогади, шляхетні пориви молодих літ в'язалися з гуртом людей, який пізніше вилонив з себе декабристський рух. Творчість Рилєєва, як корона, увінчувала це юнацьке пережиття. Рилєєв був «білим круком» серед декабристів. Він надіявся, що свободолюбна Україна підіпре революційні змагання змовників і високо оцінював змагання українців за національну свободу в минулому. Ідеалізований образ декабристів і Рилєєва виніс Мркевич з молодих років і не переставав про них раз-у-раз згадувати пізніше. Його спомини рясніють цими згадками.

Своїм романтичним підходом до декабристів Маркевич захопив і Шевченка, захопив глибоко. Шевченко не просто читає Рилєєва «Войнаровський», він його студіює, деякі рядки й образи цього твору так врізуються в пам'ять, що він, пишучи свою «Тризну», повторює окремі рилєєвські вирази.[20а]) «Тризну» написано в Яготині в 1843 р., «Сон», в якому оспівано декабристів, у 1844. Либонь чи не в товаристві «мочемордів» мав змогу Маркевич вести задушевні розмови з Шевченком про декабристів.

Тінь Рилєєва все життя не зникала з овиду Шевченка. Цим можна пояснити і його легке сприйняття Герценового лібералізму в 50-х рр., і те, що незадовго до смерти він шкіцує образок «Мазепа й Войнаровський».

Останні досліди про Шевченка показують, що наш великий поет куди краще знав західню літературу, ніж це можна було сподіватись від самоука. У розвідці «Шевченко і західньо-европейські літератури» я вже підкреслив, що російські переклади з чужих літератур у 30-40-х рр. були дуже багаті, і це давало Шевченкові певні можливості, поминаючи вже багату польську перекладну літературу, яка могла бути йому доступною. Але щоб зорієнтуватися в літературних скарбах, потрібно було помочі й поради. Добрий приятель Шевченка Маркевич міг бути ідеальним помічником у цьому. Він жив справою перекладів, постійно шукав творів, вартих перекладання, його шухляди були заповнені перекладеними речами, він студіював проблему перекладу. Чиж не природнім було, щоб розмови двох друзів зверталися до тих чи тих творів західніх письменників? Дуже ймовірно, що Шевченко мав змогу читати Маркевичеві переклади в рукописах, бо, як відомо, Маркевич не ховався зі зробленим від стороннього ока.

Шевченкове зацікавлення проблемою слов'янського відродження ставлять звичайно у зв'язок з його знайомством із Бодянським, у зв'язку з інтересами кирило-методіївців. Але натяк на

панславізм знаходимо ми вже в післямові до «Гайдамаків». Постає питання, чи не виявився цей нахил також під впливом Маркевича, який перекладав Міцкевіча і Караджіча?

Шевченко почав писати тоді, коли український романтизм носив ще прикмети стильової незрілости, мистецької невиразности. Некультивоване в довгім літературнім процесі, українське слово робило романтикові опір, романтико-естетична теорія виявляла себе фраґментарно. Маркевич, що вжився в істоту російського романтизму і з'явився в «Українських мелодіях» яскравим романтиком, який легко, пластично оперував прийомами романтичної поезії, у значній мірі був для Шевченка зразком.

Ніхто в тих часах серед українських мистців слова не окреслив так чітко романтичних завдань поета, як це зробив Маркевич:

Певец вдохновенный назначен судьбою,
Чтоб голосом дивным тревожить мечту,
Чтоб петь и венчать благородной рукою
Отчизну, свободу, любовь, красоту.[21])

Це були завдання, які захоплювали і Шевченка. Шевченко з першого кроку — виразний романтик, з першого рядка — антипод котляревщини.

Між Шевченком і Маркевичем була велика різниця в силі таланту. Те, що Маркевич спромігся поставити як стильовий задум, те Шевченко перейняв і майстерно здійснив. Вірш «Бандурист» Маркевича і «Перебендя» Шевченка можуть бути найкращими прикладами цього.

В романтичній поезії Маркевич хотів знайти свій цілком ориґінальний шлях. Про це він пише ось як: «Ірляндські й жидівські мелодії Томаса Мура і лорда Байрона подали мені першу думку прикласти слова російські до чудової музики пісень малоросійських... Я не хотів наслідувати, я не міг наслідувати творця Лалла Рук чи творця Чайлд Гарольда... Перекладати речі Великих Творців — річ прекрасна; наслідувати їх — захід смішний, вічно невдалий, що доводить нікчемність найбільшою мірою... Я шукав чогось нового. «Утопленик» Ол. Пушкіна, «Дзяди» Міцкевіча, «Ерлкеніґ» і «Фішер» Ґете, «Светлана» Жуковського, «Іллірічні пісні» Іпполіта Магдановіча мені піддали думку описати перекази, звичаї, обряди, історичні події, повір'я і красу краєвидів Малоросії в дрібних фраґментарних поезіях, пристосовуючи кожну з них до мелодії малоросійських пісень. Тут я не боявся бути наслідувачем».

Ці слова читаємо в передмові до збірки «Украинские мелодии». Але даремно ми шукали б здійснення цього завдання в площині ритміки віршу в самій книжці. Вона, дійсно, вся присвячена Україні. Леґенди, краєвиди, історія — це, справді, її зміст. Та часто його Україна виглядає досить таки абстрактно:

там, где воздух дышет Югом,
гордо встал каштан и бук,
где пчела жужжит над лугом,
и свирелей слышен звук,
девы там есть!
И прелестны эти девы,
И прекрасней всех цветов,
Яркий голос их —напевы
Соловья во мгле лесов,
все б им внимал.[22])

У структурі ось таких віршів ми не найдемо обіцяного, не натрапимо на зв'язок з українською пісенною ритмікою. Автор тримається осягів сучасної йому версифікації.

Шевченко, як знаємо, немов би наслідував намір Маркевича і розвинув свою власну поетичну форму на основі розміру коломийки. Розуміється, було б смішно думати, що тут заслуга лише впливу Маркевича. Коломийкова форма була Шевченкові внутрішньо близька, вона була в самій істоті його таланту. Але не забудьмо, що в першому відомому нам Шевченковому творі «Причинна» перші рядки були ямбічні. У Шевченка була спокуса триматися виробленої в російській літературі версифікації. І якщо Шевченко досить рішуче від цього відштовхнувся, то мусів він для цього знайти точку опору. З «Украинских мелодий» він довідався, що його потяг до форми української народньої пісні є річчю дозволенною, що нові літературні шукання це леґалізують.

Представити Україну в її звичаях, історії, красі природи — це завдання поставив собі Маркевич у передмові до «Украинских мелодий». Але саме так визначив свою програму й Шевченко, коли повідомляв громадянство про задуману ним серію офортів «Живописная Украина». Два митці-романтики намітили однаковий шлях:

Про Гетьманщину родную,
Про красавиц и весну
Снова песню удалую
Я казакам петь начну.[23])

Як бачимо, у Маркевича Гетьманщина — найперший предмет його співів. І пише він для козаків. Це дуже важно, щоб зрозуміти, чому духовий зір Шевченка привертався до Маркевича. Перед нами стоїть образ Шевченка — всенаціонального поета. Таким він є в дійсності. Але Шевченко мав свою соціяльну базу, в якій втілював національну істотність. Він почував себе козаком, представником провідного соціяльного прошарку в Україні в минулому. Він був кріпаком з походження, але козаком за своєю соціяльною психологією. Ця надзвичайно важлива проблема Шевченкової свідомости ще дуже мало привертала увагу літературознавців, так само як історики ще майже не дослідили,

як козацько-станова свідомість виявляла себе на Україні в першій пол. XIX в. Вона ще була живою і показувала чудеса своєї живучости. Про Шевченка, як представника козацько-станової свідомости, говорив проф. Музичка на своїх викладах в Одеському університеті, і якщо тезу Музички приймемо, нам стане зрозумілим, чому Шевченко захоплювався образом Головатого у Квітки-Основ'яненка, чому він з особливою теплотою ставився до досить таки посереднього письменника Кухаренка, чому він особливо цінував Маркевича. Маркевич писав про козаків. Сам Маркевич був з діда-прадіда козак. Це промовляло Шевченкові до серця і це прив'язувало його до Маркевича.

М. Марковський і інші слушно вказували, зіставляючи поезію Шевченка і Маркевича, на песимізм останнього в його картинах Гетьманщини. Ідеалізацію минулого Маркевич розгортає в сумних тонах. Тут він не відрізняється ані від кн. Церетелева, ані від Максимовича чи Бодянського. Це був загальний настрій української ранньої романтики. Але цікаво, що Маркевич робить спроби вирватися за межі цього настрою.

Неужели нам остался
только славы гул?[24])

— запитує він з болем.

І згодом знов постає те саме питання:

И что же! на веки ль те дни миновались?
Ужели об них нам мечты лишь остались?[25])

Але коли поет розпачливо ставить те саме питання, це вже починає виявлятися як іскра надії. Це жевріння надії сполучається із натяком на протест:

Что ж теперь казак?
Каждий помыкает нами.[26])

І лише один раз в «Украинских мелодиях» поет наважується звернутися з закликом до революційної активности:

Отдайте вы прежнее время народу,
Скуйте вы сабли из кос и серпов,
Будьте как деды, — дождетесь венков![27])

Тут уже виступає Маркевич як попередник тої національно-революційної постави, яка так яскраво розгорнулася в Шевченковій ранній поезії, в Шевченкових зверненнях до епохи козацтва, з якої автор «Кобзаря» робить проекцію на сучасність.

Маркевич не міг бути для Шевченка зразком у національно-революційній ідеології, бо й сам її мав у дуже невиразній формі, але від його збірки чуйна душа великого поета дістала революційний імпульс. Маркевич в «Укр. мелодиях» наводить ім'я Мазепи в ряді героїчних постатей. Робить він це обережно з огляду

на цензуру, але навіть і це було для тридцятих років нечуваною річчю в Росії.

Дослідники вже відзначали деякі змістові паралелі між образами Маркевича і Шевченка, що можна розуміти як певний вплив першого на другого. Але ці паралелі ще не вичерпано.

За Маркевичем, смертю Богдана Хмельницького завершуються славні сторінки історії України.

Схоронили Украйну мы в гробе Богдана.[28])

Цей образ знайшов своє розгорнення у Шевченка:

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.

В одній із приміток до «Украинских мелодий» Маркевич нотує: «Радуга, «веселка» по-здешнему, спускается в реку и сосет из нее воду для дождя».

Відповідно до цього у Шевченка знайдемо звернення до вечірньої зірки з проханням розказати, «як у Дніпра веселочка воду позичає» («Княжна»).

Якщо розглянемося у краєвидах Маркевича (напр., на сторінках 24 і 50 «Укр. мелодий») і порівняємо їх із краєвидами Шевченка в творі «Сон» («Гори мої високії!»), то знайдемо також подібність у відчутті величности гірської побережної смуги понад Дніпром. Та в змалюванні виступає яскраво і різниця таланту поетів.

На мою думку, не підлягає ніяким сумнівам, що значний слід у свідомості Шевченка залишила «История Малороссии» Маркевича та де в чому вплинула і на його творчість. Маркевич бачить в українському минулому шість періодів, цей поділ дуже суб'єктивний, зміст «Історії» не виправдувався станом наукових знань навіть тих часів, коли вона писалася. Але вона цікава ідеологічно.

В уяві Маркевича Україна з давніх-давен була державою і свою державність, лише з невеликими перервами, зберігала до часів злуки з Московщиною. В його трактуванні наші предки добровільно з'єдналися з литовцями, «як рівні до рівних і вільні до вільних».

Пізніше на засадах рівности прийшло з'єднання України, Литви, Польщі. Лише з часів короля Жиґмонта II засаду рівности зґвалтовано. Польські катування козаків описані в леґендарних тонах з романтичним розмахом.

Історик стає бардом козачих воєн проти поляків. Він пристрасний. В його викладі козаки — це завжди «ми», «наше військо». Історія виступає в романтико-поетичному пережитті. За козацькими походами, перемогами і поразками не видно ні економічного, ні культурного, ні церковного життя народу.

Маркевич відбиває російські закиди щодо Сагайдачного з приводу його підтримки поляків проти Москви. Сагайдачний був гетьман незалежний, він не мав ніяких моральних обов'язків перед Москвою і був союзником короля. Історик підкреслює, що ідея державної незалежности в часах Хмельницького трактувалася козаками як відзискання історично-тривалої української державности, і Хмельницький домовляється з Москвою як суверенний володар. Дуже наголошує Маркевич, що український народ не хотів спілки з Москвою, народній опір був такий великий, що загрожував і самому Хмельницькому.

Особливо важко було Маркевичеві підійти до насвітлення тих часів, які настали по приєднанні України до Московщини: пильність цензури й російського громадянства були великі, скількинебудь ясного відчування історичних перспектив у Маркевича не було. Це надавало характерові його викладу невиразности. Стати на опортуністичну позицію було дуже легко, і Маркевич почасти це робить, декляративно він схвалює знищення Москвою української незалежности. «История Малороссии» не є витримана в дусі автономізму «Истории Русов». Але у Маркевича проривається іноді чуття державника-самостійника. Маркевич наважується показати на основі фактичних даних жорстокість загарбницької політики Москви, колоніяльні методи її господарювання в Україні. З великою пристрастю плямує Маркевич московське запроданство Брюховецького: «народ, що вибрав Брюховецького, хіба ж він перелив на нього право міняти статті Хмельницького, затверджені царем? Міняти їх самовільно, без спільної ради всіх урядів і всіх станів? З яким невимовним презирством мудрий цар і його бояри мали були дивитися на зрадника».[29])

Трудніше і небезпечніше було в позитивному світлі показати постаті гетьманів-борців за самостійність України. І Маркевич у насвітленні Мазепи пішов майже цілком за російською історіографією, виклинаючи і засуджуючи гетьмана та представляючи його егоїстом.

Цікавішим вийшов образ П. Дорошенка. Хоч і тут автор віддав данину цензурі, все ж таки поза приписовими декляративними осудами малює він докладно Дорошенка, як українського патріота, послідовного соборника, що українській державній рації об'єднання Правобережної і Лівобережної України підпорядкував усю свою діяльність і дуже дався взнаки Москві. Крізь формальний і обов'яковий для тодішнього історика осуд виразно прозирає симпатія Маркевича до Дорошенка.

Початки українського козацтва знаходить історик ще задовго перед 14 століттям, прообразом козацтва були ще чорні клобуки за князівської України-Руси, перші козацькі гетьмани походили з князів. Козацьке військо своїм устроєм було подібне до римського. Як бачимо, з Маркевича був не тільки історик, але й полум'яний ідеолог козацького стану. Державницький підхід

«Истории Малороссии» відчув як політичну небезпеку Віссаріон Белінський і виступив з нищівною рецензією.

Белінський пише, що людство вступило в добу єдности і що «недалеко вже той час, коли зникнуть дрібні егоїстичні розрахунки так званої політики і народи обнімуться по-братерському і залунають гимни примирення зраділої землі з милосердним небом».[30])

Після широкого вступу в цьому сенсі, завдання якого було натякнути на відсталість націоналізму Маркевича, Белінський викладає своє переконання, що не можна було писати такої великої об'ємом «Истории Малороссии», як це зробив Маркевич, бо в історії людства «малоросіяни» ніякої ролі не відіграли. Малороси «не завжди були племенем і ніколи не були народом — а тим більше державою». Малороси — це була спільнота, яка вважала себе «народженою для того, щоб різати інших і бути зарізаними...» «Козак знав у житті тільки два роди насолод: різанину і горілку; до всього іншого він вважав собі за честь бути цілком байдужим».[31])

Цей виступ Белінського проти Маркевича стався в 1843 р. й є близьким в часі до виступів його проти Шевченка. Усім відома їдка, злобна, наскрізь несправедлива рецензія Белінського на Шевченкові «Гайдамаки». Обидва представники українського національного відродження зазнали лютого нападу з боку найталановитішого російського критика, який тоді вже був у зеніті слави. Шевченко на знущання Белінського з поетової мужицької мови відповів також гострим глумом. Як зареаґував Маркевич, ми не знаємо. Але не може бути сумніву в тому, що у Шевченка після рецензії Белінського на «Историю Малороссии» виникло почуття глибокої солідарности з істориком. Доля поставила їх наявно в спільній лаві проти прапороносця російського колоніялізму. І не дивно, коли у Шевченка знайдемо відгук на випади Белінського проти Маркевича.

Белінський писав про Україну: «Історія Малоросії є не що інше, як епізод з царювання Олексія Михайловича... Це була пародія на республіку... народжена ворохобними обставинами, повстала з хаосу. В міру того, як турки слабнули, татари оберталися в ніщо, а Росія скріплювалась, козацтво ставало непотрібним».[32])

Цю точку зору саркастично представив Шевченко у творі, який таврує російський колоніялізм: у вірші — «Стоїть в селі Суботові».

Отаке то, Зиновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,

Що вони тільки наймали
Татарам на пашу...

Маркевич знайомив своїх друзів з «Историей Малороссии» ще коли вона була в рукопису, серед цих близьких йому людей був напевно і Шевченко.

Уже в «Гайдамаках», в «Інтродукції», натрапляємо ми на поетичне втілення думки, висловленої в «Истории Малороссии»:

Шевченко:

Сейми, сеймики ревіли,
Сусіди мовчали,
Дивилися як королі
Із Польщі втікають
Та слухали, як шляхетство
Навісне гуляє.
Nie pozwalam! Nie pozwalam!
Шляхта репетує,
А маґнати палять хати,
Шабельки гартують.

Маркевич:

Против поляков говорил малороссиянам безтолковый Варшавский Сейм, где нет законов, где за «недозволям!» одного вискочки-шляхтича нельзя добиться правды, и целое государство должно страдать.[33])

Вихід у світ «Истории Малороссии» був для всіх українців подією, отже, не можна припустити, щоб Шевченко, захоплений історичною романтикою, не накинувся на це багатюще для нього джерело історичних відомостей і справжню криницю для поетичного надхнення. І справді так: як видно з Шевченкового листа до С. Бурачка десь коло 22-24 березня 1844 р., для поета історія Маркевича вже не новина, але він хотів би її читати, й просить цей твір у свого знайомого.

Якщо взяти під увагу, що це був час, коли в творчій уяві Шевченка формувалися образи поеми «Сон» («У всякого своя доля»), то за джерело до сцени коло пам'ятника Петрові І можна вважати не тільки «Историю Руссов», але й «Историю Малороссии».

Відношення Шевченка до Богдана Хмельницького тісно зв'язане з «Историей Малороссии» та брутальним памфлетом проти неї Бєлінського.

Маркевич ніде не висловив так чітко осуду Хмельницькому за злуку з Москвою, як це зробив Шевченко, але він щільно підводить читача до такого осуду. Насвітлення московсько-української угоди у історика зовсім недвозначне. Дуже сильно він підкреслює ворожість всього українського народу до ідеї єднання з Московщиною. Це ми знаходимо у Маркевича яскравіше наголошене, аніж в «Истории Руссов». Переговори з Москвою, за Маркевичем, починаються в часі найбільших осягів Хмельницького, після його тріюмфального в'їзду в Київ у 1849 році. Засудження цих зносин обережний Маркевич вкладає в уста літописця. «Ці переговори і зносини з царем, — каже літопис — були Хмельни-

ському пізніше найгіркішою пігулкою, що спрямувала його навіть до смерти».[34]) Сполука з Москвою виступає як фатальна політична помилка.

Можна уявити собі, як це мало дратувати Бєлінського. В своїй рецензії на «Историю Малороссии» він назвав Богдана Хмельницького «героєм і великою людиною в повному розумінні цього слова», єдиним державним розумом серед українців. «Освітою він стояв незмірно вище понад свій хоробрий, гульливий і простодушний народ; він був великий воїн і великий політик. Тим то і зрозумів він, що Малоросія не могла існувати незалежною і самостійною державою... Цей народ відлився і загартувався в таку непорушно чавунну форму, що ніяк не допустив би до себе цивілізацію ближче як на гарматний постріл, та й то для того, щоб наскочить на неї зі списом і нагайкою. Малороси любили своє мужицтво, як свою національну стихію, як поезію свого життя, хоча самі й називалися «дворянами», навіть сидячи в шинках або валяючись у багні. І ця риса їх народности була причиною фанатичної ненависти до них поляків, крім католицького фанатизму... Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила собі двері для цивілізації, освіти, мистецтв, наук... Разом з Росією їй належиться тепер велика майбутність... В історії нічого не буває випадкового, і трагічні колізії її сповнені такого ж глибокого сенсу, як і потрясаючої душу поезії: в них відкриваються невідмінні призначення світотворчого Промислу, який вічно бореться з темнотою дикости і вічно подолує її».[35])

Рецензія була поличником не лише для Маркевича, але й для всього тодішнього українства. За тодішньої кволости українського руху, неясности його завдань і песимізму серед його носіїв така рецензія, певне, менше окреслений і менше стійкий елемент «протверезила» і штовхала в бік асиміляції. Виступ Бєлінського набував принципового значення, він вимагав рішучої й талановитої відповіді. І це міг зробити в тих обставинах тільки Шевченко.

Знаючи це, ми знаходимо розгадку, чому Шевченко так пристрасно плямує Богдана Хмельницького. Підхід, намічений лише у Маркевича, Шевченко розгортає з могутньою силою поетичної візії. Шевченкові рядки про Хмельницького звучать як поетична контртеза становищу Бєлінського. Мати-Україна називає свого сина нерозумним, вона готова була б його у колисці придушити, якби знала майбутнє його поступування. Містичним жахом несвітського злочину віє від Переяславської угоди у поезії «Великий Льох». І коли Бєлінський у псевдофілософськім тоні теревенить про велике майбутнє України в лоні Росії, про перемогу світла розуму над дикістю, то Шевченко показує мізерію руїни, знищення, знущань над народом, що постали наслідком акту з'єднання.

Різкий негативізм Шевченка до Хмельницького — це тільки форма полеміки з Бєлінським і йому подібними. Ми знаємо, що цим не вичерпується ставлення Шевченка до великого гетьмана. Скоро по своїх випадах в поезії проти Хмельницького він творить свої картину і офорт «Дари Хмельницькому і українському народові в Чигирині». Тут Шевченко з великим патосом показує блиск української суверенної держави під булавою мудрого гетьмана. Надхнення для цієї мистецької праці маляр-поет знайшов також у Маркевича. Історик не лише докладно описує приїзд чужинецьких послів та їхні дарунки українському володареві, він просто милується в подробицях, творячи образ могутности і незалежности Хмельницького, присвячуючи цьому ряд кольоритних сторінок своєї історії.

Дуже конкретно виявився вплив «Історії Малоросії» на Шевченковій поезії «Буває в неволі іноді згадаю». Тут маємо просто таки поетично розвинений переказ рядків з праці Маркевича.

Шевченко:

Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село.
Такеє то у нас було!
Якось їх клятих і до мене
Вночі на хутір занесло,
А з ними челядь їх скажена
Та ще драгуни
. . . .
Вони, вони —не бійся сину!
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'янії, я бачив...[87])

Маркевич:

«Духовенство Римское, разъезжавши с триумфом по Малороссии для смотру и понуждения к униатству, вожено было от церкви до церкви людьми, запряженными в их длинные повозки по двадцати человек и более в цуг; на прислуги всему Духовенству выбираемы были поляками самые красивейшие из девиц русских».[86])

Як я вже зазначив, Маркевич з прихованою симпатією ставиться до гетьмана Петра Дорошенка. В різних місцях «Історії Малоросії» говориться про Дорошенка: він принципіяліст-державник, що відважно протиставляється інтересам Польщі й Москви, хоробрий, розумний, тверезий аж до жорстокости, люблений серед козаків.

Щоб задовольнити цензуру, автор називає Дорошенка злочинцем. Він, слідом за «Історією Русів», засуджує союз гетьмана з Туреччиною. Але не забуває також вказати, що Дорошенко в бойовищах знищив сто три тисячі москалів.

В «Истории Малороссии» знайшов Шевченко подостатком матеріялу, щоб продумавши й синтезувавши його, спромогтися створити правдивий образ Дорошенка.

Що Дорошенко постать трагічна — це зрозумів Маркевич. Цей трагізм тривожить і хвилює Маркевича, не лише іс-

торика, але й патріота, і поета-романтика. Цей настроєвий тонус схоплює зі сторінок історії Шевченко, очищає його від цензурою продиктиваних елементів і освітлює силою свого генія: так постає поезія «Заступила чорна хмара».

Маркевич, мабуть, відвідав могилу Дорошенка. Про останні дні гетьмана, про заупокійні служби Божі на могилі він пише немов би з безпосереднього враження. Це місце «Истории Малороссии», безперечно, стало джерелом для Шевченкового образу. Мабуть, розмови Шевченка з Маркевичем деталізували цей образ про Дмитра Ростовського:

Шевченко:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Зневіг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули в Україні
Слазного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого,
І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати
І Богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще щорік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.[39])

Маркевич:

Давно уже он сошел с поприща деятельной, наполненной славою и бесславием, счастьем и бедствиями жизни. Тоскуя далеко от Украины, которой большая часть страдала, когда-то, под его булавой, он долго рвался на родину... Бездейственный зритель борьбы родного народа с иноверцами, изменений уставов и прав отчизны своей, он..." тоді перебував "...и безполезно и безвредно, недалеко от Москвы, в Волоколамском округе, в имении своем, в селе Ярополче. Наконец скончался на семдесят первом году жизни. ноября девятого. Белый камень на берегу Ламы указывает место, где покоится прах человека, некогда неукротимого. Кирпичная уже разрушающаяся палатка, с кровлей деревянною, охраняет прах его и, ежегодно, ноября девятого, священник того села молит Бога о упокоении души, некогда столь честолюбивой, столь бурной, столь мало сострадательной.[38])

Тема — Маркевич і Шевченко — не вичерпується тут сказаним, як не могли вичерпати її й попередні дослідники. Дальшим етапом праці мало б бути ґрунтовне вивчення тої частини архіву, яка по Маркевичеві ще збереглася. Можливо, що на цім шляху чекатимуть дослідника цікаві несподіванки.

[1]) "Україна", 1925, ч. 1-2.

[2]) Дорошкевич, О.: "Етюди з шевченкознавства", Харків-Київ, 1930.

[3]) Навроцький, Б.: "Гайдамаки" Тараса Шевченка. Київ 1928.

[4]) Очерки исторической науки в СССР (И-т истории АН СССР). Москва 1955, I, с. 604.

[5]) Орлова, А. А., Предисловие к воспоминаниям Н. А. Маркевича о Кюхельбекере, "Литературное Наследство", т. 59, с. 501.

[6]) Спогади Маркевича про Кюхельбекера, "Лит. Насл.", т. 59.

[7]) "Русская Старина", 1888, кн. 12, с. :99.

[8]) Грушевский, А. С., Н. А. Маркевич, "Журн. Министерства Нар. Просвещения", 1911, кн. 1, с. 59-141.

[9]) Щапов. Я., Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича, М. 1959, с. 7.

[10]) Див. коментар С. Єфремова у кн. "Повне зібр. тв. Т. Шевченка", IV, К. 1927, с. 689-690.

[11]) Дорошкевич, О.: Петербурзьке оточення молодого Шевченка, "Етюди з шевченкознавства". Х.-К. 1930, с. 82-84.

[12]) Гайдай, Г., Т. Г. Шевч. і М. А. Марк., 62.

[13]) Там же

[14]) Щурат, В., "Тост за українську республіку", З життя і творчости Т. Шевченка. Л. 1914.

[15]) Том I, с. 141.

[16]) Макаров, Воспом. о Н. А. Маркевиче, "Основа", 1861, I, с. 293-295.

[17]) "Основа", 1861, II, с. 187.

[18]) Грінченко, М., Вибране. К. 1959, с. 319-320.

[19]) Повне вид. творів Т. Шевченка. Чікаґо 1960, X, 188.

[20]) Там же, 198.

20А) Це питання вже насвітлював П. Филипович, за ним Є. Кирилюк.

[21]) Маркевич, "Украинские мелодии". М. 1831, с. 35.

[22]) "Украинские мелодии", с. 45.

[23]) "Украинские мелодии", с. 71.

[24]) Ibid., с. 40 [25]) Там же, с. 60.

[26]) Там же, с. 9. [27]) Там же, с. 79.

[28]) Ibid. 41.

[29]) "Ист. Малороссии", II, с. 127.

[30]) Белинский, В., Полное собрание сочинений (ред. Венгерова). М-Л., 1926, т. XII, с. 394.

[31]) Там же, с. 409, 410,

[32]) Там же, стор. 409, 411.

[33]) "Ист. Малорос.", I, с. 253.

[34]) "Ист. Малорос.", I, с. 212.

[35]) Белинск., XII, с. 412-413.

[36]) "Ист. Малорос.", I, с. 93.

[37]) Шевченко, Т., Поезії в двох томах. К. 1955, т. II, с. 270.

[38]) "Ист. Малорос.", II, с. 349.

[39]) Поезія "Заступила чорна хмара"

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АКАД. СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

Написав д-р Лука Луців

«Це факт безперечний, що Шевченко спричинив у нас революцію голов, серця, революцію етичну, політичну, соціяльну, духову. Тим більший тяжить на нас обов'язок розлущити ідейний підклад, ідейну основу цієї революції, виказати велич думок, оригінальних ідей Шевченка. Це дасться досягнути тільки дуже уважною аналізою його творчости аж до самого ядра.

Нелегке це завдання. Про Платона й Канта є вже цілі бібліотеки літератури, яка має за мету розкрити тайни духа цих геніїв, а як рідко, каже Масарик, можна про когось сказати, що він порозумів їх творчість.

Та ми мусимо докласти всіх сил, щоб таке повне зрозуміння Шевченкової творчости зробити можливим.»

Так кінчив свою статтю «Обов'язки української науки супроти Шевченка» академік Степан Смаль-Стоцький, вміщену у книзі «Т. Шевченко. Інтерпретації», виданій у Варшаві в 1934 р.[1])

Академік Степан Смаль-Стоцький стверджував тоді, що українці ще не виконали свого обов'язку супроти свого генія, і що «українська наука не дала можности розуміти правильно, розуміти як-слід його поетичних творів, його життя, його думок, його світогляду, його туги, ідей і ідеалів, його значення для українського народу та для його культури.»

Автор домагався повного критичного видання творів Шевченка, критично опрацьованої його біографії, що допомогла б вірно розуміти окремі твори поета та всю його творчість. «Окремо, писав автор, треба б іще старатися з'ясувати собі скільки-мога ясний і повний етичний, культурний і політичний образ доби.» Коли буде критичне видання творів Шевченка та його повна біографія, тоді «розкриється широке поле наукової праці: мова, поетична форма, наукова синтеза в усіх ділянках його творчости».

Сам академік Степан Смаль-Стоцький вивчав творчість Шевченка більше як 40 років. Професор Василь Сімович пише в передмові до згаданих «Інтерпретацій» про те, що в зимовому семестрі 1901 - 1902 шкільного року був учасником сенінарійних вправ у Чернівецькому університеті, під час яких Степан Смаль-Стоцький пояснював Шевченкові твори за допомогою співпраці зі студентами. Читали тоді «Гамалію», «Посланіє» та деякі баляди й «Гайдамаки».

Читання Шевченкових творів відбувалося таким способом: «Йшов докладний розбір: слово за словом, думка за думкою, сполука речень, зв'язок із попереднім, але ж найважніше — саму поему ми розбирали в циклі інших творів поетових, і то в першій мірі творів більш-менш із того самого часу: їх думки, фрази, сполука фраз і т.д. Ясна річ, що те, що було написане про цю чи ту поему досі — ми повинні були докладно знати.» (ст. 6).

Професор Степан Смаль-Стоцький учив уже тоді своїх учнів, що «роз'яснювати й вивчати Шевченка треба передусім з самого поета, підходячи до окремих його творів не тільки зі становища того твору, що його розбирається, а у зв'язку з поемами, найперше написаними більш-менш у тому самому часі, а далі з іншими. Треба брати Шевченка на ввесь зріст, таким, як він сам виявляється в усіх творах і в поетичних, і в оповіданнях, і в «Деннику» і в листуванні, в писаннях українських і в творах написаних його своєрідною російською мовою.» (ст. 6).

В «Інтерпретаціях» надруковані такі розвідки Степана Смаль-Стоцького: І. «Т. Шевченко співець самостійної України» (13-17). «Чигирин» (18-31). «Іван Підкова» (32-42). «Тарасова Ніч» (43-51). «Великий льох» (52-62). «Чого серце плаче, ридає, кричить» (63-73). «Шевченкове «Посланіє» (74-113). «Ой чого ти почорніло», «Бували войни й військовії свари» (114-127). «Шевченкова етика» (128-138). «Концепція Шевченкової поеми: «Сон» і її мистецьке переведення» (139-155). «Чому називаємо Т. Шевченка генієм України» (156-161). «Обов'язки української науки супроти Шевченка» (162-165). «Ідеї Шевченкової творчости» (166-175). «Шевченкові думи» (176-186) і «Ритміка Шевченкової поезії» (187-237).

Для повности треба б ще додати працю «Останній рік Шевченкової поетичної творчости», що вийшла у виданні Українського Історично-філологічного Товариства в Празі в 1937 р. (ст. 5-14).

До яких же висновків дійшов академік Степан Смаль-Стоцький у своїх студіях над Шевченком?

В статті «Т. Шевченко — співець самостійної України» автор ствердив, що «у Шевченка ніхто ніде не найде ні одного слова якихнебудь федераційних, чи союзних міркувань. Навпаки. Він усяку злуку України з Московщиною уважав за найбільшу недолю, за найбільше нещастя України, за джерело її фізичного, духового, матеріяльного, культурного й морального занепаду, уважав за кару божу, як це виходить із слів:

Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? — За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить...

Шевченко відкидає всяке «отечество», знає тільки неньку Україну, яку так щиро любить, за неї готов і душу свою віддати».[1a])

На думку автора Шевченко, згадуючи в поемі «Юродивий» про Вашінґтона («Коли ми діждемося Вашінґтона з новим і праведним законом? А діждемось таки колись!»), — виявив свої симпатії до республіканського ладу на Україні. Вашінґтон визволив північну Америку з залежности від Англії, завів у визволеній землі республіканський лад із новим праведним законом, він став першим президентом З'єдинених Держав Америки. Такого Вашінґтона хоче Шевченко діждатися і в Україні, хоче діждатися для України нового й праведного закону. І він твердо вірить, що ми того таки колись діждемось.» (ст. 15).

Згадка про американського президента Ю. Вашінґтона є в поемі «Юродивий», написаній при кінці життя поета в 1857 році. Та про волю України Шевченко мріяв вже від початку своєї творчости. В поемі «Іван Підкова» (1839) «могили ... про волю з вітрами говорили». Ті могили — це «свідки слави, дідівщини», коли то «запорожці панували, добували і славу і волю». За часів Шевченка козацькії «внуки» забули про волю, над могилами, свідками української слави, над Україною літав «орел чорний сторожем». (Москва).

Про волю і славу України говорив Шевченко і в поемі «Чигрине, Чигрине», написаній 19-го лютого 1844 в Москві. Ця поема, на думку Ст. Смаль-Стоцького, «стоїть у найтіснішому зв'язку з малюванням "Дарів Богданові і українському народові" та з розмовою Шевченка на цю тему з Бодянським» (ст. 18). Автор відкидає пояснення О. Цісика[2]) і В. Сімовича[3]) до цього місця поеми:

> За що боролись ми з ляхами?
> За що ми різались з ордами?
> За що скородили списами
> Московські ребра?... Засівали,
> І рудою поливали...
> І шаблями скородили.
> Що ж на ниві уродилось?
> Уродила рута... рута...
> Волі нашої отрута.

Степан Смаль-Стоцький твердить, що «рута» в цьому місці — це не «трійливий бурян, що служить для різних чарів», як це міркував О. Цісик. Не погоджується також із твердженням В. Сімовича, що пояснював це місце так: «На такій ниві, так добре справленій, повинен був вирости гарний посів — воля, а виросла отрута тої волі; ось так треба розуміти це місце — ціла наша боротьба з різними ворогами не принесла нам волі».

«Непорозуміння в Цісика і в Сімовича вийшло, очевидячки, з незрозуміння значення слова «рута» на тому місці , — що це символ, що це образ подружжя України з Московщиною,» —

стверджує Ст. Смаль-Стоцький, і наводить це слово в Шевченковій думці «Ой умер старий батько» (з 1848-го року) на підтвердження, що «рута» в поемі «Чигрине» дійсно означає нещасливе подружжя. «Оттак то Україна отруїлась нещасним подружжям із москалями» (ст. 22). Наслідком цього нещасного подружжя, і «заснула Вкраїна, буряном укрилась, цвіллю зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в дупло холодне гадюк напустила, а дітям надію в степу оддала.» (ст. 22-23).

Далі академік Степан Смаль-Стоцький на 8-ох сторінках дає свої інтерпретації поеми «Чигирин», полемізуючи вдало з поясненнями Цісика і Сімовича, та покликуючись на подібні слова чи речення Шевченка в «Посланію», «Во Іудеї» (24 жовтня 1859), «Осії гл. XIV» (25 грудня 1859), «Сон» (Гори мої) — 1847, «Неофіти» (1857) та в інших творах. Автор кінчає свою аналізу «Чигирина» таким висновком:

«Стоїть Чигирин, гинуть у ворога діти, спить гетьман, спить Україна.» Але поет знає, що вони тільки сплять — поки встане правда на сім світі.

Таким могутнім акордом глибокого переконання, що встане правда на сім світі, і що тоді встане Чигирин, встане гетьман і встане Україна, і діти не будуть уже більше у ворога гинути, кінчає поет свою величаву, чудову, повну найбільших душевних зворушень поему, симфонію з широчезною скалею мистецького поетичного виразу від найбільш пекучого душевного болю аж до найвищого захоплення, до екстази, кладучи цим головний натиск на правду, на етичну основу відродження України.

«Через правду до волі, а так і до слави, святої слави». (ст. 31).

В повищих словах бачимо, як акад. Степан Смаль-Стоцький захоплювався Шевченковою творчістю. Хто прочитає «Інтерпретації», той побачить, що цей захват словом українського поетичного генія є вповні оправданий, і той зрозуміє, чому то несвідомо, дуже часто стихійно, український нарід величає автора «Кобзаря», і чому цей наш найбільший поет втішається такою популярністю, якої не мають найбільші творці слова в інших народів: Ґете, Шекспір, Міцкевич, Пушкін і інші. Шевченко — це не тільки поет, він і національний пророк, найбільший історик, який показав українському народові його «славу» та вказав шлях до «волі».

Методу праці акад. Ст. Смаль-Стоцького найкраще видко в статті п. з.: «Іван Підкова».

Автор напочатку наводить, як різні критики дивилися на цю Шевченкову поему, і збиває думки про неї таких авторів: Панька Куліша, Омеляна Огоновського, Василя Щурата, Сергія Єфремова, Дмитра Николишина, Василя Сімовича, Миколи Сабата, Івана Айзенштока, Павла Тиховського і Павла Навроцького. Ці автори вказували на деякі історичні неточності в Шевченковій поемі та шукали джерел, на основі яких поет написав свого

«Івана Підкову». Ст. Смаль-Стоцький твердить, що «захоплення Козаччиною в Шевченка не перервалося до самого кінця його життя», що не можна говорити, як це робить Навроцький, про «процес критичного розчарування в націоналістичній історичній романтиці» в Шевченка. Автор доказує цю свою тезу в окремій статті під заголовком «Бували войни й військовії свари».

Автор вірно стверджує за Володимиром Антоновичем, що «не можна в історичному поетичному творі шукати докладного фактичного відтворення історичнинх подій, не можна дивитись на поета як на історика, бо поет відтворює живий та суцільний образ епохи.» Відкидає автор тут також і думки про те, що на написання поеми «Іван Підкова» мали мати вплив чужі літературні твори. На думку Степана Смаль-Стоцького, Шевченко сам бачив могили в Україні, і не мусів йому їх пригадувати аж Метлинський чи Чайковський або Костомаров. Автор гадає, що в «поемі справді історичне, — це той кількома словами по мистецьки змальованний дух цілого Запорожжя, і настільки ця поема історична.» Закінчена розвідка про «Івана Підкову» такими словами: «Поема і в задумі і в переведенні наскрізь ориґінальна й виявляє все поетичне мистецтво Шевченка. Майже в кожному слові поетичний малюнок, що такий багатий своїм змістом; незрівняні порівняння, найтонше й найкраще вирізьблювані фрази, а співучість вірша така, що були спроби, хоч не зовсім удатні (бо композитори не зрозуміли добре поему), — обробити поему музикально» (42).

Ст. Смаль-Стоцький підкреслював при розгляді творів з історичною тематикою, що «історичними можна назвати тільки поеми, які в своїй цілості, від початку до кінця, дають нам суцільний малюнок якоїсь історичної події, або доби». Він уважав за історичні поеми «Гайдамаки», «Гамалію», «Івана Гуса», «Неофіти», «Заступила чорна хмара» і «Ой не п'ється горілочка» та «Швачку». На його думку «У неділеньку святую», «Чернець» і «Іван Підкова», — це історично-побутові образки». (ст. 44).

Виходячи з такого становища, автор в поемі «Тарасова ніч» бачить «передусім зовсім сучасний, хоч би й сьогоднішній мотив». Кобзар на розпутті співає про те, як «москалі, орда, ляхи бились з козаками», як то «вставала хмара з-за Лиману, а другая з поля», як «гинула слава» і «виростали нехрещені козацькії діти», і як вкінці «обізвавсь Тарас Трясило віру рятувати». Мета цієї битви Тараса Трясила така: «Гіркі слова Тараса Трясила: «Бідна моя Україно, стоптана ляхами! — А годі журиться, а ходім лиш, пани брати, з поляками биться» — повинні сучасним Шевченкові, также стоптаним дітям козацьким, іще виразніше вказати на бій як на спосіб на те, щоб поганці над ними не панували, щоб вони (сучасні) в неволі не плакали. Один, другий раз може бій не вдатися, але іншим разом, як показує коротенький, епізодичний малюнок такого кривавого бою «Тарасової ночі», може він закінчитися так, що

Заспівали козаченьки пісню тії ночі,
Тії ночі кривавої, що славою стала
Тарасові, козачеству..."

Автор твердить, що Шевченко згадками про Наливайка й Павлюгу та описом бою Тараса Трясила послуговується тільки для арґументації своєї власної поеми, — «щоб сучасне покоління під світлим враженням цих згадок минулого добре порозуміло, що й йому треба обізватися й Україну рятувати». Також і за життя Шевченка «над дітьми козацькими поганці панували, і плакали діти козацькії», їх «воленьку спіткала неволя», Україна «обідрана понад Дніпром плакала», а «над нею орел чорний сторожем літав» (45), — це значить Москва її поневолювала.

С. Єфремов писав про «Тарасову ніч», що в ній є «неясні романтичні симпатії до народности», і що «молодий поет у перших своїх поезіях платить велику подать художньому романтизмові та оспівуванню минулого України під впливом загального напрямку в тодішньому письменстві!».[4]) А Богдан Лепкий написав, що «Шевченко ще тоді не мав суцільного, певного й повного світогляду».[5]) Ст. Смаль-Стоцький відповідає на це так: «Шевченко вже в своїм «Кобзарі» перший і тоді ще зовсім єдиний в Україні, якнайясніше зформулював національно-політичні ідеали України й мав відвагу не тільки «з воріженьків покепкувати», але й їм прямо сказати: «Смійся, лютий враже, та не дуже». (49).

Після докладної аналізи поеми «Великий льох» автор твердить, що у «Великому льоху» спить воля України, спить Україна, тільки спить, і розкопати цей льох значить — збудити Україну й випустити її на волю». (ст. 60). В поемі «Суботів» Шевченко виразно висловив свою віру в те, що «церква-домовина розвалиться, а з-під неї встане Україна, і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти».

Автор ствердив, що всі поеми з трьох років (1843—1845) «стоять із собою в найтіснішому зв'язку, становлять немов один цикл, у якому одне й те саме питання на всі боки розробляється» (71). При розгляді «Посланія» підкреслений є той факт, що в Шевченка на першому місці стоїть Україна, її державно політичне становище в теперішньому відповідно до того, як було в минулому.

«Така була його поезія від самого початку — відмінна, зовсім відмінна від знаної йому своєї й чужої поезії і свідома свого завдання». (74). На найвищому щаблі в Шевченка стояла воля, «державно політична воля України в теперішності, не в минулому. І зовсім свідома цього ідеалу поетична творчість Шевченка вже від найперших поетичних його виступів» (75).

Академік Смаль-Стоцький знає про «Посланіє» праці багатьох авторів, які твердили, що Шевченко в тому творі «втратив був віру в козацькі ідеали, і що ціла українська історія уявлялася тоді (в 1845 році) йому простою різнею та вбиванням, —

що він додумався до інших думок про історичне минуле України, що аж тоді почав виявляти правдивий патріотизм, ... бо позбувся старокозацького його забарвлення» і т. д. (Стор. 87).

Смаль-Стоцький проти таких поглядів виступав від 1902-го року, але в нас не завжди читають потрібну літературу, коли пишуть на дану тему, і тому в цій 40-сторінковій розвідці про «Посланіє» вже в 1923-му році він мусів полемізувати майже з 20-ма авторами, що вияснювали Шевченкове «Посланіє» незгідно з дійсним станом. Неможливо передати хід думок авторової арґументації, і не є можливим наводити довші з неї цитати. Академік Степан Смаль-Стоцький вславився також як автор відомої першої повної наукової граматики української мови. Його інтерпретації писані так згущено, вони такі повні думок, що їх не можна переповідати, хіба тільки наводити дослівно, і цим виправдуємо той факт, що в нашій праці так багато цитат із його праці, яка писана майже «граматичним стилем». Автор кілька разів підкреслює, що він користується в першу чергу «філологічною аналізою» й обороняє цю методу, хоч дехто «легковажить собі філологічний розбір поеми» (ст. 109). На думку автора «тільки тому не розуміли поем Шевченка так, як треба, бо не розбирали їх філологічною методою» (109).

Автор розбирає «Посланіє» у зв'язку з тими творами, що написані в 1844—1845 роках, бо «хто докладно все розбере, то переконається, що всі ті поеми, не виймаючи ані «Івана Гуса», ані «Кавказу», ані «Невольника», ані навіть «Псальмів Давидових» і «Наймички» — становлять немов одну цілість, один цикл, що в них одна й та сама тема, тільки обробляє її поет з усіх боків, так що і зрозуміння пояснення кожної поеми треба шукати в цілості, в усіх інших поемах» (ст. 89).

На думку автора не мають слушности ті критики, які твердять, що Шевченко в «Посланію» назвав «рабами, підніжками, граззю Москви та варшавським сміттям тих ясновельножних гетьманів, котрих колись із такою любов'ю оспівував, як вони на вороних конях блискали булавами, котрих колись величав героями» (109).

Драгоманов («Шевченко, українофіли й соціялізм») назвав був «Посланіє» прикладом на «розтріпаність» поета. Не можна казати, що Шевченко в цій поемі закликає до того, щоб «усі українці... обнялися разом та підносили добробут спільний і правдиву освіту» (87).

Акад. Ст. Смаль-Стоцький зовсім вірно пише на 104-ій сторінці: «Бо звідки ми знаємо, що Шевченко краще дивився на всіх гетьманів, або що історія Гетьманщини давніше видавалася йому прекрасною?» Шевченко перед «Посланієм» оспівував Івана Підкову, Наливайка, Павлюка, Тараса Трясила, Гамалію, Залізняка і Гонту, але ніхто з них не був гетьманом. І пізніше ми бачимо в Шевченка дуже горячі згадки про «праведних гетьманів і про славу козацьку», поет знав, що «ко-

лись було добре жити на тій Україні», бо супроти теперішнього пекла це був рай, бо це була своя хата, в Шевченка це завжди річ найперша. Знав Шевченко історію України інтуїцією так добре, що великий наш історик Володимир Антонович про його історичні поеми висловився зі становища історії з великим признанням» (104).

Автор ужив форми парафрази, щоб з'ясувати провідну думку «Посланія». Ось вона:

«Великі, тяжкі неправди, кривди, муки перетерпіла наша Україна, і вона тепер заплакана, але як ви з любов'ю обнімете й найменшого брата, то вона усміхнеться, поблагословить твердими (спрацьованими, рішучими, певними) руками на боротьбу за волю, і діток поцілує вольними устами, поцілує діток, аж коли добудуть волю» (108).

Автор гадає, що «Посланіє» своєю «ідейністю такий векий твір, що він повсякчас актуальний, і тепер актуальний, і актуальність його не скінчиться навіть із самим здійсненням ідеалу» (111).

В 1848 році Шевченко написав поезію «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?» Хто добре не зрозуміє її, той приходить до переконання, що це «найбільш чорний із цілого «Кобзаря» погляд про те, що волі нам уже не мати». (Сімович, 118). Подібну думку висловив про цю поезію і проф. Леонід Білецький в третьому томі на 45 ст. «Кобзаря», Вінніпеґ, 1953, пишучи, що, згідно з Шевченковою поезією, «земля українська відродиться, знову зазеленіє, як робоча хліборобська сила, а духова нація, вільна самостійна Україна вже ніколи не відродиться».

Акад. Ст. Смаль-Стоцький вияснив, що ця поезія є в формі розмови між українцями і полем, це значить Україною. Поле — Україна заявляє, що воно «знов буде зеленіти», і на цій основі автор «Інтерпреетації» вірно ствердив: «Рідко коли Шевченко висказав своє повне переконання ще виразніше, як тут, що Україна знову буде зеленіти, отже буде пишатися розвитком усіх своїх фізичних, духовних і моральних сил» (116).

Найбільше місця присвячено в «Інтерпретаціях» ритміці Шевченкових творів, про яку пишеться на 50 сторінках. Академік Ст. Смаль-Стоцький оповідає, як він взявся вивчати справу ритміки автора «Кобзаря». Читав поезії «буковинського соловейка» в присутності самого Юрія Федьковича, і робив це на «основі старосвітської» ритміки. Федькович не був із цього вдоволений, бо читання не було правильне. Виявилося, що Федькович складав свої вірші, маючи на умі «нуту» (мелодію) якоїсь народної пісні. Це навело автора на думку, чи не було воно подібно також із Шевченком, який так тісно зрісся з народною піснею, і який так дуже любив співати.

«Відси то, думав автор, оця велика мелодійність Шевченкової поезії» (ст. 189). Про це писав автор ще в 1914 році в статті в «Нашій Школі» п.з.: «Як читати твори Шевченка». В. Сімо-

вич писав про це в своїй граматиці в 1919 році, а Борис Якубський інакше дивився на цю справу в окремій праці «Наука віршування», що вийшла в Києві в 1922 році. Якубський не знав ще двох вищезгаданих праць.

В цій чисто музикологічній розвідці, автор із успіхом полемізував із Б. Якубським, що в другій своїй праці з 1926 р. відкинув низку своїх тверджень у своїй статті, бо «теорія акад. Ст. Смаль-Стоцького йому в цьому великою мірою допомогла» (235).

Не маючи музичної освіти, ми не затримуємося довше над цією проблемою, тільки наведемо загальний висновок студій академіка Смаль-Стоцького, який він виголосив на святочних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка, дня 10 березня 1914 р. у Львові:

«А в яку стрійну, пишну, щиронародню форму вміє Тарас убрати свою мову! Кождий вітає в ній своє рідне, а гарне-гарне, що не надивишся, не наслухаєшся! Музика та й годі, своя рідна музика, своя рідна пісня народня: і коломийка в різних своїх ритмах, і козачок, і колядка, і весільна, і обжинкова, і кожна, кожна музикальна форма, яку лиш денебудь віками придумав українсікий народ. Ось тимто Шевченко, як ніхто інший, національний український Кобзар!».

Автор заявляв у 1924 році, що він «здавна мав на умі вповні і в цілості» з'ясувати оте величне й таке багате Шевченкове мистецтво віршування», але тоді дав тільки «цю ритміку Шевченкової поезії, або властиво тільки її нарис, який зможе сказати, як він високо цінить мистецтво форми нашого генія». (ст. 235).

Ми старалися вказати на найголовніші прикмети й висновки праці акад. Степана Смаль-Стоцького про Шевченкову творчість. Ми згадали, що в 20-ох роках в поневоленій московським комунізмом Україні можна було користати з праць про Шевченка, що їх друкували в вільному світі. Пізніше московський режим загострився, і такий стан там існує вже від кінця 20-их років. Тому все те, що друкують там про Шевченка, мусить відповідати політиці Москви, а не історичній правді.

В першому томі «Історії української літератури», що її видала Академія Наук Української РСР в Києві 1954 року, пишеться, що «творчість великого поета відбиває процес його зростання на основі матеріялізму, атеїзму, революційного демократизтизму. В боротьбі проти націоналізму, космополітизму, лібералізму, в боротьбі з віджилим, відсталим, реакційним Шевченко був спільником і однодумцем російських революціонерів-демократів» (ст. 217).

Про поему «Посланіє» пишеться там, що воно спрямоване «проти українського націоналізму, ідеалізації минулого реакційними письменниками» (239).

На засланні Шевченко в своїх творах писав «про братерство народів Росії» (ст. 250).

Російська комуністична окупаційна влада в Україні не може дозволити на те, щоб тамошні шевченкознавці могли користати з «Інтерпретацій» Ст. Смаль-Стоцького.**)

На жаль, видані в 1934 році, «Інтерпретації» не були доступні і тим вченим, які працюють у вільному світі, і тому в деяких шевченкознавчих працях не узгляднюється тих висновків, до яких дійшов автор «Інтерпретацій» ще в 20-их і 30-их роках.

І так проф. Юрій Шевельов у розвідці під заг. «1860-ий рік в Шевченковій творчости» ("The Year 1860 in Shevčenko's Work") пише, що Шевченко, після зустрічі з Чернишевським, мусів глибше подумати над деякими проблемами, і — зробивши це, різко відсепарував себе від радикального матеріялістичного становища Чернишевського (ст. 104). Це правда. Далі твердить проф. Шевельов, що Шевченко в 1860 році зробив те саме, що він був вже раз вчинив у 1840-их роках, коли в поемах із періоду «трьох літ» переміг був «комплекс гайдамаччини», що є «іншим родом сліпої й кривавої помсти».

Головна і провідна думка «Інтерпретацій» академіка Степана Смаль-Стоцького така, що «ідеали Козаччини стоять у Шевченка твердо від самого початку його поетичної творчости аж до кінця його життя. Козацькі ідеали, як Шевченко собі їх уявляє, це те найвище, найгарніше, що витворив дух українського народу, це змисл історії, це змисл життя українського народу взагалі» (ст. 121).

І тому не має слушности Олекса Горбач в рецензії на працю проф. Юрія Шевельова англійською мовою про останній рік Шевченкової творчости, коли твердить за проф. Шевельовим, що Шевченко при кінці свого життя перейшов до проповіді «апостола правди й науки», реалізованої підготовою «Букваря» й книжок для народу і зміни несправедливого ладу не революцією, але просвітою». («Сучасність», за травень, 1963, ст. 122).

Не можна так твердити, та ж Шевченко в поезії «Бували войни й військовії свари», написаній 26-го листопада 1860-го року, виразно написав:

Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі: Няньки,
Дядьки отечества чужого!

Акад. Ст. Смаль-Стоцький вияснив переконливо, що слова «козак упаде» — не означають, як гадав проф. Сімович, а за ним, мабуть і проф. Шевельов, що той козак «впаде на землю», тільки що він «влетить до . . .», «вбіжить» на те, щоб здобути свою власну хату, свою вільну Україну. Отже той «безверхий козак» — це «ідейний потомок старого діда, що так само, як і той «старий дід», чужого отечества не визнає за своє отечество». («Інтерпретації», ст. 123).

Коли козак «рватиме порфіру» і «торощитиме трон» — чи можна тоді говорити, що Шевченко «освітою змагав до зміни несправедливого ладу»? (Про це ширше говорить в статті автор цих рядків в «Альманаху» «Свободи» на 1964-ий рік п. з. «Незмінний Шевченко» (ст. 41-52).

Треба ще раз із притиском підкреслити, що Шевченко не зміняв своїх поглядів на те, як треба було визволити український нарід із московської неволі. Це мав зробити козак, про якого український поет писав незадовго до своєї смерти, 26-го листопада 1860-го року, і якого він оспівував ціле життя!

Вже В. Сімович писав у передмові до «Інтерпреацій», що «в Шевченка не було найменших ні суб'єктивних (невольницьке життя!), ні об'єктивних (деспотизм у Росії, повна денаціоналізація української інтеліґенції, кріпацтво) підстав щонебудь із того, виробленого вже в дозрілому віці світогляду пізніше зміняти». (ст. 7).

Проф. Сімович писав там таки на 11-ій сторінці, що «видання Українським Науковим Інститутом у Варшаві «Інтерпретацій» зробить доступною методу академіка Смаль-Стоцького для широкого загалу».

На жаль, війна спричинила те, що шевченкознавчі праці академіка не були відомі навіть шевченкознавцям. Метою нашої праці було звернути на них увагу та вказати на те, що «Інтерпретації» треба конче перевидати у 30-річчя їх появи з приводу 150-річчя з дня народження Поета і в 105-річчя з дня народження їх Автора, який із таким одушевленням відносився ціле своє життя до творця «Кобзаря».[10])

«Інтерпретації» були науковою сенсацією при першому виданні. Окремо видана «Ритміка» на початку 20-их років викликала велике зацікавлення в Україні, бо тоді була там ще сяка-така свобода; коли вийшли друком «Інтерпретації», то в Україні можна було про них згадувати тільки загальною лайкою, говорячи про працю «буржуазних націоналістів». Як бачимо з повищого, «Інтерпретації» були б сенсацією і тепер для численних читачів у вільному світі, навіть для деяких шевченкознавців.

Вони були б ще більшою сенсацією, коли б їх могли читати за залізною заслоною. Деякі твердження акад. Степана Смаль-Стоцького потребували б, може, маленької коректури, але основні засади «Інтерпретацій» такі сильні, що їх важко повалити совєтським московським підбріхувачам, тому вони на них сичать гадюкою і одночасно ніби легковажно висміюють...

[1]) Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. "Інтерпретації". Варшава, 1934, ст. 1—238. Праці Українського Наукового Інституту. Том XXV, серія літературно-історична, книга 1.

[1А]) Ю. О. Івакін у праці "Стиль політичної поезії Шевченка" (Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1961) називає академіка Ст. Смаль-Стоцького "зубром націоналістичного "шевченкознавства" та висміває його тлумачення поеми "Великий льох" в III-му томі "Повного видання творів Тараса Шевченка", Варшава - Львів, 1935. Це робить Івакін на 227-228 сторінках, але треба ствердити, що совєтські шевченкознавці мусять рахуватися з дослідами шановного академіка, як це видно навіть із деяких місць вище згаданої критики Івакіна.

Коли ж хтось і згадає про працю члена основника Української Академії Наук академіка Степана Смаль-Стоцького, то робить це загальним запереченням цієї праці, не вдаючися в подрібну полеміку. І так Леонід Хінкулов у книжці "Тарас Шевченко і його сучасники", Київ, 1962, на 69-ій сторінці написав таке: "Такий присяжний перекрутач Шевченка, як С. Смаль-Стоцький, у своїй хирлявій книжечці "Тарас Шевченко, інтерпретації", виданій у Варшаві у 1934 році, виводив з творів Шевченкових заклик до... класового миру!".

[2]) Омелян Цісик. Тарас Шевченко, політичні поеми. Пояснив... Коломия, 1925, ст. 23.

[3]) Тарас Шевченко. Кобзарь. Народнє видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича. Катеринослав—Кам'янець—Ляйпціґ, 1921, ст. 108—110.

[4]) Сергій Єфремов: Історія українського письменства. т. II, видання четверте; ст. 11—12.

[5]) Богдан Лепкий: Повне видання творів Тараса Шевченка. Київ-Ляйпціґ, т. I, ст. 37.

[6]) Порівн.: Лука Луців: "Шевченко не був песимістом". "Свобода", ч. 199, 13 жовтня 1960; Ольга Войценко: "Про "Кобзаря" Т. Шевченка за редакцією проф. Леоніда Білецького. "Свобода", 16 березня 1961. Там також: Завваги Луки Луцева до статті Ольги Войценко.

[7]) Taras Ševčenko, 1814—1861. A Symposium. Edited by Volodymyr Mijakowśkij and George Y. Shevelov on behalf of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Mouton & Co., 1962. S. Gravenhage. The Hague, Netherland, p. 302. (Стаття проф. Шевельова на стор. 68—106).

[8]) Для справедливости треба відмітити, що проф. Л. Білецький в своїх поясненнях до чотиритомового "Кобзаря", Вінніпеґ, 1952, 1953, 1954, в загальному правильно розумів твори українського генія і за це стягнув на себе ворожі відзиви тих, що мусять писати так, щоб воно подобалося Москві.

[9]) Лука Луців: Незмінний Шевченко. Альманах "Свободи" на 1964-ий рік; стор. 41—52.

[10]) Ця стаття написана в 1963 р. Саме НТШ в Нью-Йорку приготовляло до друку друге видання "Інтерпретацій".

ШЕВЧЕНКО І ДАВИД ШТРАВС

Написав д-р Данило Богачевський

В квітні 1925 р., з нагоди шевченківських святкувань, виголосив проф. Дмитро Чижевський в Українському Педагогічному Інституті в Празі промову, яку видруковано в журналі: "Zeitschrift für slavische Philologie", Jahr 1931, Band VIII, Ševčenko und David Strauss." В цій промові проф. Чижевський висловлює погляд, що Шевченко знав твір Штравса «Життя Христа», хоч вправді не в оригіналі.[1] Що більше, проф. Чижевський твердить, що підо впливом теорії Штравса Шевченко написав поему «Марія».[2] Ці думки, інколи дослівно, повторює проф. Чижевський і в своїй розвідці «Релігія Шевченка», поміщеній в IX. томі повного видання творів Т. Шевченка,[3] як також і в «Нарисі з історії філософії на Україні».[4]

При цьому завважує проф. Чижевський, що такий здогад вже висловив свого часу і Вячеслав Заїкин,[5] одначе не подав жадних доказів. Тому проф. Чижевський хотів би зібрати ті докази, які служать на підтвердження цієї тези.

Ці докази можна поділити на 2 групи: 1) зовнішні, і 2) внутрішні. В першій групі цих доказів наголошує проф. Чижевський «антропоцентризм» Шевченка, який полягає в тому, що людину ставиться в центрі цілого буття, в центрі всього світу і то як природнього, так і історичного та культурного. Цей світогляд Шевченка добачає проф. Чижевський у тому, що в історії Шевченко не бачить подій чи ідей, а тільки «людей у кайданах», що «неправда і неволя», це в Шевченка не є якісь «етичні поняття», а тільки чисто людська кривда з боку «царів і панів», а в ізраїльських королях, Івані Гусі, прахристиянах — бачить Шевченко актуальні ще сьогодні «людські постаті». А «Книги Битія» — без огляду на те, хто є їхнім автором, все ж таки писані в дусі Шевченка і то також «з антропоцентричної точки бачення». Так само в «Ізраелі» бачить Шевченко Україну, а в релігійних рухах боротьбу за свободу («Осії гл. 14», «Неофіти», «Іван Гус», «Царі», Саул»). Але і в настанові Шевченка до релігії добачає проф. Чижевський антропоцентризм. Він вправді читає Біблію, читає «Наслідування Христа» Томи Кемпійського, але ж рівночасно маємо дані про його богохульні вислови, в його щоденнику знаходимо гострі вислови проти старопосійського церковного малярства, проти помпозних церковних обрядів, проти Апокаліпси і т. п. Бо — на думку проф. Чижевського — Шевченко відкидає в релігії все, що з неї робить абстрактну силу, байдужу, а то й ворожу супроти «людини», тобто від-

кидає аскетизм, релігійні війни, надужиття релігії для політичних цілей, а натомість високо цінить «безсловесную, поэтическую молитву дикаря». І так Шевченко жадає «очищення релігії», тобто якраз того, що було актуальне в Росії в 18 і 19 сторіччях, т. зн. безпосереднього відношення одиниці до Бога. І Христа — на думку проф. Чижевського — Шевченко «антропологізує» в тому, «що Божеське це є власне правдиво людське», а в «Марії» хоче зобразити «серце матері», тобто також — «антропологізувати», а це ж є характеристична ціха протестантської теології XIX ст. — твердить проф. Чижевський. Далі звертає він увагу ще й на те, що Шевченко відчуває велику симпатію до протестантизму, на що вказувала б поема «Іван Гус» і «Книги Битія». Це все спонукало Шевченка перейняти теорію «секуляризованого Христа» — а доказом цього є поема «Марія».

Це, як я назвав, «внутрішні» докази (стор. 369 - 79).

Одначе проф. Чижевський знає, що Шевченко не знав німецької мови, тож не міг читати Штравса і так перейняти його теорію. Тому він хоче дати докази, що Шевченко міг запізнатися з твором Штравса на основі оповідань тих осіб, що знали твір Штравса. Це та друга категорія доказів, які я назвав «зовнішні» (стор. 379 - 387).

І так Тулуб зізнавав на слідстві, що Гулак (який студіював в Дорпаті) говорив «про релігію у відношенні до філософії». З Кулішем розмовляв Тулуб «про релігію і поезію». Також говорено про «н о в о - к а т о л и ц и з м і про науку Штравса, яка, я к м и ч у л и, відкидає всі міти в християнській релігії». Те саме зізнавав і Маркович.

Проф. Чижевський є переконаний, що Кирило-Методіївські братчики мусіли часто розмовляти на релігійні теми, а тим самим і багато чути про Штравса, бо в київському університеті багато говорено про Штравса, як це бачимо на прикладах Тулуба і Авсенєва. Впрочім, догадується проф. Чижевський, Кирило-Методіївці симпатизували з протестантизмом, на що вказували б «Книги Битія». «А що Шевченко стояв близько до Кирило-Методіївців, то мусів чути про Штравса, а то тим більше, що якийсь час працював у Києві».

Крім того — дальше виводить проф. Чижевський — і на засланні Шевченко мав змогу запізнатися з твором Штравса. Тут він заприязнився з Брониславом Залеським, а через нього і з Едвардом Желіґовським (Совою), який знав твір Штравса і на ньому збудував свою поему «Йордан». Того Сову стрінув опісля Шевченко в Петербурзі і то тричі. Також стрічався Шевченко з малярем Івановим, що мав знати твір Штравса і то майже «на пам'ять».

Так Шевченко, — твердить проф. Чижевський, — запізнався із змістом твору Штравса та перейнявся його ідеєю «людськости в конкретній постаті однієї одиниці (індивідуа)».

Твір Штравса характеризує проф. Чижевський в той спосіб, що він «секуляризує життя Христа, представляє Його в звичайних людських рисах, що в Ньому людськість приходить до повної свідомости самої себе, проявляється людська природа, а через це і християнство стає християнським, а не жидівським» (стор. 376). А Штрав-

са вважає він найбільш характеристичним представником протестантизму тієї доби. (Стор. 375).

В переведенні доказів на свої твердження проф. Чижевський виказує велику ерудицію і духову інвенцію. Але без огляду на цю блискучу оборону ця теза ніяк не витримує критики, бо вона стоїть у повній суперечності з цілою творчістю Шевченка, а то й із цілою системою його думання і духового наставлення.

Та заки перейдемо до ближчого обговорення тієї тези, мусимо, хоча б тільки в кількох словах, з'ясувати суть твору Штравса, як також і враження, що його цей твір зробив на читачів, головно наших.

Твір Штравса «Життя Христа», виданий в 2-ох томах в 1835 р., не має вправді наукової вартости,[6] одначе в тому часі викликав сильне враження і якийсь час мав чималий вплив. Тому і ми мусимо коротко познайомитися з його змістом, пізнати його характеристику, а почасти й збагнути його мету. Чи дійсно в цьому творі «протестантська теологія XIX ст. осягнула своє завершення», як це твердить проф. Чижевський? (стор. 375).

На самому початку свого двотомового твору Штравс обговорює теорії раціоналістів (Павлюс, Айхгорн і ін.), опісля мітичний напрямок (Бауер, де Ветте і ін.) а окремо Канта. Після такого вступу Штравс обговорює властиву тему. Він ділить її на дві частини: 1) історичну і 2) догматичну. В історичній частині він намагається виказати невірність оповідань євангелистів, а зокрема неправдивість оповідань про якінебудь чуда. При оцінці фактів ставить ось такі основні тези: "Dass ein Bericht nicht historisch, etwas Erzähltes nicht so-geschehen sein könne, wird vor allem daraus zu erkennen sein, wenn es: a) Mit den bekannten und sonst überall geltenden Gesetzen des Geschehens unvereinbar ist..... Zu diesen Gesetzen gehört es vor allem, dass, ebensowohl richtigen philosophischen Begriffen, als aller beglaubigten Erfahrung zufolge in die Kette der bedingten Ursachen niemals die absolute Causalität mit einzelnen Akten eingreift...[7] b) Auch mit sich selbst und mit anderen Berichten darf eine Relation nicht in Widerspruch stehen... (стор. 101).

Одначе Штравс не пояснює ближче, що належить розуміти під висловами «загально обов'язуючі закони дії», які «філософічні поняття» належить прийняти за правдиві, а також не дає доказів на те, що абсолютна «каззальність» ніколи не діє в поодиноких випадках, як і не призадумується над тим, що поодинокі звідомлення можуть себе взаємно доповняти чи насвітлювати з різних точок бачення. Інші помилки, як історичні, топографічні і т. д., сюди не належать.

Коли ж, на його думку, він виказав невірність заподань Нового Завіту під історичним оглядом, тоді атакує його і під догматичним оглядом, бо ж «християнський зміст, заатакований як історія, зрефлектується і заховається в глибині, вже як догма». (том II, ст. 655). В тій частині він обговорює теорії Спіноци, Канта, Шеллінґа, Шляєрмахера, Горста і ін. та ставить питання: Чи може існувати християн-

ство тільки як висока, шляхетна ідея? На це питання відповідає "Aber auch die Wissenschaft hat erkannt, dass die Idee zum blossen Sollen machen, dem kein Sein entspräche, sie aufzuheben heisse" (стор. 703), що: "Eine Person, in welcher diese Einheit (Gottes und Menschen) auf ausschliessliche Weise vorhanden wäre, nicht im mindesten denbar ist" (стор. 708), як і що: "Wenn der Idee keine Wirklichkeit zukommt, so ist sie leeres Soll'en und Ideal" (стор. 709) та заключає, що: "Die Menschheit ist die Vereinigung der beiden Naturen" (стор. 710). Все ж таки він свідомий того, що таке ставлення справи не дається погодити з якою б то не було релігією, тому ставляє духовникам такі альтернативи: "Von hier aus kann der Geistliche sich wieder getrieben finden, entweder direct mit der Sprache herauszugehen, und das Volk zu seinen Begriffen erheben zu wollen; oder, da dies notwendig missglücken muss, sich behutsam an die Gemeinde[6] anschmiegen; oder endlich, sofern er auch sich hier leicht verräth, am Ende doch aus der Geistlichkeit auszutreten." (Стор. 718).

Бачимо наглядно, що цього не можна вважати «завершенням протестантської теології XIX ст.» — як це оцінює проф. Чижевський, але воно і таки є чистокровною пропаґандою атеїзму. Штравс міг мати якісь причини, через які він не ставився безсторонньо до Нового Завіту. Це ствердили всі ті, що більше чи менше зазнайомилися з його твором. Признає це і проф. Чижевський, коли оповідає про епізод Тулуба з проф. Скворцовим[8], чи про пригоду проф. Авсенєва,[9] як і про те, що маляр Іванов підо впливом Штравса пережив релігійну кризу і вповні стратив артистичну, творчу силу;[10] бачимо це і на поемі Сови, і так розцінює цю теорію Енциклопедія Брітанніка з 1958. р., як також Коллінґвуд,[12] і інші джерела.

Мусимо зробити ще кілька завваг, заки, представивши основну думку твору Штравса, перейдемо до обговорення його впливу на поетичну творчість Шевченка й опісля до критичної аналізи доказів, якими Чижевський обосновує свої твердження.

Не можна заперечити правдивости слів П. П. Филиповича, який каже: «Загальне визнання знайшла... думка, що письменник завжди залежить від певного суспільного оточення»,[13] як також, що «тільки тоді можна діяльність людини оцінити, коли просліджувати її будемо історичним, об'єктивним поглядом, та ще на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював.[14] І так оточення, образування, товариство, суспільні, політичні, економічні, національні й т. п. відносини відограють дуже велику ролю в житті кожної одиниці, чи це буде науковець, чи поет, чи артист, чи письменник, чи публіцист і т. д. Але не менш безсумнівним є, що всі ті впливи відбиваються в діях і творах даної одиниці і тільки із них можемо робити висновки про впливи на дану одиницю. Якщо якась обставина не відіб'ється в діях чи творах даної одиниці, то тоді тяжко було б говорити про якийнебудь вплив на неї. Для того то якусь визначну одиницю можемо найкраще оцінити тільки на основі її дій, праць чи творів. Обставина, що дана особа знала про якусь

подію чи якийсь факт, сама собою не може бути доказом на те, що той факт маз на неї вплив, тільки треба виказати, як це відбилося на її поступуванні, діях, працях чи творах. Крім того, щоб подати характеристику даної одиниці, мусимо брати до уваги загал її дій, праць чи творів, а не тільки поодинокі частини, бо інакше загубимося та можемо дійти до зовсім помилкових висновків.

В тому світлі мусимо оцінювати докази, що їх проф. Чижевський подає на підтвердження правдивости своєї тези.

Один із найсильніших доказів на свої твердження добачає проф. Чижевський в антропоцентризмі Шевченка. Цю тему він обговорює як у згаданій доповіді, так і в розвідці «Релігія Шевченка» та в «Нарисах з історії філософії на Україні». Цей антропоцентризм — на думку проф. Чижевського — є «головною основою цілої його поетичної творчости, головним патосом його життя,[15] а полягає він у тому, що «людину ставиться в центрі цілого буття» (.....), усього світу як природнього, так і історичного та культурного. Природа, історія, культура, мистецтво, наука, релігія мають змисл, вартість і значення тільки у відношенні до людини...[16]

Одначе в такому ставленні справи добачаємо брак точного і ясного окреслення даної проблеми. В Українській Радянській Енциклопедії (Київ 1959 р.) читаємо таке: «Антропоцентризм — різновидність теології, антинаукове вчення, за яким людина нібито є центром і кінцевою метою всесвіту та «створена Богом за своїм образом і подобою...» І дійсно! Християнська релігія, і то як католицька, так і православна, навчають, що людину сотворив Бог на свій образ і подобу та надав їй право владати світом. А людина, обдарована розумом і свобідною волею опановує природу, творить історію, мистецтво, науку і т. д. Вона теж витворює обставини, в які сама впадає, як концентраційні табори, атомові вибухи тощо. Вона і відгороджує себе від природи цементом і т. п. Це можна назвати антропоцентризмом і в цьому немає жадного відхилення від науки релігії чи то православної, чи католицької.

Труднощі виринули б тоді, коли б ми сягнули до скрайностей і в розумінні антропоцентризму стали на становищі, що людина є початок і кінець, альфа і омега, що поза нею ніщо не існує, тобто антропоцентризму в стилі Бєлінського, який від Геґля перейшов до Фаєрбаха[17] і якого цитує проф. Чижевський.[18] Та про такий антропоцентризм у Шевченка немає жадної мови супроти ясних і несумнівних висловів його в тому напрямі. Він каже: «Лібельт пренаївно доводить наявність *всемогутнього Творця* всесвіту у всьому видимому і невидимому нами світі. І так клопочеться про *ту стару, як світ, істину,* немов би це його власний винахід.[19] Шевченко говорить виразно про «Творця вічної краси»,[20] а далі каже: «Але все од Бога».[21] Потішаючи Козачковського, радить йому шукати потіхи в молитві і вірі в посмертне, краще життя,[22] а він сам «з глибини душі дякує своєму всемогутньому Сотворителеві, що Він не допустив...»[23] і «наприкінці подякував Всемогущому Чоловіколюбцеві, що подарував мені силу душі і тіла пройти цей тернистий шлях, не зранивши себе і не принизивши в собі людської гідности».[24] Та Шевченко вірує не тільки теоретично, але і діє згідно зі

своєю вірою, ходить до церкви і то не принагідно, але стало, що можна заключати з того, що він однієї неділі занотував, що не поголився і не пішов на Службу Божу.[25] В іншому місці він нотує: «Після пізньої Служби Божої в соборі».[26] Ще більш ясно: «Перед благовістом до утрені згадав я слова Розп'ятого за нас і неначе ожив; пішов до утрені і молився так радісно, так чисто, як може ніколи досі. А тепер говію і сьогодні причащався св. Таїн. Хотів би, щоб усе моє життя було так чисте і прекрасне, як цей день».[27] А не вільно забувати, що лист цей писав Шевченко вже із заслання. Він навіть осуджує атеїзм і то зовсім виразно: «І ми — не ми, і я — не я! І все те бачив, все те знаю: Немає пекла, ані раю, немає й Бога, тільки я, Та куций німець вузловатий, А більш нічого...» Чи ж не є це осудження і атеїзму і різного роду крайнього антропоцентризму. Так само говорить Шевченко: «Після сповіді і прийняття св. Таїн я відчув, що мені краще стає. Свята, велика річ — релігія...»[28] Він глибоко вірить в силу молитви.[29] А преціньь молитися можна тільки до тої Істини, що існує і то реально.

Я старався зібрати тільки ті вислови, що є в «Журналі», бо він не був призначений до друку, ані навіть для ширшої публіки і в ньому Шевченко міг висловлюватися зовсім отверто і щиро, від серця. Але на цю тему можна би ще подати велику кількість висловів, що є в поемах та прозових творах Шевченка як «Близнята», «Варнак», «Мандрівка», «Наймичка» і ін. На всякий випадок Шевченко не був «антропоцентриком крайнього роду. Що Шевченко займався головно людиною, то пояснень не треба шукати ані в його «поетичному покликанні», ані у впливах романтичної поезії,[30] але прямо в тому, що він від малої дитини бачив, що кріпостних селян, тобто біля 80% населення, не вважають за людей, а за звичайний інвентар. Це боліло його, і в цьому напрямі зосереджені головні його зусилля. Це природнє, і Шевченко стало це підкреслює. Тут саме лежить розв'язка дальших виводів проф. Чижевського.

І так Шевченко в історії не розглядає «дій чи ідей», бо ж він не призадумується над філософією історії, тільки звертає увагу на те, що поневолення людини, позбавлення її людської гідности триває вже цілі віки і найвищий час це анулювати. А преціньь людську гідність визнає і релігія.

Так само не можна твердити, що «неправда, неволя» для Шевченка є етичними поняттями. — Навпаки, для нього вони є глибоко неетичними, тільки що він не розглядає їх під кутом чисто філософічно-теоретичних міркувань, але практично їх п'ятнує та поборює. А для характеристики часу варто навести слова Писарева: «Філософія втратила свою вартість у кожної людини, що нормально мислить».[31]

Королі Ізраїля, Іван Гус, прахристияни, це ж тільки символи ідей, якими послуговується Шевченко в боротьбі проти царату та взагалі проти існуючого суспільного ладу і в цьому немає нічого спеціяльно характеристичного, особливо тоді, коли отверте висловлювання думок є недопустиме. Вже проф. Іван Брик доказав, що «основним джерелом поеми «Іван Гус» є брошура Палаузова «Иван Гус и его последователи». Але Шевченко переробив її по своєму і тому релігійні питання

показує він лише як привід для виступу Гуса проти неправди і неволі взагалі»[32] ...та що Шевченко розвиває й узагальнює ті факти з брошури, де були натяки на великі, характерні явища, а *усуває все малохарактерне, забарвлене релігійними і абстрактно-моральними мотивами».*[33]

Те саме можна сказати і про теми зі св. Письма. Шевченко зачитується в св. Письмі, знає його і з нього залюбки черпає теми до своїх творів не тільки літературних, але часто і малярських. Бо воно йому найбільш відповідає і то як під моральним, так і — можна б сказати — політичним оглядом, дозволяє сказати те, чого безпосередньо, прямо не вільно було б говорити. І ці теми Шевченко переробляє по своєму, як це відповідає його ідеї та його цілям. Він відкидає всі абстрактно-теоретичні міркування і в формі різного роду алегорій виступає проти поневолення своєї батьківщини і свого народу, проти позбавлення його людських прав, проти понижування його людського достоїнства, словом проти всякої «неправди і неволі», а жадає привернення «правди і волі».

А прецінь алегорія і символи загально поширені, головно в XVII і XVIII ст.,[34] і не треба жадних комбінацій, щоб їх пояснити. Шевченко покористувався ними, та з цього не можна робити жадних «антропоцентричних» висновків, бо на це немає жадних даних ані потреби.[35] Алегорії, символи так улюблені в нашому фолкльорі! Релігійні проблеми Шевченка можна вияснити зовсім легко, без потреби вдаватися до якихось теоретично-філософічно-релігійних міркувань, яких Шевченко і не любив і дбайливо виминав. Він і не мав до цього ані охоти, ані належної підготови. І що найважніше: Його, як і його сучасників, в першій мірі цікавили практичні проблеми, які безпосередньо заторкали його батьківщину, його нарід та його самого. Що він не любив теоретично-логічних спекуляцій, це ж він заявляє сам і то часто, як: «Натовкмачили якихось індивідуалізмів, що аж язик стерпне, заки вимовиш»[36] чи прямо: «Я чую непереможну, непоборну нехіть до філософії й естетики».[37] А до Бр. Залеського в 1853 р. пише: «Дивися... милуйся... це так може навчити і виробити смак, як жадна велерозумна і велемовна естетика і філософія. Він нотує: «З розмови... ми перейшли до психології і філософії і пересиділи до 3-ої години ранку. Школярство, але чарівне школярство».[38] Він прямо робить закиди: «І хто мислить без кінця о мислях Канта, Галилея, космополітамудреця, і судить людей не жаліючи ні брата ні отца, той лжепророк. Його суди полу-ідеї, полу-вздор».[39] А тодішнє філософування, чи радше софістерію прямо висміває: «Вони вихованням рідні брати. Різниця тільки та, що офіцер — вольтеріянець, а купець — старовір. А *по суті — те саме*».[40] Отже зовсім слушна заввага П. П. Филиповича: «Метафізика Фіхте, Шеллінґа, Геґеля у провінціональних панів приймала карикатурний характер... Тому і Шевченко малює її в карикатурних формах...»[41]

Тим то й немає жадної логічної основи твердити, що Шевченко творив якісь окремі чи своєрідні релігійно-філософічні теорії чи свою окрему релігію. Через те й не можна погодитися з твердженням

проф. Ст. Смаль-Стоцького, коли він каже: «Одначе його релігійність не є догматична, не спутана ніякими путами, не скована ніякими догмами».[42] Бо Шевченко не думав творити нових засад. Існуюча релігія йому вповні вистачає і він не має наміру її догматично зміняти чи доповняти. Він ходить до церкви, сповідається і причащається, шанує Новий Завіт, читає «Наслідування Христа, шанує священиків та не виступає проти жадної догми. І герої його повістей це високо релігійні та практикуючі вірні. Коли ж він і виступає, то тільки проти зовнішніх, людьми установлених форм, що на його думку йдуть в розріз із релігійними догмами чи словами св. Письма, бо він уважає, що в той спосіб люди лише «Бога зневажають». В цьому немає нічого дивного. І найбільш віруючі особи інколи дуже критично оцінюють деякі факти чи зовнішні людські прояви в релігійній ділянці.

Ніколи теж не вільно забувати, що Шевченко мав до діла з православною релігією в її, так сказати, офіційному державному виданні. А в цьому — ніде правди діти — таки дуже багато діялось надужить з боку офіційних чинників; це страшно обурювало і найбільших патріотів. Згадаймо тільки деякі основні недомагання в устрою тодішньої офіційної церкви: На чолі церкви стоїть Синод з оберпрокурором, а в дійсності зненавиджений Шевченком цар (спричинник всього лиха), згіршуючі оргії Петра з його Святішим Синодом, процесіями та явним висміванням духовенства, піянство, в якому найбільшу витривалість виказували духовні,[43] згіршуючі боротьби за духовні посади і дотації, надуживання манастирів як карних заведень, релігійна боротьба зі старовірами, загальна неграмотність та зовнішня неохайність духовенства. Церква затрачала внутрішній зміст, пересадно підкреслювала зовнішні форми та ставала чужою, а то й ворожою для українського народу, бо стала знаряддям денаціоналізації, а то й стала «поліційним департаментом політичної влади».[44]

Яка ж сильна та глибока мусіла бути віра у Шевченка, коли він не лише все те, але і багато більше знав та бачив, коли атеїзм тоді тріюмфував, а все ж таки Шевченко віри не затратив. Бо він бачив, що це все тільки зовнішні, людські хиби, проти яких він виступав, деколи може в надто різькій формі. Але назагал це вийнятки, більш чи менш численні, які вказують на то, що релігія не була для нього байдужа, що йому на ній залежало, що він нею дорожив.

В тому світлі блíднуть ті докази, якими проф. Чижевський хоче виказати неґативне, а то й згірдливе ставлення Шевченка до релігії.[45] І коли поліція не могла доказати Шевченкові богохульства, бо учасники не здавали собі справи з того, що говорено, то яке ж ми маємо право говорити про свідоме богохульство Шевченка? Натомість причина того, що Максимович зірвав з Шевченком, не лежала в релігійній, а чисто особистій сфері. Обставина, що Шевченко гостро зареаґував на те, що такий поганий образ мав би репрезентувати релігійні почування та вимагав, щоб і другі так само реаґували,[46] полягає в перечуленні, але на естетичному, а не релігійному підложжі. Це бачимо наглядно із того, що на його думку образи є конечні для естетичного виховання дівчат.[47] Те ж саме відноситься і до реакції

Шевченка на той, на його думку, перебільшений та позбавлений естетики, зовнішній блеск при відправах, який він п'ятнує прикметними йому, чіткими висловами, бо воно нарушує його, може і переніжнене, почуття краси та гармонії, та воно не має нічого до діла з релігією. Так само і, зрештою, зовсім правильний погляд, що пошана свят не повинна полягати в їдженні і питтю. Щодо аскетизму, він не є догмою і на нього можна мати різний погляд.

Також невірно інтерпретує проф. Чижевський ставлення Шевченка до Апокаліпси. Шевченко пише: «Читаючи оригінал, тобто слов'янський переклад Апокаліпси, приходжу до переконання, що Апостол писав це об'явлення для своїх неофітів *відомими їм алегоріями,* щоб заховати справжній сенс проповіді від своїх приставів. А може... щоб його швидше звільнили. З якою ж метою така розумна людина, як В. І. перекладала і пояснила цю алегоричну нісенітницю».[48] Шевченка розсердило те, що В. І. взявся за діло, якого не розумів та ще й його запряг непотрібно до тієї «неплідної» праці.

Шевченко високо цінив та любив ту релігію, яку бачив на селі. Та це була якраз православна віра, не була це якась «безпосередня, природня віра», окрема від офіційної, тільки без того зовнішнього блеску, а більш глибока, щира. Але знову немає даних на те, що Шевченко вважав за вказане реформувати цю релігію згідно із ідеями доби освічення чи поставити її в «безпосереднє, пряме відношення до Христа». А що цінив він «внутрішню» побожність, то це є в повній згідності з засадами християнства. Але він шанує священиків, радо у них буває, ходить на Богослуження та виконує всі обов'язки, які йому наказує релігія.

Якщо ж візьмемо «Книги Битія», на які проф. Чижевський часто покликується, то там читаємо: «Але в той час змилувався Господь, Небесний Отець, над родом чоловічим і послав на землю Сина Свого, щоб показать людям Бога, Царя і Пана» а «істий слав'янин *не любить ні царя, ні пана,* а любить і пам'ятає *одного Бога, Ісуса Христа*, Царя над небом і землею». Яке ж це далеке від антропологізації Христа. Не признають «царів і панів», бо вони є джерелом всього лиха, але вірять у *реального Христа, Божого Сина.*

І в другому місці не можемо погодитися з інтерпретацією проф. Чижевського «Книг Битія». Тут читаємо: «І з'явивсь у них Лютер, который почав учити, що повинні християни жити так, як жили до того часу, коли приймали і попереверчували ученіє Христово *царі і папи* і щоб не було неподсудимого голови над церквою християнською — *папи,* — єст бо єдин глава всім — Христос. І німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо зоставили у себе і королів і панів і, ще гірше, дозволили замість папи і єпископів, орудувать Церквою Христовою королям і панам».

Бачимо наглядно, що тут не йдеться про протестантизм. У протестантів наука Лютра і зацікавлення протестантизмом кінчається на тому, щоб «жити, як жили до того часу». Як-не-як, а все ж таки існує «підземний зв'язок між протестантизмом і капіталістичним світоглядом»,[49] але той світогляд ніяк не відповідав Кирило-Методіївцям. У

них уся сила звертається проти королів і панів, як також і проти папи, бо ту ненависть Москва вже вспіла вповні защепити, очевидно в інтересі «третього Риму». Та, на всякий випадок, братчикам не йшло про те, щоб представити Христа в виді якогось міту чи «ідеї загальнолюдської» чи може щоб виказати, що «Божеське це є якраз правдиво людське».[50] Навпаки. Ми виразно читаємо, що Христос є дійсно Син Бога, Цар і Пан, а не якийсь міт чи символ. І Шевченко глибоко вірить у реального Бога і Христа, що повторює часто і в своєму останньому вірші, написаному безпосередньо перед смертю, 15. II. 1861 р., що збирається йти в «далеку дорогу, до Бога»[51] — очевидно реального, дійсного, а не мітичного Бога. Так отже і ті докази, як щодо Гуса, так і щодо самих «Книг Битія» вповні заводять.

Так само нічого не говорять в тому напрямі і поодинокі критичні завваги Шевченка проти надуживання релігії для цілей їй зовсім чужих, чи то політичних, чи державних, чи особистих і т. п. Це якраз радше свідчило б про те, що Шевченко дорожив релігією і його боліло, коли її надуживали. Характеристичним щодо того є факт, що вже після повороту із заслання Шевченко подарував своєму другові Кулішеві два Євангелія із дуже знаменними дедикаціями.[52] Підкреслює це д-р Щурат в своїй праці, цікавій щодо методи аналізування відношення Шевченка до св. Письма. З праці Щурата видно, що про «антропоцентризування» по думці проф. Чижевського немає мови. Шевченко тільки користується тими алегоріями і спрямовує їх на прикру дійсність, про яку безпосередньо не вільно було говорити.

Переходимо до другої категорії доказів проф. Чижевського, про те, що Шевченко знав, а принайменше міг знати твір Штравса. На вступі треба завважити — і це признає проф. Чижевський — що Шевченко не читав Штравса, бо не знав німецької мови, а перекладу на російську мову не було,[53] як також, що твір Штравса був знаний у Києві. Та немає жадних даних, що він був знаний у Росії.[54] Тут треба ще також завважити, що Шевченко постійно перебував у Росії, а в Україні, зокрема в Києві, рідко і то переважно короткий час.

Переходячи до цих доказів, твердить проф. Чижевський, що члени Кирило-Методіївського Братства часто дискутували на релігійні теми. Цього не можна з певністю ані твердити, ані заперечувати. Одначе з того, що нам відомо, можна вносити, що, якщо й були такі розмови, то певно не в дусі атеїзму, бо він був чужий для братчиків. З того, що Тулуб зізнав на слідстві, що «розмовляв з Гулаком про релігію в відношенні до філософії», а з Кулішем розмовляли «про релігію, про поезію», і особливо про «новокатолицизм та науку Штравса, яка, як сказано, відкидає всі міти в християнській релігії», виходило б, що розмови про релігію були особисті, принагідні, а не загальні. Тут найважніше те, що Тулуб, студент університету, який безпосередньо розмовляв з Гулаком, що студіював у Дорпаті, не міг нічого ближчого сказати про Штравса, тільки говорив: «*як ми чули*», отже і Гулак не багато знав про Штравса. А якщо б навіть прийняти, що він і читав Штравса, то є більш ніж сумнівне, чи він міг і хотів переповідати цей двотомовий твір, переладований різними, тоді модними

філософіями. Тим більше Шевченко, який рідко бував на сходинах, безсумнівно не мав ані часу, ані охоти, ані, кажучи щиро, даних, щоб ближче поінтересуватися твором Штравса. На всякий випадок про розмови Шевченка з Гулаком, що він єдиний міг читати Штравса, не має ніде найменшого натяку, а з київським університетом Шевченко не мав ближчої стичности, тому і з тої причини важко припустити, щоб він зацікавився ближче твором Штравса, а то тимбільше, що він у першій мірі інтересувався мистецтвом,[55] а стисло теоретично-філософічні проблеми його зовсім не цікавили.

Здогад, що про Штравса міг Шевченко почути від петрашевців, не видержує критики. Шевченко зустрічався тільки із деякими особами, що належали до петрашевців і то принагідно, а при цьому і петрашевців і Шевченка цікавили зовсім інші питання. Крім цього немає жадного доказу, що хтонебудь із петрашевців читав в оригіналі, а при цьому і основно, критично, Штравса.

Зустрічався Шевченко два чи три рази з Желіґовським (Совою). Але й тут заходять різні питання, на які не можна з певністю відповісти. А саме, чи Желіґовський основно читав Штравса, чи може тільки чув про нього так, як і про Бавра і Фаєрбаха; а саме, що вони «зліквідували Слово і хрест», а з цим зліквідували і віру. Це дуже правдоподібне, як виходить з поеми «Йордан». Але якщо навіть Желіґовський перестудіював Штравса, то в тих товариських зустрічах прямо не мав змоги познайомити Шевченка, хочби навіть тільки дуже побіжно, з цим двотомовим твором. Характеристичним є те, що в вірші, присвяченому Желіґовському (Сові), Шевченко говорить про «хатину і дружину», тобто про домашню ідилію, а знову ж Сова величає Шевченка як національного кобзаря.

Якщо проф. Чижевський покликується на маляра Іванова, з яким Шевченко також принагідно зустрівся, то його приклад діє не притягаючо, але відстрашуючо і Шевченко відноситься до нього з великими сумнівами та застереженнями — «заплісніла».[56] Та і ще одне. Якщо б Шевченко хоч приблизно знав про твір Штравса і хоч на часок ним поінтересувався, то безсумнівно був би про це десь згадав, так як він згадував про всі твори, а то й події чи предмети, що викликали у нього зацікавлення. Автім мав він дуже добру нагоду згадати про нього хочби тоді, коли у нього родиться думка представити серце матері. Цього факту не можна оправдати якимсь острахом чи боязню. Бо по-перше твір Штравса не був ніколи офіційно заборонений, по-друге, його листи і журнал не були призначені до публічного вжитку, а по третє, якщо він у своїх віршах так гостро п'ятнує і царя, і царицю, і членів царського дому, і суспільний лад, якщо він згадує Герцена і його заграничні видання, то чому ж якраз тут мав би напасти його якийсь неозначений і неоправданий переляк, чи може якийсь уявлений сумнів. А твір Штравса викликав надто великий розголос у тодішньому науковому світі, щоб його міг мовчки поминути той, хто ним хоч трохи зацікавився. Шевченко таки не знав Штравса і ні трохи ним не інтересувався.

Так отже немає ні одного факту, з якого можна би заключати, що Шевченко знав твір Штравса «Життя Христа», не говорячи вже про якийнебудь вплив тієї теорії на творчість Шевченка. Коли ж якісь факти ніяк не вкладаються в рямки тієї чи іншої теорії, тоді треба відкинути теорію, а ніколи факти.

Виглядало б, що і проф. Чижевський здає собі з того ясно справу, бо він наводить ще один і то може найсильніший доказ: "Die Ähnlichkeit der Stimmung ist aber fast das einzige, was uns erlaubt, eine gewisse innere Verwandschaft zwischen dem "Leben Jesu" von Strauss und der Dichtung Ševčenkos ("Maria") zu sehen. Ševčenko legt im grossen und ganzen die evangelische Erzählung seinem Gedicht zugrunde, die Ergänzungen and Änderungen dieser Erzählung beruhen fast ausnahmsloss auf apokryphischen und ikonographischen Motiven, die ihm aus dem Folklore und aus seinen kustgeschichtlichen Studien vertraut waren. Wir finden nur zwei Stellen, an welchen die Übereinstimmung zwischen Ševčenko und Strauss vielleicht nicht zufällig ist"...[57]

Подібність настрою. Це поняття так загальне і неокреслене, що на ньому тяжко оперти якунебудь тезу, бо вона не вдержиться в світлі критики. Але чи в даному випадку дійсно можна говорити про подібність настроїв?

Штравс — філософ, позитивіст, для якого існує тільки те, що можна збагнути розумом, який до св. Письма підходить зі становища позитивізму і в своїй критиці посувається аж до неґації його. А знову Шевченко поет, мрійник, який кермується вірою і серцем, залишаючи зовсім на боці всі теоретично розумові спекуляції. Він кладе в основу своєї поеми таки св. Письмо, Штравс його відкидає, а властиво намагається опрокинути.

Штравс бере за тему життя Христа і хоче в світлі критики провірити *всі факти, які відносяться до Христа,* а особу Діви Марії згадує тільки принагідно, в контексті з життям Христа. Натомість темою Шевченкової поеми є «Діва Марія».

Але також і цілі, які має на оці один і другий, є зовсім інші. Штравс хоче при помочі модного тоді позитивізму опрокинути оповідання Нового Завіту,[58] а Шевченко хоче в найніжніших тонах та найгарніших рисах «зобразити серце матері».

Мимоходом належить ще завважити, що проф. Чижевський, говорячи про протестантизм, не подає ближче, який це протестантизм він має на думці. А прецінь у тому часі було вже більше число протестанських церков, серед яких були значні різниці. І так Шевченкова «Марія» надалі є відкритою проблемою. Розв'язання її переходить межі нашої теми.

[1]) D. Cyzevskyj: Ševćenko and David Strauss. Zeitschrift fur slåvische Philologie, 1931, Band VIII, 368 - 387, стор. 369 (в скороченні: Ч. ШДШ).

[2]) Там таки, стор. 387.

[3]) Повне видання творів Тараса Шевченка. Шікаго, 1959. Видавництво М. Денисюка.

[4]) Дмитро Чижевський: Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931.

[5]) Ч. ШДШ, стор. 375.

[6]) Encyclopedia Britannica, 1858.

[7]) D. David Strauss: Das Leben Jesu. Tübingen, 1840, Bd. I, II, pag. 100.

[8]) Ч. ШДШ, стор. 380.

[9]) Ч. ШДШ, 381.

[10]) Ч. ШДШ, 385.

[11]) А. Сова, Йордан.

[12]) R. G. Collingwood. "The Idea of History". New York, 1956, Oxford University Press. Page 135.

[13]) "Шевченко і його доба". Всеукраїнська Академія Наук УРСР. Держ. В-во України, під редакцією С. О. Єфремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. Стор. 7.

[14]) Там таки, стор. 8.

[15]) Ч. ШДШ, стор. 369.

[16]) Там таки, стор. 370.

[17]) Николай Бердяев: Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX в. и начала XX в. Париж, 1946. Стор. 77-78.

[18]) Ч. ШДШ, стор. 376.

[19]) "Журнал" Шевченка, 11 липня 1857р.

[20]) Там таки; 27 серпня 1857;

[21]) Там таки; 13 липня 1857.

[22]) Лист Шевченка з 30 червня 1853.

[23]) "Журнал"; 20 червня 1857.

[24]) "Журнал"; 28 липня 1857. [25]) Там таки; 14 липня 1857.

[26]) Там таки; 11 серпня 1857.

[27]) Лист до кн. Репніни; 28 лютого 1848.

[28]) "Варнак", стор. 265.

[29]) "Журнал", 20 і 27 червня, 15 і 26 липня, 29 грудня 1857, приміт. 27.

[30]) Д. Чижевський: "Релігія Шевченка", стор. 334.

[31]) Д. Чижевський: "Історія філософії.., стор.. 156.

[32]) Збірник праць 6-ої наукової Шевченківської Конференції. В-во АН УРСР, Київ 1958. Стор. 130.

[33]) Там таки, стор. 131.

[34]) Енциклопедія Українознавства, ч. 1,

[35]) Степан Смаль-Стоцький: Тарас Шевченко. Інтерпретації. Варшава 1934. Стор. 185-6.

[36]) Передмова до 2-го видання "Кобзаря".

[37]) "Журнал", 5 липня 1857.

[38]) "Журнал", 21 квітня 1858.

[39]) Т. Шевченко: "Тризна".

[40] "Журнал", 27 червня 1857.

[41] "Шевченко і його доба". ВУАН УРСР, І-ий збірник, стор. 24.

[42] Як під 35. Стор. 172.

[43] В. Ключевский: "Курс истории России". Часть IV, ст. 47—52.

С. М. Соловьев: "История России с древнейших времен. Москва 1861-62.

[44] Як під 35, стор. 133.

[45] Ч. Š. D. S., стор. 369.

[46] "Журнал", 27 вересня 1857.

[47] "Журнал", 6 лютого 1858.

[48] "Журнал", 18 грудня 1857.

[49] E. Friedel: "Kulturgeschichte der Neuzeit". München, 1927 - 30. I, II, Verlag Oskar Beek, стор. 330.

[50] Ч. Š. D. S., стор. 374.

[51] Т. Шевченко: "Чи не покинуть нам...".

[52] Д-р Василь Щурат: Святе Письмо в Шевченковій поезії. Львів 1904. Стор. 5.

[53] Ч. Š. D. S., стор. 369 і 379.

[54] Там таки, стор. 383 (прим.).

[55] "Журнал", 1 липня 1857.

[56] "Журнал", 27 липня 1857.

[57] Ч. Š. D. S., стор. 377.

[58] R. G. Collingwood. Op. cit. page 135.

ЯК СОВЄТСЬКА ВЛАДА НАВЧИЛА ВШАНОВУВАТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

(З 3-го тому спогадів)

Написав Василь Дубровський

Коли большевики вдиралися в Україну в 1917, в 1918-19 і нарешті в 1920-му роках, то вони не мали жодної пошани ні до Тараса Шевченка, ні до української культури в цілому. Все українське вважалося буржуазним націоналізмом. За вживання на вулицях української мови муравйовські червоноґвардійці розстрілювали без суду — «під стінку» (напр. в Ніжені); користування книжками, надрукованими українською мовою, вважалося неприпустимим у школах (Чернігів) і багато інш. Тому червоноармійці сплюндрували й Могилу Т. Г. Шевченка коло Канева, скинувши в яр той хрест, що стояв на Могилі, засмітивши її та зневаживши (хуліґанськими написами тощо). Але наш нарід не піддався духово цьому московському паскудству: як тільки минула т. зв. «громадянська війна» в Україні, робітники металообробної майстерні в Каневі самотужки виготовили чавунове погруддя Т. Г. Шерченка й поставили його як пам'ятник Національному Поетові-пророкові на його Могилі. Цей невеликий, примітивний, але щиросердечний пам'ятник простояв там багато років. Чиїсь невідомі дбайливі руки трохи причепурили терен навколо того пам'ятника, насадивши там квітів та почистивши від сміття. Це робив сам український нарід для свого духового провідника, зате совєтська влада була до нього байдужа, а може ще й гірше, хоч і найменувала себе «владою робітників і селян».

Рівень знання москалів про Т. Г. Шевченка можна яскраво пояснити одним випадком взимку 1920-21 р., що трапився в Чернігові. Там, у будинку колишньої духовної семінарії отаборився червоноармійський полк. То були все типові москалі. Їхній політком, такий самий москаль, почав дбати про освіту своїх червоноармійців. Він запросив лекторів з кола учителів м. Чернігова для клюбу його полку. Учителі викладали червоноармійцям, що могли, отримуючи за це червоноармійську пайку хліба (а це було тоді порятунком від голоду!). Серед цих учителів був і викладач Чернігівського Інституту Народньої Освіти Б. М. Шевелів. Це була надзвичайно мила, ідеалістична людина, філософ і гарний знавець української літератури. За наказом політкома червоноармійців зганяли до клюбної залі, і там, у холоді

й при дуже слабому електросвітлі, що раз у раз зовсім мерхло, лектор доповідав свою тему. Так, одного разу Б. М. Шевелів доповідав червоноармійцям про життя й творчість Т. Г. Шевченка (розуміється, російською мовою, бо вояки «визвольної армії» Юрка Коцюбинського не розуміли української мови). Після доповіді бували звичайно запитання лекторові. На цей раз якийсь червоноармієць вихопився з таким запитанням:

— «Відать, што товаріщ Шевченко — свой парень «в доску»! Нельзя лі пазвать єво прітті к нам лічно?»

Б. М. Шевелів пояснив «товаріщу красноармєйцу», що Т. Г. Шевченко вже багато років тому, як похований коло Канева. Після цього цікавість червонармійців до теми лекції підупала. Моральне зворушення відчулося тільки після наступного запитання:

— «Таваріщ палітком! А пачему у нас сєводня каша била без сала?» Одразу інтерес червоноармійців перейшов на цю насущну тему, а про Т. Г. Шевченка вже ніхто й не згадував. Це мені оповідав Б. М. Шевелів скоро після тієї лекції.

У 1925-му році я переїхав до Харкова і там, за рекомендацією акад. Д. І. Багалія, отримав посаду інспектора музеїв та охорони пам'яток культури при новоствореній тоді Укрнауці (Управління наукових установ України). Серед осіб, що з ними я там познайомився, був проф. О. А. Яната, ботанік, член Наукового Комітету Наркомзему УССР. Одного разу О. А. Яната, щирий український патріот, попрохав моєї поради щодо того, як домогтися перед Совнаркомом УССР, щоб останній проголосив територію Могили Т. Г. Шевченка державним заповідником (11 гектарів площею). За клопотами О. А. Янати, Наркомзем декілька разів вносив належний законопроект до Совнаркому, але там усі ці внески перепадали без схвалення їх «урядом» УССР. Мабуть з Москви не було на це дозволу. О. А. Яната намагався якнайкраще обґрунтувати свій проєкт, розуміється, мотивами властивими для Наркомзему: там, мовляв, є важливі рослини для фльори України, там є якісь геологічні «структури», і навіть те, що там якась зірка кульмінує саме над Могилою Шевченка. Все це не здавалося совнаркомщикам «переконливим».

Я звернув увагу О. А. Янати на той факт, що для більшовиків, — наскільки я їх зрозумів, — мають реальну вагу тільки політичні арґументи, а не природничі. Він не погоджувався з цим, наполягаючи на науковому значенні всіх своїх арґументів. Тоді я попрохав О. А. Янату принести мені ту справу з Наркомзему, де зібрано все листування щодо проєкту проголошення Могили Т. Г. Шевченка державним заповідником. Це була товста справа, де за декілька років накопичилося бодай 500 аркушів різних матеріялів: звідомлень фахівців, листів з Канівщини, чернеток проєктів тощо. Простудіювавши все це, я вирішив, що справа ця не така безнадійна, як вона уявлялася О. А. Янаті. Треба

було тільки підійти до неї з іншого боку. Але я розумів, що якщо знову подавати проект про Держзаповідник «Могила Т. Г. Шевченка» з мотивами важливости її для української культури, — то це буде так само нікчемністю в очах совнаркомщиків, як і всі попередні природничі арґументи, а може й ще гірше (мовляв, це ж — «петлюрівщина»!). Тому я домовився з репортером культурного тижневика-додатку до газети «Вісті ВУЦВК»у (прізвища його я не подаю, бо можливо, що він ще живе «там»), що я напишу статтю на тему занедбання совєтською владою Могили Т. Г. Шевченка, а він подбає про те, щоб цю статтю надрукували в тижневику. Цей репортер був бадьорим українцем-молодиком, позапартійним, з дуже патріотичним наставленням. Отже, я написав невелику статтю, де зобразив весь той бруд, сміття й зневагу, що нею совєтська влада оточила Могилу Шевченка. Мало надії на те, що редакція пропустить таку статтю, але то були роки НЕП-у і перших кроків «українізації». Репортер спромігся протащити ту мою статтю — за повним моїм прізвищем — в додатку до «Вістей». Стаття закінчувалася пересторогою: «Не всі могили можна забувати!» Це був одвертий закид більшовикам і вимога від них змінити їх політику щодо Т. Г. Шевченка.

Коли вранці того дня, що тоді вийшов додаток з тою скандальною публікацією, репортер приніс мені цей додаток, щоб показати, що статтю там опубліковано, то він був радісно піднесений, але не без тривоги казав мені:

— «Добре, що вмістили! Але не знати, що з того ще вийде?» — Він натякав, що за цю статтю можливі репресії на нього й на автора статті.

Але дальші події несподівано перевищили найбуйнішу фантазію, бо ця політична колючка подіяла ніби чарівне «риб'яче слово» з казки. Новий наркомос О. Я. Шумський, що наполягав тоді на «українізацію», ухопився за цю статтю для того, щоб зробити в Політбюрі ЦК КПбУ з цього приводу гостру атаку проти противників «українізації»: ось, мовляв, до чого ви довели, що позапартійні тепер про нас аж так пишуть! Політбюро, збентежене гостротою цеї статті й атакою О. Я. Шумського, ухвалило директиву Совнаркомові, щоб негайно вжити заходів для впорядкування Могили Шевченка: бо наші «Вісті» й за кордоном читають! Що ж скажуть там про це, зокрема в Галичині, коли довідаються, що Могила Т. Г. Шевченка в такому занедбанні й зневажанні? Копійка — ціна тоді всій нашій реклямній «українізації»! Треба негайно рятувати ситуацію, що створилася в наслідок публікації такої статті!

Стріла статті потрапила в вразливу політичну п'яту більшовиків. Того самого тижня Совнарком ухвалив відповідну офіційну урядову постанову, виасиґнувати одразу 15,000 карбованців на перші заходи для впорядкування Могили Т. Г. Шевченка

та зобов'язав Наркомос негайно внести законопроєкт про проголошення Могили Т. Г. Шевченка державним заповідником і передбачити в своєму кошторисі на наступний рік належні асиґнування для утримання цього заповідника.

Не минуло ще й декількох днів після опублікування моєї статті, як до мене з'явився керівник бюджетової частини Фінеконом Управління Наркомосвіти п. О. В. Горюн, росіянин. Він, вкрай зденервований, зажадав від мене негайно дати кошторис витрат на 15.000 карбованців для впорядкування Могили Т. Г. Шевченка в поточному році, бо Совнарком вже переказав згадану суму грошей Наркомосвіті з супровідною доганою, що Наркомосвіта зле доглядає за такою важливою культурно-історичною пам'яткою, як Могила Т. Г. Шевченка. Отже, совєтська влада ніколи не буває винна, а тільки ще хтось! Вимогу п. Горюна я виконав одразу, а за декілька днів складений мною законопроєкт про «Держзаповідник Могила Т. Г. Шевченка» був посланий Наркомосвітою до Совнаркому. Там він не лежав довго: його ухвалили позачергово і без дискусій та офіційно опублікували. О. Л. Яната був здивований і задоволений таким швидким зворотом подій:

— «Тільки чому ж цей заповідник не при Наркомземі?» — дивувався він.

— «Тому, що це справа політики, а не природознавства», — відповів я.

Так «Держзаповідник Могила Т. Г. Шевченка» став державною бюджетовою одиницею, що на неї щороку асиґновували державні кошти за кошторисом Наркомосвіти УРСР. Для провадження справами упорядкування Могили Т. Г. Шевченка створено урядовий Шевченківський Комітет, що його офіційним головою став новий нарком освіти М. О. Скрипник, а фактичним керівником був завідувач Укрнаукою Ю. І. Озерський (Зебницький). Мені припало доручення бути відповідальним секретарем Шевченківського Комітету.

— «Написали статтю про Могилу Шевченка, — так тепер і працюйте!» — сказав мені напівжартома - напівсерйозно Озерський, комуніст (з боротьбістів).

Недоцільно переповідати про всі заходи Шевченківського Комітету, бо про це друкували звіти його в збірниках «Наука на Україні», а пізніше в Шевченкознавчих збірниках, що їх видавав Український Науково-Дослідчий Інститут Літературознавства, що його очолив акад. Д. І. Багалій, а заступником директора (для партійного контролю!) був декілька років (аж до арешту) письменник С. Пилипенко, лідер літературної організації — «Плуг» і автор багатьох дотепних байок.

Може тільки згадати, що для виконання повного проєкту впорядкування території Могили Т. Г. Шевченка, проф. Дахів провів аерофотознімання цієї території, що дало чудову мапу

її. В першу чергу було побудовано будинок-музей при Могилі Т. Г. Шевченка, впорядковано самий вершок Могили, укріплено яр, що коло неї, від оповзнів, укомплектовано в тому музеї бібліотеку для одвідувачів, призначено постійного завідателя цього заповідника та технічний персонал для доглядання й обслуговання його. Найголовнішим ділом було, розуміється, проголошення і проведення конкурсу на виготовлення проекту пам'ятника Шевченкові на його Могилі. Але в зв'язку з погромом українства в 30-х роках праця в цій ділянці занепала. Тільки пізніше, після ліквідації «постишівшини», її відновлено.

В сучасному советському довіднику-путівнику по Україні про Могилу Т. Г. Шевченка написано так (подаю в українському перекладі з російської мови):

— «Після перемоги советської влади (?) Могила Т. Г. Шевченка, разом із усією Чернечою горою, що займає площу коло 1000 гектарів (?), була оголошена державним заповідником. 18 червня 1939 року на Могилі поета-революціонера одкрито монументальний пам'ятник: на високій скелі стоїть задуманий Шевченко й милується сивим Дніпром та задніпрянською далечиною (на цій сторінці надруковано фотосвітлину цього пам'ятника, Чорнечої гори й задніпрянської далечини. В. Д.). Тут же, на горі, недалеко від пам'ятника, міститься меморіяльний музей, що в ньому зберігаються оригінали й копії кращих акварелів Шевченка, його ілюстрації до повісти Н. В. Гоголя — «Тарас Бульба», рідкісне видання «Кобзаря», датоване 1860-м роком, альманах того часу — «Ластівка». У першій залі музею висить велика медаль із зображенням закатованих декабристів. Цю медаль було виготовлено, щоб виконати бажання поета, що його він записав у своєму «Щоденнику», — виготовити пам'ятну медаль на пошану декабристів, що віддали своє життя за майбутнє народу. В музеї зберігається посмертна маска поета; вінок, що його було покладено на Могилу його в 1912-му році з написом: «Геніяльному Шевченкові земний поклін від Московського Художнього Театру». На Могилу Шевченка щорічно приїздять тисячі екскурсантів з найвіддаленіших кутків нашої країни. Кожен, хто мандрує по Україні, обов'язково одвідує Могилу великого поета, щоб вшанувати його пам'ять. У книжці одвідувачів є записи багатьма мовами народів СССР і народів інших країн світу». («Достопримечательности Украины», вид. 2-е, 1960 р., Київ, стор. 725 - 726).

Тепер ми знаємо, що пам'ятники Т. Г. Шевченкові є не тільки на його Могилі, але й у Харкові (де його побудовано раніше за Київ), у Києві і навіть советська влада збудувала пам'ятник Тарасові Григоровичу Шевченкові в Москві, щоб не

пасти задніх перед Вінніпеґом у Канаді, та Вашінґтоном у ЗДА Боротьба за Шевченка, що раніше завелася поміж українцями й росіянами, — тепер переростає в міжнародню справу: чий же і з ким Тарас Шевченко? Чи він чемпіон волі, чи співак московської неволі? Чи він з москалями, чи з чужинцями? Відповідаємо: він є завжди з нами, українцями! Але й ми повинні завжди бути з ним!

Василь Дубровський

PERSONAL AND EPIC ELEMENTS IN FRANKO'S MOSES

by Clarence A. Manning, Ph.D.
Professor-Emeritus, Columbia University, New York, N. Y.

Nearly all critics and students of the poetry of Ivan Franko accept **Moses** as one of his most artistic and important works. It incorporates almost completely Franko's own feelings as to the role that he had played himself in the development of Western Ukrainian literature and the Ukrainian sense of nationality and their hopes for freedom and liberation. We cannot forget in judging the work that it was composed in 1905 — that is on the eve of the Russian Revolution of that year and at a period when it seemed as if the European structure that had been forged during the nineteenth century was going to stand into the twentieth and with all his optimism Franko could not foresee the startling changes that were to come within a few years after his death.

The introduction which he composed after the completion of the poem makes it perfectly clear that Franko had the Ukrainian people in his mind when he expressed the sad condition of the Israelites in the wilderness, a mass of depressed people who had given up all faith in a better future and who were content to drag out a meaningless existence in the desert, while unscrupulous and overbearing leaders endeavored to start them on a course of action that could only lead to further misery. That introduction expresses Franko's certainty that a brighter future would some day dawn for Ukraine and that the land would be once more united and free.

In the same way there can be little doubt that Franko with his strong sense of obligation to his people identified himself with Moses as a leader who for decades had sought to rouse his people from their lethargy and on more than one occasion had found himself estranged from the masses through the appeals that he made to their higher instincts and feelings. In a very real sense Moses was too demanding, too high in his aspirations but he could do nothing else, if he was to accomplish the work which he had set out to do. Now when the poem opens, Moses is old and weary. Franko himself was perhaps dimly conscious of the failure of his own powers and was aware, as no one else was, of the painful decline into which he was soon to fall. It was for this reason that he changed the Biblical account

(Deuteronomy 34, 7) which says that "his eye was not dim, nor his natural force abated."

In a previous article ("The Moses of Ivan Franko", **Ukrainian Quarterly,** Vol. II, p. 227 ff) the present author has noted many of the allusions to the situation in Ukraine that Franko introduced into **Moses** and that necessitated certain changes in the Biblical account, as the postdating of the revolt of Dathan and Abiram. To pursue and make clear the parallel that he was seeking and the real moral of the poem as it applied to Ukraine involved a number of changes, for so only could he make his meaning clear and give his fellow countrymen the message that he was trying to convey.

Nevertheless the modifications in the Biblical account which he introduced for what we may consider his own personal feelings and his identification of himself with the great leader of the Israelites cannot explain the form of the poem in its entirety.. The poem is divided into twenty chapters of varying length but usually of some eighteen to twenty-four four line stanzes. Of these the first nine chapters depict the miserable condition of the Israelites and their revolt against Moses whom they have threatened to stone, if he persists in recalling them to the worship of Jehovah and the dream of entering the Promised Land to the West. Then chapters ten and eleven describe Moses' parting with his people and his determination to go alone to the Promised Land, since the people will not follow him and only the children try to detain him and ask him to repeat again the stories of his great adventure. Chapters eleven to nineteen give us Moses' feelings after he leaves the camp and meets with Azazel, the spirit of despair, who convinces him that his visions, his dreams and his efforts have all been the result of his own self-will. This leads him to the conviction that Jehovah has deceived him and then Jehovah speaks to him and sounds the doom and punishment that he cannot enter the Promised Land because of unbelief. Moses dies and vanishes, but in the twentieth chapter the younger men under the command of Joshua respond to the teachings of the vanished leader and break their way into the Promised Land while they put an end to the miserable Dathan and Abiram who had sought to lead them on the wrong course. Thus the policy of Moses is fully vindicated, even if he dies too soon to see it with his own eyes.

There have been different interpretations of this division. Thus Waldimir Semenyna in his translation and introduction (**Moses,** Poem by Ivan Franko, United Ukrainian Organizations of the United States, New York, 1938, p. 24) says: "Outside of the stirring "Prologue" or rather dedication, the poem could well be divided intwo two sections: the physical and the spiritual. The material obstacles that he fought all his life are depicted

in the first half and the spiritual struggles that encountered him are beautifully portrayed in the second half of the poem."

On the other hand Antin Krushelnyc'ky (**Ivan Franko [poeziya]**, Halyc'ka nakladnya Yakova Orenshtayna v Kolomyyi, 1909, p. 221) says: "the first part (I — IX) brings before our eyes a broad picture of a people (in the poem the Hebrew) which has come to unbelief thanks to the long wandering in the wilderness and throws stones at the prophets who have led it to a goal in the desert, the second (X — XI) is an expression of the love of the national genius for his people, and the third reveals the tragedy of the genius, which is played in his soul, when he sees on the one hand how the final aim of the journey is veiled in darkness, and on the other how the general unbelief and weakness become the only expression of the people's thinking". Again (p. 240), he remarks: "the first part is more epic, the second (X — XX) more dramatic. In general we can say that the poet as if on purpose jumps from one tone to the other, even where we might fully expect consistency. The first epic part has a place for dramatic tension, the second, the dramatic, is interwoven with lyric descriptions." In his final summary (p. 277) he says that all of the poems except the **Master's Jests**, however rich in descriptions and narratives "are a supplement to the lyric poems of Franko."

There is much that is true in the last statement cited from the work of Krushelnyc'ky. Only the **Master's Jests** is a thoroughly narrative poem in which the poet describing the blindness and the heartlessness of Mihucky as well as his contempt for the officials of the Emperor tells the story of the liberation of the serfs and the discomfiture of the haughty landowner with a minimum of philosophical and lyrical digressions. The other poems even including the **Death of Cain** and **Ivan Vyshensky** illustrate various philosophical and ideological facets of Franko's thoughts, even more than they emphasize the events which they purport to describe. The emphasis in the one is on the sense of the recognition by Cain of his need of human comradeship and in the other on the feeling of Vyshensky on Mount Athos that his withdrawal from the fate of Ukraine was not so pious an action as he had conceived it to be and his longing for his own people led him to his final doom. In both cases there is pictured no supernatural or unhuman figure but the story is worked out through human hands and human motives.

Moses is different and it contains many elements that we usually meet in an epic of the grand style. The theme of the delivery of the Israelites, their wanderings in the wilderness, and their conquest of Palestine under the leadership of Joshua is exactly the type of subject that lends itself to epic treatment even more than to the lesser type of a narrative poem which

treats of one or a series of historical events in due chronological order as in Shevchenko's **Haydamaky** or narrative poems by Ryls'ky and others. The narrative poem of this type had been cultivated in all the languages of Europe during the nineteenth century and Franko could not have failed to be aware of them.

From the time of the **Odyssey** of Homer, the epic of the grand style regularly included sections of narrative, the retelling usually by himself of the feats of the hero, the narration of the events of the present, certain predictions of the future, and the final success of the cause defended. A further corollary of this was that if the Greeks and the Romans could represent their gods and goddesses appearing freely to mortals, foretelling the future and either helping or hindering the hero, the Christian epic writer felt himself forced to introduce either saints to assist or devils to hinder and the role of these devils was exactly the role of Azazel, the spirit of despair and unbelief, who leads Moses to his denial of the will of Jehovah.

If we bear in mind Franko's intention of paralleling the fate of the Hebrews in the desert with the hard life of the Ukrainians, especially in Eastern Galicia, and of comparing Moses to his own role in the Ukrainian awakening, we shall see how closely on a small scale, he has followed the traditional order. Thus in chapter one, he pictures the Israelites who have lost all hopes of a better future and all faith in their mission, except for the children who somehow have retained in their minds and hearts the words of Moses and busy themselves with games of conquest and of the seizure of play cities. The second chapter introduces Moses and describes the events leading up to the order secured by Dathan and Abiram that any one who presumes to speak in the name of Jehovah is to be stoned by the assembled multitude. Then in the third chapter as the Israelites go around their normal evening occupations, the aged Moses comes out of his tent and painfully makes his way to that rock from which he was wont to address the people in older and more hopeful days.

From chapters four to six inclusive, we have the speech of Moses. In this he not only scorns the Israelites for their lack of belief and their refusal to obey the words of Jehovah but he repeats in abbreviated form the history of the Israelites from the time when God called Abraham to leave his home in Ur and Haran and to start those wanderings which would bring the Israelites later into Egypt, from which they had now been rescued. It is a rapid survey of the past and a sermon on their misbehavior in all periods of their history. Moses resolutely denounces the ban put upon him and announces that he will not obey it. Finally he tells the fable of the search of the trees for a suitable king and the willingness of the thornbush alone to accept the post not in a spirit of pride or arrogance but with the

consciousness that it will be able with its thorns to protect the trees while they secure a firm root for their future growth and he makes the meaning of the fable clear to them as the mission which Jehovah has laid upon them.

It is a direct challenge to Abiram and Dathan and they accept it, first Abiram with his sneering references to the will of Jehovah and his scornful remark that Moses for his skill in telling stories should be kept as the common nurse for the children of the community, a post more ignoble than any other that he could imagine. The applause which Abiram gets encourages Dathan to carry the revolt still further and when Moses dares to repeat his words that neither Dathan nor Abiram will ever see Canaan and will not have, when they die, a foot of earth of their own, Dathan calls upon the people to stone him. The people applaud Dathan

But wonder as one may, not one did move
To be the first to throw a stone.

Then Dathan rouses the people to demand that Moses get out of the camp forthwith. In chapter nine Moses answers with a last warning that the Israelites by their disobedience are tempting Jehovah and risk that He will retract His promise and will discard them for good and all and allow them to perish like a mutilated snake that is dying on the road.

That is Moses' last word to the people and in the next chapters he decides that he must go alone and can no longer tarry behind to try to rouse the people. As he leaves the camp at the hour of twilight, ignored and insulted, it is only the children who try to stop him and urge him to repeat to them the stirring tales that he had often told of his laborious and so long triumphant life. But Moses' mind is now made up and he passes into the dusk, until no one can trace his slow and painful way.

In the morning the Israelites can see his gaunt figure outlined against the sky and all that day as Moses prays, they become more and more uneasy. They become fully aware of what they have done and an uneasiness stirs in their minds, lest Moses at the very end carry out his implied threat of cursing them, so that they will perish once and for all. This uneasiness becomes still greater the next day when Moses has vanished for good and all and leaves no trace of his existence.

But it is not well with Moses. He realizes that he has failed, he realizes that he too has not obeyed Jehovah's will and he commences to despair. It is at this moment that Azazel, the demon of the wilderness, comes to him and plays upon the whole gamut of Moses' emotions. Azazel tempts him first with doubts, then with affirmations of denial, and finally with all the arts known to the traditional devil of the epic, he presents to Moses a lurid and perverted picture of the future of Israel, the wars

which it has to fight, the future captivity of the people to the Assyrians and all the later fate of Israel. Moses tries to struggle against it but the proofs of Azazel sound more and more convincing until Moses loses heart totally and cries out:

"Woe unto my despairing sorrow!
Are they predestined to be slaves of time —
Never to see a new to-morrow?"

He sums up his present mood with the words:

"Jehovah fooled us like a herd".
The demon's laughter drifted through the air,
Reechoing his every word.

It is then in chapter nineteen that Jehovah speaks in wrath and reproves Moses for his narrow view of the future. He points out that in the long history of humanity the gift of Palestine was only the first step in a still more glorious future and he dooms Moses to see that Promised Land but from unbelief never to enter in but leave his bones in the wilderness

As an example of dismay
To all who always strive to reach the goal
And slowly perish on their way".

It is the end of Moses but it is not the end of his work for the seed which he has sown finally bears fruit. Joshua and the youth take over the leadership of the mass, now transformed into a nation of heroes. They slay Abiram and Dathan, as Moses had predicted and the Israelites go on to conquest and to achieve their goal.

Thus will they wander through uncertainty
While full of yearning and dismay,
To pave the highway for the human soul
And slowly perish on the way.

It is the same phrase as that used by the despairing Moses, as mankind struggles for the light to realize its ambitions and its ideals. That was the spirit of Franko. Yet in the very end with the contradictory evaluation of the future by Azazel and Jehovah, we see the doubts and the temptations that Franko himself underwent in his laborious life.

The concept of Azazel is unique in the works of Franko. He might well be one of the demons in Milton's **Paradise Lost** or in the **Ray of the Microcosm** by the Yugoslav Nyegosh and he comes from an environment that we do not expect and yet he is foreshadowed by the many references in the first chapters to the unbelief that has swept over the other Israelites and seemed to have drowned their ambitions as they resolutely and stub-

bornly allow faith in Baal and Astarte to wipe away all memory of the messages and greatness of Jehovah but as Moses said before he left, Israel would fail without the vision but that failure would impose upon them even more woe and misery that they had in their struggles to obey it.

Through the entire poem runs the fate of a people and of a great prophet. It is the stuff of which epics are made but that story and its parts are constantly adapted to the fate of the Ukrainian people and of Franko himself. **Moses** is in a sense the culmination of Franko's work, the last fruit of his full maturity as he took the old legend and modified it under the influence of his own career and the rules of art. There is no inconsistency between the parts. There is merely the contrast between the spirit which can endure human opposition and the spirit of doubt and hesitation which must confront the man who withdraws with a consciousness that his own personality can accomplish alone what it could not do in the world of human struggle.

However we judge the poem with Franko's Prologue, an apostrophe to Ukraine, we can find new and definite applications not only to the Hebrews, to Ukraine but to all of humanity as he expressed it at the very beginning of his career in the **Pioneers** (Kamenyary), one of the most expressive of his early works. Seen in this way, **Moses** possesses not only a true epic internal unity but a deeper unity with all that Franko believed and taught throughout his long and active life.

Clarence A. Manning

Конференція послів УНР европейських держав в Карлових Варах, осінню 1920 р. Сидять з ліва до права: посол Микола Василько (Швайцарія), мін. фін. Христофор Барановський, мін. загр. справ. Андрій Ніковський, посол Микола Сидоренко (Франція), посол Андрій Яковлів (Бельгія). Стоять з ліва до права: посол Модест Левицький (Греція), посол Микола Галаган (Угорщина), член посольства Сергій Шелухин (Франція), посол Олександер Шульгин (Франція), посол Максим Славінський (Чехословаччина), посол Роман Смаль-Стоцький (Німеччина), посол Арнольд Марґолін (Британія), член посольства Михайло Шкільник, посол Дмитро Антонович (Італія).

ПЕРЕКЛАДИ ІВАНА ФРАНКА

Написав д-р Володимир Безушко
професор Українського Вільного Університету

Нараховують щось шістдесят шість авторів, що їх переклав Франко. Цим способом він будував міст порозуміння від інших народів до свого. Він збагачував земляків почуваннями і думками, яких вони не мали. У перекладах старався віддати ідею твору, його зміст і мистецькі цінноші, як також те, що специфічне для даної народности. Але він не ганявся за точною передачею форми; він старався передати зміст, коли знаходив мовні засоби. Перекладав твори на суспільні теми, на загально філософічні проблеми, твори, що заторкали боротьбу з тиранією і проблеми праці.

Іван Франко мав безперечно талант до мов, що засвідчують його ранні переклади з чеської, церковнослов'янської, грецької, латинської, німецької і російської мов. Вивчив він ще такі мови: французьку, англійську, італійську, а також болгарську, сербську і жидівську. Писав польською, німецькою, російською, чеською і болгарською мовами.

Тільки той, хто знає котрусь із названих мов і українську, зможе належно оцінити ці переклади. Як оригінальні ранні твори Франка, так теж і перекладні містять діялектизми, чого сліди є в деяких творах до половини 90-их років. Після цього часу Франкова мова була загальнолітературна і він — у мові своїх попередніх творів виправив багато при нових виданнях. В західній Україні причинився Франко своїми творами до вдосконалення української літературної мови і це його неабияка заслуга.

Нам знані оцінки перекладів І. Франка пера таких авторів: д-р Михайло Соневицький, «Франкові переклади з античних літератур» («Записки НТШ, т. 156, Збірник Філологічної Секції, т. 24, Нью-Йорк, 1953; Я. Я. Ярема, Іван Франко і «Фавст» Ґете. «Дослідження творчости Івана Франка», АН УРСР, Київ, 1956; д-р Володимир Безушко, Іван Франко про пригоди Дон Кіхота, «Українське Слово», чч. 826, 828, Париж, 1957 і Dr. W. Besoushko, Miguel de Cervantes and Ivan Franko, "Ukrainian Weekly", Jan. 12, 22, 26, 1957; Ф. Неборачок, «Іван Франко перекладач Пушкіна», Львів, 1958; В. Неділько, «Поема Т. Шевченка «Кавказ» І. Я. Франка на німецьку мову», Київський Університет, 1961.

Д-р Соневицький ствердив на вступі, що більшість Франкових перекладів досі не друкована. (Недавно появилися два то-

ми Франкових перекладів з античних літератур.) Переклад першої пісні «Одиссеї», це праця його як учня VI кляси, а переклад «Електри» Софокля — як учня VII кляси. Ранні переклади визначалися численними діялектизмами. Пізніше Франко переклав Люкреція, Арістофана, Піндара, Горація, Овідія, Софокла, Курція Руфа, Менандра, Сапфо, Апулея, Платона, Гезіода (повний переклад творів), Гомера, оповідання про давнішу (леґендарну) історію Риму — на 1414 сторінок машинового письма.

Найбільш удатні переклади Франка появилися в 1890-их роках, коли він переклав деякі твори Горація, Піндара, Овідія й «Едипа Царя» Софокла. Ці переклади називає Соневицький творами «справжнього мистця слова» (стор. 130). Він пише так: «Але ритміка перекладених творів не покривається з ритмом ориґіналу, хоча поет іноді шукає зближення до ориґінальних ритмів». Шкода, що критик сам не уявнив, яку ритміку вважав би відповідною.

Франко перекладав твори таких російських письменників як О. Пушкін, М. Лермонтов, І. Некрасов, М. Чернишевський, Лев Толстой, Іван Турґенєв, М. Салтиков-Щедрін і інш. Ф. Неборачок у статті «Іван Франко перекладач Пушкіна» посилається на студію Франка «Дещо про штуку перекладання», а саме, що Франко вимагав задержання іменників, прикметників і дієслів у перекладі; ще й наголосив ритм і рух думки. Вже в 80-их роках Франко заявився проти вільних перекладів.

Перекладаючи драматичні твори Пушкіна, Франко зберіг неримований п'ятистоповий ямб. Критик уважає найкращим переклад «Русалки». Вправно, на його думку, переложено «Скупого лицаря» і «Камінного господаря». Більше неточностей виявляє передусім переклад твору «Моцарт і Салієрі», менше твір «Бенкет у часі чуми». Неборачок уважає переклад «Деревні» дуже вдалим. Додамо, що в «Борисі Ґодунові» переклад розмови Літописця і Самозванця, а також зустрічі Самозванця з Мариною роблять велике враження.

Франко залюбки перекладав поезії Некрасова. Знаменитими можна вважати такі його переклади як «У людей по хатах — чистота, красота» і «Зелений шум». Добрий приклад до наслідування дав Франко в перекладі поеми «Княгиня Трубецька».

З польських письменників Франко переклав деякі твори А. Міцкевича, А. Асника, Ф. Немоєвського і ін. Дивним дивом переклади з Пушкіна припали нам більше до вподоби ніж переклади з Міцкевича. Можливо, що вплинула на те більша скомплікованість вірша у Міцкевича ніж у Пушкіна. Але Міцкевича славив Франко як одного з найбільших поетів світу.

Добре враження (оріґіналів не було під рукою) роблять переклади з чеського таких письменників як Карел Гавлічек-Боровський, Я. Врхліцький, С. Чех, Ян Неруда, С. Халупка та Я. Махар. Гавлічка в його важкому житті порівняв Франко з Шевченком. Гавлічек був визначним полемістом, сатириком. Фран-

ко переклав більші уривки з творів Врхліцького і Махара для ілюстрування характеристики їхньої творчости.

З деякими творами Ґете і Шілера познайомився Франко вже в гімназії. Він переклав першу частину «Фавста» Ґете (1882), поезії Ф. Шілера, М. Ленава, Г. Гайне, Ґ. Фрайліґрата, Ґ, Келлера, К. Ф. Маєра, Д. Ліліенкропа і ін. Переклад «Фавста» спонукав наших письменників до застанови, бо завдяки цьому вже маємо кілька українських перекладів цього архитвору. Про свій переклад «Фавста» І. Франко так пише в «Нарисі українсько-руської літератури до 1890», Львів, 1910 (ст. 362): «Переклад, розуміється, далеко не відповідає теперішнім моїм вимогам, але все таки я поборов немалі язикові та річеві трудності, яких не побороли деколи переклачі багатих літератур». (ст. 107). Я. Я. Ярема пише про переклад першої частини «Фавста», що він «по сьогоднішній день зберігає ще свою безперервну цінність», а про переклад фраґменту другої частини «Фавста» («Гелена і Фавст», 1899) — «про цей переклад можна без перебільшення сказати, що він у багатьох місцях підноситься до рівня ориґіналу» (ст. 100).

«Райнеке Лис» Ґете заставив Франка дати знамениту версію цього середньовічного твору в «Лисі Микиті». Франко надав творові національний колорит, впроваджуючи місцеву проблематику, так що дехто слушно вважає Франків твір його ориґінальним. Він радує молодих і старих. Але Ґетів твір заслуговує також на увагу задля своїх питомих прикмет. (Порів. Вол. Безушко, «Лис Микита» І. Франка, «Листи до приятелів», май-червень, 1961).

Франко дав добрі переклади творів Шевченка на німецьку мову, от як «Заповіту», «Перебенді», «Кавказу» і ін. Подаємо оцінку В. Я. Неділька Франкового перекладу на німецьку мову «Кавказу». (Тарас Шевченко. До 100-річчя з дня смерти. Київ, 1961 — В. Я. Неділько, Поема Т. Г. Шевченка «Кавказ» у перекладі І. Я. Франка на німецьку мову). На ст. 208-ій автор покликається на Франків лист до М. Драгоманова з 24 квітня 1884, а саме, що він бажав дати переклад («Кавказу») «свобідніший по формі, ніж переклад Умлявта, але більше віддаючий духа Шевченкової поезії в німецькій мові». Ми завважуємо, що Неділько уважно простудіював переклад Франка і під кінець статті написав: «Як бачимо, І. Франко старанно працював над перекладом безсмертної поеми Т. Шевченка. Він добре розумів важливість цього завдання і прекрасно справився з ним».

З англійської літератури Франко переклав твори В. Шекспіра, Дж. Мілтона, Ґ. Байрона, П. Шеллі, Томи Мура і А. Теннісона. Байронів твір про Каїна спонукав Франка написати власний ориґінальний твір про смерть Каїна. З Шекспіра переклав «Венецького купця», уривки з «Короля Ліра» і «Бурі» та декілька сонетів. Франко написав знамениті вступи до Кулішевих пере-

кладів творів Шекспіра. Дав теж повний переклад «Самсона борця» Мілтона.

З французької літератури переклав Віктора Гюґо, Жана Мореаса, П. Верлена і ін., а в прозі Е. Золя. Високо оцінював творчість Гюґо і Золя, певний, що «з обох залишиться багато золота».

З еспанської літератури дав цінну перерібку віршем прозового твору «Дон Кіхота» Міґуеля Сервантеса, попереджуючи його ориґінальним поетичним вступом. Закінчення твору Франка «Дон Кіхот» могло б наводити думку, що Сервантес був проти середньовічного лицарства, чого у Сервантеса не було. Сервантес був проти бездарної сучасної йому літератури про лицарство. Франко назвав Дон Кіхота шляхетним божевільним, що ним Дон Кіхот не був. Він тільки мусів інколи прикидатись божевільним. Езопівський шлях вияву правди ще надовго залишиться між нами. «Дон Кіхот» Франка є цінним надбанням української літератури. — Дав також перерібку твору Кальдерона «Війт Заламійський», що й досі живе на сцені. Кальдерон був чи не найбільш плодючим драматургом світу.

В італійській літературі особливу увагу присвятив Данте Аліґері, авторові «Божественної комедії». З цього твору переклав уривки, даючи огляд доби і творчости великого світового поета.

З норвезьких письменників перекладав Г. Ібсена і Б'єрнстерна-Б'єрнсона. Франко перекладав народні поезії з різних мов, як ось з болгарської «Дівчина-воячка», з сербської такі знамениті твори, як «Зрада жінки Груя Новаченка», «Невдячні сини», з німецької уривки з «Нібелюнґів» і з інших мов. Перекладав з німецької, французької і англійської мов: вавилонську поему «Істар», староєгипетську «Сатні і Табубу», староєврейські «Пісню Дебори», Пророцтво Ісаї, також староіндійські, староперські, арабські і ін. твори.

Переклади Франка це вікна в світ до поодиноких народів. Шкода, що за життя Франка вони були мало поширені, а це тому, що і літературне життя було у нас невелике. На жаль багато його оглядів чужих літератур появилися не українською мовою, а могли вони дуже піднести літературні зацікавлення сучасників. Багато перекладів Франка варто перевидати, бо й досі ліпших від них не маємо. Вони завжди свідчитимуть про Франкову велетенську працю для збагачення рідної культури. Ще численні покоління почуватисьмуть до вдячности за ці переклади.

Вартість цих перекладів чи перерібок є така велика, що вони самі могли забезпечити місце Франкові в історії української літератури.

Вол. Безушко

ЄВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА

призабута письменниця Буковинської України (Зеленої Буковини).

Написав д-р Олександер Соколишин

Література Буковинської України багата поетами, драматургами та письменниками, серед яких треба назвати Осипа Юрія Федьковича, Ольгу Кобилянську, Ісидора Воробкевича, Сильвестра Яричевського, Осипа Вільшину, О. Задуму (І. Бордейней), Дмитра Загула, Вернигору-Вірленка (Корнило Ластівка), Святославу Лакусту, Євгенію Ярошинську й інших, що збагатили українську соборну літературну спадщину. Однак про них є скупі згадки в підручниках історії української літератури, виданих в рідному краю, чи на еміґрації, за вийнятком Федьковича, Кобилянської та Воробкевича.

Мало також монографій чи розвідок присвячено буковинським письменникам. Також в «Історії української літератури», виданій у Києві 1954 р., немає про них згадки, крім Федьковича та Кобилянської.

Про Євгенію Ярошинську також не згадано з підручниках літератури. Тільки Сергій Єфремов згадав її двічі в своїй двотомовій Історії українського письменства з 1919 р.[1])

Приємно мені писати про неї й тому, що моя тітка Зарецька, надучителька з Мамаївців за Румунів, була з роду Ярошинських. Гарні згадки про неї стрічаємо в збірнику «Буковина, її минуле й сучасне» з 1956 р. Однак не подано там її світлини.[2])

Буковинська Україна, крім Ольги Кобилянської, зараховує до визначних і талановитих письменниць Соборної України кінця XIX-го та початку XX-го століття і Євгенію Ярошинську. Народилася вона 18 жовтня 1868 р. в селі Чункові, Кіцманецького повіту на Буковині, де її батько Іван Ярошинський був управителем народної школи. Як одна із 4-х дітей в родині Ярошинських, виростала вона в тому селі, де може найкраще збереглися українські народні пісні та побут. Освіту розпочала в німецькій школі австрійського типу в Чернівцях, де закінчила 6 кляс гімназії з відзначенням. Це мало великий вплив на її початкову письменницьку діяльність. Як людина сильної волі й сталого характеру, самоосвітою доповняє своє знання і вже на 14-му році життя починає писати маленькі оповідання німецькою мовою, які появлялися в німецьких журналах у Відні, де їх радо друкували. На ці її писання звернув увагу редактор «Руської Правди» москофільського напрямку, що виходила в Відні, Григорій Купчанко, який

заохотив її збирати на Буковині українські етнографічні матеріяли, зокрема буковинські народні пісні. Вона радо погодилася на це і вкоротці, зібравши біля 50 пісень, переслала їх Купчанкові до Відня, який післав їх до Петербурзького «Географічного Общества». Воно видрукувало їх у 1889 р. під назвою «Пісні буковинського руського народу з-над Дністра». За цю працю надгороджено Ярошинську срібною медалею.

До українства приходить вона підо впливом членів редакції часопису «Буковина», що виходив у Чернівцях від 1885 р. за редакцією О. Ю. Федьковича, а згодом відомого буковинського діяча Омеляна Поповича, який запросив її до співробітництва в цьому органі. Перше її оповідання українською мовою появилося в часописі «Буковина» за 1886 р. Було це оповідання «Борба і побіда»,[3]) немов автобіографічного змісту. Ото авторка, вихована на німецькій культурі, самостійною працею прийшла до перемоги українства, зачинаючи писати оповідання українською мовою. Був це доказ її сильної волі, непохитного характеру — не відступати від українства й суспільної праці. Як стипендистка Буковинського Краєвого Фонду в 1889 р. закінчила вона ткацьку школу в Фрайдентала на Шлезьку з повним успіхом і замилуванням до української народної ноші. Працюючи дальше над собою, вже 1892 р. здала учительський іспит та почала учителювати в селі Брідок на Буковині, де крім своєї педагогічної діяльности занималася громадською працею — закладанням читалень та збиранням українського фолкльору.

На її письменницький розвиток мали великий вплив Наталя Кобринська, з якою вона була особисто знайома та їздила навіть до неї до Праги 1891 р., як також Тарас Шевченко та Осип Юрій Федькович. Також мав великий вплив на неї Михайло Павлик, з яким вела вона часту переписку. Підо впливом і заохотою тих галичан, почала Евгенія Ярошинська дописувати до галицьких часописів «Зоря», «Діло», «Батьківщина» і інш. Після 3-х років учителювання в селі Брідок і успішної педагогічної практики, підвищила Ярошинська свої учительські кваліфікації та перейшла на вчительську посаду до більшого села — Раранче на Буковині, де перебувала п'ять років. Там вона, як і раніше, збирала український фолкльор, зокрема українські народні пісні та взори українських вишивок і писанок. Тоді стала вона писати розвідки про українські етнографічні матеріяли й містити їх в німецьких та чеських журналах. Її розвідку на тему українського фолкльору використали Е. Кольбенгаєр та о. О. Манастирський. Останній зокрема використав її рукописну збірку етнографічних матеріялів у своїй праці про Буковину, виданій німецькою мовою. Її діяльність охоплює теж і громадську працю — закладання читалень, бо її учительська діяльність була пов'язана з культурною роботою нашого села, яке вона любила й шанувала. Вона часто приїздила до центра українського життя Зе-

леної Буковини — Чернівець, де як педагог, займала видатне місце в учительському товаристві «Руська Школа». Також львівське «Руське Педагогічне Товариство» видало три її книжечки для українських дітей. Для шкільних підручників і діточих журналів, як «Дзвінок», буковинських календарів-альманахів писала вона казки, оповідання, нариси та байки для дітей, в той час дуже популярні. Своїми писаннями вона безперечно мала значний вплив на формування національного характеру тодішної української молоді. Серед її громадської діяльности заслуговує особливої уваги жіноче питання, тобто жіночий емансипаційний рух. Поруч Ольги Кобилянської належить уважати її за піонерку жіночого емансипаційного руху на Буковині.

В Україні жіноче емансипаційне питання ніколи не прибирало гострих форм суспільної боротьби, як це було в той час на заході. Жінка в східній Україні вважалася за дружину, чи товаришку у суспільному житті. Там ніхто не заперечував її рівноправности, чи самостійности серед громадянства. Інший був т. зв. кодекс громадської праці в Західній Україні, який в другій половині XIX ст. підо впливом Заходу, змагав до обмеження її лише до сімейних обов'язків жінки й матері. Жінкам там не давалось часто належної освіти, чи громадських занять. В 80-х роках виступила проти такого стану речей Наталя Кобринська і стала визначним представником емансипаційного жіночого руху. Той рух зводився до гасел: «Жий для ідеї, працюй кривавим трудом, віддай усе за рідний люд».[4]) До такого типу жінок треба зарахувати на Буковині (також) Євгенію Ярошинську. Вона, за словами Лідії Бурачинської, «зуміла перевести те в життя, про що тільки мріяли героїні Ольги Кобилянської».[5]) Український часопис «Свобода» в Джерсі Ситі, ЗДА, в своєму 21-му числі з р. 1894, помістив її заклик: «До руських жінок в Америці». «Наша доля» випуск 1-ий за 1893 р. помістив немов її програмовий допис про жіноче емансипаційне питання: «Чого нам боятись?» Та, найбільше відома Ярошинська як українська письменниця, дебютуючи в часописі «Буковина» в 1886 р., коли їй було лише 18 років. («Борба і побіда»). В «Буковині» видруковано найбільше її творів. В «Батьківщині» з 1889 р. чч. 1 та 6 видруковано її допис п. н. «Доля наших селянок коло Вікна на Буковині». Тема статті походить із тих часів, коли письменниця там учителювала й мала змогу приглянутися правдивій дійсності українського жіноцтва Буковини; вона бере їх в оборону. З тих самих часів учителювання залишила письменниця гарний опис мальовничих краєвидів північної Буковини, що своїми широкими ланами, вкритих золотистою пшеницею, часто нагадує лівобережну Україну біля Дніпра. Опис названий «Письмо від Вікна на Буковині» є підписаний її псевдонімом Наддністрянка, якого вона назагал мало вживала. Її діточі оповідання, друковані в діточому журналі «Дзвінок», були дуже популярні серед української дітвори. Вони

були навіть видані окремими збірками, як «Перша читанка для малих дівчат», «Друга читанка для малих дівчат» та «Повісти». Її писання друковано в часописах та журналах. З оповідань, друкованих по журналах треба назвати оповідання «Понад Дністром»,[6]) де описано буковинську гарну природу, оповідання «Золоте серце»,[7]) де представляє побут та звичаї нашого села. Тут батько-мати примушують молоду дівчину вийти заміж за багача. Вона відмовляється, бо жених є душогубом і мусить відповідати за вбивство; однак він сам звільняється від того поповненням самогубства. Оповідання «Рожі й терне» зображує зрадливу жінку Хорватську, яку о. Богдан, людина сильної волі, змушує вернутися до свого чоловіка. У львівському «Літературно-Науковому Віснику» видруковано ряд оповідань, серед яких слід згадати «Гість»,[8]) де вона описує родинне життя учительської сім'ї. До перлин її творчости треба зарахувати і «Вечірні думки».[9]) Всі ці оповідання віддзеркалюють її велику любов до українського народу та високий патріотизм, пов'язаний з моралізаторською наукою, що виходила з її професії. Її оповідання «Сон» та «Женячка на виплат» видруковано в «Зорі» за 1882 р., а за 1894 р. оповідання «Вечірною годиною». В «Літературно-Науковому Віснику», видруковано її перлину-мініятуру «Адресатка померла», травень 1902 р. стор. 179-181, етюд «В лісі» в числі за січень 1903 р. стр. 41-44, де змальовує стару Настю, що пішла в ліс збирати ріща, яку-то перелапує лісничий, та теж згадане оповідання «Гість» (1904). В «Батьківщині» ще за 1889 р. ч. 21 помістила вона вже згадане «Письмо від Вікна на Буковині». Дописуючи до галицьких видань, не поминала вона й часопису «Буковина», де започаткувала свою українську письменницьку діяльність, про що вже була згадка. В «Буковині» за 1897 р. чч. 124-5 появився нарис «Липа на межі». Там теж в ч. 181-3 є новеля «Її повість». В 1898 р. ч. 1-5 почала друкувати моралізаторську повість «В домі протопопа», як початок ранішої повісти п. з. «Перекінчики». В ній вона картає нашу інтеліґенцію за відступництво від своєї національности та народу.

На домагання одного посла знято її із шпальт «Буковина» під замітом «безсоромности» за її гостру критику нашої інтеліґенції, яка на її думку має завжди вірно служити свому народові, а не цуратися його й не переходити у ворожий національний табір. Щойно в 1903 р. видруковано повість «Перекінчики» у Львові в Видавничій Спілці, випуск 54. Позитивну рецензію на неї написав відомий літературознавець Денис Лукіянович.[10]) В «Буковині» за 1901 р. ч. 43 поміщено її оповідання «Конець» в чч. 81-9 «Рожі й терне» та в ч. 97 «На цвинтарі». В них видно вже певний письменницький поступ.

В цих оповіданнях зберігається багато слів, уживаних на Буковині й тим її твори стають цінними для буковинської культури. Особливу вагу мають вони для дослідників історії україн-

ського мовознавства. В 1906 р. у львівському Літературно-Науковому Віснику» видруковано її повість «Смерть за життя», де авторка представила образ життя хворої жінки. В «Літературно-Науковому Віснику» за січень 1907 р. видруковано її оповідання «Останнє пристановище», де представлено трагічний випадок утоплення одної молодої дівчини. Нарис взятий з життя.

Її літературну сильвентку уміло представив свого часу Денис Лукіянович в «Літературно-Науковому Віснику» за грудень 1904 р., де на стр. 209-й помістив її гарну світлину, єдину мабуть, що збереглися для нашої ґалерії українських письменниць.[11])

В цій короткій розвідці згадано майже всі твори Євгенії Ярошинської з їх характеристикою та належною оцінкою.

Та її талановита й плідна творчість несподівано урвалася 22 жовтня 1904 р. в Чернівцях в наслідок її смерти після невдалої операції.

Буковинська Україна справила письменниці величавий похорон та похоронила її на черновецькому цвинтарі Гореча, де згодом побудовано їй гарний пам'ятник. Померла вона в розквіті сил на 37-мому році життя, повна творчої сили й бадьорости. Через це українська література понесла велику втрату. Ще за румунської окупації українські студенти Черновецького Університету згуртовані в академічних товариствах «Запороже» та «Чорноморе» рік-річно пам'ятали про неї й Федьковича та Воробкевича, похованих на тому самому цвинтарі, де відспівували панахиди. Тепер вона майже забута й тими, що є на Рідних Землях та цілою Соборною Україною. Тільки Державне Видавництво Художної Літератури в Києві видало книжку її вибраних творів, упорядкованих А. П. Коржуповою, що називає Ярошинську першою письменницею на Буковині,[12]) однак з багатьома пропусками важних творів, зокрема її автобіографічного твору «Борба і побіда» з 1886 р.

Львівський «Літературно-Науковий Вісник» НТШ за листопад 1904 р.[13]) помістив скромний некролог про цю нашу письменницю, яка ще жде свого дослідника та повного видання її цінних оповідань.[14])

Др. Ол. Соломищук

[1]) Сергій Єфремов: "Історія українського письменства" 4-те видання. Київ-Ляйпціґ, Українська Накладня, 1919 р., т. II, стор. 210 та 176.

[2]) "Буковина, її минуле й сучасне", під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана та А. Жуковського. Париж, Вид. Зелена Буковина, 1956, стр. 61, 564, 622-624, 667, 803 та 830-833.

[3]) І. Франко: "Нарис історії українсько-руської літератури", Львів, 1910, стр. 357.

[4]) С. Єфремов: "Історія українського письменства", 1919, т. II, стр. 210-212.

[5]) "Буковина, її минуле й сучасне", Париж, 1956, стр. 832.

[6]) "Понад Дністром" поміщене в часописі "Буковина", ч. 60-78, 1895.

[7]) "Золоте серце" в "Зорі" за 1895.

[8]) "Гість" в Літ. Наук. Віснику НТШ у Львові, грудень 1904, Річник VII-й, т. 28. кн. 12, стр. 188-191.

[9]) "Вечірні думки" пом. в "Буковині" за 1898, ч. 66.

[10]) Д. Лукіянович, Літ. Наук. Вісник НТШ, Львів, квітень 1904. Р. VII, т. 26, кн. 4, стр. 27-37.

[11]) Денис Лукіянович: "Євгенія Ярошинська, Літературна сильветка". Львів, Літ. Наук. Вісник, НТШ, грудень, 1904. Р. VII, т. 28, кн. 12, стр. 208-213.

[12]) А. П. Коржупова: "Євгенія Ярошинська", вибрані твори, Київ, 1958, стр. 425 з ілюстр.

[13]) Євгенія Ярошинська, Некролог, Літ. Наук. Вісник, НТШ, Львів, листопад 1904, Р. VII, т. 28, кн. XI, стр. 137-138.

[14]) В. Верниволя (Сімович), Буковина, в 50-ліття заснування першого українського часопису на Буковині: "Життя і Знання", Львів 1935, рік VIII, ч.2.

На цьому місці складаю щиру подяку ВП. П. Анастазії й Йосипові Кочанам у Віндгамі, Н. Й., за їхній ласкавий дозвіл користати з їхньої цінної книгозбірні.

ОСНОВНІ ТЕМИ У ТВОРЧОСТІ М. ОРЕСТА

Написав д-р Яр Славутич,
професор університету Альберта

Творчість Михайла Ореста, зібрана в чотирьох книгах — «Луни літ» (1944), «Душа і доля» (1946), «Держава слова» (1952), «Гість і господа» (1952)*, — це чітко окреслений поетичний образ, що його ми змалювали б такими словами, взятими з творів самого поета:

«Чорні хвилі потужного зла заливають спустошені душі людей, отруєних злобою і ненавистю. По містах і селах нуртує лють загарбників і вибухає відчай поневолених. Мертве коло, несвітський жах, убійчий буревій! Але свічею бідною горить молитва для сяйва і віри. Самотній мандрівник, лицар Ґраля, залишає ганьбу і глум і виїжджає — ген до виднокола — в ясну, цілющу і бездумну путь. Перед ним послалася святкова даль, що кличе в безіменне і безкрає. Ласкаво бренить голос літа, йому відлунюють пречистих лук престольні аромати. Величавий ліс, гоїтель душі, нахиляє ріг незнищенної щедроти. І хмільно лунає слово поета. Віват, походи добра! Смерть мертва. І всесвіт — життя!»

Така ориґінальна поезія Михайла Ореста. Бита бурунами потали, безсмертно-живуща, вона плекає чисті помисли і з гнітучої туги народжує святкову радість. Луни скорбних літ накладають на душу й долю поета незносний тягар. Але М. Орест нездоланний. Слово — його наснага, власна господа й могутня держава. Не випадково одна з його книг називається «Держава слова».

Хоч яка багатогранна поетична творчість М. Ореста, зводиться вона, на наш погляд, до трьох основних тем, над якими й хочемо детальніше зупинитися.

Перша основна тема у творчості М. Ореста — б о р о т ь б а д о б р а з і з л о м. Тема вічна — як світ, але розв'язана ориґінально. Наш світ «є виталищем доброго й злого» (ДС, 87), — констатує поет, — «владарем світу є зло» (ДД, 58). Здавалося б, що наше майбутнє безнадійне, що наш обов'язок — коритися владарному злу, що наша доля — резиґнація. Проте поет рішуче виступає проти таких і подібних думок. Передусім, він виявляє «божественну могутність» «у людині» (ДС, 48), роблячи її відповідальною за допущення зла до влади:

Правду жахливу збагнім: не потоп, не комета зловісна —
Злочин людини несе нашій землі катаклізм (ДС, 48).

Отже, не хтось інший, а ми самі є «життя будівничі», «зі зла і добра ми будуєм» (ДС, 49). Усе залежить виключно від нас, як нам будувати наше життя. Одночасно не сміємо забувати, що для наших почуттів і дій є «міра етичного» (ДС, 87), яка існує споконвіку. Тому М. Орест звертається до людини:

Стій, роздивися: котру в руки цеглину береш? (М. Орест, ДС, 49).

Самозрозуміло, цеглину для будови добра заохочує брати поет.

Як бачимо, поезія М. Ореста має виняткову актуальність для нашої сучасности, бо так мало доброго серед нас і так багато злого. Поет стоїть перед нами як учитель усього людства; він виховує нас для добрих дій, для перемоги добра над потужним злом, володарем світу.

Безпосередньо з першої випливає друга основна тема у творчості М. Ореста — прославлення природи, «гоїтеля душі» (ДД, 22). «Поля і ліс — душі моєї дім» (ЛЛ, 35), «душі дерев близька душа моя» (ЛЛ, 44), — визначає поет своє ставлення до земної природи. Отже, не споглядальне милування красою природи, а безпосереднє духове споріднення з нею. Володимир Державин, один із найкращих інтерпретаторів творчости М. Ореста, з приводу цього зауважує:

"Не в злитті з природою, а в злитті з духом природи й надприроди полягає філософічне значення цього чистого — і чужого всякій релігійній догматиці — спірітуалізму ("Лицар ідеалу", "Сучасна Україна", ч. 25, 23 грудня 1951).

Взаємнення з природою яскраво висловлене М. Орестом у багатьох поезіях. Образ озера для нього ідеал гармонії в житті:

Я озеро благосне снитиму
І в ньому довіку любитиму
  Подобу омріяних днів (ЛЛ, 34).

Літо — поетова улюблена пора року. Коли «цвітуть на межах дрік і материнка», тоді для нього відкривається «радісна... нова сторінка в Євангелії літа золотім» (ЛЛ, 35). Та найулюбленішим об'єктом природи для поета є ліс, «гоїтель душі». Лісові присвячено багато поезій у кожній збірці, а в «Державі слова» є навіть розділ «Дар деревам», у якому поет проповідує «дерев апостольство» (ДС, 55). Для прославлення «дерев святих» він прагне знайти «найурочистіші і найсвітліші» (ДС, 56) слова. Дуби для нього — «величність і краса», «праотці», що виконують «лагідні обряди» (ДС, 59). Каштани — «речей неявлених... посли» (ДС, 62), «людини горня суть» (ДС, 63). Найбільшого вшанування дістає липа, «дерево чистих вишин», яке поет нагороджує такими метафорами: «кротости пильна учителька», «жона між древ найлюбіша», «ароматів шатро», «вістунка небес» (ДС, 58).

Утікаючи від «згубного й підступного світу», від «душевбивця», до лісу, «гоїтеля душі», М. Орест так зливається з духом природи, що уявляє власну метаморфозу:

. . . довершиться несказанне чудо:
Я стану листям, міцно окує
Кора, як панцер, голову і груди
І в дубі серце скриється моє.
Ніколи більше в образі людини
Не буду я: почнеться інший круг
Мого життя; нові чуття і чини
Навіки просвітлять мій скорбний дух (ДД, 67).

Чому такий своєрідний пантеїзм? Відповідь знаходимо в поемі «Відхід лісів». У цьому незвичайно пластичному творі поет пригадує в'язницю і знущання над ним «катів понурих». Поет признається, що під час допиту

Вся, вся душа моя кричала проти
Того, що я людина...
...в катах понурих,
В мучителях своїх істот подібних
До себе бачити я мусів, з ними
Звання людини я ділити мав!
Ганьба убійча, люта! (ДС, 46).

Отже, ганьба бути людиною, над якою тяжить «частка вин найтяжчих, що спричинили сколих світотвору» (ДС, 45). А щоб змити ганьбу, треба йти в науку до дерев, до природи — втілення краси, добра й вічної істини. Хто полюбить красу природи, хто зіллється з її духом, той позбавиться зла і недобрих дій. За Орестом, природа — великий виховний чинник.

Національне і світове — третя тема, якій М. Орест присвячує багато уваги. Поштовхом до цього, можна думати, стала дискусія на конференціях Мистецького Українського Руху (МУР) у 1946—1947 рр., коли в таборах переміщених осіб у Німеччині опинилося багато письменників і науковців.

Просторий цикл Ars poetica в «Державі слова» — це добре продуманий правильник стилістичних законів поетичної мови. Слову, першоелементові літературного твору, надається величезного значення:

Смію поетам пораду, довічно нову, нагадати:
Люблять слова, щоб про них думали пильно співці;
Вжитися в слово належить, промкнутися в нього, збрататись
Тепло — і стане воно знаком твоєї душі (ДС, 83).

Оскільки «слів є відмінна природа», поет повинен знайти «лад у многоті», природну відповідність:

Хвален мистець, що не губиться в тій многоті різноцінній,
Слів спізнавати єство — майстра повинність тверда (там же).

Іншими словами кажучи: «Різного породу слів не смієш мішати у вірші, чуйний поете!» (ДС, 84). Отже, Орест пропаґує систему дотриманого стилю й добірної лексики — так, як це робили київські неоклясики, безпосередні попередники поета. Він виступає проти манірности й неприродности, проти минальних мод. Коли неоромантик Євген Маланюк ще в двадцятих роках здеклярував:

... не поет, хто лиш невпинно
Дзюркоче про добро і зло.
Поет — мотор! Поет — турбіна! ("Вибрані поезії", 1943, стор. 19),

Орест виступив проти цього, зауваживши:

Є непохвально про зло і добро — величини потужні —
Мову вести віршову лепетом кволим струмка (ДС, 87).

Адже «машина є винахід розуму: як же дух запліднити співців може, бездушна, вона?» (ДС, 88). Висновок поета:

Гиньте, кумири!
Захватів царство знайти має в духовім поет (ДС, 88).

Мистець мусить дбати про «високий артизм» і «значливість ідеї» (ДС, 89). Мудрість і майстерність — кредо справжнього мистця. Вони можуть бути свої, національні, але можуть прийти з іншого, ненашого краю:

... майстерність і мудрість ненашого краю
Гідні того, щоб їх учнями стали мистці.
Людство єдине — говорить нам голос найвищої правди;
Ти є людина — і все, що сотворили в віках
Нації всі і племена, чужим хай не буде для тебе (там же).

Поет закликає не слухати тих, хто замикається в своїй шкаралупі, хто вариться у власному соку, себто зв'язаний «забобонами темних, приземних теорій» (там же). Він дає прямий дороговказ мистцеві:

Сміло вступай у віки, сміло в народи ввіходь
I з найдобірніших лоз многоґронний, вібруючий соком
В радості духу твого пильно збери урожай.
Гріх чужолюбства? Облуда! Бо раз в несвоїм ти шляхетне,
Гарне і гідне відчув, знай — і в тобі воно є (ДС, 89).

I далі:

Дві величини вирішують вибір в ненашому: мудрість
В світоглядовім кругу, смак — в естетичних речах (ДС, 90).

З вище сказаного бачимо, що М. Орест стоїть за універсальність українського письменства, його багатогранність. Українська культура — частина набутків усього світу; все найкраще у світовій культурі, створене нашими й ненашими мистцями, повинне бути нам близьке:

Національне — це значить: велике, духово достойне,
Вічне, значне... (там же).

Треба до цього додати, що час для М. Ореста не має вирішального значення:

...що пишеш ти в першім столітті чи то у двадцятім,
В суті і з себе само важить найменше... (ДС, 91).

Головне — мати «артизм і значливість» (там же), творити «осіяння добром» (ДС, 93), самозрозуміло, за допомогою «радісної магії слів» (ДС, 94).

Поетичне мистецтво М. Ореста, справді, виняткове в нашій сучасній літературі. Виріс поет із школи київських неоклясиків, але який же він відмінний від своїх учителів, наскільки він вищий від них! Спільність мистецьких настанов в обдарованих поетів вилонює з себе неповторну відмінність. Один перевірює себе на осягах іншого, йому адекватного. Спільні, але й відмінні між собою неоклясики. Спільний з ними, але й відмінний від них М. Орест. Промкнімося в рядки:

Зерно у бурунах потали,
Я знав ганьбу і глум, і гніт,
І бурі лютости топтали
Шолом ума і серця щит.
Та віра, чудом розбуяла,
Мене вела у тьмі шукань —
І раптом очі осіяла
Повита в непорочну рань
Долина ждана і жадана,
Святна і радісно п'янка —
І знаю: дивний дар дістане
Моя натомлена рука (ДД, 9).

Це — не Рильський, не Зеров, не Филипович і не Ольжич, не Клен. Це — Орест у всій повноті свого високомистецького вислову, оригінальний і неповторний Орест, хоч він має багато спільного з вищеназваними.

Гармонійний звукопис, філіґранність кожного слова, поміркована пишномовність — великою мірою притаманні М. Орестові, чи не єдиному тепер авторитетові у найтонших нюансах української поетичної мови. Поетова лексика може служити вдячним матеріялом для широких досліджень односте нашої мови щонайменше протягом останньої тисячі років. Із плевелів сло-

весного вороху правіків вилущує поет снаговиті зерна, дбайливо засіває їх на сучасний ґрунт української мови, — і вони проростаючи цвітуть і розливають оту «блаженну прянь», без якої не може бути справжньої поезії.

Ми зупинилися тільки на трьох основних темах у багатогранній творчості М. Ореста, що включає в себе, до речі, й велику перекладацьку працю. Шість книг перекладів видав друком поет: С. Ґеорґе, «Вибрані поезії» (1952), Р. М. Рільке, Г. фон Гофмансталь, М. Давтендай, «Вибір поезій» (1953), «Антологія німецької поезії» (1954), «Антологія французької поезії» (1954), Ш. Леконт де Ліль, «Поезії» (1956), «Море і мушля», антологія европейської поезії (1959). Крім того, за його редакцією вийшли з друку на еміґрації три книги Миколи Зерова.

Яр Славутич

*) Далі назви цих книг подаємо у скороченні: ЛЛ, ДД, ДС, ГГ.

P. S. Цю статтю написано до 60-річчя Михайла Ореста в 1961-му р. Прочитано на сесії НТШ у Торонті того ж року. Я. С.

До цього примикає інша наша стаття, а саме "Історіософічні мотиви у творчості М. Ореста", надрукована в журналі "Український самостійник", 1961, ч. 52 (грудень), стор. 9—12. Крім того, автор має ще недруковану англомовну докторську дисертацію, The Poetry of M. Orest and Its Background (1955), що зберігається в бібліотеці Пеннсильванського університету в Філядельфії. Я. С.

ВУЛИЧНО-ТЮРЕМНІ АРҐОТИЗМИ У ФРАНКОВІЙ ПРОЗІ

Написав д-р Олекса Горбач
Професор Українського Вільного Університету

Франко належить до перших наших прозаїків, що, відтворюючи лексичними засобами льокальний кольорит вуличного й тюремного середовища, вводили в мову своїх персонажів арґотичну лексику львівських та дрогобицьких вуличників, злодіїв і тюремників. Подібно згодом лівобережні злодійські арґотизми впроваджував у тюремно-тематичних оповіданнях А. Тесленко («В тюрмі», «У пазурях у людини»), південно-українські тюремні й босяцькі В. Винниченко («Темна сила», «Записна книжка», «Момент», «Таємність», «Талісман», «Хто ворог?», «Босяк», «Терень»), одеські вуличні І. Микитенко («Вуркагани», «Ранок»), київські вуличні Г. Брасюк («Безпутні»), харківські тюремні І. Багряний («Сад Гетсиманський»), донбаські В. Собко («Суворий друг»). Семінарсько-бурсацькі арґотизми вводила в нас широко інтермедія 17-18 вв. враз із Великодньою та Різдвяною віршею, згодом «Енеїда» І. Котляревського та врешті «Люборацькі» А. Свидницького.

З тюремним та злодійсько-вуличним арґо Франко познайомився під час перебування трьома наворотами в тюрмі: 9-місячного серед злодіїв у карній тюрмі у Львові 1877 р., у слідчій 1880 р. в Коломиї з наступним конвоєм у Станиславів, Стрий, Дрогобич (мотив, використаний в оповіданні «На дні»)' та в 10-тижневому слідчому ув'язненні 1889 р. у Львові (воно причинилося до складення «Тюремних сонетів» та низки творів з життя жидівського пролетаріяту, в тому й оповідання «До світла»).[1]

Число арґотизмів у Франковій прозі переходить 110 виразів, та всі вони виступають лиш у тюремно-тематичних оповіданнях: 1) «На дні», 1880, з описом міської тюрми в Дрогобичі (Твори, т. І, с. 270-317), 2) «Хлопська комісія, розповідь злодія», 1881 (Твори, т. II, с. 15-26), 3) «Панталаха», 1888 (Твори, т. II, с. 238-87), 4) «До світла, оповідання арештанта», 1889 (Твори, т. II, ст. 338-55), 5) «Івась Новітний, повість з тюремного життя», перша редакція розділу «Цувакси» з повісти «Лель і Попель», з кінця 1870-их рр. (Твори, т. IV, с. 476-96), 6) повість «Лель і Полель», 1887 (Твори, т. VI, ст. 140-322) — написана по-польськи, однак багаті арґотизмами її розділи «Яндруси» й «Цувакси» були перекладені ще самим автором і надруковані в збірці «На лоні природи» 1905.; ті ж розділи були друковані по-польськи в газеті "Kurier Lwowski" 1889, nr. 205, 207, 209: і. "Jeden dzień z życia uliczników lwowskich" (згодом і в збірці "Obrazki galicyjskie"), 2. "Bohater mimowoli" в календарі

"Lwowianin" на 1890 р., с. 37-45, 3. "Cuwaks" в тижневому додатку до щоденника "Kurier Lwowski" п. н. "Tydzień" 1894 р., чч. 2-5 Український переклад (М. Возняка, цілої повісти надруковано в 30-ому томі «Творів» І. Франка харківського видавництва «Рух» 1929 р., а в справленій формі в 6-ому томі 20-томника.[2]

Більшість приведених Франком арґотизмів вживалася у Львові в тюремному та вуличному арґо ще в 1930-их рр.; заник же інших його арґотичних виразів тлумачиться обставиною, що через свою емоційну експресивність арґотизми загалом скоро «стираються», втрачають первісну виразність і отже на їх місце утворюються нові.

Вулично-тюремне львівське арґо засвідчене в записах з 19-20 вв. доволі широко; записи проводилися кримінально-поліційними працівниками, що подавали арґотичні лексеми лиш у польському озвученні. Як свідчать однак і дані з нашої літератури і наші власні спостереження з 1930-их рр., більшість арґотичних лексем могла виступати й на українсько-мовній фонетично-граматичній канві. Подібна справа і з арґотизмами східньо-українських міст, де вони можуть вплітатися на українсько- й на російсько-мовну канву, — тоді як такі ж тамошні поліційні записи подають при них лиш російсько-мовне озвучення.[3] Записувати львівське вулично-злодійське арґо почав перенесений 1855 р. до Львова, краків'янин родом, поліційно-судовий урядник Karol Estreicher, доповнюючи львівськими виразами свою краківську збірку злодійських виразів. Свої словнички львівських арґотизмів передали йому тут: редактор г. «Gazeta Lwowska» Mateusz Sartyni (ок. 50 виразів) та тюремний лікар д-р Rohrer. Цілу збірку (ок. 200 виразів) надрукував йому М. Сартині п.н. "Gwara złoczyńców" у г. "Rozmaitości Lwowskie", 1859, nr. 12-14, передруковану незабаром для поліційного вжитку в Станиславові. Доповнену кол. політв'язнем Владиславом Чаплінським, цю збірку передрукував J. Sikorski в г. «Gazeta Polska», 1862, с. 232-33, в висліді чого почато публікувати подібні словнички арґотизмів з міст Польщі а теж з Поділля і Волині (пор. "Szwargot zloczyncow, Z powodu artykulu K. Estereichera "Gwara zloczyncow", "Gazeta Polska", 1867, - ок. 50 волинських і 30 подільсько-басарабських арґотизмів включив звідти згодом К. Естрайхер у свій словничок). Доповнивши новими виразами (знайдеться тут десяток арґотизмів львівських проституток), передрукував *К. Естрайхер* всю збірку ще раз п. н. "Szwargot więzienny" Kraków 1903 (rec. H. U ł a s z y n, "Rocznik Slawistyczny", t. I, 202-11, Kraków 1908), відмічуючи вирази з 1859 р. та арґотизми, перейняті з друкованих словничків А. Курки (ок. 235 з 1896 й ок. 30 з 1899 р.) та Ю. Яворського (ок. 100 з 1901 р.) Він передрукував тут і десяток прошацьких арґотизмів з Сяніччини (до речі, близьких до подільського лірницького арґо) з нарису A. M ę c i ń s k i: "O żebractwie", Lwów, 1893.

Львівський поліційний урядник Antoni K u r k a видав у Львові тричі словник злодійських арґотизмів п. н. «Słownik mowy złodziejskiej» 1896 (254 польських арґотизмів — понад 50 їх цитує

звідти Я. Рудницький у праці про знесінську говірку Львова 1943 р.), 1899 (297 польських і 83 жидівські; 282 польські звідти цитує A. Landau: "Zur polnischen Gaunersprache", Jagić-Archiv, Bd. 24, 137-50, 1902) і 1907 (ок. 590 польських і 205 жидівських враз із схематичними польсько-жидівськими фразами; рец. H. Ułaszyn, "Rocznik Slawistyczny, t. I, 202-11, 1908).

Понад 100 львівських арґотизмів, використаних Е. Естрайхером, надрукував Julian Jaworski в статті "Kumać po lembersku, Przyczynek do słownika gwary lwowskiej», ж. "Lud", t. 6, 276-81, Lwów 1901 (як окрема відбитка, 1902), звідки понад 30 арґотизмів цитує й Я. Рудницький у згадуваній праці.

Крім передруку з Естрайхера й Курки, чимало нового польськомовного матеріялу з тюрем Галичини (а теж Волині й Холмщини) приводять польські поліційні працівники W. Ludwikowski i H. Walczak: "Żargon mowy przestępców, Blatna muzyka, Ogólny zbiór słów gwary złodziejskiej", Warszawa 1922; зустрічаємо тут 305 арґотизмів зо Львова, 380 зо Станиславова (переважно тотожні із збіркою Курки для Львова!), 121 зо Стрия, 55 з Коломиї, 30 з Володимира Волинського й 142 з Холма (вони близькі зокрема люблинському арґо).

Для порівняння: наша власна збірка львівських, тернопільських, станиславівських і дрогобицьких тюремно-вуличних арґотизмів кінця 1930-их і початку 1940-их рр. охоплює ок. 900 виразів.

Після Франка львівські арґотизми зустрічаються ще в спогадах та оповіданнях з життя львівської тюрми й вулиці, як от в оповіданні з Бриґідок Павла *Марійчина* «Ліва кампа», ЛНВ, 1929, с. 846-50 (ок. 25), у збірці оповідань Богдана *Нижанківського* «Вулиця», Львів 1936 (ок. 60 — у нарисах «Брати», «Мірко Кінах», «Раб Божий») та в оп. «Суперники» (ж. «Дорога», Львів 1942, ок. 20). Ок. 70 тюремних арґотизмів 1940-41 рр. приводить Іван *Шкварко* в спогадах «Проклинаю! З щоденника українського політичного в'язня», Львів 1943[1], Мюнхен 1953[2]. Ок. 300 (окремо не відмічених) вуличних арґотизмів подає Я. Рудницький у словнику до "Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja)", Berlin-Leipzig 1943, с. 121-39 (там і посилання на словнички Яворського й Курки, при чому невірно перекладено на німецьке Курчину арґотичну назву для бойка: najman «bojko» як najman «der Fürchtende, furchtsamer Mensch», с. 132). Під десяток арґотизмів приводить Юрій *Тис-Крохмалюк* у нарисі «Діти львівської вулиці» («Овид», ч. 2, с. 8-10, Буенос Айрес 1950). Врешті про львівські вуличні арґотизми йдеться в повістях про Дивізію «Галичина» Олега *Лисяка* «За стрілецький звичай» (Мюнхен 1953 — ок. 200 виразів) та Євстахія *Загачевського* «Львівська братія» (Торонто 1962 — ок. 100 виразів), подібно як у гуморесках «Місько *Макольондра* має балак» («Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА», ч. 105, 108, — Мюнхен 1962, ч. 109, 110, 112 — 1963, ч. 114 — 1964) та Сясю *Цюлька*: «Юбіль-

юшовий злаз» (там таки, ч. 112/1963) — з тим, що в них виступає вже й примішка англо-канадійських сленґізмів.

Варто відмітити, що І. Франко був знайомий з підкарпатськими ремісничими арґотизмами, бо в примітці до статті К. *Викторина*-Студинського в ж. «Зоря» (т. VII, ч. 13-14 за 8. VII. 1886, с. 239) про західньо-подільське лірницьке арґо «Дідівська (жебрацька) мова» подає, що підгірські дротарі («горшкодраї») мали своє окреме арґо, хоч, на жаль, прикладів не називає.

Арґотизмів Франко вживає як мовно-реалістичного прийому, щоб передати мову відповідних персонажів: злодія з розповіді в «Хлопській комісії», арештанта з «До світла», вуличників і в'язнів з «Леля і Полеля» чи «Івася Новітного». Зовсім так само відповідними бойківськими та гуцульськими діялектизмами забарвлював Франко мову своїх дотичних персонажів деінде.

Арґотичну лексику Франко на загал впроваджує в міру: вона не утруднює розуміння тексту більше, ніж хоча б діялектизми, і читач додумається значення таких виразів з контексту, як напр. при *штемп* «приловлення ключником; лихо»:

> ...Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і рруштованнє знимав, бо сидіти при вікні арештантантам остро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати ш т е м п у, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав. Та, на лихо, ш т е м п випав з іншого боку... («До світла», Твори, т. II, с. 353)

або при *шлюсувати* «замикати камеру після вечірньої провірки»:

> ...— се ключник ходив «ш л ю с у в а т и», т. є., порахувавши арештантів у кожній казні, замикати двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну). («Івась Новітний», Твори, т. IV, с. 492).

Насичення арґотизмами не однакове в усіх згадуваних оповіданнях Франка: у «На дні» їх порівняно мало, бо йдеться там про дрогобицьку міську тюрму, де переважають принагідні сільські бідарі й бориславські заробітчани; у бойківську говірку персонажів лиш вийнятково попадає один-другий арґотизм. Інакше воно в відповідних розділах повісти «Лель і Полель»: розмова львівських вуличників пересипувана тут арґотизмами. І в польсько-мовному оригіналі і в українському перекладі дотичних розділів Франко подав у відсилачах переклад арґотичних виразів і фраз. Польську фонетику львівських арґотизмів Франко в перекладі українщив на лад мовних кальок так само, як це їх переважно українщили львівські українці, вплітаючи їх на канву своєї української мови. Вистане тут порівняти фотознімок І-ої сторінки польсько-мовного автографу (Твори, т. II, після стор. 144) з українським текстом на с. 140, там таки:

a tu już prędko drugiego bić będą — а оце вже швидко другого битимуть («битиме друга година)

sponiewierać im front — споневіряти їм фронт («набити по лиці»)

zakobzać ich popod szczeble — закобзати їх попід щеблі («набити їх попід ребра»)

zajechać im między lipki, żeby im aż wojtek zakapował — заїхати їм між липки, щоб їм аж войтко закапував («вдарити між очі, щоб їм аж місяць засвітив»)

namuchrać — намухрати («накрасти, нарвати»).

Український текст дотичних місць цитуємо за перекладом, поданим у 20-томнику, бо Фраків переклад розділу «Яндруси» нам не доступний. Українщення Франком львівських польських арґотизмів помітне зокрема при виразі *жолоб* «селянин», що зрештою сьогодні знаний у Львові, Києві й Одесі (у значенні «несимпатична людина»!) лиш у польській формі *жлоб(ак), жлоба кавалок* (з поль. арґот. złób, złobak «те саме», первісно «жолібь, ясла»).

Такі цілі арґотичні фрази трапляються лиш в устах злодіїв і тюремників, напр.

> «Е, що то ви, молоді я н д р у с и, говорите!.. По місті тротуарами ходять та х о д а к и з д о л и н в и с м и к у ю т ь — велика штука! А зловлять х а т р а к и, то також що? Заведуть на д і д і в н ю, к о б з н у т ь там чи й не к о б з н у т ь, та й по всій історії...» («Хлопська комісія», Твори, т. II, с. 15).

Такі фрази Франко тлумачив перед друком доданими під текстом примітками. У недокінченому нарисі «Івась Новітний» такі фрази залишилися ще без тлумачення, напр.

> — Ц у в а к с, ц у в а к с, коминар на ц у в а к с п р и к н а в, — говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули прочі арештанти. (себто: — Новак, новак, сажотрус як в'язень-новак прийшов...) (Твори, т. IV, с. 483).

При друкуванні Франко був би цю фразу, ймовірно, переклав у відсилачі загальномовними виразами.

Вжиті Франком арґотизми стосуються за речовими ділянками:

I. ТІЛА, ЙОГО ФУНКЦІЙ, ЇЖІ, ОДЯГУ, КУРИВА, ПИТТЯ:

фронт «обличчя» IV, 140 (дослівно «чолова стіна дому»)
ворота «рот» I, 287
липки «очі» VI, 140 (від *(г) липати* «позирати»)
гамалик «потилиця» VI, 142 (вираз, знаний і Кулішеві в тому ж значенні, асоційований з укр. *гамати* й *ликати*, хоч первісно, мабуть, пов'язаний з осман. hamal «носій тягарів»)
щеблі «ребра» VI, 140
кимати «спати, лежати» VI, 144 (з новогрець. kimume, kimóme «сплю»)
клювати носом «дрімати» II, 24
лізти «йти» VI, 140

при-кнати «прийти» IV, 483 (почерез нім. арґ. knasten «волочитися» з геб. pânâh «обернутися, відійти геть»).

за-шіврати «промовити» VI, 144 (з новогр. ksêro, iksêfro «знаю, вмію»)

шпанувати «дивитися» VI, 144, 149 (нім. арґ. spannen «бачити»)

дзвонити лярум зубами «цокотіти зубами» IV, 477 (*лярум* «алярм»)

тлити «їсти» I, 290 Дрог.

звантажити «з'їсти» I, 240 Дрог. (мабуть, «улітературнене» Франком *зладувати*, порівняй львів. сленґове *пакувати, ладувати* «їсти», бо лексема *вантажити* в галицьких говірках не знана)

троєння «їжа, наїдки» VI, 148 (з новогр. trógho «їм»)

дубова каша «логаза» IV, 482, *дубова зупа* «юшка з логазою» VI, 162

картохи «картопля» II, 16

хіхлянка «задниця» IV, 489 (від арґот. *хіхляти*, з циган. chliav «cacare, caco»)

кенді «калоші» VI, 169 (вираз, знаний уже Котляревському як *кинді, кенді* «повстянки; великі чоботи», прийшов, мабуть, почерез рос. *keньги* «зимові черевики з кожуха або повсти», з фін. kenkä «черевик»)

скрутлик «цигарка» I, 288 Дрог. (спершу лиш саморобна, скручувана)

закропитися «попити горілки» II, 282

під доброю датою «на підпитку» VI, 141 (спершу, мабуть, лиш «з блаженною, веселою міною»).

II. ВДАЧІ ЛЮДЕЙ, ПРОФЕСІЙНИХ І ІНШИХ ЇХ ГРУП:

старі «батьки» VI, 150

бахурі VI, 149, *бахурня* VI, 141 «діти» (з гебр. bahur «юнак», їдіш bxor «первородний син»)

курдупель «малий (ростом)» VI, 194 (з поль. kurdupel «те саме», первісно «куцозадий, куцохвостий»)

клявий «добрий» VI, 149, *кляво* «добре» VI, 144 (мабуть, з новогр. kala «добре»)

лобур VI, 199, *бестіон* VI, 149 (від *бестія* «поганець» з лат. bestia «тварина»), *шанталавець* VI, 149 (з угор. santa, csonkult, csonka «окалічений», а що з італ. cionco «те саме»; можливе й посередництво почерез рум. šontórόg «окалічений») «лобуз»

відміна «поганець» VI, 144 (первісно «заміняна відьмою в породільниці дитина» згідно з народними повір'ями)

легкевич «панич» II, 15 (первісно «легкун»)

рюмса «плаксій» VI, 178 (мабуть, «улітературнений» вираз замість галицького *плакса, ґімза*)

козак «молодець» VI, 148 (вираз, уживаний в польському арґо як kozak та в жидівському як kojzak «герой, відважник»)

затинатися «завзятися» VI, 193 (первісно лиш про знаряддя, що відмовляють послуху — ніби сокира чи ніж, увігнані в дерево)

ґуздратися «вовтузитися» VI, 144 (з поль. guzdrać się «те саме»)

лельом-полельом «звільна, помалу» VI, 140 (з поль. lelum-polelum, leli-poleli «похитуючися на ногах (як немовлята чи п'яні)», споріднене з *леліяти, люляти*)

жолоб «селянин» VI, 144 (зукраїнщене з поль. арґот. zlob «те саме; несимпатична людина», первісно «жоліб, корито, ясла»)

парх «жид» IV, 492 (з поль. арґот. parch «жид», первісно «короста, шолуди»)

ганделес «дрібний перепродувач проношеного одягу» VI, 152 (від вигуку їдіш handele! hendele! з нім. Handel «торгівля», яким ці міняйли скликали по кам'яницях зацікавлених продавців і покупців)

фаєрант «кінець праці» VI, 151 (з нім. Feierabend «те саме», первісно «навечір'я свята»).

III. ЗЛОДІЙСЬКИЙ СВІТ І ОБСТАВИНИ КРАДІЖУ:

інтерес «злодійська справа, крадіж» II, 16

кумпан «злодій» II, 16 (почерез нім. Kumpan «товариш» з середньо-лат. com-panio «співхлібник, співїдець»)

бухацький «злодійський» II, 15, VI, 144 (від звуконаподібного від вигукового *бухнути* «важко впасти, вдарити», льв. арґот. «вкрасти»)

яндрус «вуличник, злодійчук» (з нім. арґот. Joner, Jauner, Gauner «обманець при грі (в карти» до гебр. jânâh «обманювати»)

кешеньковий майстер «кешеневий злодій» I, 281 Дрог.

коморовий «вломник» II, 16

шарити II, 15, *висмикувати* II, 15 «красти»

опорядити II, 16 (поль oporządzić), *обчистити* II, 25 «обікрасти»

намухрати «накрасти» VI, 140 (мабуть, контамінація з *обмухляти* «обманути», що з нім. арґот. mogeln «шахрувати», moheln «обрізувати (кінчики карт як помітку)», гебр. mâhal «обрізувати», та з нім. арґот. Machwire handeln «бути кешеневим злодієм», їдіш makriw sein «наближуватися, тиснутися до своєї жертви»)

долина «кешеня» II, 15 (з поль. арґот. dolina «те саме»)

ходак «портмоне» II, 15 (дослівно «старий черевик»)

майхер (з новогр. to maxéri «ніж, кинжал») VI, 148, *ґнип* (дослівно «шевський ніж», поль. gnyp з середньодолішньонім. knip «те саме») «ніж»

фалатнути «різонути» VI, 146 (звуконаподібне з розширювальним складом *«ла»*, секундарно наближене до угор. falat «кусень»)

закрутити харамана «обманути» VI, 146 (мабуть, з румун. haraiman «шум, галас»)

бути блят «не зрадити» II, 354 (з нім. арґот. platt «свій, надійний, злодійський», що може з їдіш polit «втіклий (себто з тюрми»)

войтко «місяць» VI, 140 (з поль арґ. wojtek «те саме» від іме-

ни Wojtek, Wojciech «Войтіх, Адальберт»)

за-капувати «засвітити» VI, 140 (до львів. арґот. *капувати* «зраджувати, доносити», що з нім. арґот. kappen «зраджувати; ловити»)

котярва «кіт» VI, 142 (порівняй львів. арґот. *кацараба* «те саме»).

IV. ПОЛІЦІЙНО-ТЮРЕМНОГО ПОБУТУ:

бермица «австрійський вояк» II, 160 (з поль. bermyca, нім. Bärenmütze «велика хутряна військова шапка» дослівно «ведмежа шапка»)

хатрак II, 15 (з чесь. арґот. chybrak, kibrak «поліційний аґент, що в дальшому з нім. арґот. Kiberer, Kiwerer «детектив»), *дід* II, 355, VI, 162 (поль. арґот. dziad «те саме», дослівно «прошак») «поліцай»; *дідівня* «поліційна вартівня» II, 15 (поль. арґ. dziadownia «те саме»)

фурдиґарня «поліційна тюрма» VI, 162 (з франц. corps de garde «вартівня, варта»)

кармеліти «тюрма у Львові» VI, 147 (за колишнім манастирем кармелітів, де приміщувалася)

під круком «карний суд у Львові» VI, 169 (мабуть, за австрійським гербом — чорним двоголовим орлом, над входовими дверми)

стражниця «міська тюрма в Дрогобичі» I, 270 (з поль. strażnica «пожарно-сторожова вежа в місті», до чесь. stráž «сторожіння»)

клітка «переходова камера під сходами карного суду» IV, 476, VI, 169

казня II, 238, VI, 162 (з поль. kaźń, kaźnia «важка кара, мука; ув'язнення»), цюпа I, 284 Дрог. (з поль. ciupa «вузька, темна кімнатка; нора; тюрма») «камера»; *казенка* «карцер» II, 241

бурґер «співв'язень» I, 281 Дрог. (від. нім. Burg «замок, твердиня», порівняй нім. арґот. Burgerl «карна тюрма»)

капустрак «подушечка в'язня» IV, 488 (з нім.-австр. Korfpolster «заголовок, подушечка», уподібнене до покут.-гуц. *капейстра,* румун. căpăstru «недоуздок»)

катерина I, 273 Дрог. (пор. буковин. катеринка «біганка»), *зоська* VI, 176 «камерна посудина для фізіологічних потреб»

лабаторня «верстат (у тюрмі)» II, 241 (мабуть, перекручене *ляборaторія*)

прекинчик «ренеґат, зрадник» VI, 212 (від *перекинутися* «перемінитися»)

капусь «донощик» VI, 186 (пор. львів. арґот. *капувати* «зраджувати, доносити» з нім. арґот. kappen «зраджувати»)

штемп «зрадливий слід, знак» II, 26, «неприємність» II, 253 (їдіш hubn a štimp «зблямуватися, нім. Stümper «нездара, невмілець

хлопська комісія «самосудове побиття зловленого злодія селянами» II, 15

кобзнути II, 15 (з нім. арґот. kobsen, kiebesen «відрубувати голову», Kobis, Kiebes «голова», дослівно «головка капусти»), *заїхати* VI, 140, *утелющити* VI, 145 (від перекрученого *періщити, прати* «бити») «вдарити»

валити VI, 157, *сипати* VI, 145 «бити»

закобзати VI, 140, *споневіряти* VI, 140 (поль. sponiewierzać) *вигарбувати шкіру* VI, 147 «набити»

бухняк «штовханець» VI, 141 (від звуконаподібного *бухнути* «впасти; вдарити»)

капурес «смерть» IV, 491 (їдіш kapores šlagen «принести в жертву півня в навечір'я дня примирення», гебр. kippuris «відпокутування»)

діставати носа «вислухувати догани» IV, 485 (порівняй розмовне *дістати по носі* «те саме» з якогось *дістати пштичок в ніс*)

креперувати «бідити» IV, 486 (з нім. krepieren «здихати», італ. crepare до лат. crepare «тріснути, луснути»)

досолити «докучити» IV, 487

капітуляція «присуд» II, 239 (дослівно «надтермінове зобов'язання вислуженого вояка чи підстаршини до дальшого строку військової служби» з нім.-австр. Kapitulation «те саме»)

цюпас, шупас I, 270, 276, 275 «відставлення з жандармським конвоєм до місця народження» (з нім.-австр. розмовного Schubpass «те саме»)

затащити «посадити в тюрму» I, 278 Дрог. (дослівно «занести»)

ґазда «староста камери» I, 282 Дрог. (дослівно «господар», з угор. gazda «те саме»)

цувакс «новак у тюрмі, новий в'язень» II, 247, IV, 483, VI, 171 (з нім. арґот. Zuwachs «новоприбулець» дослівно «приріст»)

фраєр зелений «новак» II, 341 (порівн. львів. арґот. *фраєр* «недосвідченець, простак, жертва злодія» з нім. арґот. Freier «те саме; селюх», дослівно «жених»)

татко «ключник» IV, 486 (порівн. фамільярну форму звертання львівських вуличників «*Тату*!» на лад шанобливого звертання до старших чужих чоловіків по говірках: *татусю, батьку, вуйку, стрику, бадіко, дядьку)*

шельвах «вартовий вояк у тюрмі» II, 353 (з нім. Schildwache «варта»)

шлюсувати «замикати камеру на ніч» IV, 492 (з нім. schliessen «замикати», порівняй галиць. вояцьке *шлюсувати* «долучувати в збірковій лаві» з нім. sich anschliessen «те саме»)

клапач «недосвідчений вартовий вояк-свіжак» II, 354 (з поль. мисливської мови, де klapak «молода дика качка, що ще не вміє літати»)

ключове зілля «англійська пилка пиляти крати, «волос»» II, 248

на фрай «на волю» VI, 148 (з нім. frei «вільний», auf den freien Fuss «на волю»)

На використану Франком вулично-тюремну арґотичну лексику складаються українсько-мовні за своїм походженням вирази і позичення з чужих мов. При українськомовному лексичному матеріялі йдеться про: 1) метафорні переосмислення, при чому немаловажне місце займають обласні вульґаризми довкільних говірок (ворота «рот», тлити «їсти», ходак «гаманець», легкевич «панич»), 2) метонімні перейменування (катерина, зоська «камерна параша»), 3) перетворювання загальномовних виразів експресивними наростками (котярва «кіт», бестіон «бестія» 4) полісемантичні експресивні відвигукові творива (бухацький «злодійський», фалатнути «різонути»). Серед позичень найперше місце займають: 1) німецькі — в тому й арґотичні (капувати, капусь, кнати. кобзнути, мухрати) — що, крім військових і судово-поліційних термінів (капустрак, фрай, фаєрант, шельвах, шупас/цюнас, цувакс), проникли частково почерез їдіш (блят, штемп) та польщину (креперувати, фраєр, яндрус; тудою ж і чеське хатрак), 2) польські (ґуздратися, долина, жолоб, казня, курдупель, клапач, лельом-полельом, опорядити, споневіряти, цюпа), 3) їдішгебрейські (ганделес, капурес, бахур), 4) новогрецькі (кимати, клявий, майхер, троєння), прониклі з арґо подільських лірників та прошаків чи то з арґо мандрівних крамарів «офень», куди попали були з мови причорноморських і приозівських греків. Румунські та угорські вирази попали сюди за посередництвом наших підкарпатських говірок.

Саме числове порівняння вжитих Франком арґотизмів з багатством наявних по спеціяльних словничках вказує, що він стосував їх дуже помірковано, при тому лиш вийнятково в відавторській мові (для передачі льокального кольориту), напр. у повісті «Лель і Полель», Твори, т. VI, ст. 168-69. В окремих випадках увів Франко (а чи й перекладачі «Леля і Полеля») замість галицьких виразів східньо-українські вирази (звантажити «з'їсти», кенді «калоші», гамалик «потилиця»).

---

[1]) Автобіографія І. Франка з його листа до М. Драгоманова з 26. 4. 1890, див. І. Франко: Твори в 20 томах, Київ 1950-56 (на це видання посилаємося і в дальшому), т. І, с. 15-16, 17, 21.

[2]) Див. Твори, т. VI, с. 496.

[3]) До проблеми українсько-російського мовного змішування по східньо-українських містах 1920-их рр. див. Б. Ларін: "Мовний побут міста", міс. "Червоний шлях", Харків 1928, р. VI, ч. 5-6, с, 190-98.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОЛКЛЬОРУ ГЕРОДОТОВОЇ СКИТИ

Написав д-р Олександер Домбровський

Улюбленою тематикою назагал цілої античної літератури включно з історіографією являється, неначе субтельне павутиння, містерно тканий світ мітів, що при помочі фантастичного елементу народної словесности й літературної творчости служив уявним помостом між Олімпом і людиною. Старші фази процесу духовости античного світу видали релігійну систему мітологічного типу, підставою якого стали три головні признаки: політеїзм, антропоморфізм і буйна фантазія — продукт грецького спекулятивного ума й орієнтального духа. Клясичним прикладом античної мітології є очевидно пантеон старої Геллади, скристалізований уже в її архаїчній добі та геніяльно представлений в епопеях Нестора античних скандів — Гомера й творчості поетичного теолога тодішньої епохи — Гезіода. Грецька мітологія зачерпнула тематику з найрізнородніших проявів людського життя: від родинного й приватного взагалі аж до політичного й економічного включно. У ній, неначе у калейдоскопі, відбився цілий грецький побут з його культурою, найстарші розділи історії Ахаї, їхні ідеали, політичні аспірації, ментальність, політичний партикуляризм і вкінці поняття політично-державної структури грецької «поліс». Її сліди подибуємо у грецькому письменстві, мистецтві й світогляді тодішньої людини.

В наслідок великого колонізаційного руху грецький дух вийшов із рямців вужчого поняття батьківщини та піддався космополітичним впливам. Паралельно з тим поширилося і географічне тло грецької мітології, що, вийшовши з тісних закутин Олімпу, пішла на духовий підбій тодішнього світу. З уваги на своє геополітичне положення та зв'язки з грецьким світом східньоевропейський терен, а головно землі України, заняли місце в констеляції античної мітології. Примітивізм географічних наук, що допустив до процесу мітологізування географії як в астрально-космічному, так етнографічно-ідеалістичному і вкінці есхатологічному характері, причинився в великій мірі до створення сприйнятливого мітам психологічного тла античної людини. Вона підсвідомо творила античний міт і рівночасно сама піддавала своє духове «я» на довгі століття під його впливи, гублячись в лябіринті духового примітивізму й релігійних парадоксів.

Стягаючи безцеремонно божества з висот на землю та вбираючи їх в одежу людської недосконалости, антична людина рівночасно посилала на Олімп своїх героїв, вдягаючи їх у тоґу

божеської безсмертности. Не найшовши досконалости на розвареному Олімпі, антична людина почала ідеалізувати мешканців далекої півночі та створювати собі в уяві острови блаженних на океані, шукаючи там слідів надземського евдаймонізму, часто навіть в есхатологічному аспекті. Цілий чар релігійного трансцедснталізму переношено на землю, віднимаючи йому атрибути божественности й накидаючи брутальний стиль реалізму. Колись сотворив Творець людину на свій образ і подобу, а опісля — о ironіє — в наслідок декадентизму людського духа людина забажала... зреванжуватися Творцеві й «сотворити» собі Божество на свій образ і подобу, злучивши метафізику з елементами антропоморфізму, і в цей спосіб завернувши процес духовости в напрямі від спіритуалізму до матеріялізування абстрактних понять релігійного світу. Можливо, що це й є одна з архаїчних форм античного матеріялізму, який опісля підготовив психологічно ґрунт пізнішому науковому матеріялізмові, встановлюючи процес інфільтрації тих ідей до античної філософії уже в добі йонської школи. Прикладом цього може послужити хоч би лише саме поняття Гезіодівської теології й космогонії. В парі з цим ішов процес політизування релігійної ідеї, що освячувала економічну головно експанзію гелленського світу, предистинуючи його носієм вищої культури та злагіднюючи конфлікт між гелленами і варварами, ново створеним релігійно-мітологічним світоглядом на базі спільної геллено-варварської тематики. Тому світ гелленських мітів являється на загал різноколіровою мозаїкою етнографічних елементів тих народів античної доби, з якими греки стикалися. Туди належать орієнтальні мотиви малоазійських мітів і острови Егейського моря з своєю духовістю. Згодом грецька економічна й духова експанзія захопила і західню частину середземноморського басейну, а з нею південну Італію, та вкінці північне узбережжя Понту, тобто землі античної України. Чинником, що прикривав релігійний примітивізм антропоморфічного політеїзму і надавав йому принаду в очах довколишніх народів та здобував поклонників, була поетична, повна естетизму й чарівної фантазії форма, згармонізована з діями сил природи та прибрана в самоцвіти глибокої символіки. Лишень субтельний грецький інтелрект був здібний визбирати зі скарбниці етнографічного матеріялу античних народів найвідповідніші моменти й, прибравши їх геніяльно в поетичну форму, влучити в орбіту мітології. Та зовнішня форма ідеї Олімпу заступала в архаїчній добі Гелляди філософію релігії, а навіть частинно й етичний поступлят — цей найголовніший нерв усіх релігійних систем в історії людства.

Старша фаза античних мітів, що їх тематика пов'язана зі східноевропейським простором, потапає у півсумерках гіпербореології, зродженої на тлі мітичної географії. З циклу гіперборейських мітів дійшло властиво до нас лише оповідання про гі-

перборейські жертви, вислані на Делос (Геродот 4, 33-35). Гіперборейці, в даному випадку найправдоподібніше мешканці античної України, приготовили жертви з земних плодів — збіжжя, завинули у пшеничну солому й післали дві дівчини, Гіпероху й Лаодіку, з тими жертвами на Делос. Разом з дівчатами післали гіперборейці для безпеки п'ятьох мужчин. Та коли посли не вернулися додому, стало видним, що правдоподібно пожертвовано дівчат кровожадній Артеміді (гіперборейці заносили свої жертви з земних плодів на границю і просили своїх сусідів, щоби вони передавали ті жертви дальше від народу до народу аж до Делосу). Делійці мали розказувати, що ще перед Гіперохою і Лаодікою були в них дві гіперборейські дівчини, Арґе й Опіс, які прийшли на Делос, щоби принести обіцяну жертву богині породу, Елетії, за легкий порід. Арґе й Опіс також згинули таємничо, правдоподібно в такий самий спосіб як Гіпероха й Лаодіка, а їхні могили находилися на Делосі. Геродот згадує при цьому про якогось гіперборейця, Абарія, що, як чудотворець античного світу, мав обійти цілу землю із стрілою, без їжі. В наслідок ідеалізування варварів античне поняття «гіпербореос» — тобто мешканець північних країв прибрало з часом мітологічний характер і почало означати блаженного мешканця щасливої гіперборейської країни, де мав бути вічний мир і щастя в есхатологічному майже розумінні. В добі Гомера льокалізовано країну гіпербореїв на північ від Греції, тобто десь у північних Балканах і згодом на території південної України. Але зчасом, коли горизонт географічних понять греків поширювався, ця «блаженна країна» пересувалася автоматично щораз то більше на північ так, що в добі Геродота льокалізовано її десь приблизно в областях Прибалтики, а може й Скандинавії.

З гіпербореологією лучився культ Аполлона й його сестри, Артеміди, бо бог сонця від'їздив на зиму до країни гіпербореїв, а з весною знову вертався до соняшної Греції. У світлі дослідів над гіпербореологією спостерігаємо дуже цікавий момент щодо культу Аполлона й Артеміди. Обидва ці культи були з собою так дуже споріднені, що їх належало би вважати правдоподібно двома варіянтами одного і того самого культу. На підставі порівняльної аналізи компетенцій цих двох божеств можна більш чим гіпотетично висказати погляд, що ці два культи становили первісно один культ з тим, що Аполлон був божеством для мужчин, а Артеміда з майже тими самими компетенціями для жінок. Очевидно в цих релігійних компетенціях є деякі відхилення. Напр. Артеміда, як жіноче божество, є богинею породу, а Аполлон, як мужчина, є богом гімнастичних дужань. Зв'язок культу Артеміди з гіпербореями не залишився без впливів на знаний міт про Іфігенію з Тавриди. Іфігенія, донька Агамемнона й Клітаймнестри, це початково богиня плідности. Згідно з поголоскою — підчас виправи на Трою батько хотів жертвувати її для переблаган-

ня Артеміді, яка одначе задоволилася жертвою з сарни, а Іфігенію завела до Тавриди, де вона стала жрекинею богині місяця. Іфігенія є також гіпостазою Артеміди. З культом Артеміди лучаться нераз ремінісценції матріярхату й аґрарний характер культури, а культ Аполлона це патріярхальне pendant до його сестри. Наявність солярного й люнарного культу в циклі гіперборейських мітів надає їм астрально-космічний характер. Отже гіпербореологія це синтеза мітів у різних варіянтах, що постали на ґрунті мітичної географії, з астрально-космічним елементом, де провідною ідеєю є щось в роді есхатологічного мотиву надземського евдаймонізму.

Трохи відмінне становище в мітологічній мозаїці занимають міти, що постали за всякими правдоподібностями на економічному підложжі. Туди належить фантастична Арімаспейська поема, де подибуємо сліди релігійно-містичного напрямку, що зродився у Греції десь у сьомому сторіччі до нашої ери й мав за мету удуховнити примітивну релігію старогелленського пантеону. Героєм цієї поеми, що заховалася частинно у Геродота (4, 13-15), є Арістей з Проконизу. Згідно з оповіданням він мав появлятися після своєї смерти у Проконизі, а опісля куди пізніше, бо після двісті сорока років явився Арістей італійським метапонтійцям і наказав їм збудувати жертівник Аполлонові, а біля нього поставити свій власний образ. Провідною ідеєю цих появ після смерти було вірування у позагробове життя, щось у роді есхатологічного «нон омніс моріар». Ідея безсмертности душі людини була не тільки в оповіданні про Арістея. Подібне бачимо також і в інших мітичних переказах, що належали до циклу мітографічної літератури. Подібною до Арістея є постать Епіменіда. Епіменід з Крети, орфейський пророк і чудотворець, заснув ще малим хлопчиною на полі чудним сном, що тривав 57 років, а коли пробудився і прийшов додому, то побачив свого молодшого брата сивим уже старцем. Одні говорили, що Емпіменід жив 157 років, з чого 57 років мало припадати на його сон, інші думали, що його життя тривало 299 років, ще інші, що 154.[2]) Другою такою постаттю, подібною до Арістея, є Гермотімос з Клязомени, якого душа мала відділюватися від тіла та мандрувати всюди, коли за той час тіло лежало в Клязомені. Опісля душа входила до тіла немов до футляра і він пророкував та оповідав про ті місця, в яких була його душа. Одного разу, коли душа вийшла з тіла, найшлися такі, що спалили тіло Гермотімоса. Тоді громадяни міста поставили в його честь святиню та шанували Гермотімоса як святого. Burckhardt[3]) звертає увагу на аналогію переказу про Гермотімоса в одному індійському міті. Як бачимо з вище наведеного, таких переказів, подібних до Арістеєвого, було в античному світі куди більше. Всіх їх редаґовано на той самий лад, лиш у різних варіянтах. В оповіданні про Арістея подибуємо кілька мотивів. В першу чергу виступає тут культ Апол-

лона. Містично-релігійний рух, який найшов свій вислів в орфеїзмі й пітагореїзмі, крім есхатологічного первня, отже віри в позагробове життя, був зв'язаний також і з культом Аполлона.[4]) Про цей зв'язок культу Аполлона з пітагореїзмом належало би сказати трохи більше. Що ж лучило містично-релігійний рух у Греції з вище згаданим культом? Аполлон був одним з найбільш поширених культів в античному світі. Як вічно квітучий молодець, персоніфікація молодости, краси та квітучого життя, був він не лишень надхненням поетів та різьбарів, але й дорадником для величезних мас прочан, що нераз ходили до Дельф за порадою із далеких закутків землі, не лише з Греції. Пророчий мотив не є далекий до містицизму, а таке божество, що вміє предсказувати, це вже не такий об'яв релігійного примітивізму, як вірування у сварливих мешканців Олімпу, представлених дотепно Гомером. Крім того вічно молодий Аполлон надавався до ідеї безсмертности, отже до есхатологічного моменту, що його видвигнув реформаційний рух визнавців Олімпу. Універсалізм поширеного культу Аполлона від Еспанії до Малої Азії і від Британії та Скитії на півночі аж до Єгипту на південь покривається також із ідеєю пітагореїзму, яка була спроможна на той час до охоплення цілого античного світу. Пітагорейська ідея доповнювала культ Аполлона, бо удуховнювала його есхатологічним елементом. А культ вічно молодого бога надавав їй деяке релігійне обличчя та доброго патрона, який був найбільш популярний в античному світі. Як знаємо з оповідання про Арістея, він появився в південній Італії, в місті Метапонті і тут став ширити культ Аполона. В цьому моменті оповідання є видна пітагорейська нотка. Ціла діяльність Пітагора розвивалася головно на ґрунті південної Італії. Тут, у Кротоні й в Метапонті, була пітагорейська організація не лише релігійна, але й політична. Тому Метапонт був осідком пітагорейців, там перебував і діяв якийсь час Пітагор. Це місто було зв'язане з різними переказами про чудесні явища, що постали на пітагорейському ґрунті. Та ми подибуємо Арістея не лише в Метапонті. Геродот згадує, що Арістей, надхнений Аполлоном, зайшов був до ісидонів, мешканців пограничних теренів між Европою й Азією. Мета цієї подорожі нам не подана. Можливо, що Арістей також зайшов туди з місією ширення Аполонового культу тим більше, що він був, як каже Геродот, «надхнений» Фебом. Отже видний тут релігійний мотив. У тому оповіданні, що має релігійно-містичну закраску, головним тенором являється правдоподібно економічний мотив. Напівмітичні ісидони мали жити десь при східньому торговельному шляху, що вів з території України аж до центральної Азії. Існує припущення, що авторами «Арістеєвого оповідання» про ісидонів були мабуть купці, що запускалися туди. Це припущення покривається з дальшою згадкою про живучих в тому краю мітичних ґрифів, що мали стерегти золотий скарб. Згадка

про золотий скарб є ремінісценцією про поклади золота в алтайських горах. Туди й ходили античні купці в торговельних справах саме вище згаданим шляхом. До алтайських гір вибиралися вже мабуть фенікійці або й карійці та оповідали можливо про ті сторони дивні казки про одноохих арімаспів та мітичних ґрифів, сторожів золотого скарбу. Вони робили це тому, щоб відстрашити усіх тих, які хотіли би були й собі вибратися за золотом, та щоб тим самим змонополізувати виключно для себе видобування покладів золота.[5]) Подібний мотив, лиш у зовсім іншій редакції, подибуємо в міті про аргонавтів. Грецький герой, Язон, виправляється на кораблі Арґо з п'ятдесятьма найхоробрішими героями Геллади до Кольхиди по золоте руно, що його вкінці по тяжких трудах здобуває при помочі Медеї й вертається щасливо до своєї батьківщини, Тессалії. В оповіданні Арістея золото стерегли мітичні ґрифи, а в міті про аргонавтів функцію стереження золотого руна виконував ніколи не засипляючий змій. В Гомеровій Одиссеї згадується про агронавтів, а далі у Гезіода, Піндара й інших античних письменників. Еврипід написав трагедію «Медея», а Аполлоній з Родосу створив епос «Аргонавтика». Цей міт у різних варіянтах мандрував у античному світі. Як бачимо, скрізь тут виступає економічний момент. Навіть в оповіданні Геродота про гіпербореїв з їхніми жертвами із збіжжя можна дошукуватися відгомону найстаршої торгівлі збіжжям між античною Україною і грецьким світом байдуже, що економічний момент не виступає тут так безпосередньо, як у інших мітах.[6])

Зате згадка про чудотворця Абарія, що мав бути гіперборейцем, носить виключно, як здається, релігійно-містичний характер. Постать Абарія покрита мряковинням мітів і фантазії таксамо, як і постать Арістея та інших чудотворців, а може навіть ще й більше. Довкруги його особи громадилися прерізні фантастичні версії в численних варіянтах.[7]) Згідно з одною версією гіпербореєць Абарій прийшов до Атен в часі, коли там панувала пошесть, щоб жертвами увільнити світ від того нещастя. Він навчився від Аполона пророкувати й обходив світ із стрілою того бога. Ще інша версія подавала, що Абарій об'їхав світ у повітрі на стрілі Аполона, як його жрець. Зрештою Абарій, як Арістей, Епіменід і інші, мав бути пов'язаний з пітагорейським рухом. Маючи стрілу Аполона, Абарій був у даному випадку, як слушно відмітив Schroeder[8]) гіперборейським жерцем Аполона, що відпускає гріхи й очищує, а як треба, то й позбавляє життя саме цією стрілою. Отже Абарій представлений тут як жрець Аполона з катарктичними компетенціями в імені того ж бога. Не треба забувати, що признака катарктизму належить до молодшого осередку Аполонового культу в Дельфах, а Дельфи знову ж були колискою гіперборейських мітів, що звідти дісталися згодом до старшого осередку того ж культу на Делосі. Тому

мабуть і маємо те получення, що гіпербореєць пов'язується з Аполоновим катарктизмом. Щойно на тлі тої стріли, символу смерти, що її мав Абарій, та Аполонового культу очищення появляється виразніше риса орфеїзму й пітагореїзму. Есхатологічний льозунґ «memento mori», і в зв'язку з тим підйом етики й моралі з надією на щасливе буття після смерти та очищення себе, заки людина стане перед суддями підземелля — це правдоподібно дійсний зміст міту про плаваючого в повітрі на Аполлоновій стрілі Абарія. Аскезу Абарія, що полягала на зберіганні посту, подибуємо й у пітагорейців у характері повздержливости і простоти в їжі й одежі.[9]) Та не лише Абарій постив. Строгий піст заховували й інші чудотворці античного світу. Отже в оповіданні про Абарія маємо синтезу трьох елементів: гіпербореїзм, катарктичний культ Аполлона та пітагореїзм, як вияв релігійно-містичного руху серед номінальних визнавців Олімпу.

Не від речі буде згадати й про вірування ґетів, бо в їхньому міті находиться виразна аналогія до пітагореїзму й видний вплив гіпербореології. На підставі реляції Геродота (4, 94-96) знаємо про вірування ґетів. Вони вірили, що після смерти йдуть до бога, Дзальмоксіса, якого називали також Ґебелеідзісом. Дзальмоксіс мав бути колись людиною і служити на острові Самос у Пітагора. Пристаючи з греками й їхнім мудрцем Пітагором, Дзальмоксіс пізнав грецький спосіб життя й опісля по повороті додому побудував собі доміівку та гостив у себе найвизначніших тракійських громадян. Погостивши їх, починав їм оповідати, що ні він, ні вони не згинуть на віки, але перейдуть до такого місця, де будуть щасливі. Опісля побудував собі підземну домівку, зник з очей траків і жив у підземеллі три роки. Вони тужили за ним, а він на четвертий рік появився знову між ними й вони повірили вкінці у його слова про вічне, позагробове життя, В своєму коментарі Геродот ставиться досить скептично до цієї історії. Греки найправдоподібніше навмисне зв'язали мітичну постать Дзальмоксіса з Пітагором, щоб виказати вплив грецької культури на поступовий процес розвитку духовости варварів, у даному випадку ґетів.[10]) Культ Дзальмоксіса зв'язують деякі дослідники з іншими культами. І так Kazarow бачить деякі подібності між культом Дзальмоксіса й Діоніса, а Parvan[11]) пов'язує культ ґетського бога з римським божеством — Iupiter Optimus Maximus Paternus Aepilofius. Як у гіпербореології, так і в ґетському міті виразно підкреслено есхатологічний мотив надземського евдаймонізму, що виказує зв'язок між ними. Це тим більше промовляє до переконання, коли візьмемо до уваги погляд, що гіперборейські міти були первісно, як це виказує Schroeder, трацького походження. Бо саме краї, положені на північ від Греції, є правдоподібно колискою гіперборейських мітів, яких географічне тло «пересувалося» щораз то більше на північ паралельно з поступом географічних наук в античному світі.[12]). Те, що згадка про Пітагора є

правдоподібно пізнішою грецькою інтерполяцією, не заперечує подібности ідей між мітом про Дзальмоксіса і пітагореїзмом.

На увагу заслуговують також перекази про походження скитів. Перший переказ скитської редакції оповідає, що у скитській країні, яка спершу була безлюдною, народилася перша людина, Тарґітаон. Його батьками мали бути Зевес і дочка Бористена Тарґітаон мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і Коляксая. Одного разу злетіли з неба золоті предмети: плуг, ярмо, сокирка й коряк, які впали на скитську землю. Коли обидва старші брати підступили й хотіли підняти ці предмети, вони почали горіти й відстрашили цих двох синів Тарґітаона. Але коли приступив наймолодший, Коляксай, золото погасло й він заніс його додому Коли старші брати побачили це, передали всю владу наймолодшому. Від них мали походити скити. Назви трьох синів Тарґітаона, закінчені на «-ксай», вказують на іранський мотив переказу. Другий переказ про походження скитів грецької редакції каже, що з подружжя Геракла і двоподобини, яка до бедер мала вид дівчини, а нижче гадюки, вродилися три сини: Аґатирс, Ґельон і наймолодший Скит. Останній натягнув лук і вдягнув пояс Геракля, чого не могли доконати його два старші брати, і став володарем скитської країни. Тут подибуємо головно грецький і місцевий мотив. Обидва перекази подані у Геродота (4, 5-10). Згадка у Геродота (4, 105), що «кожний невр раз на рік стає вовком на кілька днів, а потому знову прибирає давню постать», має також мітичну закраску, правдоподібно слов'янського характеру (вовкулаків). Тому багато дослідників здогадується, що неври були праслов'янами. Належить підкреслити ще й те, що антична амазонологія, як ремінісценція строго матріярхального ладу, принимала часто мітичну закраску в різних варіянтах. Як останній акорд чарівної пісні східноевропейського міту в античній добі треба теж згадати історію героя грецької мітології, Прометея, сина титана Япета й океаніди Клімени, що, не дивлячись на заборонену Зевеса, приніс вогонь з неба на землю. За те приковано його до скелі на Кавказі (згідно зі старшою версією — у Скитії), а орел постійно роздирав його утробу, яка наново відростала. Щойно Геракль увільнив його від тих мук. Про це пише Гезіод у своїй творчості, а Айсхіль створив трагедію «Скований Прометей». Прометеїзм це геройський поступ у культурі, це бунт в обороні людських прав, схоплений геніяльно поетичними словами Шевченка: «...не скує душі живої, ні слова живого...» В Геродотовій Скитії немає вправді поданого міту про Прометея, та цей міт належить органічно до передгеродотової доби й тому ми згадали про нього.

Міти це часто праісторичні аннали з найглибшої безодні віків, які треба вміти відчитувати й розуміти. Вони, окутані мряковинням тисячоліть і зроджені душею дитячої епохи людства, допускають на своєму ґрунті до співпраці історичних і геогра-

фічних факторів зі світом трансцедменталізму. Історія і теологія є запряжені до ридвану фантазії й примітивізму релігійних вірувань ранньоісторичної людини та висять між небом і землею, тобто лявірують між Олімпом і людиною. Та без огляду на це і в мітах знаходимо зеренця історичної правди. І антична мозаїка праукраїнських мітів є не тільки скарбницею літературної тематики й слідів у мистецтві, але також в широкому розумінні праісторичним документом процесу праукраїнської духовости, найстарших проявів гелленської культури на території України та формації праісторичних і ранньоісторичних коренів душі народу. Процес формування етнічних коренів українського народу в ранньоісторичній добі відбувався в специфічних умовинах праукраїнської, як антропогеографічної, так і геополітичної дійсности та ґравітував економічно, культурно й навіть політично до геленського півдня, а це вплинуло на кристалізування етнічного твору як окремої індивідуальности, так різної від її сусідів. Цей гелленський фактор то противага до нищівних впливів центральноазійського номадизму, що турбував довгими століттями автохтонне, хліборобське населення античної України. Обговорені вище міти є свідоцтвом архаїчної фази зв'язків земель України з культурною полосою середземноморського басейну, тобто гелленським світом, під час коли пізніші історичні джерела, підтверджені археологічними нахідками, свідчать про дальші, ще сильніші зв'язки в добі Геродота й пізніше.

Олександер Домбровський

Використана література:

[1]) Стаття про Аполлона Wernicke R. E. Pauly-Wissowa, Bd. II, 1-111 і стаття про Артеміду - Wernicke, R. E. Pauly-Wissowa, Bd. II, 1336-1440.

[2]) Kern, R. E. Pauly-Wissowa, Bd. VI, 174 і дальше; Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, 4 Aufl., Berlin. 1922, pag. 185; Beloch K., Gr. Geschichte, Bd. t. 1 Abt., 2 Aufl., Strassburg, 1912, pag. 433.

[3]) Burckhardt J., Griech. Kulturgeschichte, Bd. III, 3 Aufl., Berlin-Stuttgard, 1900, pag. 311; Wellmann, R. E. Pauly-Wissowa, Bd. VIII, 904.

[4]) Wilhelm von Christ — Wilhelm Schmid, Geschichte der griechischen Literatur, I Teil, 6 Aufl., München, 1912, pag. 133-4.

[5]) Glotz G., Histoire Grecque, I, Paris, 1925, pag. 164.

[6]) Про зв'язок Аполлонового культу, а в тому і жертв зі збіжжя, з йонцями, отже найбільш купецьким елементом у грецькому світі, говорить — Nilsson M., Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen. Leipzig, 1906, pag. 148; R. E. Pauly-Wissowa, Bd. IX, 2593.

[7]) Kiesewetter K., Der Occultismus des Altertums, Leipzig, 1896, pag. 920.

[8]) Schroeder O., Hyperboreer, Archiv fur Religionswissenschaft, 1905, VIII, pag. 75.

[9]) Zeller E., Die Philosophie der Griechen, I Teil, 1 Hälfte, 6 Aufl., Leipzig, 1919, pag. 403. — Rohde E., Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, Freiburg und Leipzig, 1894, pag. 381-394.

[10]) Kazarow G., Zalmoxis, Klio, Bd. XII, Heft 3 (1912), pag. 357 Müllenhoff K., Deutsche Altertumskunde, III, Berlin, 1892, pag. 127.

[11]) Parvan V., Dacia, Cambridge, 1928, pag. 162-3.

[12]) Слушний цей погляд висказав уже понад сто років тому — Ukert. F. A., Geographie der Griechen und Römer von den frühesten Zeiten bis auf Ptolemäus, Bd. III, 2 Abt., Weimar, 1846, pag. 398.

ПОЛІСЬКІ ПІСНІ

Написав — д-р Іван П. Сидорук
Професор Університету Сінсіннаті

Народня пісня — це той вірний товариш, що мов ангел-хоронитель супроводить людину від колиски до гробу. Тому й не диво, що нарід вкладає в неї свою душу, свій біль та втіху, та всі свої духові скарби. Пісня стоїть на сторожі також і національної окремішности свого народу. Вона віками нагадує нам: хто ми, «чия правда, чия кривда і чиї ми діти».

Поліська пісня вірно оспівує свою чарівну країну, важку долю її мешканців, що, живучи віками під чужою займанщиною, не втратили свого власного обличчя. Божим Провидінням кинутий між піль та лісів, боліт та озір, поліщук оре свою вбогу ниву сивими волами, або «коником чорненьким», пасе свою «перісту скотину», плете постоли, кошелі, або кошики, ловить рибу «вачком», співаючи свою протяжно-журливу пісню. Тон її здебільша мінорний, бо важке й невеселе життя на піщаному ґрунті та мокрих болотах. Проте помиляється той, хто думає, що поліщук не знає радощів чи втіхи. Зібравши свою близьку родину і добрих приятелів на хрестини, весілля, або храмове свято, пообідавши добре при чарці, коли дрібно «сипне гармоня», або тужливо «затягне скрипка» — ось тоді-то поліщук відкриває свою душу, співаючи «биседи»:

Ой скрипонька із липоньки, а смичок із рути,
Як заграє — серце в'яне, в Україні чути...
(Запруди, біля Кобриня)*)

Або коли вже як слід всі підохотяться «смільчак» вдарить в присіди, а молодь побравшись за руки «йде кругом в танок «околиці», весело приспівуючи:

Ой пуд гаєм-гаєм, гаєм зильоненьким
Там орала дівчинонька коником чорненьким.
Орала, орала, не вміла гукати,
Принайняла козаченька у скрипоньку грати...
(Павлополь)

Набравшись охоти, статечні молодиці зачинають нераз навіть провокуюче «витинати»:

---

*) Всі ці пісні записані ще в 1930-1939 рр., переважно на Кобринщині. Весільні пісні оголошені в моїй статті: "Поліське весілля", **Збірник на пошану Зенона Кузелі**, Записки НТШ, том СЛХІХ, Париж, 1962, ст. 177-195.

Ой випила, вихилила, сама себе похвалила,
Що я з доброго роду, п'ю горілку як воду.
Три килішки у роток, щоб ни болів животок...

або:

Ой Андрій, не шалій, не дери сорочки.
Не ти прав, не ти ткав, не твої клубочки...
(Доропівичі)

Життьовий ритм поліщука — як і всякого іншого хлібороба — залежить від ритму природи. Тому то його пісні тісно пов'язані з природніми, або календарно-обрядовими циклями та подіями. Їх можна поділити на: веснянки, або, як кажуть на Поліссі «рогуля», купальні, жнива, «биседа й витинки», думи, колядки й щедрівки; колискові пісні, весільні, та похоронні «вичитання». Всі вони мають свій питомий ритм, стиль і характер, а зміст їх відповідає настроєві хвилини.

1. Веснянки. Весняне тепле сонечко пробуджує природу зо сну, а хлібороба чи пак скотовода змушує до пожвавленої активности. Прилітає на рідну стріху всіми люблений бузько, якого на Поліссі звуть: бусень, чорногуз, або василь. Діти зустрічають його (переважно на Благовіщення, 25-го березня) «гальопою», підкидаючи її в гору та протяжно рецитуючи:

Бусню, бусню, на тобі гальопу,
Дай нам жита копу... (Доропівичі)

Спів веснянок починається переважно тоді, коли виганяють скотину на пасовище на болота та в ліси. Пастухи — це молоді дівчата і хлопці — бродячи за худобію часто знаходять гнізда диких качок, чірок, чайок, пекачів або тетер, і підбираючи єйця співають:

Весна красна, дітьом єйця несла,
А всім людьом тепле літечко.
Іванкови з липи постоли,
Катеринци з верби кошичка... (Доропівичі)

Але не тільки весну звеличують у цього роду піснях. Часто розповідають у них про своє життя-буття, як ось наприклад у такій мрійливо-ліричній веснянці:

Не стюй вербо над водою, гюрка вода пуд тобою,
Ще й горіша моя матюнка, ой що мене та й породила.
Ішли турки із татарами, взяли дівку із боярами.
«Мої ж віте два бояроньки, станьте, вріжте меї косоньки,
І пусьтіте та й на Дунаю, нехай пливе близенько краю.
Прийде мати воду брати, меї коси познавати».
«Гето коса то меї дочки, меї дочки та й волиночки,
Що гуляє на Волині, с козаками в Україні». (Ходиничі)

Після роботи, вечором, дівчата збіраються разом — при чому хлопці тут лише глядачі — й побравшись за руки «виводять кривого танця», рід хороводу, і співають пісень, як ось:

Ой кривого танця виведу я с конця.
Дивки молодици тирон будували,
Тирон будували, окон ни рубали.
Ой се б ни вилітали ясниї соколи,
Ой се б ни виносили дивоцької краси.

Дивоцькая краса, коса до пояса.
Дивоцькая краса в меду потапає,
В меду потапає, з вина виринає.
А хлопчювськая краса, ковтун до пояса;
В смолі потапає, з дьохтю виринає. (Ходиничі)

або:

Рогуле, рогуленько, рабая зозуленько.
Уставай ранесенько, вмивайся білесенько.
Поклади панчюшки, на свої біли нюшки;
Поклади черевички, обидва невелички.

І вийди на юлоньку, й вивидь нам рогуленьку;
І возьмися пуд боки, й покажи свої скоки.
І возьмися пуд пальци, й покажи свої танци.

«Рада б я виходити, рогулю виводити.
Ни маю часу вийти за кужелем тонесеньким,
За кужелем тонесеньким, за дітятком малесеньким».
Бодай той кужіль сам Бог родив, бодай тоє дітятко
маленький вовчок глядів. (Новосілки)

2. Купало. На Кобринщині пісні про обряд Купала не збереглися. Їх, як поганський культ, безслідно викоренило духовенство. Це було шумне свято літнього повороту сонця, що його заступив Іван Христитель (24-го червня, ст. ст.), і якого у нас називають Іваном Купалом. Тому що під цю пору розцвіт природи досягає кульмінаційного пункту, народ вірив в особливу магічну й цілющу силу рослин, зібраних на Купала. Всюди знані повір'я про лікуючу силу купальської роси, води й «квітки папороті».

3. Жнива. Це час найбільш інтенсивної праці хлібороба. Дівчата й жінки, не зважаючи на цілоденну, від сходу до заходу сонця, виснажуючу працю серпом, співають сумних, протяжних пісень, як ось ця:

До дому, женчики, до дому, вже нагулялися по полю.
Вже ми ниву жита вижали, ляшків сотню тобі зладили...
(Новосілки)

На дожинки, найліпший жнець приносить «квітку» з колосків, підперезує господаря перевеслом, за що він ставить горілку, а господиня дає добру вечерю. Тоді співають різних пісень, переважно жартівливих.

4. Биседа. Коли прийде осінь, жінки копають картоплі, а чоловіки орють стерню. Для цього нема спеціяльних пісень. Але восені та взимку менше пильної роботи, й тому часто в не-

ділю після церкви люди справляли гостину для рідні і приятелів. Після обіду співали різних пісень для розваги, т. зв. «биседи», як ось:

Силом іду, силом іду, корчми не минаю,
Дай шинкарко горілочки, хоч грошей ни маю.

або:

Ой старий, старий, вийди но на двюр,
Зазулька кує, щось нам Бюг дає... (Доропівичі)

На Поліссі зазуля вельми люблена птиця і коли вона біля хати кує — то щось господарям віщує. Згідно з цим повір'ям часто нещаслива дочка прилітає зозулею, поскаржитись матері на свою безталанну долю. Часто і вмерла жінка відвідує свою родину, прикинувшись зозулею.

Сива зазуленько, ни літай раненько,
Ни літай раненько ни куй жалюсненько.
Літала, літала, та й стала кувати,
Десь мого милого нигде ни видати.

А ось дочка без долі відвідує матір:

Ой давно я, давно, в матюнки була,
Вже тая дорюшка терном зароса.
Ой заросла терном, щей шипшиною,
Де я походжала ще дівчиною.

А я ту шипшину мичом висичу,
До свеї матюнки крильми поличу.
Ой сяду я впаду в вишньовим саду,
На крайнюй черешні, на самюм верху.
Ой стану кувати, ниби вимовляти,
Щоб мине познала моя рюдна мати...

Тут знов мати, сестра й мила линуть зозулею до вбитого вояка:

Пуд білею бирозою лижить салдат, листком припав.
Прилитіло три зазуленьки,
Сіли, пали, закували.

Одна сіла у головоньках,
Друга сіла в білих рученьках,
Третя сіла в білих ноженьках.

В головоньках — тото матюнка,
В білих ручках — тото сестронька,
В білих ножках — тото миленька.

Мати плаче від до віку,
Сестра плаче рюк до року,
Мила плаче до ниділеньки.

Ниділя пришла — мила в сад пошла,
Пошла в садочок, звила виночок,
Звила виночок, пошла в таночок... (Новосілки)

Доля сироти — вельми популярна тема пісень:

Там пуд гаєм зилиненьким, там Татяна льонок рвала;
Там Татяна льонок рвала, свою долю проклинала::
«Земле моя сиресенька — взяла мого татусенька,
Взяла мою мать родную — возьми й мене молодую».

Одозвався Господь з неба: «Ще Татяни тут ни треба;
Ще Татяни пару дати й малих діток годувати,
Малих діток доглядати, добра й гора наживати».

(Новосілки)

Де була ковбаса та чарка, там були й жартівливі пісні — «витинки», що своїм ритмом нагадують галицьку коломийку:

А я свого мужика наградила паном,
Наточила жупана по коліна валом.
Ой Василю, Василю, ни їж мого кисилю,
Бо мюй кисіль із муки — зогне тибе в каблуки.

Я на бочци сиджу — сльози котяться,
Дивки замуж ідуть — і мні хочеться.

5. Думи рідко-де збереглися на Поліссі, але що вони були знані, свідчить хоч би ось ця:

Була Польща, була Польща, та й стала Росія,
Ни заступить син за батька, ни батько за сина...

(Доропівичі)

6. Колядки й щедрівки. Різдвяні свята, особливо коляду, полішук завжди з побожністю врочисто святкував. Проте поліські колядки мають світський характер, як ось напр.:

До нашого еґомости наїхали на двюр гости.
То ни гости — колядникчи, усьо хлопци нивилички.
По садочку походили, сад-виноград поломили;
Сад-виноград поламали, соловейка ізогнали,
Ше й сивую зазуленьку і хорошу дівчиноньку.
«Ни журися наш паноньку — сад-виноград ізростеться;
Сад-виноград ізростеться, соловейко принайдеться,
Ше й сивая зазуленька й хорошая дівчинонька».

(Ходиничі)

або:

Ой нас браття нимниженько, походімо хорошенько
Походімо погукаймо, щастя-доли пошукаймо.
Ой пройшли ми ліси-бори, й ни знайшли ми щастя-доли.
Ліси-бори зильоненьки, наши хлопци молоденьки.
Ліси-бори повсихали, наши хлопци смутни стали.
Ліси-бори повалились, наши хлопци пожинились.

(Павлополь)

В хаті колядники співали церковних пісень (різдвяних канонів), а часом навіть грали декілька сцен із «Ірода», за що їх обдаровували ковбасою, пирогами, стегниною (шинкою), а старший із колядників так вітав господарів: «Поздоровляємо вас з Рожджист-

вом Христовим! Судив Бог дождати, суди Боже провести, та Нового Року, Водохрищ і за рюк усім живим, здоровим щасливо дожити». З хати відповідали: «І вам здоровим!». Відходячи хлопці співали:

Ой в стюй (ось тій) хати є що дати,
Сам Бюх ходить, жито родить;
Родить жито, ще й пшиницю,
Та й усякую збожицю. (Павлополь)

Щедрівки на Поліссі не збереглися, хоч «щодрий вечор» перед Новим Роком дуже врочисто справляли, а діти деклямували коротенькі приказки, як ось:

На щодруху поймем птуху,
Вріжемо носа, щоб не дзьобала проса.
(Добропівичі)

7. Колискові пісні. Життьовий шлях людини починається вродинами, хрестинами, але для цього спеціяльних пісень не співали, вродин і іменин селяни не справляли. Зате багато співали колискових пісень, як ось:

Ой засни, засни, мюй малесенький синку,
Я тибе знайшла в зильоному барвінку...

або:

Ходить кют по воротьох, у чирвоненьких чоботьох.
А ми котика поймали, чоботки одобрали,
Та й Іванкови оддали...
На кота воркота, на дитину дримота...

Люлі, люлі, люлі, всі дітки поснули,
А Оленка нє ще, у ладуси плеще... (Доропівичі)

8. Весільні. На Поліссі весілля було найбільшим родинним святом і його величаво святкували. З ним був пов'язаний прадавній та довгий обряд, що прилюдно леґалізував заснування нової родини, та старався віками виробленим ритуалом, магічними діями й відповідніми піснями з'єднати прихильність добрих сил природи, щоб запевнити молодій парі щастя, добробут і потомство. Це властиво є обичаєва драма, в якій пісня, мов хор у грецькій трагедії нагадує головним учасникам весілля, коли і що саме треба робити, або звеличує хвилину.

Все, що досі ще збереглося, я описав у своїй статті: «Поліське весілля» в **Збірнику на пошану Зенона Кузелі,** 1962. Тут подаю лише кілька стилістично кращих пісень, як ось напр. благословенство батьків:

Хай благословить Бог, Свята Мати, наше дітяко любе.
Живи слухняна, мужу вірная — той щастя-доля буде.
Слухай свікорка і свикрухоньки, бо така Божа воля;
Будеш у добрі та в роскошонці, в оборі і на полі;
Будуть дітоньки, як той мак цвисти, хороши, вродливиї;
Будуть волики круторогиї, коники ворониї;
Буде пшениця-жито родити, мед-вино у барилах;

Будуть сусіди всі поважати, будеш всім люба, мила.
Но не забувай батька й матера, свого роду і плоду.
Благословимо тибе, дітятко, на любов і на згоду. (Запруди)

Деякі фрази весільних пісень нагадують «Слово о полку Ігореві», як ось:

Застучено, забурчено у князевим дворі рано:
То ни сокіл вилітає — сивий кюнь вибигає;
Сивий кюнь вибигає — Андрійко виїжджає,
У дороженьку битую, по дівоньку запитую...
(Хабовичі)

Стародавні княжі часи, а також колишнє «умикання» пізнати в цій героїчній пісні:

Там бором, бором, боровиною,
Їде Андрійко із дружиною.
Семеро сваття, всі коло його,
Дружки-бояре, один в одного.
Пуд їми кони всьо вороненьки,
Шаблі при боці сяють ясненьки.
Їдуть до тестя за молодою,
По посаг, кони й по гостру зброю.
А сам Андрійко, смілий-охочий,
Він ни боїться темної ночи.
Чого ж я маю ночи боятись —
Дружина в мене, як соколята.
Кюньми рознесем, кого споткаєм,
Мечем, шаблями всіх порубаєм.
Андрій між ними як сокюл в'ється,
Кюнь вороненький пуд ним аж б'ється.
Радий, веселий, дружину поїть,
Бо там чекає тесть з молодою. (Хабовичі)

Але весілля в селянській дійсності має також і багато трагізму. Покинути рідну, добру матір, а йти до чужої, незнаної — що нераз буває справжнім деспотом для невістки — це завжди жахливий момент. Тимбільше що й майбутній чоловік не завжди заступається за жінкою, та — ніде правди діти — нераз знущається, а то й б'є її. Цей сумний настрій так поетично висловлений ось тут:

Там у садоньку, у вишньовому, там дві зозульки кують.
Кують вони ни накуються, ни можуть розлинутись.
Там у коморі, на новій скрині, там дві систрюнки плачуть.
Плачуть вони, ни наплачуться, ни можуть розийтися.
«Тобі, систрінко, старая скриня, мні буде новая.
Тобі, систрінко, рідная мати, а мні буде чужая».
(Костомлоти, Підляшшя)

«Коли сироті жинитись — то й ночи ни стане», каже поліська приказка. Пісня говорить нам і про весілля сироти:

Знати Ганночку по походочку, що ни батейко 'ддає;
Що виликий двюр, а маленький збюр, ни всяя родинонька.

«Пошлю зозульку на Вкраїноньку по всюю родиноньку,
А соколика високо до неба, бо нам батийка треба».
Зозулька лине, вістойки нисе, що родина є й буде;
Соколик лине, вістойки нисе, що батийка ни буде.
(Доропівичі)

Весільна пісня не тільки супроводить віками освячений, родинний обряд, але також мов селянська епопея оспівує ціле життя полішука. Тому й характер її часто міняється; то врочисто-елегійний, то сумний, або веселий, але завжди достосований до настрою хвилини.

9. Похоронні «вичитання». Посторонь пісні, проте безсумнівно зв'язаний з нею є обряд похоронного голосіння, чи пак, як на Поліссі кажуть, «вичитання». Вичитають тільки жінки та діти, бо чоловікам не личить цього робити. Це неначе речитативно-нерівноскладові вірші, що вичитаюча жінка складає їх спонтанно в розпучливий момент, висловляючи в них безмежний жаль з приводу смерти дорогої особи, часто докоряючи небіжчикові сердечно: «ой нащо ж ти нас покидаєш», або закликаючи його «встати, подивитись, одозватись» востаннє до тих, кого він, чи вона оставляють на віки. Найбільш трагічні є вичитання матері по малих дітях, як ось:

Ой дітятко моє миле, цвіте мій рожевий,
Моя розрадонько, нащо ж ти мене покидаєш?
Чи я тебе не любила, чи я тебе не гляділа,
Чи я тебе розгнівила, що ти так запишніло?

Пташечко моя мила, зазулько моя сива,
Куди ти тепер од нас полинеш?
Встань і глянь остатній раз на твою нещасну матюнку,
Яку ти тепер на віки обездолило! (Доропівичі)

Що за глибина почувань тут, що за щирість вислову! Це лише полішук здібний відчути...

10. Мовні особливості. З браку місця згадую тут лише про найважніше. **Фонетика:** а) На західньому Поліссі нема славнозвісних дифтонґів. Так зв. «ікання» незавжди і не всюди тут консеквентно виступає, а найчастіше монофтонґ **ю** без **й**-компоненту але з заокругленням губ, (подібний до нім. звука **ü**), слабо зм'якшує попередній приголосний: к ь ю т, п ь ю д, л ь ю д; б) Праслов'янське **ѣ** лише під наголосом перейшло в **і**, поза наголосом в **и**: р**і**ч к а - р и к **а**, х л і б - х л и б **и**, п**і**с к и - п и с **о** к; в) форми: П о л**і**с с є, в и с**і** л л є, **З** а б о л о т - т є, але б р **а** т т я; г) переважно тверде **р**: р а д н **о**, г р **а** т - к а, зм'якшене лише перед **і:** ц а р ь **і**, к о с а р ь **і**, р ь **і** ч к а; ґ) перед наголосом **е** як **и, о** як **у**: н и д **і** л я, н и в и л **и** ч к и й, п у д г **а** є м, д у д **о** м у; д) асиміляція: с а д **о** к - с а т к **а**, т а ґ Б ю х х о ч е; **Морфологія:** а) давальний однини с т **о** - м у м о л о д **о** м у х л **о** п ц ь о в и, с ю й м о л д **ю** й ж **ю** н - ц и, д и т и н и, с о б **а** ц и; б) місцевий однини: в з и л ь **о**-

ним лі|си, на новюй книшци, на білюй постели, але на зимлі, на руці, на лиці; в) називний множини: смутни хлопци, дорогиї гости, добри вісти; г) давальний множини: людьом//людям, коньом//коням, але завжди півням, ножам, краям; ґ) орудний множини: колінами//ко-ліньми, конями//кюньми; д) місцевий множини: на коньох//на конях, по людьох//по людях, по польох//по полях, на грудьох//н грудях. Мова пісень старіша і трохи відмінна від щоденної. В піснях часто виступають форми: хорошиї, зильониї. Наголос також достосований до мелодії, та нераз відмінний, напр.: у його, одного, в розмові: у його одного, і т. д.

11. Стиль. Характер і зміст поліських пісень залежить від їх призначення. Залучені ноти, записані ще дома від небіжчиці моєї матері найкраще ілюструють їх характер. Зміст пісень простий, щирий, проте досить поетичний і не позбавлений стилістичних орнаментів, які ми тут коротенько розглянемо. Найбільше поширені в них: **а) епітети-прикметники** демінутиви, або з демінутивними іменниками: гай зелененький, вишньовий садок, чужая сторононька, рюдная матюнка, лихая доля, коник чорненький, рабая зазуленька, сивая з., ясний сокіл, гостра зброя, темная нюченька, ясний місяць, яснеє сонечко, біле личенько, дрюбні сльозоньки, сорочка крамненька, кошуленька біленька, кужіль тонесенький, постілька мякенька, зильона травиця, літняя роса, жнець хороший, золоте житечко... **б) тавтологічні епітети:** вік вічний, святе святечко, доля биздюльна, молодий молодець, чужий чужиниця... **в) епітети числа:** дві зозульки дві систрюнки, три братики, три ниділеньки... **г) словні паралелізми:** думати — ґадати, плакати — ридати, плакати — тужити, сіли — пали, ліси — бори, сад — виноград, калино — малино, гости-коляднички, щастя-доли, мед-вино, дружки-бояре, сміливий-охочий, тепло-типл|енько, рогуле-рогуленько, там бором-бором-боровиною... **ґ). неґативне та позитивне порівняння:** то ни сокіл вилітає — сивий кюнь вибигає, ой то ни пташина — то ваша дочка, то ни пчілонька гула — то дівонька плакала; тони гости — коляднички, ни дівку — молодицю; будуть дітоньки як той мак цвисти, розмай мую косу як літнюю росу, розоллєш сльозоньки на ріки — росплитуть косоньку навіки, ой брат систру за стюл виде — чирвону як калину, і ясная зора — матюнка моя,

дружина в мене як соколята, Андрій між ними як сокіл в'ється

Стоїть дубочок стоїть зелененький, на Дунай похилився;

Сидить Андрійко, сидить молоденький, в дорогу нарадився.

А я з доброго роду — п'ю горілку як воду; моя матухна як зозуленька — жаль її покидати; ой дітятко моє миле — цвіте мюй рожевий; **д). персоніфікація:** сонечко за гору іде; сонце грає; вітьор гуляє і т. п.

Всі ці стилістичні засоби — типові для народніх пісень, знані по всій Україні, а також і в інших слов'янських народів.

Іван Сидорук

Поліські пісні

записав д-р Іван П. Сидорук

1. Andante cantabile

Вес-на крас-на ді-тьом ей-ця нес-ла, Вес-на крас-на дітьом єй-ця нес-ла.

2. Andante

До до-му жен-чи-ки, до до-му, вже на-гу-ля-ли-ся по по-лю.

3. Moderato

Ой скри-понь-ка із ли-понь-ки, а сми-чок із ру- - -ти, Як за-гра-є, сер-це в'я-не, на Вкра-ї-ні чу-ти.

4. Moderato

Ой ста-рий, ста-рий, вий-ди но на двюр, за-зуль-ка ку-є, щоси нам Бог да-є.

5. Andante

Там пуд га-ем зе-ле-нень-ким, там Та-тя-на льо-нок рва-ла, там Та-тя-на льо-нок рва-ла.

6. Allegretto

Де ти бур-лак во-ло-чив-ся, що по по-яс у-мо-чив-ся, гей, гей, що по по-яс у-мо-чив-ся.

7. Vivo

Ой ви-пи-ла, ви-хи-ли-ла, са-ма се-бе по-хва-ли-ла, що я з до-бро-го ро-ду, п'ю го-ріл-ку як во-ду.

8. Moderato (Колядка).

Ой нас брат-тя не мни-жень-ко, по-хо-ді-мо хо-ро-шень-ко.
По-хо-ді-мо, по-гу-кай-мо, щас-тя до-ли по-шу-кай-мо.

9. Andante

Ой зас-ни, зас-ни мюй ма-ле-сень-кий син-ку, я ти-бе знай-шла в зи-мо-но-му бир-вин-ку.

10. Moderato

Хо-дить кют по во-ро-тюх, у чир-во-нень-ких чо-бо-тюх

11. Moderato (весілля)

Зібр-на-я су-бо-та на-ста-ла, Ган-ноч-ка ди-во-чок зби-ра-ла,

12. Moderato

Хоч із-за мо-ра пе-ре-пли-вай-те, та-ки Ган-ноч-ку пе-ре-пи-вай-те

13. Moderato

Зна-ти Ган-ноч-ку по по-хо-дой-ку, що ни ба-тий-ко ўдає, що ни ба-тий-ко ўда-є;

14. Largo

Ой мо-я ма-тюн-ко, ой мо-я рюд-нень-ка, на-що ти ми-не по-ки-да-єш?

ҐАБРІЄЛЬ МАРСЕЛЬ І ХРИСТИЯНСЬКИЙ ЕКЗИСТЕНЦІЯЛІЗМ

Написав д-р Михайло Кушнір

Все ще дуже багато пишеться про екзистенціялізм, але рідко пов'язується його з окресленням: християнський. Для інтеліґентного загалу слово «екзистенціялізм» означає мислення і творчість Сартра. А сартрівський вид екзистенціялізму є від основ антихристиянський, бо відкидає всі основи й аспірації християнства, а навіть і заперечує існування Бога. В популярному коментарі до своєї доктрини Сартр сам ствердив, що вона прямує до виведення всіх висновків із програмового атеїстичного становища (une position athée cohérente).

Але сартризм це не є цілий екзистенціялізм. Екзистенціялізм не мусить теж вести до заперечення християнського погляду на світ. Недоглянення цих двох правд виникає з неясности історичної перспективи й приглушування одних явищ іншими. В історичному аспекті — екзистенціялізм є християнського родоводу, а можна б навіть сказати: є підставою, одною з найбільш типових, для християнського відчування і розуміння життя. В нашій добі атеїстична, антихристиянська відміна екзистенціялізму не репрезентує цілої течії, хоча в збірній свідомості вона зайняла перше місце.

Метою мого розгляду екзистенціялізму є бажання привернути рівновагу в існуючому укладі речей, вказати другий бігун, другий осередок поляризації. На мою думку, це потрібне з багатьох мотивів і створить повніший образ часу, в якому живемо. Дозволить нам визначити екзистенціялізмові правдиве становище в обох актуальних постатях.

Погляд назад.

З тією метою буде корисно відтворити глибинну перспективу самого явища.

Ж. Бенда (Julien Benda), неприборканий «клерк», крайній раціоналіст і програмовий противник екзистенціялізму, пробував кілька років тому устійнити його парантелю. Він повернув аж — до грецьких софістів. Але в дійсності тут немає жадного посвоячення; з великим трудом можна було б вишукати деякі спільні риси, але досить випадкові й неістотні. Подібно треба оцінювати намагання зробити св. Августина першим екзистенціялістом.

Більшу слушність мають ті, що вважають предками новітньої екзистенціяльної філософії Паскаля і Кіркеґарда, погляди яких у дечому дуже подібні, дарма, що їх самітні й патетичні

життя розділяють два століття. Але щодо Паскаля є також і спірні погляди. Противники екзистенціялізму, як Бенда, — вважають цього фізика, математика і релігійного мислителя антиекзистенціялістом, а прихильники екзистенціялізму — екзистенціялістом. Натомість немає такого поділу поглядів щодо Кіркеґарда і йому належить признати безспірне батьківство екзистенціяльної філософії.

На зформування особовости цього данця вплинуло зіткнення з геґеліянством. Кіркеґард, що знав його лише посередньо, перший раз відвідав Берлін у 1841 р., десять літ після смерти Геґеля. Але незвичайно тяжка, складна філософія «абсолютної ідеї» відштовхнула Кіркеґарда так рішучо, що він став завзятим антигеґеліянцем.

В своїх писаннях, напівфілософічних, напівпоетичних, сповнених особистого пережиття, данський «Давид» громив німецького «Ґоліята» за сліпоту супроти життя, повного актуальности, супроти конкретного існування, переживаного, досвідчуваного цілим собою. Він пристрасно протиставився утотожнюванню буття і думки в духовій «ідеї», в «есенції», що самоздійснюється з невідхильною логічною конечністю. Від Кіркеґарда й виводиться це основне заложення екзистенціялізму: екзистенція випереджує есенцію. Ця улюблена формула Сартра значить, що факт життя випереджує факт думання про життя, ідею життя. Найперше живемо, а потім думаємо.

Виходячи з цього погляду, Кіркеґард клав наголос на особисте існування, на його інтенсивність і правду. Замість відірваної спекуляції про світ, він вимагав від людини індивідуальної відповідальности за світ. Він думав, що лише життя, доторкальне існування, вловиме — є властивим, гідним предметом досліджування. Він перший вказав шлях до конкретної «ситуації», неначе до нутра буття, себто до свідомости, що змагається сама з собою і із світом. Він почав розглядати проблеми не зі становища людської долі, не під кутом їх загальности, а як поодинокі, індивідуальні випадки. Його не цікавила людина «взагалі», про яку говорять логіки, ні людина-предмет, якою займаються техніки, але цікавила конкретна людина, що переживає своє власне й єдине внутрішнє життя. Цей погляд Кіркеґард передав усім екзистенціялістам.

В його численних, дуже дивних, деколи й дивачних, часто заворожуючих творах, як і у веденому ним, впродовж майже цілого життя, особистому «Щоденнику» — находимо багато вникливих аналіз. Найважливіша з них — це аналіза нашого основного стосунку до буття, до існування, до світу. Він виявив цей стосунок у формулі: «розпач аж до смерти».

Усім відгалуженням екзистенціялізму спільним є трагічне відчуття життя як безладу, як чогось суперечного й незрозумілого. Це відчуття виступає у кожного екзистенціяліста в різних відтінках, схопленнях і ступнях насилення. Життя являється йо-

му найвищою цінністю, а водночас — з таких чи інших міркувань, — воно не заспокоює його прагень і змагань.

Кіркеґард бачив єдиний порятунок від розпачу в релігійній вірі. Людина, яка молиться, була для нього неначе сочкою, що схоплює розбите проміння світла.

На роздоріжжі.

«Приватний філософ» — як сам себе називає Кіркеґард, — не осягнув за свого життя ані частини цього розголосу, що його здобув висміяний ним "professor publicus ordinarius". Але їх світи мислення зустріла досить подібна доля.

Досконало, немов кришталь замкнена система, яку сам Геґель намагався вважати остаточною правдою і кіркеґардівська нотація внутрішніх дізнань, дисгармонійна, болісно пульсуюча, як саме життя, — розщепилася на два неприєднані ворожі наставлення. Геґеліянство поділилося на лівицю і правицю, а геґелівська лівиця породила атеїзм Фаєрбаха і крайній матеріялізм Маркса. Мисль Кіркеґарда пішла також двома суперечними напрямками — християнським і антихристиянським.

Ніцше, а ще значно більше сучасні німецькі філософи — Едмунд Гуссерль, творець «феноменології», та його учень Мартин Гайдеґер є представниками «екзистенціяльної лівиці». Кальвінський теолог, швайцарець Крало Барт, Макс Шеллер, Карло Ясперс (німці), Микола Бердяєв, Лев Шестов (москалі). Моріс Бльондель і Ґабрієль Марсель (французи) — творять різноманітну групу, що складається з дуже відмінних особовостей, а яку окреслимо робочою назвою «екзистенціяльної правиці». Можна б зарахувати до тієї ж групи також Ж. Марітена, як автора "Court traité de l'existence et de l'existant" з 1947 р., в якому він намагався довести, що св. Тома з Аквіну був екзистенціялістом і що його екзистенціялізм є «єдиним автентичним екзистенціялізмом».

Жан Поль Сартр слухав упродовж року Гуссерля і є безпосереднім продовжувачем Гайдеґера. Його філософія не має багато ориґінальних рис, а його головний твір "L'être et le néant" (1943) — тяжко доступний і рідко читаний, нагадує німецькі «бух»-и. Має він понад 700 сторін і в заплутаності й складності стилю не уступає відомому висловові Гайдеґера: "Das Nichts nichtet"(це перекладено на французьку мову: "Le néant néantit", але українською мовою важко передати це.)

Сартризм завдячує свій великий розголос темпераментові й письменницькому таланові Сартра, його творам літературним, а не філософічним. На головокружній кар'єрі цього руху чимало заважила повоєнна коньюнктура, жахлива згага залишена в Европі наслідком брутальної німецької окупації, газових комор і «кацетів». Не абияку ролю грає в цьому комерційна меткість Сартра, крикливість цілого табору, який не погорджує реклямою, доцінює ролю пропаґанди та притягальну силу скандалу.

В протилежному таборі екзистенціялістів найвизначнішою постаттю є Ґабріель Марсель. Це саме Сартр, залишаючи для себе термін «екзистенціялізм», запропонував для окреслення екзистенціялізму Марселя відрізняльний прикметник — «християнський». Марсель, хоча й католик і має свідомість органічно зв'язку своєї філософії з християнством, погодився на цей додатковий прикметник щойно після деякого зволікання. На його думку, його філософічне мислення широке, приступне й для людей, що належать до інших релігій і культур.

Марсель став загальновідомим щойно в останні роки. Зворотною точкою було признання йому "Grand Prix de Litérature" Французькою Академією в 1948 році. В тому самому році появився англійський переклад його трьох нарисів, під наголовком: "The Philosophy of Existence". Також у Німеччині помітне зацікавлення його твором.

Ця ситуація тим дивніша й несправедлива, що Марсель найстарший віком серед живучих екзистенціялістів. Творчість Марселя випередила на роки не тільки Сартра, а теж його німецьких майстрів, як одне з найраніших і найориґінальніших сформувань сучасної екзистенціяльної філософії. Але сам Марсель під багатьма оглядами є крайною протилежністю Сартра: є людиною «внутрішньою», не любить «торговиці» та розголосу.

Його творчість дуже об'ємиста й особлива щодо характеру, є сьогодні найновішим втіленням християнської лінії екзистенціялізму. Охоплення цієї творчости дозволить устійнити одну, здається, істотну точку на інтелектуальній карті нашого часу.

Шлях розвитку.

Марсель — 78-літня людина, народився 1889 р. в Парижі. Є рідким типом француза з широким круговидом, який не піддається фікції, що французька культура є цілою европейською і західною культурою. Багато подорожував, знає чужі мови. Тепер, крім багатьох інших зайнять, кермує у Пльона серією перекладів із чужинецьких літератур, що називається дуже по-марселівському "Feux croisés" — перехресні вогні.

В четвертому році життя Марсель утратив матір, а у восьмому почав пробувати свої сили в драмі. Майже рівночасно пробудився у нього нахил до рефлексії, до філософічного роздумування. Маючи вісімнадцять років, він написав працю про ідеї Колріджа і їх зв'язок із філософією Шеллінґа. Ця праця про англійського поета і німецького мислителя романтичної доби вказує на ширину його зацікавлень. Як двадцятилітній юнак, він здобув уже ступінь доктора.

Незабаром опісля починається властивий шлях, власна пригода Марселя. В 1914 році Марсель видав дві драми під спільною назвою "Le seuil invisible". В той самий час почав він громадити матеріяли до філософічного твору, який ніколи не був написаний, але записки, що обіймають 1914 - 23 роки і становлять грубий

том, появились друком у 1927 р. п. з. "Journal métaphysique". В цьому томі находимо наприкінці основну розвідку: "Existence et objectivité", що була друкована в "Revue de Métaphisique et de Morale" ще в 1925 році. В той самий час, що й Марселя "Journal", появився головний твір Гайдеґера "Sein und Zeit". «Філософія» Ясперса була видана щойно п'ять років пізніше (1932 р.), а другий його твір "Vernunft und Existenz" ще пізніше, бо в 1935 р.

Ці дати устійнюють першість Марселя у відношенні до обох сучасних формацій екзистенціялізму — християнської і антихристиянської. Сартр опублікував свою основну філософічну працю "L'être et le néant" в 1943 році, а два перші видні літературні твори напередодні війни: "La nausée" в 1938 р., "Le mur" в 1939 р., але і їх спостережено й оцінено щойно після війни.

Найважливішою подією внутрішньої біографії Марселя є його охрищення в 1929 році, себто в сороковому році його життя. До цієї події причинився трохи Моріяк, що з якоїсь, досить незначної нагоди запитав його в листі: "Mais enfin purquoi n'êtes-vous pas des nōtres?" Більший, хоч відворотний вплив на це мав батько Марселя, людина дуже культурна, естетично вразлива, всебічно освічена. Він був клясичним втіленням французького вільнодумця в стилі Анатоля Франса. Він тримав одинака здалека від релігії і таким чином, наперекір собі самому, пхнув сина на шлях туги і релігійних роздумувань.

Діяв тут теж і другий осередок самітнього дитинства: померла мати. Вона особливим чином існувала й поза смертю в особі своєї сестри, що виховувала Марселя і стала другою жінкою його батька. Ця мачуха, з походження жидівка, була протестанткою з глибоко песимістичним поглядом на світ, надхненним поезією де Віньї й Людвики Акерман. Сам Марсель каже про неї, що вона «мала гостру й неначе зовсім непохитну свідомість нонсенсу життя».

На цьому магнетичному полі формувалася особовість Марселя, що поволі, але невідхильно прямувала до релігії. Ціла творчість Марселя набирає в цьому світлі особистого й драматичного характеру, є виповіддю про себе, про власну духову пригоду.

Під сучасну пору Марсель має в дорібку біля тридцять друкованих драм і кілька філософічних книжок: "Être et avoir" (1935), — "Du refus à l'invocation" (1940), — "Homo Viator, prolégomènes à une métaphysique de l'espérance" (1945), — "Le mystère de l'être" (1951) та кільканадцять цінних філософічних нарисів. Має він теж багато драм і філософічних нарисів ще не опублікованих. Багато менших і більших праць Марсель розкинув щедрою і недбалою рукою — що загально є рідким явищем у Франції, — по різних часописах, так віддалених від себе, як "Nouvelle Revue Française" (орган Жіда) і домініканська "Vie Intellectuelle". Між цими працями особливої уваги заслуговують статті, що дають нарис оригінальної філософії театру.

Два обличчя.

Велика творчість Марселя вражає нас своїм двоїстим обличчям, двоїстим характером. Впродовж цілого свого життя він діє як мистець і як мислитель, працює як драматург і як філософ. І «обидва Марселі» йдуть рівнобіжно. Коли впродовж кількох років, що попереджували навернення, Марсель залишає драматичну творчість, то припиняється також таке характеристичне для нього нотування думок, уривається щоденник внутрішніх переживань. Але незвичайно вимовне й те що одну з його драм — "Le monde cassé" (1933) — доповнюють філософічні міркування — "Positions et approches concrètes du mystère ontologique" (1949) — розвідка, що її вважають найважливішою в його творчості. Один із інтерпретаторів Марселя, de Corte, каже, що деякі її аналізи дорівнюють сторінкам Платона і св. Августина.

Сам Марсель з якоїсь нагоди ствердив, що його драматична і філософічна творчість є двома узбіччями того самого горба. Знову деінде Марсель окреслив філософію, як творчість по своїй істоті — поетичну, неначе йдучи за поглядами Берґсона про тотожність методів мистця і філософа. Тому не легко визначити у Марселя межу між ліричним станом і філософічною рефлексією, між зворушенням і мисленням.

Ця двоїстість нагадує і Кіркеґарда, і Ніцше, і Сартра. Вона висказує природжений нахил екзистенціялізму. Бенда має, мабуть, слушність, коли твердить, що таким чином практично приходить до голосу воля замінити ідею про життя — самим життям.

В Марселя цю справу загострює ще одна обставина. Нещодавно виявилось, що він замолоду хотів стати музикою, вивчав музику і ніколи її не покинув. Несподівано для себе самого кілька років тому почав компонувати. В його драматичній творчості музика відогравала й відограє істотну ролю [напр. "Le Quatuor en fa diése" (1925)], не як супровід, не як музична «ілюстрація» чи «декорація», а як чинник внутрішньої будови, як драматичний мотив. У власній оцінці Марселя — творча здібність в музичній ділянці є вершком його можливостей і вершком можливостей вислову відчування глибини людського буття і перспектив понадлюдського буття. «Наше глибоке «я» — чи це не є саме музика?» питає одна зі сценічних постатей в "Quatuor".

Можна б сказати, що драматичне й філософічне діло Марселя взаємно доповняють одне одного, що обидва прямують до вищої, досконалішої, повнішої музичної одности. Дивлячись на його ціле досягнення, деколи не можна позбутись враження, що ним володіє якийсь духовий ритм, який консеквентно розгортається, що його досягнення є виявом музики внутрішнього життя. Марсель — свідомий учасник дійсности, яка стається, але одночасно людина, що заслухана в себе, що словами й тонами тлумачить мелодію власного існування.

"La Morsure du Réel".

Це двоїсте, але насправді й глибоко одноціле діло треба вважати щільною цілістю. Але тут натрапляємо на парадокс, щоправда, тільки позірний. Марсель відкидає філософію, як збір пов'язаних із собою ідей, як замкнену логічну будову. Це вияснює, чому філософічні праці Марселя мають характер записників, нарисів, шкіців (другу книжку "Être et avoir" виповняє великою мірою щоденник з 1928 - 1933 рр.).

Нехіть до «систем», помітна і в Кіркерґарда, найшла в Марселя вираз в окресленні "encapsuler l' univers" — замикати всесвтіт у капсулю, у форму самовільно накинену ззовні, штучну й мертву. Система становить мету, наче постійно пересувану далі й далі. Треба прагнути до неї, але осягнути її — означає смерть, безрух, утрату зв'язку з живим, формуючим буттям. Для Марселя — безумовна щирість внутрішнього переживття є справдженням правди, а не сукупність, схематична проглядність.

Філософія Марселя є протилежністю «сцієнтичної» постави, яка розбиває буття на частини й не дбає про його цілість, не охоплює його повноти. Тому Марсель є противником емпіризму Спенсера, «доктрини найбільш невдачної, найбільш відчоловічуючої».

Філософія Марселя є також протилежністю спекулятивного ідеалізму, який намагається цілість буття охопити відірваними поняттями. Є це філософія конкретности, а не абстракції. Вона вважає філософічним доконанням лише те, на чому можна розпізнати «укушення дійсности» (la morsure du réel), лише те, що насичує «голод конкрету» (l' appetit du concret).

Філософія Марселя — це філософія впрягнена, вгрижена в існування, — це філософія життя, філософія, яку твориться й одночасно практикується, філософія внутрішнього досвіду, перетворюваного на пізнання. Це процес, а не схема. Це шукання правди, а не її посідання. «Той, хто філосуфує "hic et nunc" — каже Марсель — є неначе добиччю дійсности; ніколи не привикне до факту життя: життя невідлучне від почуття здивування».

Буття не є образом поставленим перед нами, а стихією, що нас звідусіль оточує і все виповнює. Не можна його спостерігати ззовні, можна тільки пізнавати його зсередини, шляхом досвіду, зглиблення, шляхом процесу безупинного досвідчування, безупинного зглиблювання. «Думка не може вийти з екзистенції», не може перейти межі того, що існує. Немає жадної можливости, щоб ми могли найтися ззовні буття, щоб ми з лету птаха могли зробити плян того, що є, перенести зарис світла на розграфований папір, або окреслити його відірваними поняттями.

Діла Марселя не можна прирівняти до архітектурного образу, до гірського ланцюга чи архіпелагу. Його філософія радше нагадує працю відважного, витривалого нурця, що раз-у-раз занурюється в глибину, щоб її збагнути. Це й є близьке до власно-

го порівняння Марселя з кимсь, хто помацки спускається в провалля, в підземні печери, відкриваючи шлях для тих, що згодом накреслять подрібні мапи й витичать уже безпечні шляхи.

Ця загальна характеристика творця і його діла виявляє труднощі наближення до цієї живої драми думки. Трудність збільшує ще факт, що це думка незвичайно субтильна, вигострена, як зір людини, що привикла перебувати в пітьмі, до дії в гущавині.

Драма існування.

Ми щільно опоясані буттям, з усіх сторін оточені буттям. Діяння свідомости починається від рухів у середині буття. Є це рухи подібні більше до рухів плоду в лоні матері, ніж до рухів, що закреслюють безжурні кола на поверхні, або войовничо доскакують ззовні. Немає об'єктивного пізнання, ані збірного пізнання. «Те, що існує і що входить у рахунок — каже Марсель, — це одиниця, дійсна одиниця, якою є я».

Цей основний уклад речей у світі, стосунок людини-одиниці до всього іншого, до цілого буття, має риси драматичности. Існувати значить: переживати драму існування, бути одночасно її актором і глядачем. «Кожне людське життя розгортається неначе драма».

Це відчуття й переконання тлумачать великою мірою, чому Марсель, подібно як і Сартр і інші, вживає драматичну форму.

Драма, театр є мистецтвом начебто найбільш екзистенціональним; вона є безпосереднім схопленням дійсности, запущенням сонди в живу клітину буття. Театр цікавить Марселя не як видовище, а куди більшою мірою як «світ упривілейованого виразу». Драматичний твір, театральна вистава є для нього не штучним і мертвим препаратом життя, життєвою абстракцією, чужою і віддаленою від дійсности, а самим життям, що виринає перед нами, пережитим без будь-якого посередництва, себто пізнаваним зсередини. «У драмі, при помочі драми — каже Марсель — метафізична думка огортає саму себе (se saisit elle-même) й окреслюється "in concreto", в дійсному матеріялі та в наочному перебігу».

Драму Марсель уважає релігійним родом або наближеним до релігії. Цей рід він окреслює терміном "mystère" (містерія) і протиставить йому "pièce à probleme" (проблемну п'єсу). Він добачує в драмі-містерії "création-type", типову творчість, що відповідає в людському порядку актові створювання світу — "l'acte démiurgique".

Драматична творчість Марселя не є ілюстрацією його філософічної думки. Це радше філософічна думка є неначе обширним, незвичайно багатим і субтильним коментарем до його драм. Марсель не демонструє в них відірваних ідей, тез, проблем, а допускає до голосу трагізм життя і думки. Живі люди — щоправ-

да, обдаровані незвичайною внутрішньою свідомістю, що засвідчують гостру потребу окреслювання своїх дізнань — переживають у найсірішій дійсності правдиві драми свого внутрішнього життя.

Всі драматичні твори Марселя можна б окреслити як драми духової самітности, а цілу його філософію, як філософію переборення духової самітности.

«Існує тільки одне страждання: бути самотнім» — говорить хтось у “Le coeur des autres”.

Мотив самітности.

Мотив самітности — це спільний мотив для усіх екзистенціялістів. Кіркеґард говорив про «трагічну самітність», про самітність, межі якої непрохідні, від якої немає втечі в жадному напрямі. Ще більш несамовита є самітність сартрівської людини, бо вона не вміє молитися і не має до кого молитися. В додатку «інше я» є для «мого я» безпосередньою, смертельною загрозою.

Мотив самітности вияснює, з іншого боку, і тяготіння Марселя до театру. Театр притягав його від найранішого дитинства, бо особи, що розмовляють, заступали йому братів і сестер, яких у нього не було, а брак яких боляче відчував. Деінде він говорить про упоєння, яке драматургові дає можливість говорити устами інших людей, втілюватися в їх душі та в їхнє життя. Ще деінде він бачить у театрі звільнення від обтяжень і обмежень людського буття: «За кілька хвилин можу тут не тільки відітхнути життям, але й осягнути вищу мірку справедливости, що пригадує Божу любов, яка цю любов звіщає . . .»

Люди в драмах Марселя змагають до того самого. Вони прагнуть контактів з іншими, прагнуть порозумітися з іншими людьми. Це змагання кінчиться різно: невдачею, позірним досягненням і справжньою перемогою. Пекуче прагнення залишається болісно незаспокоєним або заспокоюється високою ціною.

Герої Марселя з першої епохи, перед наверненням, особливо з часу інтенсивної творчости в 1919 - 1923 роках, не мають сили проломити кола самітности. «Нічого не можемо зробити одні для других. Кожний є сам» (“La Chapelle ardente” — 1926). Але перша його п'єса, видана після навернення (“Le monde cassé” — 1933 р.), відкриває відмінні погляди« «Ми не є самі, ніхто не є сам . . . Існує спільнота грішників . . . Існує спільнота святих . . .».

Заклик до участи.

Буття, що оточує нас, що замикає нас в собі, як вода — взиває нас до себе. Взиває нас до участи. Безнадійно, здавалося б, самотні, оточені й ув'язнені — маємо ключ до світу у власній свідомості. Жервіюче в нас світло є конечно потрібне не тільки для нас, але й для світу. «Світ існує для мене тільки тією мірою, якою про нього думаю». Світ не існує поза нашим намаганням,

щоб його немов би привести до існування. І навпаки, людина здійснюється в міру цього, як вона здійснює світ поза собою. Мотив відвічної самітности рівноважить постійний заклик до участи.

Тут маємо відворотний, як у поглядах Сартра, уклад справ. У Сартра "le-pour-soi", одиничне існування, є тільки порушенням, забуренням "l'en-soi", позалюдського існування. Сама людська свідомість є, на думку Сартра, «хворобою буття», «черваком, що точить овоч». Для Марселя людська свідомість є єдиною шансою того всього, що не є людиною, єдиною можливістю, щоб завдяки людині разом з нею існувати. Сартра й його героїв переслідує почуття зайвости, почуття, що вони є в світі "de trop", що якраз вони є непотрібні. Герой "La nausée" говорить: «Я є зайвий вічності». Марселя і його героїв безупинно будить з отупіння самітности зов світу, який жадає, щоб йому свідчити, а цим самим безперервно його стверджувати. Марселівська людина є конечно потрібна навіть вічності, навіть Богові. «Існування і те, що існує, лучить нерозривний зв'язок». Марсель окреслює цей активний, драматичний зв'язок термінами: "recontre" (зустріч), "tèmoignage" (свідоцтво), "attestation" (посвідчення), "affrontement" (зустріч віч-на-віч, вирівняння до однієї лінії), "engagement" (впряження), "participation" (участь). В цьому багатстві окреслень є багатство змісту, підкреслення важливости факту. Всі ці окреслення завершує термін: "présence" — присутність.

«Присутність» — це з'єднання, зв'язок, творча сполука мого я з тим, що не є мною, плідні обійми людини з світом. «Взаємні обійми людини й дійсности не є менше успішні в мистця, ніж у ремісника й орача» "Homo Viator". Кожний є покликаний і кожний є вибраний. Всі є потрібні. Всі, кожний на свій лад, спасають світ від неіснування. Світять йому трудом своєї свідомости. Спричиняють, що він є. Засвідчують, що він є.

"Être en situation".

Існувати, це для Марселя значить не тільки "être" — бути. Це значить теж "être-là" — бути неначе в окресленому місці буття, бути окресленим способом. Це розрізнення відповідає "sein — dasein" Ясперса, з яким Марсель відчуває близьке духове посвоячення. Щойно шляхом "être-là" переломлюється, припиняється самітність людини в бутті; людина стає в ньому присутсутня, стає його учасником.

Цю повнішу форму буття в світі висловлює формула "être en situation" — бути відвертим на конкретний вплив і діяння, відчуваючи супрягу, що зв'язує нас із світом і з іншими свідомими існуваннями. Моя «ситуація» є невіддільна від мене, є єдина, єдино можлива. Тому вона важлива для мене й важлива для світу. Моя «ситуація» — це неначе моя найближча батьківщина, найбільш особиста, найдовіреніша.

В світі існують речі незалежно від мене, але тільки від мене залежить, яким способом їх приймаю, яким їх оцінюю. Моя свідомість вибирає себе. А вибираючи себе, вона вибирає, чим буде для мене світ. Творить світ для себе. Творить свою батьківщину дальшу й найдальшу.

Як і всі екзистенціялісти, Марсель має відчуття недосконалости буття і він є переконаний, що буття не може нас задовольнити. Перше речення, записане в "Journal métaphysique", в січні 1914 року, звучить: «Існує вимір, в якому світ не має змислу. Щобільше: було б суперечністю самою в собі ставити питання в цьому вимірі, чи світ має який небудь сенс . . .» А коли минуло кількадесять років з того часу, Марсель ще раз ствердить, що робимо «філософічний гріх у правдивому цього слова значенні», коли намагаємося поменшувати недоліки й каліцтво світу. Всупереч тому, що говорять Ляйбніц («цей світ є найліпший з можливих») і Геґель («це, що є, є добре») — "le scandal y a sa part".

Але світ, в якому живемо, не є безмежно байдужий або одверто ворожий, як у Гайдегера або Сартра. Людина в ньому не є кинена на поталу, ані залишена сама собі. Коли вона є «відверта» на світ, знаходить у ньому відзив. Між нею і світом є відношення взаємної залежности. Вони є взаємно собі потрібні.

На думку Сартра: «буття існує без узасаднення, без причини й без потреби», «світ є курявою нонсенсу, а людина посудом прокляття». Досвід випадковости, недоречности всього викликає в ньому почуття вмлівання, "la nausèe". Альберт Камюс, стверджуючи абсурдність усього, приймає поставу бунту, добачає в тій поставі єдину можливу велич людини. Марсель уважає недосконалість світу визовом. Від нашої «ситуації» залежить «ситуація» світу. Від нашої власної внутрішньої й особистої батьківщини залежить, якою мірою світ буде для нас батьківщиною, а не вигнанням.

«Ніщо не має права існувати», «життя є непотрібною пристрастю» — навчає апостол розпачу, Сартр. Марсель розуміє самовбивців, але від тих, що не йдуть на самовбивство, вимагає, щоб вони витягали консеквенцію.

"Etre - coesse".

Помалу, шляхом внутрішнього досвіду, Марсель дійшов до правди, що "l'être c'est l'être avec". Бути, це значить: бути з чимсь, з кимсь. Це означає спів-бути, спів-існувати — "coesse".

Цікавий і притаманний для Марселя є шлях, що веде до цієї правди. Його відкриває найзагальніша, найелементарніша «ситуація»: відношення, яке виникає між мною, моїм свідомим існуванням, і моїм тілом. Є це довірочний і таємничий союз. Не можу утотожнювати себе із своїм тілом, не можу себе від нього віддiлити. Моє тіло, різне від мене, але зв'язане зі мною такими

суттєвими вузлами, неначе співіснує зі мною, робить мене втіленою свідомістю.

Свідомість власного тіла дає мені почуття власного існування. Це почуття є осередком, що вможливлює відчувати все інше. Зв'язок, що лучить мене з тілом, продовжується поза мене й поза моє тіло на інших людей, на ввесь світ. Таким чином постає "orbite existentielle", "la zone du chez soi", круг мого існування. В цьому крузі все в'яжеться із мною таким стосунком, яким є зв'язані моя свідомість і моє тіло. Ввесь зміст цього круга різниться від мене, а таємно є мені близьким і довірливим, моїм власним.

Першим ступенем, що веде до його поширення, першим актом, що переломлює мою самітність, є переміна відношення до когонебудь іншого, на зразок стосунку до власного тіла. Коли "lui" (він) стає "toi" (ти), твориться підставова спільнота: "nous" — ми.

Ця вся аналіза, повторена в скороченні, кидає ще з іншого боку світло на зацікавлення Марселя театром. Театр притягає його якраз тим, що він дає можливість охоплення іншої людини ("une saisie portant sur autrui"). Це заторкує різним способом усіх: автора, який живе в сотворених ним постаттях, актора, що втілюється в вигадану постать, глядача, що збагачується життям, створеним автором і втіленим актором.

Всі люди з драм Марселя змагають до спільництва, до повнішого охоплення буття тим, що його досвідчають з ким іншим, тим, що співіснують. В цьому змаганні вони зазнають невдачі, але й здобувають перемоги. Одначе, змагання до спільноти свідомости є основним напруженням їхнього життя. Є внутрішнім примусом. «Я є в єднанні, співживу з самим собою тільки в такому ступені, в якому нав'язую єднання, входжу в співжиття з іншими» — каже Марсель у "Du refus à l'invocation" і це можна визнати рушійним мотором усіх його героїв.

Буття в розумінні Марселя є постійно особовим зв'язком. Між особами, між людьми існує взаємна, перехресна співзалежність призначень. «Буття не можемо ані спостерігати, ані вичерпати; можемо лише його зустрічати в інших істотах». «Коли інші виховзуються мені, я сам собі виховзуюся з рук». «Творимо себе самих і творимо з себе те, що творимо з інших ("nous créons nous mêmes et nous faisons de nous ce que faisons des autres").

Ця низка особових зв'язків кінчиться на зв'язку з "Toi Absolu", з Божим Ближнім; відношення до Бога є теж стосунком особи до особи. «Без сумніву — пише Марсель у «Щоденнику» — я є стільки більшим, скільки Бог представляє для мене вищу вартість» (est davantage pour moi).

В цьому змислі буття є це вступальна спільнота, яка поширюється: спільнота з самим собою, з іншими людьми, зі світом, з Богом. Слово: "communion" є так само близьке Марселеві і так сповнене багатства змісту, що й слово: "présence". В деякому сен-

сі обидва слова означають те саме: справжні взаємини, сповнені найглибшої довірености.

В цьому місці християнський екзистенціялізм найочевидніше розходиться з екзистенціялізмом антихристиянського напрямку.

Те, що для Марселя є драматичним, сповненим напруження, змаганням, це для Гайдеґера є — загрозою. На його думку, людина вагається між безоглядною свободою і спокусою затрачення себе в світі інших, в безформемному, неособистому світі. Він називає цей світ терміном: "Das Man".

У Сартра спільнота не має жадного сенсу на якомунебудь рівні. Існування «іншого я» викликує в ньому почування "malaise". «Інше я» є для «мого я» безпосередньою загрозою: стверджуючи себе, спихає мене до ряду предметів, перемінює мене в своє знаряддя. В сартрівському світі є неможливе не тільки самотворення, але навіть співучасть. В цьому світі існує лише присвоєння (appropriation). З цим в'яжеться одна з найбільш несподіваних аналіз "L'être et le néant", яка каже, що «дати (щонебудь комусь), це значить: взяти його в полон», «дати щонебудь, це значить: знищити те, що дається, щоб цього, кому дається, зробити своїм невільником». Звідсіля є вже тільки крок до несамовитої своєю ляконічністю формули: "Huis clos": «пекло — це інші (l'enfer, c'est les autres)».

Як контрастують з цим сповидно парадоксальні, але пориваючі слова Марселя: «одержуємо, даючи; що більше: саме давання є вже формою одержування».

"Être c'est être en route".

Існування представляється Марселеві, як постійний рух вперед. Воно не є станом, але дією, що безупинно відновляється. «Бути, значить: бути в дорозі». Зупинитися, це значить: перестати бути. Це значить: утратити смак життя. Це значить: провалитися в темну й порожню пропасть самітности.

В цьому динамічному розумінні слова, бути — значить: бути постійно більше, постійно глибше, постійно повніше. Інакше ніж камінь і тварина. Камінь тільки є, тварина тільки живе. Камінь не може бути «більше», ні тварина не може жити «більше». Тільки людина є спосібна не лише бути, як камінь, жити, як тварина, але в кожній хвилині переступати своє існування: більше охоплювати буття, глибше в ньому поринати, пристрасніше його дізнавати.

Людині ніколи не вистачає ситуація, в якій вона знаходиться. Вона завжди сягає дальше й вище до ситуації ближчої її прагненням. В книжці про людину-мандрівника ("Homo Viator") Марсель каже, що його найтаємнішим гаслом є не "sum", але "sursum", не: я є, але: — росту вгору, переступаю себе, змагаю понад себе.

Існувати — значить: створюючи себе, негайно покидати щойно створену форму задля іншої, ліпшої, вищої. Завершенням цього виснажуючого, героїчного напруження є «абсолютне заанґажування, яке було б довершене мною цілим (par la totalité de moi-même) і було б напрямлене на ціле буття (à la totalité de l' être)».

У філософії Сартра цьому ходові відповідає — "le sursis", завішення, відрочення, павза. Існувати — значить для Сартра: «бути в завішенні» поза непорушним предметним буттям і завдяки цьому «завішенню» мати змогу змінятися, формувати своє майбутнє, бути вільним. Це «завішення» триває доти, поки смерть знову «не відвісить» людину, не унерухомить її, не зіпхає між предмети — до пасивного, безсенсового, несвідомого себе буття.

Марселівська візія світу має етичний і релігійний характер. Візія Сартра має яскраво матеріялістичний характер.

"L'être-lieu de la fidelité"

«Я є нічим. Я вільний. Свобода є вигнанням, я є приречений до свободи» — каже герой "Le sursis" (1945) Сартра. Маючи право вибору й безупинний примус вибору, нічим необмежена й ні до чого зобов'язана, нікуди не завізвана і нізвідки не ожидаюча помочі — людина Сартра не має ніякого виходу. Свобода служить лише одному: ствердженню і справдженню суєти всього.

У Марселя, немов замість філософії свободи, виступає філософія вірности. І так можна б, в гасловому охопленні, назвати цілу його думку й поставу. Вона зводиться в ключевій і вершковій формулі: "L' être comme lieu de la fidelité" — буття як місце вірности.

Розгортаючи це скорочення, сповнене ліризму й поетичної сили вислову, можна б сказати: буття, все що є, здійснюється, усвідомлюється й самоокреслюється моєю вірністю супроти себе, супроти інших, супроти світу, супроти Бога. Справді існує тільки той, хто бере на себе зобов'язання, і те, супроти чого, і той, супроти якого він бере це зобов'язання.

Поняття метафізичної вірности скупчує в собі все проміння думки Марселя і є її найвищим акордом. З цієї точки бачення поняття надії, якому Марсель — може не без впливу Пеґі (Ch. Péguy) — присвячує багато розмишлювань, міститься в об'ємі того найзагальнішого поняття. «Надія є тим для душі — каже Марсель — чим повітря для живого організму» ("Homo Viator"). «Вона є не тільки протестом, диктованим любов'ю, але теж родом заклику, розпачливого домагання помочі союзника, який сам є любов'ю . . . » ("Être et avoir").

В рамах поняття вірности дасться теж помістити справа, що для кожного екзистенціяліста є настирливою і неприємною думкою: справа смерти. Марселеві вона товаришить від найраншого дитинства. Під час першої світової війни він наблизився до

неї безпосередньо, ведучи в Червоному Хресті картотеку поляглих. Напір питань, що виникали з цієї випадкової праці, був такий великий, що Марсель на протязі довшого часу займався метапсихічними досвідами. З того часу померлі часто є героями його драм, а смерть провідним мотивом драматичних діялогів і «драматичних медитацій».

«Якщо б існували тільки живі, земля була б зовсім немешкальною» — каже одна з осіб його найпрогляднішої, може найдосконалішої драми "Le dard" (1936). В іншій, незвичайно складній і важкій драмі "La soif" — хтось каже: «Через смерть відкриваємось тому, чим ми жили на землі». І ще яскравіше: «Смерть не є нічим іншим, тільки таємницею, доступною врешті всім ("Le monde cassé").

Бо коли вірність є вершиною філософії і містики Марселя, їх осередком є — таємниця буття. «Без таємниці не можна б було провести життя» ("Iconoclaste"). Якщо б не прийняти її існування, перед нами відкривалося б провалля безмірного розпачу. Вона оточує нас довкола. Вона мерехтить таємним світлом потіхи й обіцянки.

Критика і концепція культури.

Марсель і Сартр мають основно відмінний стосунок до власного дорібку. В авторі "L'être et le néant" є щось із неспокою купця, щось із амбіції політика; він безуспішно кокетував комуністів, атакував за «реакційність» де Ґоля, був одним із проповідників «третього шляху», згуртував навколо себе й свого органу "Temps Présents" приклонників, апостолів і пропаґандистів, Автор "Être et avoir" оминає публіцистичної пропаґанди й не достроює своїх поглядів до обставин. Попри це, його твори можна трактувати, як критику певного типу культури й як позитивну пропозицію протиставної культури.

Як увесь сьогоднішній екзистенціялізм, так і марселізм є відповіддю на апокаліпсу наших днів. Він зосереджує увагу на справі існування, бо воно є в сучасності дошкульно неповне і в тій сучасності смертельно загрожене. До мотивів розпачу, які відслонив й описав Кіркеґард, приєдналися два нові. Культура, творена людиною, повертається проти неї; вислід насміхається з задуму. Культурі, всьому людському світові, може й всьому всесвітові, грозить заглада з рук самої людини.

Цей «гнітучий смуток сучасного життя» Марсель найчіткіше висловив у передмові до обвинуваченої книжки Вірґілія Георґію: "Vingt cinquiéme heure", виданої в 1949 році. Він висловив там погляд, що зло в нашій культурі виникає внаслідок підставлення абстракції на місце конкретности, відірваної ідеї на місце живої людини, живого існування. В цьому він обвинуватив філософічний ідеалізм, якому сам протиставився від першої записки в "Journal métaphysique".

Буття не можна спостерігати ззовні, як видовище, не можна його вичерпати, можна тільки брати в ньому участь. З цього заложення виникає концепція культури. Вона протиставить глядачеві, користувачеві, експлуататорові — свідка, учасника, творця. Претенсії керування світом — протиставить покору співтворення світу. Світові функції — протиставить світ внутрішнього розвою. Проти технічної культури — ставить етичну культуру.

Культура, на думку Марселя, є динамічна. Лише вона не полягає на громадженні, на додаванні одних технічних здобутків до одних, але на творчості, на одночасному, рівнобіжному творенні, на досконаленні себе й світу. « . . . Творити (oeuvrer) — це значить бути добиччю того, що дійсне (être en proie au réel') таким способом, що врешті докладно не знаємо, чи то ми його змінюємо (travaillons sur l'ui), чи це воно нас змінює... Усюди, де творча свідомість (conscience oeuvrante) успішно проявляється, відбувається таємна виміна (interversion) давання й одержування, а наприкінці рахунку давання й одержування стають тим самим».

Сартризм теж ударяє в раціоналістичну, сцієнтичну культуру, змітає її з поверхні, але на її місце не ставить нічого. Він перекреслює культуру взагалі і практично робить її неможливою. Бо в сартрівському світі немає поступу, немає історії, немає традиції. Всякий рух, викликаний натиском одиничної свободи, є тільки перехідним хворінням буття, є без сенсу, без значення і без дальшого продовження.

Марселеве поняття вірности, його погляд на смерть і метафізика надії є підставою ориґінальної теорії культури. Культура — так можна б у скороченні передати цю теорію — це збірне добро. Його співтвориться з середини і від середини береться в ньому участь. Живе це добро в єднанні з іншими: з живими, померлими й ненародженими. Воно є в нас в цьому самому ступні, що й поза нами. Воно сполучує минуле, теперішнє і майбутнє. Світ і засвіти.

Перспективи.

Марсель не вважає філософії чистим знанням, бо філософічне пізнання властиво не дається підсумовувати, воно завжди починається від зера, є постійним пошукуванням. Ж. Бенда протестує з своєї раціоналістичної точки бачення проти безправного надуживання марселізмом та цілим екзистенціялізмом назви філософії. Університетський філософ de Corte, високо оцінюючи працю і дорібок Марселя, бачить у ньому тільки вступ, підготову до філософії, "manuductio ad sapientiam".

Одначе, з другого боку, Марсель не трактує своєї творчости, як особистої виповіді. Хоч Кіркеґард твердив, що «суб'єктивізм — це правда», а й Сартр є чистим суб'єктивістом, — Марсель намагається, подібно як Гуссерль, філософувати поза суб'єк-

тивізмом і об'єктивізмом. Він намагається шляхом свого внутрішнього досвіду, незвичайно субтильних описів і аналіз, дійти до загальних правд, до підставової «ситуації» людини: існуємо окремо, кожний на свій лад, але підстава і сенс існування є нам спільні.

Існуючи, зустрічаємо буття, дізнаємо його, співтворимо. Закликані до відповіді, постійно свідчимо й цим засвідчуванням, «приявністю» перемінюємо буття на вартість, відтворюємо, будуємо світ абсолютних вартостей шляхом труду одиниці. Марсель порівнює десь існування цих вартостей до існування прізвища, що його ми не можемо собі пригадати. Воно триває заховане, жде на наше зусилля, щоб його уявнити й висловити. Це становище контрастує з категоричним відкиненням абсолютних вартостей Сартром. «Це я — каже Сартр у "L'être et le néant" — є буттям, завдяки якому постають вартості». «Це я підтримую існування вартостей».

У Марселя притягає відбудова того, що він сам у назві одної з драм назвав розторощеним світом, розбитим на частини, "le monde cassé". Зникає в нього протиставність душі й тіла, суб'єктивного існування й існування об'єктивного, «я» і «ти», Бога й людини, життя і смерти. Зникає розлука між буттям і добром, розбрат між історією і метафізикою.

Щойно час, дальша творчість Марселя, аналіза й впорядкування його дорібку дозволять ствердити, котрі з цих перспектив не є лише маривом, оманними обіцянками. Але вже сьогодні можна ствердити, що Ґабріель Марсель є ясноумним свідком нашого часу. Він заслуговує на те, щоб його слухати з увагою, рівною принаймні тій, з якою слухається його молодшого противника. Він має перевагу над Сартром автентичністю переживань, правдою свідоцтва. Сартр десперат і не погорджує реклямою та її овочами, а десперат-кар'єрист не може викликати в нас повного довір'я. Бо призначенням десператів є або самовбивство, або ствердження того, що їх від нього стримує, себто заперечення власного розпачу.

Марсель є повнішим втіленням екзистенціяліста. Він живе так, як думає — ціною перемоги над розпачем. Він анґажується в голошених ним засадах. Він стверджує, що шлях, який веде до святости, і шлях, що веде до повної, свідомої, відповідальної згоди на себе, на світ і на існування, є, мабуть, цим самим шляхом.

Філософія відпору.

Доля сучасного екзистенціялізму є досить дивоглядна. Вона вагається між поверховим, снобістичним зацікавленням і метким та мілким запереченням. Є такі дослідники, що устійнили рівняння: existentialisme = excrémentalisme. Це бодай сказав Жід (про Сартра, а не про Марселя), що ми мали після першої сві-

тової війни “mouvement dada”, а після другої маємо “mouvement caca”. Найлагіднішим, але затє спасенним відхрещуванням є слово: мода. Але врешті мода не є чимсь випадковим, у ній теж на свій лад відбивається вражливість епохи. Тому варто шукати відповідь на це екзистенціяльне питання про екзистенціялізм: яке його місце, яка його «ситуація» в нашому часі?

Це питання завертає нас до вихідної точки цих міркувань. Перший свідомий екзистенціяліст дав відпір філософії Геґеля. По Кіркеґардові — екзистенціялізм, в обидвох своїх відмінах: християнський і антихристиянський, найживіша сьогодні струя европейської думки, є протиставленням цілій спадщині Геґеля.

Ця спадщина в своїх «найідеалістичніших» постатях служила практичній німецькій політиці. На неї сперся гітлеризм, як погляд на світ і метода діяння. Недаром Альфред Розенберґ покликувався в “Der Mythus des XX Jahrhunderts” на Фіхте, Геґеля, Гартмана, недаром філософ «абсолютної ідеї» під небо підносив державу й війну. Тиск цієї німецької традиції був такий сильний, що навіть нігіліст Гайдеґер надів чорну сорочку.

Матеріялістичне відгалуження геґелівської спадщини є сьогодні воюючою, фанатичною марксистською церквою, зловіщим пророком якої був учора Йосип Сталін, Хрущов, а сьогодні є їхні наслідники.

Обидва погеґеліянські втілення згідні в одному: вони брутально топчуть одиницю, головний і найважливіший предмет людської культури. Обидва перекреслюють одиницю в користь абстрактної ідеї людини, анонімної людини, людини-числа, людини-знаряддя, людини-маси, перекреслюють актуальну, живу, відчуваючу екзистенцію в користь есенції, далекого, нелюдського «ідеалу».

Екзистенціялізм відпирає цей понурий дурман. Він є поворотом до конкретного життя, наголосом, покладеним на свободу людини, на її безоглядну важливість. В цьому змислі видається слушним твердження Сартра, що є заголовком популярного викладу його поглядів: “L’existentialisme c’est un humanisme” — екзистенціялізм є гуманізмом. В цьому значенні сартризм є стихійним бунтом в ім’я людини, марселізм — спробою нової візії, що привертає людині належне їй місце в світі.

Марксистська доктрина в большевицькому виданні — це живуча сьогодні форма догматичного раціоналізму, релігія поступу, добутого виключно силами розуму й знання. Екзистенціяльна філософія — це антираціоналізм, що виростає у Сартра з утрати віри в глибший сенс життя, а в Марселя виникає з упадку віри у всемогутність науки, в її виключну здібність вияснення, поліпшення і спасіння світу.

Марксизм є оптимістичним поглядом: він проголошує, що гра природних і суспільних сил самотужки, неухильно працює на щастя людині. Цей простацький оптимізм вміє бути жорстоким.

Екзистенціяльна мисль протиставить йому розпачливий песимізм Сартра, будуючий песимізм Марселя. Устами Сартра говорить про абсурд життя, устами Марселя говорить про таємницю життя, що закликає до покори й вірности.

В цьому охопленні обидві постаті екзистенціялізму, не зважаючи на їчні глибокі різниці, годяться з собою і неначе доповнюються. Одна голосом револьти проти культури, друга — голосом віри в культуру, покликають прихід іншого часу.

Ми добре відчуваємо, що на цьому не кінчиться. Вільно нам, одначе, припускати, що щось в цьому починається.

Використана література:

1. Gabriel Marcel: Jornal métaphysique 1914 — 1923 (1927).
2. Gabriel Marcel: Être et avoir (1935).
3. Gabriel Marcel: Du refus á l'invocation (1940).
4. Gabriel Marcel: The Philosophy of Existence (1948).
5. Gabriel Marcel: Homo Viator (prolégomènes á une metaphysique de l'esperance) (1945).
6. Gabriel Marcel: Positions et approches concrete du mystere ontologique (1949).
7. Gabriel Marcel: Le Mystere de l'être (1951).
8. Gabriel Marcel: Les hommes contre l'humain (1951).
9. Gabriel Marcel: L'homme problematique (1955).
10. Gabriel Marcel: Théâtre et religion (1959).
11. Gabriel Marcel: L'heure théâtrale (1959).
12. Драми Gabricla Marcela: 1) La grâce (1911); 2) Le palais de sable (1913); 3) Le coeur des autres (1920); 4) Le regard neuf (1922); 5) Le quatuor en fa dièse (1925); 6) Un homme de Dieu (1925); 7) La chapelle ardente (1926); 8) Le monde cassé (1933); 9) Le dard (1936); 10) Le chemin de crête (1936); 11) Le fanal (1938); 12) Colombyre ou Le brazier de la paix (1947); 13) Le signe de la croix (1949); 14) Le coeurs avides (1952); 15) La dimension Florestan (1953); 16) Mon temps n'est pas le vótre (1955); 17) Croissez et multipliez (1955).
13. Jean-Paul Sartre: L'être et le néant (1943).
14. Jean-Paul Sartre: L'éxistentialisme est un humanisme (1946).
15. Драми Sartra: 1) La nausée (1938); 2) Huis clos (1944); 3) Les mains sales (1948); 4) L'âge de raison (1945); 5) Le sursis (1945); 6) La mort dans l'âme (1949); 7) Le Diable et le Bon Dieu (1951).

16, Sören Kierkegaard: Gesammelte Werke. Herausg. von Gottsched-Schrempf. 12 Bde. — Neue Ausgabe 1951 ff.

17. E. Gilson: Existentialisme chrétien (1947).

18. R. Troisfontaines: Existentialisme et Pensée chretiénne (1948).

19. M. Müller: Existenzphilosophie im geistigen Leben der Gegenwart (1949).

20. E. Mounier: Einführung in die Existenzphilosophien (1949).

21. J. Collins: The Existentialists (1952).

22. J. Cheau: Le théàtre de Gabriel Marcel et sa signification métaphysique (1948).

23. R. Troisfontaines: De l'existence a l'être (1954).

24. E. Sottiaux: Gabriel Marcel philosophe et dramaturgue (1956).

25. J-P. Bagot: Connaissanse et amour (1958).

26. M. Dary: Gabriel Marcel (1959).

27. S. Cain: Gabriel Marcel (1961).

28. Emmanuel Mounier: Pour et contre l'existentialisme (1948).

29. Iris Murdoch: Sartre, Romantic Rationalist (1953).

30. Wladimir Weidlé: Les abeilles d' Aristée (1954)

З ДОСЛІДІВ НАД НАЗВОЮ "УКРАЇНА"

Написав д-р Микола Андрусяк
професор Райс Ґренд Каледжу в Огайо

Проф. Д-р Роман Смаль-Стоцький — перший український мовознавець, що семантично розглянув первісне значення назви «Україна» й опрокинув теорію тих публіцистів, що вперто за чужими думками обстоюють, мовби то назва «Україна» означала спершу «межівну землю».[1] Після Ювілята інший мовознавець Пантелеймон Коваліз також довів за законом функціональної семантики, що немає ні семантичних, ані формально граматичних підстав зв'язувати слово «україна» з «межівною землею».[2]

I

Автор цих рядків знайшов історичні матеріяли, які опрокидують «межівну» теорію назви «Україна». Саме в праці з історії Закарпаття російського дослідника Олексія Петрова: «Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпаторусской церкви и іерархіи 1391—1498 г.» (Прага 1930) є його вияснення «крайн» і «країн» — округів сіл «волоського права» по обох боках українських Карпат та ось такі уривки з джерел: З "Annales Societatis Jesu provinciae Austriae a. 1652": "Petrus Parthenius... gerit titulum episcopi Munkacsiensis, sub quo censentur districtus, quos illi (Rutheni) Krainas vocant, omnino 4. Munkacsiensis, Ungvariensis, Homonnensis et Makoviczensis" (Hodinka, Okmanytar, 1911, 167). З "Brevis informatio" остригомського архиєпископа папському нунцієві в Відні в 1666 році: "Sunt in regno Hungariae diversi districtus seu, ut illi (Rutheni) nominant, Krajnae dominiorum; est enim Krajna Makoviczensis, Krajna Sztropkoviensis, Krajna Homonnensis, Krajna Vinnensis, Krajna Ungvariensis, Krajna Szeredniensis et Krajna Munkacsiensis, in quibus Krajnis omnes incolae sunt Rutheni Graeci ritus" (Ibid., 215)".[3]

Ці уривки належить порівняти з уривком листа єзуїта Севастіяна Міллея з Мукачева, дня 3 жовтня 1662 р. до єзуїта Мартина Міткевіча в Кракові: "Nouit Reuerentia Vestra hanc Munkacsiensem Ukrainam, quantacunque ea est, adhunc esse schismaticam... Habemus quidem his in partibus, ..., Episcopum unitum plurium Ukrajnarum virum bonum et rectum Ordinis S. Basilij sed non satis doctum jamque septuagenarium ac valetudinarium neque diu duraturum (cujus etiam Ukrajnas futurus hic Episcopus comendaret et gubernaret qui impar est istis insituendis vel uniendis..."[4] За Фідлером подав цей уривок український історик Богдан Барвінський

у своїй об'ємистій студії про галицького історика д-ра Юліяна Целевича[5], долучуючи ще й інший з іншої сторінки тієї самої праці, уважаючи, що це також уривок з того самого листа Міллея, хоч Фідлер, який виписав ці матеріяли в тогочасному ц. к. династичному архіві ("Hausarchiv") цього не зазначив. Цей долучений уривок є такий: "...ab altero unito Episcopo (quem ipse adjuvantibus Dominis Catholicis Homonnaj, Deak Petheo etc. installavit..."[6]

Барвінський не бачив мадярської праці з історії закарпатської церкви А. Годінки з 1911 р., ні не брав під увагу праці Петрова, що виписав з Годінки вище наведені цитати про мукачівського єпископа Петра Партенія, якому — як написано в Хроніці Єзуїтської Австрійської Провінції з 1652 р. — були підчинені округи, «які вони (русини) звуть країнами», чотири: мукачівська, ужгородська, гомонянська й маковицька. В своїй «короткій інформації» остригомський архиєпископ писав у 1666 р. папському нунцієві у Відні: «Є в королівстві Угорщини різні округи, або, як вони (русини) називають, крайни домінії; є отже крайна маковицька, крайна стропківська, крайна гомонянська, крайна винянська, крайна ужгородська, крайна середнянська й крайна мукачівська, в яких то крайнах усі мешканці є русинами грецького обряду». Очевидно, Барвінський міг використати працю Петрова, коли він приготовляв свою статтю: «Карпатська Україна й назва «Україна» до великоднього числа львівського «Діла» в 1939 р., але він не звернув уваги на працю Петрова, що була в Бібліотеці Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Отже, як подав Барвінський уривки цитатів з Фідлера, виходило б, що в уривку, долученому ним до листа Міллея, говориться про «іншого уніятського єпископа, якого висвятив сам тогочасний угорський католицький архиєпископ і при помочі панів улаштував його в інших уніятських Українах». В дійсності цю цитату навів Фідлер, пишучи про висвячення остригомським архиєпископом Липпаєм на мукачівського єпископа саме Петра Партенія (1648—1670), другого з черги закарпатського уніятського владики (першим був Василь Тарасович (1634-48), ув'язнений у 1646 р. семигородським князем Юрієм І Ракоцієм, кальвіністом). Саме єзуїт Міллей писав у 1662 р. про Петра Партенія, як недужого 70-літнього старця, «не досить ученого» й нездібного управляти своїми Українами й поширювати унію серед закарпатських українців, як це він з притиском писав до Міткевіча: «Чи знає ваша всечесність, що Мукачівська Україна, скільки її є, досі православна»...

Хоч із поданих текстів видно, що Мукачівська Україна це мукачівська епархія, а «інші України» це її частини, проте Барвінський порівняв ці тексти з уривком тексту з листа польського короля Жигмонта II Вази до польського коронного гетьмана Станислава Жулкевського з 15 жовтня 1619 про розіслання універсалів «до обивателів і старостів ближчих угорських границь», що «не перестають нам давати знати пани старости угорської україни і воєвідств, які з

тієї там сторони нашим державам грозять небезпеки» з огляду на союз семигородського князя Бетлена Габора з турками й тому король радить гетьманові, «щоб більше війська кварцяного на україні границь угорських положити»...[7]

В тому часі в польській мові вживалося слово «україна» в подвійному значенні: 1) в запозиченому з української мови значенні: «країна, держава, округа, околиця, воєвідство» й 2) в значенні «пограниччя, креси», коли то назву «Україна» поляки приклали до української Придніпрянщини, що в часі своєї приналежности до польської Речіпосполитої була на її краю. Тому польський історик козацько-польської війни з другої половини XVII ст. Самуїл Грондський виснював, що «Україна» — це назва землі «у краю» польської Річіпосполитої.[8] Барвінський прийняв це вияснення раз на завжди й хибно приклав до Мукачівської України й інших Україн на Закарпатті значення «пограниччя», хоч з королівського листа годі збагнути, чи «старости угорської україни і воєвідств» треба розуміти «угорської країни (держави)», чи «угорського пограниччя». Зате без сумніву, «на україні границь угорських» значить «на пограниччі». Але цей королівський лист не має нічого спільного з мукачівською й іншими українами (країнами, крайнами) на Закарпатті, й тому передрук статті Барвінського в ономастичних виданнях вінніпезької УВАН[9] був недоцільний, хіба тільки на те, щоб написати про випад І. Сидорука проти автора цих рядків[10], буцім я промовчую «джерело і прізвище Б. Барвінського» і «самовільно» змінюю «ці цитати, пишучи слово «Україна» з великої букви, тоді коли воно в Барвінського не як назва, а термін, подане з малої букви». Ярослав Рудницький повторює ще раз це у своїй передмові до передрукованої статті Барвінського, мовляв, «нічого дивного, що це викликало в українській науці негодування».[11] В дійсності у своїх попередніх нарисах про назву «Україна» (Прага 1941 і Чікаґо 1951) я з пам'яті згадав про лист Міллея з відсилкою до статті Барвінського у великодному «Ділі» з 1939 р., якого я не мав під рукою. В нарисі з 1941 р. навів я, відсилаючи до нарисів того самого автора: «Історичний розвій назви українсько-руського народу» (Львів 1908) і «Звідки пішло ім'я «Україна»?» (Відень 1917), цитати з вище згадуваного листа Жигмонта III до Станислава Жулкевського, а саме: «старости угорської україни» та «на україні угорських границь». Вдруге навів я ці цитати в моїй «Історії України»[12] без відсилки, але з кінцевою приміткою: «Незначні мої відхилення від дослідів інших істориків щодо назви «Україна» обосновую я деджерельним матеріялом у вище названому нарисі «Назва «Україна».[13] Не маючи цього нарису під рукою, тільки нарис Володимира Січинського «Назва України» подав я за ним ці цитати в третє в моїх нарисах про назву «Україна», друкованих у Чікаґо, так як подав їх Січинський з великої букви.[14]

Наприкінці розгляду джерел до назви «Україна» на Закарпатті належить зазначити, що в сусідній словацькій мові слово «украіна» означає, як подає виданий Словацьким Католицьким Товариством у

Скрентоні, Пенсильвенія, 1930 р. словацько-англійський словник, «провінцію», «дистрикт».[15]

II

У «Словнику польської мови»[16] є пояснення слова «Україна» як краю над границею, пограниччя, кресів, дуже віддаленого місця, далеких сторін, краю світа, кінця світа, передпекла». Але наведені там цитати з польських творів, починаючи 1577 роком не обосновують вповні таких пояснень. Український історик Іван Крип'якевич зібрав польські документи до історії козаччини в 1538—1631 рр. з ранішими згадками про «Україну», в яких слово «україна» має українське значення «країни, воєвідства, держави, округи, околиці»[17], подібно як у польських соймових діяріях з 1575 і 1585 рр.[18], і в королівській ухвалі з 1580 р. зі згадкою про людей «на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській».[19] Ця запозика значення «україни» з української мови промовляє за те, що взагалі слово «україна» в польській мові є запозикою з української. Польський мовознавець Генрик Улашин дійшов до здогадного висновку, що твір «Украінєц» не є польським твором від підставника «Україна», тільки є запозикою з української мови.[20] Тут додамо, що назву «Українець» стрічаємо в польському тексті листа турецького султана Сулеймана до польського короля Жигмонта І з 10 квітня 1541 «...про волохів, які повтікали з Волощини, в Україні перемешкуючи і змову з українцями маючи... села в Україні рабують...»[21]

Хронологічно останнім документом, що вказує на вживання в польській мові назви «україна» в значенні «країна» є польський текст листа гетьмана Богдана Хмельницького до львов'ян з 19 жовтня 1655 р. Михайло Грушевський[22], цитуючи цей лист, подав у примітці різницю в тексті його варіянтів у польській мові, а саме: в «Сборник-у летописей, отн. к истории Южной и Западной России», виданому київською Комісією для розгляду старих актів за редакцією Володимира Антоновича в 1888 р. (с. 263) є в тексті варіянту цього листа: "...a co nam Pan Bóg pomógł Ukrainy swej Ruskiej zajechać, przy tem stoję"; в збірці Кушевича, львівського, райці, в маґістратській редакції: "a że nam... krainy swey Ruskiey". У варіянті Ставропигійського Інституту: "krainę swą Ruską" і так надрукував Денис Зубрицький у своїй «Хроніці м. Львова»[23]: "a że nam P. Bóg pomógł krainę swą ruską zajechać, przy tym stoję...". На основі цих польських варіянтів Грушевський[24] зформулював український текст гетьманського листа так: «Бог нам дав заїхати своєї Руської крайни, я при тім стою».

В словнику білоруської мови[25] І. І. Носовича є таке пояснення «України» російською мовою: «Украина — страна лежащая на пределах, при границе или за пределами отечества или области». На обоснування цього наведено з білоруської словесности: «На украині кажуць жиць хорошо. Поехав на украину». Безперечно, тому що Україна є поза межами Білоруси, витворилося серед білорусів розу-

міння України як країни поза межами їх батьківщини чи області. Але вище наведені приклади з білоруської народньої словесности не обосновують цього твердження, бо в них говориться про Україну, землю козаків, яких полки заповняли також утікачі з-поміж закріпощеного білоруського селянства. Тим то записувач білоруського фолкльору написав хибно з малої букви: «украині», «украину».

Московський видавець «Матеріялів для історії староруської мови»[26] Ізмаїл Срезневський пояснює слово «Україна» як пограниччя і на доказ подає цитату з Київського Літопису під р. 1189 про приїзд до Галицької України князя Ростислава Берладничича, який дійшов аж до Галича, отже годі припускати, що літописець мав на думці галицьке пограниччя. Цитату з Новгородського (Першого) Софійського Літопису про зайняття з україни декілька псковських сіл ще можна підтягнути під пограниччя, але вже не можна під це пояснення підтягнути згадки про прихід князя Андрія з Полоцька «із своєї україни». Радше повинен був Срезневський цей приклад подати на розуміння «україни» як «чужого краю, чужої країни, землі»; але Срезневський подав тут як приклад «по українам» — в чужих землях. На третє розуміння України як «куска (частини) землі» подає обоснування з Минеї-Четії, хоч міг був взяти згадки в Четвертому Новгородському й Воскеренському літописах про «україни» над Окою. Під роками 1532 і 1541 «україна» має значення країни-держави московських великих князів. За цими цитатами можна здогадуватися, що слово «україна» перейшло з літописів княжої доби до московської мови в розумінні «землі, країни, держави». Щойно в звіті донського козацького отамана С. Алфімова з 1638-9 рр. маємо «украинный» в значенні «окраїнний».[27]

Всупереч Смаль-Стоцькому й Ковалеву мовознавець Юрій Шевельов-Шерех[28] промовчує виведений названими мовознавцями семантичний розвиток слова «україна» й признає «заслугою» Ярослава Рудницького те, що «він остаточно довів наявність» первісного мнимого значення «україни» як «межівної землі». На ділі Рудницький цього не доказав, бо історичні матеріяли і вивід семантичний слова «україна» виключають наявність первісного значення «україни» як межівної землі.

III

Хоч наш нарід називав свій рідний край Україною і навіть чужинці, що жили в Україні, як от київський римо-католицький біскуп Йосиф Верещинський у 1594 р.[29] та французький інженер Гільйом Ле-Вассер Боплян, що в 1631-48 рр. був на польській службі й вибудував у 1638 р. на Запоріжжі польську теврдиню Кодак, називали Україною всі етнічно українські землі[30], а польський уряд прикладав у тому часі назву «Україна» тільки до київського, чернигівського й брацлавського воєвідства, проте наші тогочасні інтеліґенти й політичні провідники трималися традиційної національно-державної назви «Русь». А що їм було вже відомо, що москалі називали себе «русски-

ми», отже русини, щоби підкреслити свою національну окремішність, почали вживати грецьку назву Руси «Росія» й від тієї назви утворили прекметники «роський» і «російський». Саме в надрукованій у львівській Ставропигійській друкарні в 1591 р. граматиці грецько-слов'янської мови «Адельфотес» вміщено вірш із словами: «Мужайся, многоплеменный россий народе». В совєтській «Історії Львова» М. П. Ковальський уважає хибно ці слова «як заклик до боротьби за возз'єднання з Росією»[31], бо тоді Московщина ще не називалася Росією. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, що в часі «московської смути» разом з поляками виправлявся на Москву, записуючи півтора тисячі золотих на Ставропигійську братську школу, зазначував: «для навчання діток наших російських».[32]

Хоч у пісні-думі про Морозенка, одного із полковників під гетьманом Богданом Хмельницьким, згадується, що за ним уся «Україна плаче», проте Хмельницький називав себе «руським самодержцем» та заявляв, що визволить увесь руський нарід по Вислу, розуміючи під руським народом українців і білорусинів. Але висилаючи своїх послів з Переяслава до Москви, Хмельницький, щоб підкреслити окремішність русинів від москалів-русских, назвав перших «увесь мир християнський російський», а згадуючи українську шляхту, що присягнула цареві в Переяславі, писав, що вона перебуває в Росії. Редагуючи статті Хмельницького царські канцеляристи назвали царя вже «всеї Великої і Малої Русії самодержцем», і цей царський титул зазначений і в царській «жалованній» грамоті Хмельницького й Військові Запорізькому, в якій, одначе, нічого не згадано ні про «мир християнський російський», ні про шляхту «в Росії», що означало, що цар не хотів признавати за гетьманом влади над територією і населенням визволених українськими козаками з-під польського володіння руських земель. Але в «статтях», постановлених у Москві з послами Хмельницького, згадано знову про «чолобитню» гетьмана, Війська Запорізького й «усього миру християнського російського». При тому в царському титулі замінено «Русію» «Росією», а далі в тексті Україну названо «Малою Росією», а статтю про платню козакам закінчено такою видумкою, тенденція якої очевидна: «А нині царське величество, жалуючи гетьмана і все Військо Запорізьке, хоче послати свого государевого жалування, по давнім обичаям предків своїх, великих государів, царів і великих князів російських, гетьманові і всьому Військові Запорізькому золотими...»[33] Отже в Москві підхопили терміни «Росія» і «російський», які почали вживати українці на означення своєї національної окремішности від московських «русских», московський цар назвав своїми предками великих руських («російських») князів, а Україну названо «Малою Росією».

З того часу в кореспонденції між гетьманською Україною та Московщиною почато вживати назви «Мала Росія» або «Малоросійська Україна» для означення України. Такої термінології в кореспонденції з московським урядом держався й гетьман Іван Мазепа. Але Пилип Орлик, поки ще вступив на гетьманську службу, присвятив

Мазепі як протекторові православних у польсько-литовській Річипосполитій, свій твір «Алькид Російський», надрукований польською мовою у Вильні 1695 р. Гетьманом «Росії» названий Мазепа на своїх дарах для православних у Палестині і Сирії: на срібній плащаниці, дарованій ним для церкви Господнього Гробу в Єрусалимі, та у виданій його коштом в Алепо 1708 р. арабській євангелії для богослужбового вжитку сирійських православних християн.[34] Після смерти Мазепи зладили його чільні послідовники в Бендерах, 20 жовтня 1709 р., меморіял до шведського короля Карла XII в латинській мові; цей меморіял зберігався між рукописами польської Рапперсвільської бібліотеки, перенесеної в часах поверсальської Польщі до Варшави, де вона була спалена в часі Другої Світової Війни. Але ще перед цією війною акад. Михайло Возняк переклав латинський текст цього меморіялу на українську мову й надрукував п. н. «Бендерська Комісія по смерті Мазепи» в першому томі збірника «Мазепа», виданому в 1938 р. Українським Науковим Інститутом у Варшаві. За перекладом Возняка мазепинці натякали, що Мазепу спонукало прийняти опіку шведського короля «прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний».[35] На основі ж латинського тексту бендерської конституції з 5 квітня 1710 р. можна здогадуватися, що в латинському тексті згаданого меморіялу, так само як і в бендерській конституції, мазепинці називали свій нарід «gens Rossiaca».[36]

Щойно коли в Західній Европі прийнято назву «Russia» на означення Московщини після того, як Петро І проголосив себе «імператором усієї Росії» написав Пилип Орлик французькою мовою «Вивід прав України». Але митрополит уніятської церкви в польській Річипосполитій і львівський єпископ Атанасій Шептицький ужив в одному своєму пастирському посланні ще в 1729 р. титулу: «архиєпископ митрополит Київський і всієї Росії»[37] (тобто Руси, точніше України й Білоруси).

Урядова московська назва «малороси» для українців витиснула з Лівобережжя стару назву «русини», несприятливу для москалів тому, що саме ця назва виказувала зв'язок українців з києворуською державою. Автор «Історії Русів» не вживав уже назви «русинів» і жалів, що назва «Русь» перейшла від нас до москалів. Цей свій жаль приписав він Мазепі[38], але я не думаю, щоб Мазепа у хвилині переходу до шведів думав, що москалі загарбали нам нашу назву, бо ж мазепинці звали москалів москалями, а не росіянами, і навпаки, звали себе «російським народом».

На Правобережжі, Поділлі, Волині й Поліссі назву «русини» замінила назва «малороси» поряд із ліквідацією уніятської церкви. Архипресвитер луцької уніятської капітули Теодосій Бродович (1803) писав: «Знай про це русине-уніяте... Твоя доля все сумна; поляк буде тебе переслідувати з тим упередженням, що ти прихильний Москві, а москаль те саме вчинить з того приводу, що ти уніят...»[38] Передбачаючи сумну долю своєї церкви під московським караулом, уніятський митрополит і львівський єпископ Лев Шептицький написав після

прилучення Галичини до Австрії в 1772 р. меморіял до цісаревй Марії Тереси, яку інформував, що Галичина була руським князівством і заселена руським народом, та що прихильною політикою до русинів австрійський уряд може настроїти прихильно до себе їх братів на Правобережжі, Поділлі й Волині,[40] що належали до занепадаючої польської Річипосполитої. Але в другому розборі Польщі в 1793 р. Австрія не могла брати участи з причини її війни проти революційної Франції. Росія поспішила тоді заняти Правобережжя, Поділля аж до австрійської границі над Збручем, та східні частини Волині, Полісся й Білоруси. Західні частини названих земель загорнула Росія в третьому розборі Польщі, в якому Австрія заняла територію між Вислою, Пилицею й Бугом, та назвала її «Західньою Галичиною», хоч у дійсності ця територія була на північ від Галичини, тільки її столиця Краків був в її західньому кінці. В границях Західньої Галичини були Холмщина (без замостейської округи, яку Австрія прилучила ще в 1772 р. разом з Галичиною) й південно-західне Підляшшя. Уроджений в Шаргороді на Поділлі почаївський василіянин Юліян Добриловський, автор проповідей, друкованих у Почаївській Лаврі українською народньою мовою, перейшов в австрійську займанщину та склав пісню «Дай нам, Боже, добрий час», в якій означив він межі уніятської Руси ось так: «І від Буга за Бескид всюди чесний руський рід». І Маркіян Шашкевич, коли посилав своєму побратимові Миколаєві Устияновичеві придніпрянські видання, писав «вкраїнські вірлята» в значенні «придніпрянські», та «руські соколята» в теперішньому значенні «українські».

В тому часі на Придніпрянщині ще не вживали загально назви «Україна» на означення цілости української національної території. Перед виступом Тараса Шевченка російський уряд цілком не добачав у назві «Україна» небезпеки для себе. Тимто харківська ґубернія називалася офіційно «Українською», в Харкові почав у 1816 р. виходити «Український Вісник» російською мовою, а Михайло Максимович міг видати в Києві без перешкод з боку влади альманах «Українець». Щойно Шевченко спопуляризував у своїх поезіях назву «Україна» в тому самому значенні, в якому вона була вживана в народних думах. Шевченко натякав у своїх поезіях про змагання Богдана Хмельницького й Мазепи і зв'язував їхні змагання з «Україною» народних дум. Але близькі йому з Кирило-Методіївського Братства Микола Костомарів і Пантелеймон Куліш впроваджували в ужиток назву «Южна Русь» замість офіційної російської «Малоросії». Видавець словника української мови Фортунат М. Пискунів створив для означення українців назву «руських югівщан». Перше видання його словника п. н. «Словниця української (або югової-руської) мови» появилося накладом книгаря Е. П. Распопова в Одесі в 1873 р.; примірник цього видання є в Конґресовій Бібліотеці у Вашінґтоні. Другим накладом появився цей словник у Києві, 1882 р. п. н. «Словник живої народньої, письмової і актової мови руських югівщан російської і австрійсько-венґерської цесарій», якого примір-

ник є в Публічній Бібліотеці в Нью Йорку. В цьому словнику є подані правильні значення назви «Україна»: 1. Київська Русь, губернії по Дніпрі й Дністрі; 2. Область, країна, край з віршів П. Куліша і літопису Самійла Величка. Проте не завдяки віршам Куліша, а завдяки творчості Шевченка, якого культ після його смерти зродив серед придніпрянських діячів думку прийняти назву «Україна» для означення території, заселеної нашим народом, і називати наш нарід «українським» — «українцями».

Культ Шевченка поширився незабаром після його смерти в Галичині[41] і на Буковині, де його звеличником був поет Осип Юрій Федькович. У своїй поезії «Воскресни Бояне» писав Федькович «Україна живе, Русинів є много» та в статті «Щоб не було пізно! Голос спосеред руського народу» різко виступив проти московського загарбання назви «Русь» й безсоромного фальшування історії москалями, називання московської мови «руською». «Я буду — писав Федькович — її називати завсіди по імени, московською так само як ім'я Русь належить тільки полудневій Росії, а назва Русин тільки нинішним Русинам».[42] В дійсності назви «русин» москалі таки не присвоїли й вона для них чужа; і це є головний арґумент на опрокинення їх претенсій до наслідства по Київській Руси.

Ник. Лоруск

ПРИМІТКИ

1) Р. Смаль-Стоцький: Походження й значення назви "Україна", "Свобода", Джерзі Сити — Нью-Йорк, 22 березня 1950, ч. 66.

2) Вісті з НТШ, "Свобода", 28 червня 1950; — Походження назви "Україна" (Відчит і дискусія в НТШ), "Америка" з 4 липня 1950, ч. 1 (50).

3) А. Петров: Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпаторусской церкви и іерархіи 1391—1498 г., Прага 1930, с. 46.

4) Joseph Fiedler: Beitraege zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nord-Ungarn und der Immunitaet des Clerus derselben, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Classe, Bd. XXXIX, Heft IV, Jg. 1862, April, c. 496.

5) Д-р Ю. Целевич, Збірник Історично-Філософічної Секції Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1927, т. XV, с. 33, 36-7.

6) Fiedler, op. cit., c. 494.

7) Pisma Stan. Żołkiewskiego. Wydał August Bielowski, Lwów 1861, c. 545—547.

8) S. Grondski: Historia belli Cosacco-polonici, 1789.

9) Б. Барвінський: Назва "Україна" на Закарпатті, Вінніпеґ 1952.

10) Українські Вісті, Новий Ульм, 1951, ч. 96; Самостійна Україна, Чі-

каґо 1951, ч. 12, ст. 21. [11]) Б. Барвінський, як вище, с. 6-7.

[12]) Історія України, I, Прага 1941, с. 13. [13]) Op. cit., с. 175.

[14]) В. Січинський: Назва України, Авґсбурґ, 1948, с. 27.

[15]) J. J. Konuš: Slovensko-anglicky slovnik — Slovak-English Dictionary. Slovak Catholic Federation, 1930.

[16]) Słownik języka polskiego, Warszawa 1919, t. VII, pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego (nowe wyd. Warszawa 1952) c. 270.

[17]) Жерела до історії України-Руси, вид. НТШ за ред. М. Грушевського у Львові 1908, т. VIII, с. 4, ч. 3, с. 8, ч, 7, с, 18 ч. 12, с. 27-8, чч.18-9, с. 30-4, чч. 20-1, 23, с. 95-6, ч. 68, с. 187, ч, 128, с, 234-5,
ч, 148, с. 344, ч. 214, с. 165-6, ч. 116, с. 347, ч, 216,

[18]) Б. Барвінський: Польська персоніфікація "України" з 1644 р., Записки НТШ, Львів 1914, т. CXXI, с. 126. [19]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. 1, Київ 1863, с, 12, ч, 5; М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII, Київ-Львів 1909, с. 162.

[20]) Henryk Ułaszyn; Pochodzenie etniszne nazwy Ukrainiec, L'origine éthnique du nom Ukrainiec, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział I, Nr. 1, Łódź 1947, c. 14.

[21]) Жерела до іст. України-Руси, VIII, с. 8, ч. 7.

[22]) Історія України-Руси, т. IX, ч. II, (Київ) 1931, с. 1123.

[23]) D. Zubrzycki: Kronika m. Lwowa, Lw. 1844, c. 373. [24]) L. cit.

[25]) Словарь бѣлорусского нарѣчія, Петербург 1870, с. 656.

[26]) Матеріялы для исторіи древне-русскаго языка, т. III, Петербург, 1893—1912, с. 1184.

[27]) Історія України в документах і матеріялах, т. III, Київ 1941, с. 119.

[28]) "Україна", Париж 1952, ч. 7, с. 591-2.

[29]) С. Шелухин: Україна, Прага 1936-7, с. 147.

[30]) В. Січинський, цит. твір, с. 30-1.

[31]) Історія Львова, Видавництво Львівського Державного Університету ім. Ів. Франка, 1956, с. 31.

[32]) Арх. ЮЗ Россіи, ч. III, т. I, с. 268-71, ч. 84,

[33]) А. Яковлів: Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью Йорк 1954, с. 93-109.

[34]) Андрусяк: Історія України, I, с. 25; Історія Козаччини, III-IV, Мюнхен 1946, с. 117-8. [35]) — Зв'язки Мазепи з Стан. Лещинським і Карлом XII, Записки НТШ, Львів 1933, т. 152, с. 27; — Іст. Коз., III-IV, с. 151,

[36]) О. Оглоблин: Гетьман Іван Мазепа та його доба, Ню Йорк-Париж, Торонто 1960, с. 382.

[37]) І. Франко: Матеріяли до історії галицько-руського духовенства в XVIII в., Збірник Історично-Філософічної Секції НТШ у Львові, т. V, с. 1-7.

[38]) D. Doroshenko: A Survey of Ukrainian Historiography, New York 1957, c. 87.

[39]) T. Brodowicz: Widok przemocy na słabą niewinnošč srogo wywartej, Lwow 1861.

[40]) М. Возняк: Як пробудилося українське народне життя в Галичині під Австрією, Львів 1924; Андрусяк: Національна свідомість серед галичан у 1772—1832 рр., У століття Русалки Дністрової, Золочів-Львів 1937, с. 10-12.

[41]) Андрусяк: Початки Шевченкового культу в Галичині та його вплив на розвиток національної свідомости, "Життя і Знання", Львів 1935, Р. VIII, с. 66-8.

[42]) Буковина — її минуле і сучасне, під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського, Париж-Філядельфія-Дітройт 1956, с. 70-71.

ГЕРБИ І ПЕЧАТІ КАМ'ЯНЦЯ

Написав д-р Роман О. Климкевич

Первісний і властивий герб міста Кам'янця (Подільського) має для української геральдики потрійне значення, а саме:

а) він представляє одне із визначніших міст України,

б) він є одним із найдавніших українських міських гербів і належить до почоту тих гербів, що пам'ятають ще часи занепаду середньовічної української державности, та

в) він містить у собі виображення, що було найдавнішим гербом Поділля і що затратилося на протязі століть заступлене іншими гербами, а саме династичний знак Коріятовичів — князів Пониззя.

Збережені дотичні речеві пам'ятки й документарні джерела досить скупі, одначе все таки можливо на їхній основі відтворити цілість історії гербу історичної столиці Поділля. Дотеперішня відносна наукова література ще досить убога.

До найдавніших збережених речевих пам'яток гербу Кам'янця належать передусім чотири міські печаті, що їм приглянемося по черзі.

Перша печать, витиснена на документі з 1563-го року, округла, має в промірі 33 мм. і містить у полі на ренесансовому гербовому щиті виображення св. Юрія на коні, що копієм поражає змія. Напечатний довкільний надпис звучить: SILLVM... CO... MENECEN POD. Останнє й передостаннє слова надпису розділені зіркою.

Друга печать з проміром 42 мм. містить у собі таке саме гербове виображення на ренесансовому щиті і довкільний надпис: S. CIVI... CAMEN... TERR PODOLI. Збереглася вона при документі з 1571-го року. Вид її округлий.

Третя печать, що прикріплена до документу з того самого року (1571), має в промірі тільки 20 мм., вона теж округла і св. Юрій виображений на ній без гербового щиту, лише прямо в печатному полі. Довкільного надпису немає, лише обабіч постаті вершника вміщені два ініціяли: S. (igillum) C. (amenecensis).

На всіх трьох вище згаданих печатях св. Юрій звернений у свою праву сторону, себто в праву геральдичну сторону, згідно з правилами західньоевропейської, як теж староукраїнської, і в противенстві до звичаю польської геральдики та сфрагістики, що вказує на українське походження печатей як під оглядом герботворення так і під оглядом самого виготовлення майстрами (не виключений тут вплив німецького печатництва).

Четверта печать, що знаходиться на документі з 1766-го року, з проміром 40мм., має в полі виображення св. Юрія, такого ж як і на попередніх печатях, лише зверненого в свою ліву сторону, вона теж округла, а її довклільний надпис звучить: SIGILLVM CONSVLARE... CAM... PODOLE.

Деякі признаки цієї останньої печаті, як напр. звернення св. Юрія в ліву геральдичну сторону за звичаєм польської геральдики, вміщення гербового титла (нашитної фіґури) в печатному полі без гербового щиту, спольщена назва Поділля в латинському довкільному надписі тощо, є прикладом занепаду українського міського печатництва в XVII-ому й XVIII-ому сторіччях.

Третя й найменша печать це на основі всієї правдоподібности т. зв. секретна печать, що була призначена для щоденного вжитку. Примінення трьох більших печатей розглянемо опісля. Очевидно, що вище зіставлення печатей неповне, і що деякі з них не збереглися, або скриваються в недоступних досі чи невідомих архівах і інших місцях переховання. Так бракує напр. найдавнішої печаті з XIV-го сторіччя, що мусіла тоді існувати, як теж лавничих печатей, що ними місто користувалося напевно від XVIII-го сторіччя. Досить добрі ілюстрації збережених давніх печатей Кам'янця, одначе скупі й навіть невистачальні описи й пояснення подає звісний польський сфрагіст В. Віттиґ.[1])

Тепер насувається питання про час постання гербу Кам'янця й виготовлення його чотирьох і вище згаданих печатей. Найкращу відповідь знайдемо в короткому огляді історії міста й розвитку його управління.

Кам'янець місто стародавнє на основі передання, а від XII-го сторіччя він згаданий у староукраїнських літописах. В другій половині XIV-го сторіччя прийшло Поділля-Пониззя під владу братів князів Коріятовичів, Юрія, Федора, Олександра й Константина, синів Коріята-Михайла, сина Ґедиміна та внука Путивера. Вони побудували замки в Кам'янці, Бакоті й Смотричі, а опісля постали замки теж у Червоногороді, Брацлаві, Скалі, Сокальці, Межибіжжі, Божську й Вінниці. Їхнім родовим гербом, як теж гербом Подільської землі було виображення св. Юрія — вершника, що копієм поражає змія. Не знаємо сьогодні, що було причиною вибору цього гербу для династії Коріятовичів, і тут можемо припустити кілька можливостей. Св. Юрій міг бути гаґіографічним виображенням іменника князя Юрія Коріятовича — явище часте в староукраїнській володарській сфрагістиці. Він займав визначне місце в іконографії й письменстві середньовічної України та вважався небесним покровителем деяких українських міст. Цей то святий, як вершник-лицар, символізував образ самого князя і він був влучним гербом для Пониззя — християнського князівства, що стояло тоді в постійній боротьбі з іншовірними збройними силами Сходу. В XV-ому сторіччі св. Юрій, як земський герб, зникає з бувальщини Пониззя і його місце займають нові герби — золоте сонце в срібному полі для Поділля

й окремий герб для Брацлавщини. Важко відмітити, що цей, на нашу думку властивий, бо найдавніший і наданий староукраїнськими й майже незалежними князями, герб Поділля згадує світової слави німецький гербовник Зібмахера[2]) в розділі про герб Подільської губернії під російською владою (сонце увінчане хрестиком), покликаючися на печать князя Олександра Коріятовича з виображенням св. Юрія з 1375-го року й на погляди звісного німецького знакознавця Ф. Фосберґа.[3])

Передовий польський гербознавець, Бартош Папроцький, у своєму великому творі «Герби Лицарства» (виданому вперше в Кракові 1584 р.) зазначує виразно, що виображення св. Юрія, як герб Кам'янця, було «надане руськими князями».

Зруйнований 1240-го року татарами Кам'янець попав 1260-го року цілковито під їхню владу, а 1362-го року опанував його Ольґерд Ґедимінович — брат Коріята. 1374-го року князі Юрій і Олександер Корятовичі надали місту німецьке самоврядне право[4]) і в зв'язку з цим Кам'янець мусів уже тоді мати свій герб і печать для канцелярійного вжитку. Цим гербом міг бути тільки св. Юрій, що потверджується двома доказами: тотожністю змісту печаті Олександра Коріятовича на документі з 1375-го року й чотирьох пізніших збережених печатей міста та звичаєм давньої міської геральдики й сфраґістики, що визначалася незвичайно консервативним духом і в противенстві до земського й державного знаківництва майже не знала змін гербового титла чи печатного знаку. Найдавніші печаті Кам'янця на жаль не збереглися. 1395-го року великий князь Витовт прилучив Кам'янець остаточно до Русько-литовської держави, а 1430-го року західня частина Пониззя опинилися під польською владою і створено з неї опісля Подільське воєвідство з столицею в Кам'янці (східня частина Пониззя, себто Брацлавщина, залишилася при Русько-литовському великому князівстві до 1569-го року. В 1432-гому році затвердив король Володислав Ягайло маґдебурзьке право, надане Кам'янцеві князями Коріятовичами. В 1594-му році наступила інкорпорація дотогочасного дідичного війтівства, що сталося за зразком міста Львова.[5])

Вигляд першої й другої згаданих вище печатей (ренесансовий щит), їхні довкільні надписи (назва «Поділля»), як теж сама форма букв вказують виразно на те, що були вони виготовлені в першій половині XVI-го сторіччя, або найранше на переломі XV-го на XVI-те сторіччя, отже вже під польською займанщиною. Трудно встановити точніше час виготовлення третьої — секретної печаті, що могла б бути трохи давнішою від двох попередніх. Надницене друге слово надпису на першій печаті (CO...) може звучати тільки "communitatis", а не "consulum", бо міської ради Кам'янець тоді ще не мав. Надницене друге слово другої печаті (CIVI...) може звучати "civitatis" або "civium". Обидва надписи відносяться до міської громади (Universitas seu communitas civium), яка в Кам'янці, залежно від часу, мала тіль-

ки 24, 25, 26 і навіть 15 членів і складалася наполовину з римо-католиків і наполовину з православних, що для кам'янецького українства було досить корисне (львівська міська громада була вибирана на становій основі — наполовину купці й наполовину цехи — що давало перевагу польському населенню).[6]) Реґентом кам'янецької громади, що змінявся щорічно, був українець і поляк напереміну.[7])

1670-го року одержав Кам'янець привілей на маґдебурзьке право за львівським зразком[8]) і при кінці XVII-го сторіччя майже всі важніші українські міста — колишні столиці й центри провінцій, як напр. Львів, Київ, Берестя і т. д. — мали повне маґістратське управління, себто дві колеґії: лавничий суд і міську раду. Від 1672-го до 1699-го рр. знаходився Кам'янець під турецьким пануванням, одначе якінебудь пам'ятки міської сфраґістики з тих років нам невідомі. Вернувшися ще раз і востаннє під польську владу, звернувся Кам'янець 1716-го року до Львова за поученням у справі самоврядного міського права і одержав від львівської міської ради зложене з 13 точок правне поучення про виборчий порядок міських органів, про взаємні границі їхніх прав і компетенцій, про міські податки тощо.[9])

З вище сказаного бачимо, що четверта збережена міська печать могла бути виготовлена або між 1670-им і 1672-им роками або між 1700-им і 1766-им роками. Цю другу можливість вважаємо більше правдоподібною, бо можна припускати, що міські інсиґнії Кам'янця були знищені або забрані турецькою владою. З надпису бачимо, що це раднича печать, якою на основі привілею з 1670-го року користувалася створена тоді міська рада (Consilium civitatis). Не збереглася на жаль печать лавничого суду (Scabinatus).

В 1772-гому році невелика частина західнього Поділля прийшла під владу династій Габсбурґ-Льотрінґен, а між 1793-ім і 1795-им роками, решта Поділля, включно з Кам'янцем припала Росії. В 1796-му році об'єднано колишні Подільське й Брацлавське воєвідства (під російською владою — намісництва) в Подільську губернію столицею в Кам'янці та цього ж року змінено міський герб.

Виображення св. Юрія було отже гербом Кам'янця від 1374-го до 1796-го рр. себто майже чотири з половиною сторіччя. Цікаво відмітити, що св. Юрій, який займав таке важне й часте місце в староукраїнській княжій сфраґістиці, іконографії, на козацьких корогвах і т. д., появився в українській міській геральдиці дуже рідко і так користувалися цим гербовим виображенням тільки Володимир на Волині (від XIII-го ст.), Ніжин (Ніжень) на Сіверщині (в XVII-ому столітті; герб скасувала російська влада), Новогеоргіївськ на Слобідщині (приблизно від половини XIX-го ст.) і кілька менших містечок. На всіх цих св. Юрій виображений як вершник, що поражає змія.

Дня 22-го січня 1796-го року (за старим стилем) затверджено Подільським намісництвом новий герб для Кам'янця,[10]) якого гербопис звучить: в золотому полі чорний імператорський орел з двома головами, укоронованими імператорськими коронами, увінчаний третьою й більшою такою ж короною, зо скіпетром у правиці і з володарським яблуком у лівиці; в нагрудному щиті в блакитному полі золоте сонце увінчане грецьким хрестиком. Наявність двоголового чорного орла в гербі натякає на прилучення Поділля до Російської Імперії, а нагрудний щит представляє собою герб Подільської губернії. В дійсності цей губерніяльний герб був затверджений остаточно 8 грудня 1856-го року[11]) (за старим стилем), одначе російська державна геральдика користувалася ним, як претенсійним гербом, уже від XVII-го сторіччя,[12]) змінивши трохи барви гербу приналежного ще до Польщі Подільського воєвідства (в срібному полі золоте сонце) та розширивши герб доданням хрестика (запозиченого правдоподібно з гербу Брацлавщини). Новий герб Кам'янця був невдатним і зразковим витвором російської бюрократії (22 січня 1796-го р. надано герби містам Мінського, Волинського, Брацлавського й Подільського намісництв рівночасно). Це герботворення пішло за зразком російської територіяльної геральдики, що старалася уподібнювати герби губерній, намісництв і областей до їхніх столиць і навідворот. Трудно пояснити, чому російська влада уневажнила давніший герб Кам'янця. Вона старалася вправді усунути всі територіяльні герби з виразистим польським змістом і не тільки на українських, білоруських і литовських землях, але навіть і в корінній Польщі, одначе давніший герб Кам'янця не був польський ні змістом ні своїм постанням, бо пам'ятав ще часи незалежного від Польщі князівства Пониззя. Подібне сталося і з гербом міста Ніжина, в якому св. Юрія заступлено дивовижнім і чисто купецьким виображенням двох з'єдинених рук і жезла Меркурія. Такі явища можна пояснити тільки поверховністю «казьонного» герботворення і безсумнівним незнанням історії української територіяльної геральдики й сфраґістики. Українська влада не звернула належної уваги на впорядкування справ земської і міської геральдики і тому можна припускати, що Кам'янець користувався цим новим своїм гербом аж до приходу радянської влади, себто до 1920-го року.

Згідно з правилами про т. зв. гербове оточення для провінцій і міст, що були урядово затверджені 7 травня, 4 і 16 липня 1857-го року (за старим стилем), гербовий щит Кам'янця був увінчаний золотою вежатою короною з трьома зубцями, що прислуговувала столицям губерній, які мали менше ніж 50.000 населення, і оточений дубовим листям, перев'язаним Олександрійською лентою.[13])

Тепер насувається питання, котрий із цих двох гербів Кам'янця сприймальний для української геральдики — в сучасності покищо для гербознавства і для гербового мистецтва, а

в майбутньому теж для гербового права, себто для вжитку міста Кам'янця. Погляди знакознавців на те, котрий із кількох відмінних історичних гербів даного міста треба вважати дійсним і властивим, поділені. Одні вважають, що треба брати під увагу найдавніший, інші твердять, що першенство належиться гербові, що ним користувалося місто на протязі найдовшого часу, а деякі говорять у користь останнього гербу, що був урядово затверджений. Із цього бачимо, що більшість поглядів корисна для виображення св. Юрія, яке найдавніше і яким Кам'янець користувався 423 роки (російським новотвором тільки 125 років). Крім того у некористь підросійського гербу Кам'янця говорить сам його зміст (російський державний орел!), а за виображення св. Юрія промовляє його історія, себто надання українськими Коріятовичами — князями Пониззя. Тому вважаємо. що для української геральдики єдино сприймальний ось який герб Кам'янця: в червоному полі св. Юрій у золотій зброї й на срібному коні, який копієм поражає зеленого змія. Під оглядом рисункового виображення й добору головних гербових барв цей герб тотожний з гербом міста Володимира (Волинського), а тому, що в українській геральдиці (як теж в інших европейських країнах з високо розвиненою геральдичною культурою) не повинно бути тотожніх гербів у різних гербоносців, доцільні незначні різниці між обидвома гербами. Виображення постаті св. Юрія й головні гербові барви (срібна й червона) усталені вже традицією й тому їх не треба зміняти. Вистачальною різницею буде відмінна побічна гербова барва, а саме зелений змій у гербі Кам'янця й чорний змій у гербі Володимира (чорна й зелена барви найчастіше вживаються геральдикою для гербового змія, при чому чорна давніша, так, як давніший герб Володимира). В гербі Новогеоргіївська св. Юрій виображений у блакитному щитовому полі, а забутий герб із св. Юрієм міста Ніжина вимагає покищо основних дослідів. Оточення гербу Кам'янця, що було встановлене 1857-го року, для української геральдики зовсім несприймальне і ця справа може бути вирішена щойно в майбутньому, як настане можливість свобідного розвитку української геральдики і зокрема гербового права.

Кам'янцеві належиться признання за те, що довгими сторіччями й під чужинецькою займанщиною зберігав стародавнє гербове виображення, що було гарним знаком останніх зусиль продовження української середньовічної державности, як теж призабутим первісним гербом цілого Поділля.

Роман О. Климкевич

[1]) W. Wittyg: Pieczęcie miast dawnej Polski (Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Krakowie, VII). Kraków—Warszawa, 1905. Pag. 103-4.

[2]) Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Nuernberg, 1857.

[3]) F. Vossberg.

[4]) М. Грушевський: Історія України-Руси. Том V. 1905. Ст. 229

[6]) A. Jakowliw: Das deutsche Recht in der Ukraine. Leipzig, 1942. Pag. 73-4.

[5]) Грушевський, там таки, ст. 346.

[7]) М. Владимирский-Буданов: Немецкое право в Польше и Литве (Журнал М-ва Нар. Просв. 1868. VIII-XII). Ст. 204-6.

[8]) Jakowliw, ibidem, pag. 75.

[9]) Владимирский-Буданов, там таки.

[10]) П. П. фон Винклер: Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи. С.-Петербург, 1899. Ст, 61,

[11]) Винклер, там таки, ст. 187.

[12]) А. Лакиер: Русская Геральдика. С.-Петербург, 1855. Табл. XVIІ, ст. 236, 280-1.

[13]) Описание украшений гербов губерний, областей, градоначальств, городов и посадов. А, б, а; Б, 2; В. (сост. барон фон Кене).

Додаткова література

Carte Politique, Statistique et Héraldique de la Wolhynie, de la Podolie et de l'Ukraine. Bruxelles, 1863. Sigismond Gerstmann, Éditeur.

Я. Падох: Міські суди в Україні після 1648 р. Мюнхен, 1948.

W. Weizsaecker: Die Ausbreitung des deutschen Rechts in Osteuropa. Staat und Volkstum. Buecher des Deutschtums. 2 Bd. 1926.

(Поділля гл. ст. 555-7 і додаток до ст. 553).

K. Paprocki: Herby Rycerstwa. Kraków, 1558 (Wyd. K. J. Turowskiego).

НАШИЙНІ ГРИВНИ В УКРАЇНІ

Написав д-р Ярослав Пастернак

професор Українського Вільного Університету

В с. Ульвівку біля м. Сокаля, Львівської области, рибаки добули весною 1935 р. з р. Бугу дуже цікаву й рідкісну в Україні пам'ятку старовини — подібний до корони бронзовий обруч, що зберігався до війни в археологічному відділі Державного Історичного Музею у Львові під ч. інв. II-1714. Цей овальний в перекрою обруч, 17 мм. завширшки, складається з двох не однаково довгих (32 і 13 цм.) частин, одні кінці яких злучені з собою шарнірами-завісками, а другі замком у формі круглого чопика, що входить у відповідне заглиблення. З одної сторони обруч є викінчений 23-ьома приблизно трикутними зубцями, що роблять його подібним до корони. Разом з ними обруч є 30 мм. високий, мірить 140 мм. в діяметрі і важить 735 гр. Він виготовлений технікою відливу, дуже добре збережений і цілий вкритий зовсім темною, легко шершавою патиною.[1]

На вид цієї знахідки, незвичної у нас, зразу виринають два питання — звідкіля вона взялася в Україні і яке було її призначення. Розглядаючися в археологічній літературі, бачимо, що найбільше таких предметів старовини здавна знаходиться в північній Европі, головно в Прибалтиці, багато менше в Польщі, а в Україні знайдено їх досі тільки у двох місцевостях західних українських земель і в трьох у Подніпров'ю. Немає сумніву, що це була якась прикраса чи відзнака, може частина військових інсиґній, а її величина і факт, що вона відчиняється, вказують на те, що її могли носити тільки на шиї, тобто — це була нашийна гривна.

Населення Прибалтики, зведене подібністю цих забутих гривен до корон, пов'язувало їх з тамошнім ранньо-історичним плем'ям вендів і назвало їх «коронами вендів»[2]. Данський археолог Софус Мюллер[3], німецький Шуман[4] та раніші польські дослідники вважали їх теж коронами (В. Деметрикевич[5], Л. Рутковський[6]) чи приладами до спинання волосся на жіночій голові або й нараменниками (Б. Януш[7]). Київський дослідник церковної старовини Н. Петров мав перший, найдений на Подніпров'ю, такий предмет за «ґотський ручний бойовий браслет»[8], і тільки німецький археолог А. Беценберґер[9], а за ним Й. Костшевський[10], Й. Пєтрашевський[11], В. Антонєвич[12] і інші визнали знахідки цього типу прикрасами шиї — нашийними гривнами.

Ми теж думаємо, що таке пояснення знахідок цього типу правильне[13]. На це вказує в першу чергу сама їх конструкція, а опісля

факт, що вже на початку II тисячоліття до Хр., після винайдення першого вжиткового металю — бронзи, який блестів мов золото, зродилась була думка виготовлювати з нього велику кількість різноманітних прикрас, в цьому й прикрас шиї. Вони були зразу менш скомплікованого типу і мали вигляд скрученого в коло дроту, один кінець якого був зігнутий в петельку, а другий перетягався через неї і загинався після цього в другий бік. Бували теж оба кінці тільки загнені один за одного. Короновидні нашийні гривни були його бічною, коротко триваючою лінією, що зродилась була в Прибалтиці й не була виготовлювана поза її теренами.

Типологічна аналіза короновидних нашийних гривен виявляє їх три розвоєві фази[14]. У першій з них овальний у перекрою обруч не має ще на верхній частині зубців, тільки поперечні пластичні реберця густо одно в притул до одного. Найбільше цих ранніх розвоєвих форм подибується в Данії, зокрема в Ютляндії, тому ці краї треба вважати прабатьківщиною нашийних, до корон подібних гривен. Звідтіля звичай вживати їх поширювався торговельними шляхами по сумежній північно-західній Німеччині, рідше по східньому Помор'ю й Прусах та Швеції.

Трохи пізніше обруч нашийних гривен стає прямокутний у перекрою, і на місці пластичних реберець виростають низькі, тупі зубці. Цей молодший тип знаходиться, поза Данією, в північно-східній Німеччині і в Польщі в Познанщині.

В своїй останній розвоєвій фазі нашийні гривни дістають високі, гострі, зуби, при чому ціла гривна доходить до 50 мм. заввишки, але тільки 5 мм. завгрубшки. Такі пізні зразки знайшлися, поза Східньою Німеччиною й Польщею вже в кількох місцевостях України, а саме в Ульвівку (Сокаль), в Заліссі (Борщів)[15], в урочищі «Губино» біля Дашева (Липовець)[16], в Лісках (Сосниця, на Чернігівщині[17]) і в точно неозначеній місцевості на Дніпропетровщині[18].

Досить важко приходиться датувати короновидні нашийні гривни, бо майже всі вони, а в Україні таки всі — це окремі знахідки без супровідних предметів, що влекшували б їх часове визначення. Першу їх розвоєву фазу відносять, майже загально, до ранньої лятенської доби (500—300 до Хр.), другу до середньо-лятенської доби (300—150 до Хр.). Гривну з Залісся датують самим кінцем цієї доби (150—0 до Хр.) з огляду на багату профіляцію її замку і на високий відсоток (13%) олова в ній. Ульвівецька гривна є типологічно трохи старша від неї, проте її теж треба віднести до пізньої лятенської доби.

Друге питання — це шлях, яким короновидні нашийні гривни дісталися з прибалтійської півночі на українські землі. Як і в усіх подібних випадках, тут могли діяти два чинники — просування окремих племен на нові, кращі землі, що часто мало місце в праісторичних часах, або культурні впливи шляхом міжплемінної торгівлі. Вкінці могли діяти оба чинники водночас, чого клясичним прикла-

дом були каравани римських купців, що йшли вслід за римськими леґіонами на ново підбиті землі, пізніші провінції і так здобували нові ринки збуту для римської промисловости.

Так могло бути теж з короновидними нашийними гривнами, в чому участь брали, за сьогоднішнім станом досліджень, західні праслов'янські племена. В. Антонєвич мав на думці прибалтійських венедів, що, просуваючись горі Одрою, заволоділи були під кінець останнього тисячеріччя до Хр. Шлезьком і далі дістались аж у верхів'я Бугу й Дністра. Інші польські дослідники Л. Козловський і Й. Костшевський твердили, що це була інвазія праслов'янських поморських племен, які принесли з собою свою прикметну прикрасу чи відзнаку — короновидні нашийні гривни.[19] Всі три дослідники базували свої твердження на розміщенні в терені знахідок цього типу й інших, прикметних для названих ними прибалтійських племен. Всі ці знахідки подибується тепер вздовж двох головних торговельно-комунікаційних шляхів, що вели в праісторичних часах з Прибалтики в центральну Европу, при чому головними дороговказами для них були великі ріки, що текли в цьому напрямі.

Один із цих двох шляхів, західній, провадив з Помор'я й Східніх Прус вздовж Одри на Шлезьк. На початку останнього сторіччя до Хр. цим шляхом племена венедів, кимбрів і тевтонів просувалися з північної Ютляндії на Шлезьк і в сторону Моравської Брами. В нашому випадку на вживання цього шляху вказує одна короновидна нашийна гривна, що її знайшли в м. Свидниці (Швайдніц)[20], на південний захід від м. Вроцлава. Звідтіля носії чи продавці цих гривен могли прямувати прастарим, ще неолітичним шляхом здовж лівого берега Висли в околицю гирла Сяну, де друга нашийна гривна знайшлася в с. Двікозах, Сандомирського повіту.[21] Там цей шлях розчленовувався і одна його віднога вела прямо на схід, через Ульвівок, місце знайдення третьої гривни, в сторону Києва, організаційного центру антських племен, і звідтіля горі Десною в Чернигівщину, де в с. Лісках, Сосницького району знайдено аж чотири короновидні нашийні гривни разом.[22]

Друга, південно-східня віднога Одерського торговельного шляху вела від Сандомира горі Сяном у Подністров'я і нею дісталися короновидні нашийні гривни у с. Заліссся, Борщівського району і далі в урочище «Губино» біля м. Дашева, Липовецького району у верхньому Побожжі.

Другий головний, східній, так зв. бурштиновий шлях ішов під кінець останнього тисячоліття до Хр. з Помор'я горі Вислою й Бугом в сьогоднішню Сокальщину, далі горі Бугом проходив на р. Зруч і там у середнє Подністров'я. Цим шляхом, якщо не відногами Одерського шляху, короновидні нашийні гривни могли мандрівники занести в Ульвівок і Заліссся.

Тільки можна сказати, на сьогодні, про імпортований спеціяльно поморський, короновидний тип нашийних праісторичних гривен в Україні. Місцевого походження й виробу був у нас тоді ви-

ще згаданий уже *стандартний* тип гривен менш скомплікованої конструкції. Він був знаний скитам, сарматам і місцевим племенам з культурою так зв. висоцького типу. Пізніше, в часі переселень народів, слов'янські вояки, що були на службі у кордовських каліфів, в Еспанії, діставали золоті й срібні нашийні гривни того типу за вияви хоробрости.

З раннього середньовіччя збереглася відомість у польського літописця Аноніма Галля, що за часів короля Болеслава Великого не тільки князі, але й деякі шляхтичі носили золоті гривни величезної ваги (non solum comites verum etiam quique nobiles torques aureas immensi ponderis baiulabant). Очевидно, такі гривни могли бути виготовлені тільки технікою відливу.

Подібне призначення — нагорода чи ознака достоїнства — мали нашийні гривни стандартного типу тоді теж в Україні, в Київської Русі. Вони були виготовлені із грубовато скрученого дроту і відповідно до соціяльного стану, багатства чи заслуг були срібні або золоті.

За археологічними знахідками нашийні гривни правили за прикрасу руським жінкам, а за свідченями літопису їх діставали від князів руські дружинники за визначні заслуги. В Никонівському літописі записана під р. 6508 (1000) така подія: «Прииде Володарь с половцы к Киеву, забыв благадеяния господина своего князя Владимира, демоном научен. Володимеру же тогда в Переяславцѣ на Дунаи, и бысть смятение велие в Киевѣ, и изыде нощию во срѣтение им Александрь Поповичь, и уби Володаря, и брата его и иных множество половец изби, а иных в поле прогна. И се слышав Володимер, возрадовася зѣло, и възложи на нь *гривну злату*, и сотвори и вельможа в полатѣ своей».

Інші літописні записи показують другу сторінку медалі, а саме ту загрозу для життя власника дорогоцінної нашийної гривни, на яку він був виставлений в часі бою чи іншої життєвої небезпеки. І так «Повість временних літ», при описі вбивства князя Бориса Володимировича опричниками його брата Святополка подає під 1015 р. таке: «И се нападоша акы звѣрье дивии, около шатра и насунуша и копьи, и прободоша Бориса, и слугу его, падша на нем, прободоша с нимь. Бѣ бо сей любимъ Борисомъ. Бяше отрокъ съ родомь сынъ угърескъ, именемь Георги, его же любяше повелику Борисъ; бѣ бо възложилъ на нь *гривну злату велику*, въ ней же предъстояше пред нимь. Избиша же и ины отрокы Борисовы многы. Георгиеви же сему не могуще вборзѣ сняти гривны съ шиѣ, усѣкнуша главу его, и тако сняша гривну, а главу отвергоша прочь». А за відомістю Галицько-Волинського літопису, в часі битви Мстислава Мстиславича з мадярами й поляками під Городком у 1213 р. те саме сталося з одним з полеглих визначних вояків — «главу его сосекоша *трои чепи сняша золоты*».

Так само треба — думаємо — розуміти й те місце в «Слові о полку Ігореві», де сказано, що князь Ізяслав Полоцький, після про-

граного бою з литовцями «единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ *злато ожереліє»,* тобто стратив життя через золоту гривну.

Наведені джерельні відомості виразно вказують на те, яке величезне почесне значення мали коштовні нашийні гривни в княжій добі, та виявляють водночас жорстокий середньовічний спосіб здіймати їх із шиї вбитих, бо розгинання загнутих один за одного кінців нашийника та його самого, іноді досить масивного, вимагало б значного зусилля і забирало б багато часу, а це мусіло бути вроблене, очевидно, у великому поспіху.

Як довго існував в Україні і взагалі у слов'ян звичай носити парадні нашийні гривни, на це питання годі ще сьогодні відповідсти. Пізніші писані джерела мовчать про це, а праця про археологічні пам'ятки України з часів пізнього середньовіччя чекає свого автора. Сьогоднішні почесні золоті ланцюги церковних і світських достойників — це ті найпізніші нащадки зроджених ще в бронзовій добі нашийних парадних гривен.

Ярослав Пастернак

ПРИМІТКИ

1) **J. Pasternak,** Die westeuropäischen Kronenhalsringe im Osten. **Jahrbuch für Vorgeschichte,** 1, Posen 1943.

2) **A. Bezzenberger,** Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens, Königsberg, 1904, 59.

3) **Sophus Müller,** Nordische Altertumskunde, 1. Strassburg, 1897.

4) **Schumann,** Lemcke-Festschrift, 36.

5) **W. Demetrykiewicz,** Korony zronzowe przedhistoryczne. **Materiały antropologiczno-archologiczne i etnograficzne,** IV, Kraków 1900, 76-78.

6) **L. Rutkowski,** Bronzowe naramienniki, obręcze i korona, znalezione w Kluczewie, w pow. Płońskim, Wiadomości Archeologiczne, VI, Warszawa 1921, 132 — 134. ("mała korona kobieca").

7) **B. Janusz,** Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. Lwów, 1918

8) Н. **Петров,** Альбомъ достопримѣчательностей церковно-археологического музея при Императорской Кіевской Духовной Академіи. Київ, 1915.

9) **A. Bezzenberger,** як прим. 2.

10) **J. Kostrzewski,** Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit. **Mannusbiliothek,** 18, 1919.

11) **J. Pietraszewski,** Znalezisko z okresu lateńskiego we wsi Dwikozy, pow. Sandomierski, **Wiadomości Archeologiczne,** IX, Warszawa, 1925, 122-124.

12) **W. Antoniewicz,** Archeologja Polski, Warszawa, 1928, 144.

13) Неправильно подає київський археолог **М. Брайчевський,** що —

мовляв — "більшість дослідників вважає масивні "зубчасті корони чи гривни" прикрасами голови" (Стародавні східні слов'яни, **Нариси стародавньої історії УРСР.** Київ, 1957, 316.)

[14]) **J. Kostrzewski,** Kronenhalsring. **M. Ebert's Reallexikon der Vorgeschichte,** VII, Berlin 1926, 106-108.

[15]) Гривна знайдена в 1859 р. при корчуванні старого дерева, переховується в археологічному музею Польської Академії наук в Кракові (**J. T. Lubomirski,** Zabytki krajowe z okresu bronzowego. **Wiadomości Archeologiczne,** 1. Kraków, 1873, 24; **J. N. Sadowski,** O drogach handlowych greckich i rzymskich, Kraków, 1876, 78-79, tabl. V, 76; **P. Reinecke,** Die skythischen Altertümer im mittleren Europa. **Zeitschrift für Ethnologie,** XXVIII, 1896, 39; **W. Demetrykiewicz,** Korony bronzowe; **B. Janusz,** Zabytki; **J. Pasternak,** Ruské Karpaty v archeologii, Praha, 1928, 141; **W. Antoniewicz,** Archeologja Polski. 1928, 145, tabl. XXXV, 19); **Я. Пастернак,** Коротка археольоґія зах. укр. земель, Львів, 1932, 36 і табл. V, I. **його ж,** Археологія України. Торонто, 1961, 434.

[16]) **Н. Петров,** як прим. 8, табл. VIII, 10.

[17]) Ю. С. Виноградский, Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музею. **Краткие сообщения Института Археологии АН УРСР,** 5, Київ, 1955, 92 і рис. 2, ч. 8.

[18]) Каталог збірки А. Н. Поля в Катеринославі (відомість від **П. П. Курінного**).

[19]) Ніяк не виправдала себе й археологічними матеріялами непідперта була колись думка П. Райнеке, що описувані тут нашийні гривни були занесені в Европу Скитами (як прим. 15), а сьогодні теж повалено твердження М. Брайчевського, що пов'язує їх із ранніми східними слов'янами (як прим. 13).

[20]) **H. Seger,** Schlesische Funde der vorrömischen Eisenzeit. **Schlesiens** Vorzeit in Bild und Schrift, VI, Breslau, 1899, 557-558; **J. Kostrzewski,** як примітка 10.

[21]) **J. Pietraszewski,** як прим. 11.

[22]) **Ю. С. Виноградський,** як прим. 17.

МИКОЛА КОСТОМАРІВ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ХОЛМЩИНІ

Написав д-р Григор Лужницький

Університет Пенсильвенія

«Україна — це країна, яка терпінням стверджує вічність Христової Істини. Скільки разів стрічаю представників її Страдальної Церкви, то навіть як мої уста мовчать, тоді моє серце вдаряться живіше. —

Слова Папи Івана XXIII до української делеґації під час авдієнції членів Міжнародної Унії Католицької Преси у Ватикані, червень 1960 р.

Мабуть не будемо далекі від правди, коли скажемо, що дослідники історії нашої Церкви не знали вартости мученичої крови. В нашій історіографії криваві переслідування Української Католицької Церкви за московських царів Петра I, Катерини II чи Миколи I найшли дуже малий відгомін і здебільша... пішли на рахунок польської Католицької Церкви. А сьогодні прямо неможливо відтворити історію цього кривавого мучеництва українського католицького духовенства та його вірних в рр. 1780-их, 1790-их, 1830-их, 1840-их аж до 1875 року включно, коли то після потоків крови «приєднано» рештки українського католицького населення Холмщини і Підляшшя до царської Православної Церкви.

Вистачить подати тільки кілька цифер, що їх подає історик української церкви, о. Михайло барон з Нойштерну Гарасевич, у своїй "Annales Ecclesiae Ruthenae", Львів 1862. Вже ці сухі цифри, за якими криється пролита кроз наших мучеників, можуть нам сказати, до якої міри Українську Католицьку Церкву, дослівно, вогнем і мечем, нищила московська царська влада:

Із 5,000 українських католицьких парохій, київської, каменецької, луцької, і володимирської епархій, після переслідування в 1796 р. залишилося не цілих 200 парохій. В 1773—1796 рр. за володіння Катерини II, «навернено добровільно» (а ми сьогодні дуже добре знаємо, як це «добровільне навернення» виглядало!) на царське православ'я 8 міль. українців-католиків Київщини, Кам'янеччини, Луччини й Володимирщини, українцям католикам відібрано 9,316 парохіяль-

*) Доповідь виголошена на XI науковій конференції Канадійського Наукового Т-ва ім. Шевченка, Торонто, 13. X. 1962 р.

них церков, зліквідовано 145 українських василіянських манастирів, що находилися в тодішніх трьох провінціях Василіянського Чину...

«А сліз, а крови» — могли б ми сказати за Шевченком, — бо ж цього ніяка історія не нотує...

Правда, про ці й пізніші криваві переслідування (головно в 1831 до 1875) Апостольська Столиця подає до відома світові, видаючи «Білі Книги» латинською, французькою й італійською мовами (перша «Біла Книга» появилася в 1842 р., чергова про мучеництво Холмщини з 1876 р.), але з цього величезного капіталу мученичої крови України дуже вміло скористали поляки. Вистачить згадати так звану пам'ятковую таблицю, вибиту з приводу нищення Української Католицької Церкви на Холмщині: під написом «мартирольоґія польська» поміщені прізвища помордованих царською жандармерією таких осіб: Андрій Гаврилюк, Харитон Романюк, Лука Бойко, Онуфрій Томащук і десятки інших цілковито українських прізвищ, «wiernych — як каже напис — kościołowi Polski».

Немає сумніву, що криваве переслідування т. зв. тоді уніятів, тобто українців католиків на Холмщині і Підляшші, яке почалося з хвилиною арештування і вивезення на заслання видатного тодішного католицького діяча, крилошанина й пароха Грубешова о. Федора Трущинського, в цілій тодішній царській Росії мусіло викликати відповідне враження. На жаль, досьогодні, ніхто з наших дослідників цієї епохи докладно не прослідив, ніхто не провірив численних матеріялів, розкинених на сторінках чи то польських тодішніх, чи то московських журналів. І тому, ми здогадно будемо перші, коли скажемо, що наш видатний історик, член-основник Кирило-Методіївського Братства та його головний ідеолог Микола Костомарів (1817—1885) свою маґістерську дисертацію «О причинах і характере Унии Западной Росии», яка хоч надрукована 1842 р., не побачила світу, написав у зв'язку із переслідуванням нашої Католицької Церкви на Холмщині.

В 1836 р. починається переслідування Української Католицької Церкви на Холмщині, хоч ще не криваве у своїх початках. Нашому майбутньому історикові Костомарову було тоді 19 років. Син поміщика села Юрівки, української частини Вороніжчини й кріпачки українки Тетяни, що подбала про належне виховання і освіту свого сина, Микола під впливом видань — праць Максимовича, захопився українством: «Мною — оповідає він у своїй автобіографії (цитую за Євгеном Онацьким: «Українська Мала Енциклопедія», Книж. VI, стор. 741) опанувала якась пристрасть до всього українського (в ориґіналі малоросійського — писане воно в 1838 р.) і дальше «я вирішив писати по-українськи (в ориґіналі по-малоруски»).

А тепер порівняймо, яким шляхом котилася історія нашої Церкви в цьому самому часі на Холмщині:

В згаданому 1836 р. церковний уряд зажадав від тодішнього нашого католицького єпископа в Холмі, Филипа Шумборського, щоб він наказав у всіх Богослуженнях уживати тільки московських літурґійних книг. Єпископ Филип відмовився. Три роки пізніще, 1839 р.

царський уряд доручив єп. Филипові вислати до московської духовної семінарії в Києві чотирьох богословів з Холмщини. Єпископ Филип відмовив.

Цього самого 1839 р. царський уряд забороняє єп. Филипові висилати богословів до єдиної тоді в Росії, католицької семінарії у Варшаві та вимагає видачі православним католицької церкви в Замості, в якій в 1720 р. відбувався Замойський Собор. Єп. Филип відмовляє. Тоді в 1840 р. царський уряд кличе єп. Филипа «на розмову» до Петербурга. Знаючи, чим такі розмови кінчаються, єп. Филип повідомляє про це папу Григорія XVI. Папа Григорій XVI пише відручне письмо до єп. Филипа, підбадьорюючи його до вірности в вірі. Єпископ Филип їде до Петербурга, «на розмові» не тільки не заломлюється, але його завзяття хоч і тимчасово, тільки на часок, вирятовує холмську епархію від московського переслідування.

А два роки після цього, 1842 р., молодий студент історичного факультету харківського університету, Микола Костомарів, предкладає зборові професорів маґістерську працю «Причини й характер унії Західньої Росії», тобто українських земель, які колись входили в Литовську державу чи Польське Королівство (як напр. Холмщина) і в 1596 р. прийняли унію з Апостольською Столицею в Бересті. Професорський збір приймає і оцінює дуже позитивно дисертацію Костомарова, її надруковують, кільканадцять надрукованих примірників Костомарів роздає своїм приятелям, уже назначений день т. зв. оборони, коли нагло тодішній міністер освіти граф Уваров, уневажнює прийняття дисертації професорським збором і дає наказ спалити ввесь надрукований наклад дисертації. Костомарову доручують від знайомих і приятелів усі даровані авторські примірники відобрати й під протоколом передати їх на спалення.

Довший час не було відомо, що властиво було причиною спалення дисертації, тобто такого суворого зарядження міністра Уварова. Згодом ціла низка наших істориків і літературознавців (Дмитро Дорошенко, Омелян Огоновський, Сергій Єфремов і ін.) згадуючи про це, ствердили, що зарядження Уварова видано на основі доносу тодішнього харківського єпископа (очевидно москаля) Інокентія Борисова. На донос Борисова, московський історик Устрялов, з доручення Уварова, подав рецензію на працю Костомарова й зажадав конфіскати цієї праці.

Єдиний з усіх наших дослідників, літературознавець Омелян Огоновський на сторінках своєї «Історії літератури» (т. II, ч. II, стор. 749-750. Львів, 1889.) подає три головні заміти Устрялова, на основі яких то замітів мала бути сконфіскована маґістерська дисертація Костомарова, а саме: Костомарів твердить, що 1) «властолюбіє» православних ієрархів посіяло ворожнечу в миролюбивій Христовій Церкві, 2) православне духовенство в Україні до часів Унії (тобто 1596 р.) вело гуляще життя (про цей заміт згадує також і Дмитро Дорошенко у своїй розвідці «Микола Іванович Костомарів») і 3) Костомарів назвав протестантизм «чистою вірою». І наче б то з приводу цих трьох замітів, заряджено конфіскату.

До сьогодні ці заміти (надруковані у Огоновського й Дорошенка) удержувались в силі, та ось на сторінках польського літературного тижневика, який появляється в Лондоні, «Вядомосьці» (ч. 821-22, грудень 1961) у відділі «Сільва рерум», надруковано велику статтю-розвідку «Цензура міколаєвска», а в ній окремий підвідділ «Операція Костомарова». Написана ця стаття на основі численних спогадів сучасників доби Миколаївської цензури, москалів і поляків (Я. Кухаржевського, М. Лємке, А. Нікітенка, А. Скабичевського й ін.) і сьогодні можемо ствердити, що згадані (на сторінках наших підручників) закиди Устрялова не тільки не точні, але навіть може і другорядні. Із великої рецензії Устрялова, що її цитується в згаданій статті, закиди ці можемо звести до таких точок: 1) Унія (1596 р.) — твердить Устрялов, була вислідом злочинної дії невеликої кількости осіб, а Костомарів пише, що вона була «загальним бажанням визволитись з-під влади православного патріярха», 2) Авторитет Папи признано тому, що головні догми православ'я признано, — пише Костомарів, а Устрялов каже, що «папа всіх православних, які прийняли Унію, хотів зробити «латинниками», 3) Костомарів (на думку Устрялова безпідставно, очевидно) твердить, що Унія «відродила й наблизила Росію до европейських великодержав», під час коли Устрялов твердить, що «унія не відродила, а була б згубила «русских» і тільки «завдяки мудрій політиці русских царів» до цього не допущено, 4) Костомарів є дуже несправедливий — каже Устрялов — коли твердить, що «православні єпископи брали хабарі, а цілу діяльність царгородського патріярха зводить до жебранини». Ця «несправедливість» — пише Устрялов, — тим яркіша, що «Костомарів є православного роду» й врешті 5) Устрялов дуже дивується, як міг Костомарів твердити, що «Унія була не тільки потрібна, але й конечна, бо православ'я наближалось до католицизму».

Як бачимо з цих «закидів» Устрялова, він стояв на чорносотенному царсько-московському становищі, під час, коли наш православний український молодий тоді історик Костомарів, об'єктивно-науково написав про Берестейську Унію України з Римом.

Що більше: на основі цих «закидів» у рецензії Устрялова ми не тільки можемо зрозуміти — небувалий факт в І пол. XIX ст. не тільки конфіскати всупереч оцінці наукової професорської колегії університету наукової дисертації, але й наказ її спалення, щоб ні один примірник не дійшов до рук загалу, як і те, чому так нахабно й жорстоко й у такому швидкому темпі нищилось і українське католицтво й українське православ'я.

Згідно з твердженням Костомарова (як читаємо в Устрялова) українське православ'я наближалося до католицтва, тобто тенденція, висловлена на Берестейському Соборі, повного об'єднання в одній українській Церкві в унії з Римом, ставала дійсністю, цією дійсністю, яка мусіла б (і скажім собі сьогодні — мусить) потрясти існуванням московської імперії.

І немає сумніву, що поштовх до написання дисертації про Унію, Костомарову дало московське переслідування Української Католицької Церкви на Холмщині. З одного боку, повний ідеалістичних поривів юнак — бо такого ми його знаємо із «Книг битія українського народу» — не міг зрозуміти, чому так криваво розправляється Москва із українцями католиками. Як справжній науковець, почав шукати причини в минулому й наукова правда веліла йому написати працю про Унію, яку сконфісковано й цілий наклад якої спалено, тільки з уваги на наукову правду.

Знаючи любов Костомарова до наукової правди, знаючи його історіографічне образування і його наукову солідність, не сумніваємося, що він написав правду. А знову з другого боку, коли тодішні часи, порівняємо із сьогоднішніми, то тоді вже стане повністю ясним і зрозумілим, чому спалено дисертацію Костомарова й в чийому інтересі лежало й лежить, щоб православні українці не об'єдналися з українцями католиками.

ВІДНОВЛЕННЯ СУВЕРЕННОСТИ УКРАЇНИ В НАСЛІДОК ЗРЕЧЕННЯ МИКОЛАЄМ II ПРЕСТОЛА

Написав проф. д-р Нестор Король

Як виявляється з титулу московських царів, а пізніше з титулу імператорів Російської імперії, і Московія і пізніша Російська імперія були приватною власністю царів та імператорів. Так само після розділу в 1667 році по Андрусівському миру Української держави, створеної Українським народом під проводом гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 — 1654 роках, між Польщею і Московією, та її частина, що пізніше стала відомою під назвою Гетьманщини, в розумінні московського царя та москалів, була також окремим, осібним, маєтком царя (але не Московії) нарівні зі всіма іншими його маєтками. Про це ясно і чітко говориться в титулі царя Олексія Михайловича. Буде тут не зайвим підкреслити, що титул цього царя був кілька разів найосновніше перероблений і зазнавав корінних змін на протязі його царювання.

В титулах московитських великих князів і царів (з 1547 р.) аж до 1649 року писалось і говорилось, що вони є «ґосударі (володарі), великі князі і царі Московскаґо ґосударства», якого вживав після свого вступу в 1645 році на престол і сам Олексій Михайлович до 1649 року. Зрештою титул московитських великих князів і царів ніколи не був однаковим навіть у того самого володаря в один і той самий час, а мінявся ним в залежности від обставин та від того до кого і при яких умовах цей титул був застосовуваний. Ось кілька прикладів:

«Дай Господи, тробі... братові моєму Менґлі Ґіреєві цареві, ... а приїдеш до мене великого князя Івана (не Іоанна, як пізніше почали переробляти різні «европеїзовані» москалі імена своїх князів і царів) брата свого...».

Іван III увесь час в своїх грамотах до Менґлі Ґірея величає його царем, а себе тільки великим князем Іваном. Так само і Менґлі Ґірей в своїх грамотах до Івана III, завжди підкреслює, що він, Менґлі Ґірей, цар, а Іван III тільки всього великий князь:

«Менґлі Ґіреєво слово братові моєму великому князеві Іванові... я, Менґлі Ґірей, цар взяв зі своїм братом великим князем Іваном...».

А хан Золотої Орди Муртазин писав по-просту «князь Іван», «князеві Іванові»...».

Але відповідь Івана III кубанському ханові, який просив у нього допомоги, була вже в зовсім іншому тоні:

«...великий князь Іван Васильович, цар всієї Руси відповідає тобі милостиво... б'єш чолом, щоб ми тобі нашому холопові...»[1])

Таких прикладів різкої переміни відношення не тільки до татарських ханів, але і до західніх монархів більше ніж треба.

Титул зі згадкою «Московскаго ґосударства» повторюється в багатьох тогочасних документах.[2]) Так, цар Василь Іванович Шуйський в своїх маніфестах з приводу обрання його на царя і з приводу пояснення причин убивства (16 травня 1606 р.) Лжедмитрія, писав, що «мати царевича Дмитрія... та її брат Михайло Наґой з братами сказали всім людям Московскаґо ґосударства...»; і далі: «...всілякі люди Московскаґо ґосударства зібрались усім Московским Ґосударством...». І знову: «...Всевишній Бог об'явив володарем (ґосударем) на Московскім ґосударстві великого володаря царя і великого князя Василя Івановича...». І ще: «...взяті в його (самозванцевих) хоромах численні злочинні грамоти, відіслані ним до Польщі і Литви про руйнування Московскаґо ґосударства...»[3])

Після того як москалі обрали були (21 лютого 1613 р.) собі на царя 16-тилітнього Михайла Федоровича Романова (перед тим вони недавно так само були обрали собі на царя Польського королевича Владислава і вислали до Варшави очолюване батьком Михайла Федоровича митрополитом Філаретом посольство, яке під час обрання Михайла Федоровича на царя знаходилось ще в Варшаві), мати Михайла Федоровича говорила післанцям, що сповіщали про обрання її сина: «...він ще неповнолітній, а Московскаґо ґосударства люди... і попереднім своїм володарям Московскаґо ґосударства не самовіддано служили...».

Михайло Федорович писав до зборів, що обрали його на царя: «Московске ґосударство тепер в руїнах... люди Московскаґо ґосударства і попереднім своїм володарям не від щирого серця служили... як же може матись добре на московськім ґосударськім престолі... навіть природжений дідичний володар... не те вже що я...».

Нарешті московські бояри писали до польського короля Зиґмунда I: «...Михалко Салтиков і Федько Андронов ... на Московське ґосударство королевичове військо привели...».[4])

Вживати замість виразу «Московське ґосударство» вираз «всієї Росії» (з одним «С») підказав Алексієві Михайловичу православний протоєрей з Києва Мужиловський, що мав на увазі нав'язати ніби-то якусь тяглість Московії як спадкоємця з старою Руссю-Україною. Мужиловський протоптав дорогу до Москви, ще до початку Хмельниччини. Під час найбільших воєнних успіхів гетьмана Б. Хмельницького у війні з Польщею в зимі з 1648 на 1649 рік на авдієнції у царя, Мужиловський порадив йому змінити в своїм титулі вираз «Московскаґо ґосударства» на вираз «всієї Росії» (передніше московські володарі при попередніх спробах вживали виразу «всієї Руси»), бо, мовляв,

відвойовані від Польщі Б. Хмельницьким землі, Польщі знову не дістануться і їм ніде інакше бути як при православному царі, а Б. Хмельницький вибраний як війт гетьман; в Польщі і Литві є також гетьмани підлеглі королеві.

Одначе Олексій Михайлович, засвоїв собі не грецьке слово «Росія», як йому радив Мужиловський, а його зіпсуту латинізовану форму «Руссіа». Слово «Росія» в листуванні константинопільського патріярха з київським митрополитом уживалось для означення Руси-України. А в латинській мові для Руси-України вживалось слово "Ruthenia" при чім "th" вимовлялось як в англійській мові в слові "Smith".

Мабуть тільки тому, щоб приховати невідповідну надалі стару назву Московії в попередніх титулах її володарів в аґресивних задумах московських політиків, «Полное Собраніе Законов Россійскої Имперіи» С.-Петербург, 1830 г., «Повний Збірник Законів Російської Імперії» чомусь починається з 1649 року, себто з часу коли вперше в титулі царя появився вираз «всієї Руссії» (не Росії). Такі самі документи попереднього часу, навіть з царювання Алексія Михайловича, потрапили в збірники «Державних грамот і умов» та в «Акти історичні зібрані Археографічною комісією».

Спроби притягань до Руси-України з боку московських володарів були і раніш, але кожний раз діставали належну відсіч. Так, коли московський князь Іван Калита спробував одного разу звеличати себе в листі «великим князем Руси», то Галицько-Волинський князь Юрій поскаржився його зверхникові ханові Золотої Орди і з того часу почав усюди вживати, замінивши при цьому вживану передніше в Русі-Україні для неї латинську назву "Ruthenia" на зіпсуту латинізовану грецьку «Руссіа», (Russia inhabitant Ruthenorum; Moscovia inhabitant Moscovitorum et Tartarorum — Русь населена русинами; Московія московитами та татарами)*), такого титулу:

"Nos Georgius Dei gratia Dux et heres regni Russiae" [Ми Юрій Божою ласкою князь і (дідичний) спадкоємець королівства Руси]. Мабуть це і було причиною, чому Олексій Михайлович віддав перевагу грецькому зіпсутому латнинізованому слову перед правильним грецьким.

У випадку Івана Калити з Юрієм Галицько-Волинським відограв ролю старий спір між Галицько-Волинськими князями Ростиславичами, що походили від князя Ростислава внука Ярослава Мудрого від його найстаршого сина Володимира та московськими володарями, що походили від наймолодшого сина Ярослава Мудрого Всеволода. Крім того тут мало не абияке значення і те, що московські володарі цілком отюркчились, одружуючись увесь час, починаючи з Мономаха і його сина

---

*) Dlugossi Ioannes (Dlucosz) Opera Omnia, Lipsiae, A. D. MDCCXI.

Всеволода, з половчанками, ногайками, татарками, кабардинками та з дочками інших ханів тюрків. А Ростиславичі ввесь час нав'язували родинні зв'язки з західніми династіями.

Удруге таку спробу зробив Іван III. Видавши свою дочку заміж за литовського великого князя Олександра, Іван III почав величати себе «великим князем всієї Руси». Зять не перечив навіть ставши польським королем (в 1500 р.). Але після смерти Олександра (в 1505 р.) його наступник на польському престолі Зиґмунд І рішуче запротестував проти цього. В обох випадках це мало позитивні наслідки.

Якщо тенденція московських володарів на спадкоємство Київської держави Руси - України ще, здавалось мала хоч будь-яку тінь на «права» при Ростиславичах, то ці «права» були абсолютно безпідставні по відношенню до Литовських великих князів, які відвоювали бувшу метрополію Руси-України від Золотої Орди. Хоч москалі та їхні володарі були етнічно складовою частиною населення Монгольсько-татарської Золотої Орди, вважали і досі вважають це відвоювання «насильницьким захопленням і відірванням» Литвою цих земель Руси-України, а русини-українці і тоді вважали і тепер уважають цей акт Литви визволенням. У відношенні до Речі Посполитої Польської ці претенсії були в такій же мірі безпідставні як і у відношенні до Литви, що була складовою частиною цеї держави.

Якщо у старої московської династії була ще хоч будь-яка тінь на «права» до Руси-України, то нова її династія Романових-Кобиліних, а тим більше династія німців Ґоторпів Гольштинських, з Петра III, і такої тіні на «права» не мала.

Притягання московських володарів на спадкоємство бувшої Київської держави Руси-України дуже настирливо і вперто час від часу підсичувались облесливими ватиканськими емісарами, що сподівались своєю облесливістю прихилити московських володарів підпорядкувати московську православну церкву папі. Дійшло до того, що імператор «священної Римської імперії Німецького народу» Максиміліян І у своєму посланні до великого князя (в той час московські володарі ще не присвоїли були собі царського титулу) Івана III величав його імператором. Ще оґидніше виглядала ця облесливість у папського леґата єзуїта Антонія Поссевіно до царя Івана IV Лютого.[6])

Як уже відмічено повище, цар Олексій Михайлович до 1649 р. величався «володарем московського ґосударства». Починаючи ж з 1649 р. повний його титул мав такий вигляд (як і всі дальше титули в українському перекладі):

«Божою милістю великий володар (ґосударь), цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Руссії самодержець, Владимірський, Московський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський, володар Псковський і великий князь Тверський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болгар-

ський і інших; володар і великий князь Новгорода Низової землі, Рязанський, Ростовський, Ярославський, Білозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський і всієї Північної сторони повелитель, і володар Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів, і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших багатьох царств володар і посідач.»[6])

27-го червня 1651 року московський цар Олексій Михайлович захопив Слобідсько-українські козацькі полки (Слобожанщину, Слобідську Україну), що, утворившись на відвойованій в 1596 році від Кримських татар території, до цього часу були цілковито незалежні. Це захоплення царем Слобідсько-українських полків таки зараз знайшло відображення в його титулі. І вже з жовтня місяця 1651 р. царів титул в інтересуючій нас частині мав такий вигляд: «...і на великого володаря, царя і великого князя Алексія Михайловича самодержця всієї Руссії, УКРАЇНИ... війною не ходити...»[7])

Олексій Михайлович взагалі завжди дуже квапився включати в свій титул навіть тимчасово в ході війни захоплені московським військом землі. З цього приводу у нього завжди виходили сутички з монархами сусідніх держав. Доказом цьому, крім листування з чужими монархами з приводу цього, є ще і велика кількість виготовлених державних печаток Московії з вирізьбленим на них його титулом, що відображав ці захоплення навіть на найкоротший час. Про ці печатки з титулом Олексія Михайловича ось така згадка:

«Квітня 29, 7190 року (від сотворення світу), себто 1682 р. «...у великого володаря, царя і великого князя Олексія Михайловича ... було дев'ять державних печаток і в тому числі:

«Печатка державна велика срібна з його іменуванням і коротким титулом, зроблена після Андрусівського миру, а ззаду тої печатки вирізьблено: 175 (себто 1667 р. НК) зроблена і в сусідні околишні держави об'явлена».

«Така сама велика печатка олов'яна, слово в слово перероблена на ім'я великого володаря, царя і великого князя Федора Олексієвича і печатані нею були всі державні грамоти, що їх відсилали в інші держави аж до того часу, поки не були зроблені нові печатки з іменуванням і титулом... Федора Олексієвича».

«Печатка велика «з стебельком» (з ручкою) срібна з повним іменуванням і титулом, а в порівнянні з першою печаткою нема Білої Росії, а прибавка: Полоцький, Вітебський, Мстиславський», (зроблена була в 1655 році коли московське військо в ході ще не закінченої війни захопило було ці міста, НК).

«Печатка велика срібна з повним іменуванням і титулом; в порівнянні з першою ж печаткою прибавка: Литовський, Чернігівський, Полоцький, Вітебський, Мстиславський» (без сумніву зроблена в 1656 році, коли московське військо було захопило

Вильну та інші міста в Литві; незрозуміло, чому сюди потрапив Чернігів, що входив у склад української («малоросійської») печатки, НК).

«Печатка велика «з стебельком» срібна з повним іменуванням і титулом; а в порівнянні з першою печаткою нема Білої Россії, Смоленського, а прибавка: Чернігівський».

«Печатка державна велика «з стебельком» срібна попсута з повним іменуванням і титулом, а в порівнянні з першою в титулі нема: Великої, Малої і Білої Россії, а спершу Владимірський, а Московський опісля, а Київського і Смоленського зовсім нема» (це та печатка, що її вживали ще до початку Хмельниччини, НК).

«Печатка велика подвійна олов'яна з повним іменуванням і титулом; а в тій печатці на одній стороні в середині орел двоголовий, а над орлом життєтворчий хрест з написом, а в орлі верхівець, а на другій стороні життєтворчий хрест і орел такий самий, а в середині орла носоріг, а в титулі в порівнянні з першою печаткою прибавка: Литовський, Волинський, Подільський, Полоцький, Вітебський, Мстиславський» (без сумніву виготовлена в часі між 1665 і 1667 р., але до Андрусівського миру, після того, як гетьман Бруховецький 27-го травня 1665 року віддав печатку Української держави, що була виготовлена гетьманом Б. Хмельницьким, Олексієві Михайловичеві; оскільки ця печатка гетьмана Б. Хмельницького не була печаткою Олексія Михайловича, то вона і не потрапила в перелік і опис його печаток, НК).

«Печатка «Малоросійська» срібна з коротким іменуванням і титулом (виготовлена була після Андрусівського миру, НК).

«Печатка «Малоросійська» ж така слово в слово, олов'яна».

«...по указу... Федора Олексієвича... в державному Посольському приказі (міністерстві закордонних справ) перероблено державні печатки, а після перероблення їх... у Федора Олексієвича.... було три печатки і в тому числі:

«Печатка велика державна срібна з повним його іменуванням і титулом».

«Така ж велика срібна печатка... з іменуванням і титулом коротким, а зроблена ця печатка після Андрусівського миру в 185 (1676) році».

«Печатка «Малоросійська» срібна з коротким іменуванням і титулом».

«І великий володар, цар і великий князь Петро Олексієвич... вислухавши цього звідомлення, зволив наказати: на двох державних великих печатках і на тій третій «Малоросійській» в тих місцях, де було вирізблене іменування його брата... Федора Олексієвича, нині переправити й ознаменувати і вирізбити

своє... Петра Олексієвича... і для цеї переправки ті дві державні і ту третю «Малоросійську» печатки відіслати з посольського приказу до Срібної Палати» (золотарської майтерні).[8])

Українська держава відновлена українським народом під проводом гетьмана Б. Хмельницького в 1648 — 1654 роках, в розумінні Олексія Михайловича була цілком суверенна і незалежна. Це було настільки само собою зрозумілим для царя, що навіть після Андрусівського мира він потребував обов'язковим для тої частини, що після цього миру стала відома під назвою Гетьманщини, мати окрему, правда, тепер уже «з його іменуванням і коротким титулім» державну печатку та окремий «Малоросійський Приказ» (міністерство.

Найбільшого удару суверенності і незалежності Української держави завдав її недоречний гетьман Іван Бруховецький, який 21-го травня 1665 (7171) року на радощах, що цар іменував його московським бояриком і І. Бруховецький «бія челом» щоб цар оженив його на «московской девкє» (московській дівці), не тільки віддав йому державну печатку України, виготовлену гетьманом Б. Хмельницьким, але ще й «просив» (біл челом) щоб «...цар збирав усі податки в Українській державі до своєї царевої казни...». І цар за це «... гетьмана Івана Бруховецького дуже сильно похвалив.»[9])

На місце української державної печатки гетьмана Богдана Хмельницького, переданої гетьманом Іваном Бруховецьким Олексієві Михайловичу, цар у рр. 1665 — 1667 виготовив для Української держави іншу, нову, печатку уже з двоголовим орлом, групою українських козаків з клейнодами, з гетьманською булавою на столі під орлом і зі своїм титулом (знимка цеї печатки тут подається).

А 22-го жовтня того ж року Бруховецький знову «біл челом» (просив царя) «...щоб без царевої волі до чужих сусідніх околишніх держав, себто до хана кримського та інших, гетьман своїх послів не посилав...». І знову «... цар гетьмана Бруховецького милостиво похвалив.»[10])

Одначе, повстання по всій Україні проти Бруховецького та Московії примусили царя відмовитись від так легко досягнених зречень Бруховецьким суверенности і незалежности Української держави. Але дипломатичні зносини України з чужими державами гетьманам наступникам Бруховецького аж від цього року, а не з часів гетьмана Б. Хмельницького, дійсно були заборонені. Це повстання українського народу проти Московії спричинило розділ України між Польщею і Московією по Андрусівському миру.

Не відповідає правді і те, що ніби-то в титулі Олексія Михайловича вираз «Малої Россії» появився зараз після 1654 року, що видно з наступного:

«А в 175 (1667) році до польського короля (для попередніх пересправ про Андрусівський мир, НК) великий володар ... Олекцій Михайлович писав так: Божою Милістю Ми, великий володар, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої і Малої і Білої Руссії самодержець Московський, Київський, Владимірський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський, володар Псковський і великий князь Литовський, Смоленський, Тверський, Волинський, Подільський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болгарський та інших, володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський, Рязанський, Полоцький, Ростовський, Ярославський, Білозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський, Вітебський, Мстиславський і всієї Північної сторони повелитель і володар Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших багатьох держав і земель Східніх і Західніх і Північних отчич і дідич і володар і спадкоємець і посідач.»[11])

Цей титул, як виклик Польщі, був розісланий усім монархам околишніх держав, бо «... Польський король, Пани Рада і вся Річ Посполита Польська заподіяли великі кривди ... цареві Михайлові Федоровичу, патріярхові Філаретові (батькові Михайла Федоровича) і нам ... (Олексієві Михайловичу) .. і вчинені були злі, образливі і безчесні докори та лаяння.»[12])

В сусідніх околишніх державах, особливо в Польщі і Швеції, цей титул спричинв був велике обурення.

«А до великого володаря (Олексія Михайловича) околишні великі володарі сусідніх держав в своїх грамотах писали його царській величності не погоджуючись з величаннями («іменуванням») в титулі вжитими його величністю» («пісалі протів тоґо ж»).[13])

Околишні монархи сусідніх держав давно вже були звикли і призвичаїлись до фантастичних назв і фікцій у пишному титулі московських володарів та повторень, як наприклад: Іверська земля, себто Грузія, згадується аж тричі (Іверська земля, Карталинські і Грузинські царі), що володіли частинами тої ж Іверської землі. Фантастичними (що ніколи не існували) були князівства Удорське, Обдорське, Кондійське, Юґорське, князями яких були московські володарі. Тому в розумінні сусідніх околишних монархів «Мала і Біла Руссія» були такими ж фантастичними країнами, тим більше що москалі на питання поляків, де знаходиться «Мала Русія», відповідали що це «околиці Курска, Рильська, Путивля тощо, а Біла Руссія — це землі на південний захід від Смоленська до Могилева» (Смоленськ належав Московії), а Могилів над Дніпром — Польщі і поляки на цьому заспокоїлися.

Але згадка в титулі реальних територій, як Литовський, Волинський, Подільський, Вітебський, Мстиславський та інші не могла не викликати обурення, бо «великий князь Литов-

ський, Руський, Волинський і багато інших після Люблинської унії (1569 рік) входили в титул польського короля. Шведського короля обурив вираз зі згадкою «Західніх і Північних земель».

Ще більше обурила в тій же грамоті була заява Олексія Михайловича, що ніби-то він «є одвічний спадкоємець отчич і дідич» на всі землі Литовського князівства і Польщі перераховані в титулі, хоч уся його «одвічність отчича і дідича» починалася з 1613 року.

Як видно з повищого «Мала Руссія», яку в XVIII столітті в друкованих матеріялах перероблено на «Малу Россію» чи «Малоросію» пізніше, появилася в 1667 р.

Навіть «іменованьє з короткими титлами» на «Малоросійській» державній печатці не мало ніякої згадки про «Малу Руссію». Титул Олексія Михайловича на «Малоросійській» державній печатці був такий: «Божою милістю, Ми, Олексій Михайлович великий володар, цар і великий князь Київський, Чернігівський, Переяславський, князь Путивельский, Новгорода Сіверського, Стародубський, Глухівський та інших самодержець, спадкоємець і посідач».

Після Андрусівського миру царів титул мав такий вигляд: «Божою милістю, ми, великий володар, цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Великої і Малої і Білої Руссії самодержець, Московський, Владимірський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський, володар Псковський і великий князь Смоленський, Тверський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болґарський та інших, володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський, Рязанський, Ростовський, Ярославський, Білоозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський і всієї Північної сторони повелитель, і володар Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших багатьох держав і земель Східніх і Західніх і Північних отчич і дідич і спадкоємець і володар і посідач.»[14])

Розісланий Олексієм Михайловичем титул-виклик спричинився до того, що поляки почали ставитись дуже уважно до титулу московського царя, щоб туди якнебудь не потрапила якась земля Польсько-Литовської держави. До цього часу титул польських королів був короткий в порівнянні з пишнотріскучим титулом московських володарів і складався лише з переліку складових частин держави. Король Зиґмунд III Ваза до старого титулу додав ще й те, що він приніс з собою зо своєї батьківщини — Швеції, а саме, що він є «дідичний спадкоємний король Швеції, Ґотів, Вандалів, князь Фінляндії». Цей додаток залишався і в титулі його синів. Володислав IV, крім батькового додатку ще був додав, що він є «обраний великий цар Московії»; повний його титул був такий: (текст подається оригіналу листів польських королів до козаків в тодішній українській канцелярській мові, яку московські «дьяки» царського приказа (міністерства) називали

«белорускым писмом») з 1633 року: «Владислав IV з Божои ласки король Польський, великий князь Литовский, Руський, Пруский, Жомойский, Мазовецкий, Инфлянтский, а Шведский, Кготский, Вандальский дедичный король, обраный великий цар Московский.**)
В 1634 році його титул мав трохи інший вигляд, а саме: «Великий Господар Владислав IV з Божои ласки король Польский, великий князь Литовский, Руський, Пруский, Жемойский, Мазовецкий, Київський, Волынский, Подольский, Смоленский, Подляжский, Черниговский, Полоцкий, Витебский, Мстиславльский, Инфлянтский, Естляндский и иншых, а Шведский, Кготский, Вандальский дедичный король, князь Финляндский и иных».***)

В титулі Яна Казимира, брата і наступника на престолі Владислава IV, опущено було, що було в попередньому титулі «обраний великий цар Московський». Українською мовою він був такий же як і попередній, а латинською виглядав так:

"Ioannes — Kazimirus, Dei gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Smolensiae, Czerniechoviae; et heres Rex Sueviae, Gothiae, Vandaliae, Dux Finncaeque".****)

Після титулу-виклику в титул польських королів включено всі ті землі Речі Посполитої — старі князівства, — що їх був умістив московський цар у той свій титул-виклик. А король Ян Собеський включив у свій титул ще й назви старих князівств Гетьманщини. Приводом до цього включення було те, що між українськими козацькими полками, які брали участь у його поході під Відень в 1683 р. і дуже сильно спричинилися до його перемоги над турками, були і козацькі полки з Гетьманщини під проводом миргородського полковника Данила Апостола — пізнішого гетьмана, які брали участь у поході всупереч забороні Москви. Цей титул був такий: «Ян III Божою ласкою король Польщі, великий князь Литви, Руси, Прусії, Мазовії, Жмудії (Самоґитії), Ліфляндії, Смоленщини, Київщини, Поділля, Волині, Підляшшя, Сіверщини і Чернігівщини. — Ioannes III Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Smolensciae, Kijoviae, Vohyniae, Podlachiae, Severiae Czerniechoviaque.*****)

Після перемоги над турками під Віднем в 1683 р., король Ян Собеський вживав у своєму короткому титулі і такої форми: «Ми Ян III Божою ласкою король Польщі, великий князь Литви,

---

**) Акты относящіеся к исторіи Западной Россіи, т. 5, стр. 1. № I.

***), Там же, т. 5, стр. 178, № 147.

****) Acta Poloniae Antiqua.

*****) Ibid., Regnum Ioannes III.

України і т. д.» А у Відні на його пам'ятникові в Türkenschanzpark написано: "Rex Poloniae — Dux Ukrainae".******)

З титулів Олексія Михайловича видно, що він був приватним власником таких українських земель: Слобожанщини (в титулі з жовтня 1651 р. під назвою України), себто теперішніх харківської та сумської областей і південних половин Воронiжчини і Курщини, що видно з наступного: «12-го грудня 1796 року височайше повелено: Слобідсько-Українську ґубернію відновити в тих точно границях в яких перебували Слобідсько-Українські козацькі п'ять полків до перетворення їх в Слобідсько-Українську ґубернію в кінці 1763 року ...в Харкові тоді була створена ґуберніяльна, а в Острогозьку, Сумах, Охтирці та Ізюмі провінційні канцелярії, що в такому виді існували до 1780 року ...в цьому році вся Острогозька провінція увійшла в склад Воронізької губернії, а північні сотні Сумського і Харківського полків у склад Курської губернії ...в склад Слобідсько-Української губернії, крім Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма, Острогозька, Куп'янська, Богучара, Бируча, Павловська, Миропілля, Суджі, Грайворона повинні входити ще інші міста, що раніше входили в склад цих п'ятьох Слобідсько-Українських козацьких полків...»[15])

Крім Слобожанщини Олексієві Михайловичу, згідно з його титулом, ще належали землі Лівобережжя (в титулі великий князь Київський, Чернігівський). Крім того, згідно з «коротким титулом» «Малоросійської» державної печатки, він був «володар, цар і великий князь Київський, Чернігівський, Переяславський, князь Путивельський, Новгорода Сіверського, Стародубський, Глухівський і інших».

Титул його сина Федора Олексієвича, як і пізніший титул Олексієвих дітей Івана V, Петра I і царівни Софії, що управляла державою як реґентка задля малоліття її молодших братів, та після того як після смерти Івана V, царював сам Петро I, аж до 11-го листопада 1721 р., титул нічим, крім зміни імени, не відрізнявся від Олексієвого титулу. «Короткий титул» «Малоросійської» державної печатки залишався також у силі.

Імператорський титул Петра I був такий:
«Божою поспішаючою милістю, ми, Петро I, імператор і самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Владимірський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський, володар Псковський і великий князь Смоленський, князь Естляндський, Ліфляндський, Карельський, Тверський, Юґорський, Пермський, Болгарський та інших, володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський, Рязанський, Ростовський, Ярославський, Білоозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський і всієї Північної сторони повелитель і володар

******) Ibid.

******) Під час окупації після другої світової війни Відня большевики знищили цей пам'ятник.

Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших спадкоємний володар і посідач.»[16])

Вираз «Великої, Малої і Білої Руссії», починаючи з імператорського титулу Петра І, зник. Титули Катерини І, Петра ІІ та Анни Івановни, крім зміни імени нічим не відрізнялись від імператорського Петрового титулу. Як виглядав титул Івана VI Антоновича невідомо, бо намагаючись стерти цілковито його ім'я, Єлисавета Петровна постаралась знищити всі документи за цей час. Лишились тільки лише її укази, що наказували зібрати всі документи, ба навіть церковні богослужебні книги з ім'ям, як писалось в указах, не Російського імператора Івана VI, а, як було в указі, «з ім'ям герцоґа Мекленбурґ-Люнебурґського» і переслати до Петербурга для знищення, при чім за приховання та утайку таких документів і книг царицині укази погрожували суворою карою, аж до кари на смерть.

Титул її крім імени так само нічим не відрізнявся від титулів її попередників.

Титул Петра III має доповнення, яке він приніс із собою з своєї батьківщини Шлезвіґ-Гольштинії і був такий:

«Божою поспішаючою милістю, ми, Петро III, імператор і самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Владимірський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Сибірський, володар Псковський і великий князь Смоленський, спадкоємець Норвезький, герцоґ Шлезвіґ-Гольштинський, Дитмарський, ґраф Ольденбурґський і Дельмангорстський, володар Єверський, Стормарський, князь Естляндський, Ліфляндський, Корельский, Тверський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болґарський та інших, володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський, Рязинський, Ростовський, Ярославський, Білоозерський, Угорський, Обдорський, Кондійський і всієї Північної сторони повелитель, і володар Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів і Кабардинської землі, Черкаських і Гірських князів та інших спадкоємний володар і посідач.»[17])

Титул Катерини II після розділу Польщі (раніш він був такий самий як і Петра III, виключаючи все те, що він приніс з Шлезвіґ-Гольштинії, але з додатком «придбання» за рахунок знищеної держави Ордену Запорізького Козацького Війська та Криму, а саме: «цариця Херсонесу Таврійського») був такий:

«Божою поспішаючою милістю, ми, Катерина II імператриця і самодержиця Всеросійська, Московська, Київська, Владимірська, Новгородська, цариця Казанська, цариця Астраханська, цариця Сибірська, цариця Херсонесу Таврійського, володарка Пскова і велика княгиня Смоленська, Литовська, Волинська, Подільська, княгиня Естляндська, Ліфляндська, Курляндська і Семиґальска, Самоґитська, Карельська, Тверська, Юґорська, Пермська, Вятська, Болгарська та інших, володарка і велика

княгиня Новгорода Низової землі, Чернігівська, Полоцька, Рязанська, Ростовська, Ярославська, Білостоцька, Удорська, Обдорська, Кондійська, Вітебська, Мстиславська, і всієї Північної сторони повелителька, і володарка Іверської землі, Карталинських і Грузинських царів і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших спадкоємна володарка і посідачка.» В титулі Катерининого сина Павла до цього титулу додано ще і ту частину з батькового титулу, яку він приніс з Шлезвіґ-Гольштинії: «спадкоємець Норвезький, герцоґ Шлезвіґ-Гольштинський, Стормарнський, Дитмарсенський, Ольденбурґський і володар Єверський.»[18])

Пізніше в самому кінці свого титулу імператор Павло додав ще, що він є «Великий Маґістер Ордена св. Івана Єрусалимського» (Мальтийського).

Титул Олександра I, Павлового сина, мав ще додаток, що він є «великий князь Фінляндський», а після Віденського Конґресу 1815 р., що він є «цар Польський» і був такий:

«Божою поспішаючою милістю, ми Олександр I імератор і самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Владимірський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, цар Польський, цар Сибірський, цар Херсонеса Таврійського, володар Псковський і великий князь Смоленський, Литовський, Волинський, Подільський і Фінляндський, князь Естляндський, Ліфляндський, Курляндський і Семиґальський, Самоґитський, Білостоцький, Карельський, Тверський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болгарський та інших, володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський, Рязанський, Полоцький, Ростовський, Ярославський, Білоозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський, Вітебський, Мстиславський і всієї Північної сторони повелитель, і володар Іверської, Карталинської, Грузинської і Кабардинської землі, Черкеських і Гірських князів та інших спадкоємний володар і посідач, спадкоємець Норвезький, герцоґ Шлезвіґ-Гольштинський, Стормарнський, Дитмарсенський і Ольденбурзький і інших і інш. і інш.»[19])

Після того як в 1828 р. були відвойовані від Персії Нахичеванське і Ериванське ханства, що були об'єднані в одну область, в титулі Олександрового брата Миколая I було зроблено доповнення «і області Армянської». Крім того змінено, що він є «цар Грузинський». Таким чином Грузія згадується тричі: цар Грузинський, володар Іверської і Карталинської землі.

Після завоювання Олександром II, сином Миколая I, Середньої Азії в його титул додано «володар Туркестанський».

Титул останнього російського імператора, Миколая II, був такий:

«Божою поспішаючою милістю, ми, Миколай II імператор і самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Владимірський, Новгородський; цар Казанський, цар Астраханський,

цар Польський, цар Сибірський, цар Херсонеса Таврійського, цар Грузинський; володар Псковський і великий князь Смоленський, Литовський, Волинський, Подільський і Фінляндський; князь Естляндський, Ліфляндський, Курляндський і Семиґальский, Самоґитський, Білостоцький, Корельский, Тверський, Юґорський, Пермський, Вятський, Болгарський та інших; володар і великий князь Новгорода Низової землі, Чернігівський; Рязанський, Полоцький, Ростовський, Ярославський, Білозерський, Удорський, Обдорський, Кондійський, Вітебський, Мстиславський, і всієї Північної сторони повелитель; і володар Іверської, Карталинської і Кабардинської землі та области Армянської; Черкеських і Гірських князів та інших спадкоємний володар і посідач; володар Туркестанський; спадкоємець Норвезький, герцоґ Шлезвіґ-Гольштинський, Стормарнський, Дітмарсенський і Ольденбурзький і інших і інш. і інш.»[20])

Таким чином, згідно з титулом, російський імператор Миколай II (не Московія) був сувереном і приватним власником (самодержцем) таких українських земель: великих князівств Київського, Волинського, Подільського, Переяславського, князівств Путивельського, Новгород-Сіверського, Стародубського, Глухівського (останні п'ять, згідно з «коротким титулом «Малоросійської» державної печатки) і царства Херсонесу Таврійського, бо цей титул охоплює землі бувшої держави Лицарсько-Християнського Ордена Запорізького Козацького Війська і Кримського ханства.

Миколай II зрікаючись сам і за свойого неповнолітнього сина Олексія, передав права на престол свойому молодшому брату Михайлови Олександровичу. Михайло Олександрович відмовився прийняти передаваємий йому старшим братом престол і заявив підкресливши, що він зміг би прийняти його тільки з рук народу: «прийняв я тверде рішення в тому лише випадку прийняти суверенну (верховну) владу, якщо така воля великого народу нашого, котрому і належиться всенароднім голосуванням своїм... встановити форму правління і нові основні закони держави...» («принял я твердое решеніе в том лишь случае воспринять верховную власть, если такова будет воля великого народа нашего, которому и надлежит всенародным голосованіем своим... установить образ правленія и новые основные законы государства...»[21])

Як сприйняли москалі бажання Михайла Олександровича прийняти передані братом права «лише тільки з рук народу», показує остаточна розв'язка москалями цього питання — вони вбили Михайла Олександровича на своїй території.

А український народ, для ще міцнішого і більшого підсилення своєї стародавньої суверенности і незалежности, устами двох своїх Конґресів (Все-українського Селянського і Всеукраїнського Совєта Депутатів) при загальній кількості 5000 делеґатів проголосив відновлення української суверенної і незалеж-

ної держави. Це з їхнього доручення здійснено Центральною Радою, що виконала це доручення, проголосивши 22-го січня 1918 року IV Універсал.

Бо зрікаючись прав на суверенність над цими українськими землями, Михайло Олександрович зрікся їх на користь українського народу. Так само, як, зрікаючись прав на суверенність над перерахованими в титулі землями Московії, що були такою самою частиною приватної власности імператора Миколая II, як українські землі, він зрікся їх на користь москалів, над Фінляндією на користь фінів, над Естонією і Литвою на користь естонців і литовців, над Ліфляндією і Курляндією на користь лотишів і т. д.

Існування окремої державної печатки Української держави з 1654 р., яка після Андрусівського миру 1667 р. зазнала змін, будучи перероблена на іменну з царевим «коротким именованьем и титлами» «великого володаря, царя і великого князя... Олексія Михайловича» наявний доказ суверенности і незалежности Української держави. Розуміння цеї суверенности і незалежности України настільки глибоко було закорінилось у нього самого так і у його синів-наступників на московському престолі — царів Федора, Івана V. Петра І, що вони потребували мати окрему державну печатку («Малоросійську»), хоч би навіть для її частини, а не цілої як то було з 1654 року. Чи після Петра І його наступники на Російському престолі мали окрему «малоросійську» державну печатку не вдалось розшукати. Але це і не має значення, бо узурпатори завжди і всюди були і є узурпаторами.

ПЕЧАТЬ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ МАЛАЯ
ЦАРЯ АЛЕКСѢЯ МИХАЙЛОВИЧА

Малороссійскагѳ Приказа
1672-го года.

Ця печатка для Української держави була виготовлена царем Олексієм Михайловичем в часі між 1665 — 1667 роками на місце переданої попередньої печатки, виготовленої і вживаної гетьманом Богданом Хмельницьким, Юрієм Хмельницьким, І. Виговським і, на першій порі, І. Бруховецьким. В 1665 році, ставши боярином Московії, гетьман І. Бруховецький віддав державну печатку України, виготовлену гетьманом Б. Хмельницьким, Олексієві Михайловичу, який вимагав цього від Бруховецького, мотивуючи тим, що він, гетьман Бруховецький, як боярин і царів холоп не сміє мати у себе державної печатки. Після Андрусівського миру, в 1667 році для України царем Олексієм Михайловичем, була виготовлена зовсім нова, яка відображала вже тільки лише Лівобережні землі попередньої Української держави.

Відбитка цеї печатки є на листі Олексія Михайловича до кошового Запорізького Козацького Війська Овсія ШАШЕЛЯ, датованого 8-м серпня 1672 року з проханням до Шашеля підняти повстання проти гетьмана Петра ДОРОШЕНКА та виступити війною проти Кримського хана, Дорошенкового союзника. Хоч цей лист був написаний вже після Андрусівського миру, по якому було вже виготовлено царем нову печатку тільки для Лівобережжя України, до запорожців Олексій Михайлович уважав за ліпше вживати до-Андрусівську державну печатку, виготовлену ним для цілої України, знаючи що запорожці були ворогами Андрусівського миру і розділу Української держави.

Оригінал листа з відбиткою цеї печатки переховується в Московськім Головнім Архіві Міністерства Закордонних Справ, між оригінальними грамотами і листами від Московії до духовних і світських осіб України.

(Снимки древних русских печатей. Изданіе комиссіи печатанія государственных грамот и договоров, стр. 55, Москва, 1882.).

Нестор Козел

---

[1]) Собраніе государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегіи Иностранных Дел, т. 5, документы 1 — 12, С. Петербург, 1813.

[2]) а) Собраніе государственных грамот...

б) Акты историческіе, собранные Археографической комиссіею, С. Петербург, 1841.

[3]) там же, крім того: Соловьев С. М. История России с древнейших времен, т. 8, стр. 460, Москва, 1960.

[4]) там же.

[5]) Акты...

[6]) Полное собрание законов Российской империи, т. I, стр. 735, С. Петербург, 1830.

[7]) Там же, II, стр. 260 — 61.

[8]) там же, т. II, стр. 387 — 88.

[9]) Там же, т. I, стр. 611 — 615.

[10]) Там же, т. I, стр. 624.

[11]) Там же, т. I, стр. 736 — 37.

[12]) Там же, т. I, 736 — 37.

[13]) Там же, т. I, стр. 736 — 37.

[14]) Там же, т. II, стр. 735.

[15]) Там же, т. XXV, стор. 601.

[16]) Там же, т. VI, стр. 453.

[17]) Там же, т. XV, стр. 876.

[18]) Там же, т. XXIV, закон 17635.

[19]) Там же, т. XXXIII, стр. 195.

[20]) Свод Законов Российской империи, т. I, стр. 6, статья 59, С. Петербург, 1906.

[21]) Милюков П. Н. — Історія второй русской революціи, т. I, стр. 55, София (Болгария) 1921.

ЗАЛЕЖНІ СЕЛЯНИ НА БУКОВИНІ В СВІТЛІ ХРИЗОВУ ГР. А. ҐІКИ з 1. I. 1766 р.

Написав д-р Іван М. Новосівський

I.

У румунській історіографії утсійнився погляд, що молдавська держава (як також і мунтенсько-волоська) створилася шляхом осадництва, окупації — descălecare.[1] L. Şăineanu[2] подає на слово «descălecare» такі значення: а) злізати з коня (про верхівця); б) колонізувати. — Ця історіографія признає також, що на занятих румунськими приходцями з Семигороду просторах, пізнішої Молдавії, румунські осадники знайшли там — хоч і рідке — автохтонне, переважно слов'янсько-руське (похідне від Русь) населення.[3] Це автохтонне населення сиділо на своїх земельних участках, з яких живилося.

Буковина знайшлася в кордонах новоствореної молдавської держави частинно від половини XIV, а в цілості від кінця XV ст., і від тоді господарський розвиток і правний статут її суспільних верстов формувався на основі своєрідного правопорядку нової держави. Своєрідними були суспільно політичні відносини в новоствореній державі ще й з уваги на етнічний склад її населення. Існуючий тоді склад населення цієї новоствореної держави був влучно відображений у її назві «Росовлахія», яку ми стрічаємо в грецьких джерелах XIV - XV стст., а це свідчить про поважну скількість етнічно-руського (від «Русь») недержавного населення, коли його назву задержано в назві держави.[4]

Правопорядок молдавської держави й правне положення її суспільних верств багато різнився від правопорядку її сусідніх народів, а зокрема українського під іншими займанщинами. А проте історики українського права не присвячували своєї уваги правним відносинам суспільних верств у молдавській державі, а зокрема правному статусові українського селянства в цій державі.

Вже з самих початків існування молдавської держави її суспільство — згідно з духом часу — почало укладатись за схемою станового суспільства. Але навіть після завершення формації молдавської держави ми не бачимо тут поділу суспільства на закриті стани, де перехід з одного стану до іншого — вищого був би унеможливлений. При доступі навіть до найбільше упривілейованого стану відогравали рішальну ролю не тільки маєткові (достатки) чи родові (шляхетство) критерії, але в великій мірі індивідуальні здібності, вплив у суспільстві, особиста ініціятива та енерґія. За становими критеріями населення Молдавії ділилося на такі групи: бояри — шляхта, духовенство, міщани, вільні селяни, залежні селяни й раби (цигани, татари). Коли особи з кожного з цих станів — за вийнятком рабів — скріпилися еко-

номічно й набули впливу в суспільстві, а зокрема визначилися вірною службою і здобули довір'я, при індивідуальних здібностях та особистій ініціятиві й енерґії, могли вибитися на найвищі щаблі суспільної драбини. Цей шлях був відкритим навіть для залежного селянина, який міг кожного часу викупитися з такої залежности, якщо тільки мав на це засоби.

В початках молдавської держави переважна частина автохтонного населення цієї землі була вільними землеволодільцями — хліборобами. З приходом влади новий володар — воєвода — господар, за тогочасними конституційно-правними поглядами, стає верховним володарем-господарем всієї землі, над якою простягалася його суверенність. На основі такого февдально-володарського права він розпоряджався цим своїм земельним фондом за своєю вподобою роздаровуючи її, у першу чергу, знатті свого оточення, яка допомагала йому володіти над цією державною територією, а також тим, що опускали державну службу, але під час служби вірно служили володареві й здобули в нього особливе довір'я і прихильність, а дальше родинам померлих державних достойників і врешті єпископам, манастирям і церквам. Ці світські й духовні достойники отримували широкі земельні простори враз із заселеними пунктами. Такі роздачі земель — на правах вотчинного володіння — стрічаємо вже в початках молдавської держави. Богдан А. Петрічейку Гаждив[5] наводить документ уже з 1392 р., яким подаровано, за вірну службу, три села (на вічне володіння обдарованого й його роду), а Вікенгавзер[6] наводить більше документів з того й пізнішого часу, якими господарі дарували або підтверджували давніше набуті села «своїх вірних слуг». Також Уляницький[7] подає документи з 1445 р. про даровизну кількох сіл на Буковині, над рікою Серетом; дальше з 1446 р. про даровизну села Гаврилівці на Буковині — «за вірну службу»; з 1448 р. про даровизну села Сторожинець — також за вірну службу; з 1452 р. про продажу сіл Іванківці, Погорилівці й Хатчинці на Буковині; з 1453 р. про продажу села Лужани над Прутом; з 1453 р. про дар сіл Гаврилівці, Ширівці на Буковині; з 1464 р. про даровизну сіл Чортория, Дубівці й Ошихліби на Буковині. Такий був шлях — каже Кайндль[8] — зародження й росту у молдавській державі великого, шляхетського землеволодіння. Він з часом привів до повного узалежнення селян, яке в деяких періодах часу мало в чому різнилося від кріпацтва.

В молдавській державі було майже незнане умовне землеволодіння державних достойників. Землю отримувано у вічне володіння. Великі бояри, прибічні дорадники господаря, його центральні адміністратори, отримували за свою службу державні приходи з міст та пристаней.[9]

До державного земельного фонду повертали тільки землі конфісковані за політичні провини — головно зраду — неплату податків та виморочні спадщини.[10]

Роздачі великих обшарів землі не тільки скоро вичерпували державний земельний фонд, але повільно змінювали також правне положення широких мас вільних до того часу землеволодільців-селян,

які жили на цих, пізніше роздарованих, землях. Хоч землеволодільці селяни свобідно користувалися своєю землею й вільно розпоряджалися нею, за життя й на випадок смерти, то на них накладалося деякі повинності, спершу грішми, на користь нового землевласника боярина. Вільні до того часу малі землеволодільці отримували над собою немов нового протектора і за його «протекцію» накладалося на них певні повинності, що з часом постійно збільшувались.

Вимір повинностей нормувався звичаєвим правом або умовами селян з землевласником. Селянин отримував від землевласника в користування землю, але не міг нею розпоряджатися. За користування землею селянин виконував умовлені або звичаєм установлені повинності. Але правний характер взаємовідносин між селянином і землевласником-паном — це не тільки орендні взаємовідносини між ними: виконувати орендні повинності сторонами; це деяка прив'язаність селянина до землі, а в відносинах до землевласника — згідно з духом тогочасного феодально-суспільного ладу — є ще додатковий елемент — елемент сервільности, послуху й підкорення селянина в відношенні до землевласника. І якщо в початках розвитку інституту залежних селян вага цього елементу була мінімальна, то пізніше її вага постійно зростала, межуючи часом з рабськими відносинами. Тому то, на нашу думку, правну природу інституту залежних селян ніяк не можна примірювати до правних відносин оренди. Інакше не можна вияснити факту, що непослушних селян можна було карати на тілі й ув'язненням.[11]

Засадничо залежність селянина не означала втрату його особистої свободи. У молдавській державі ніколи не введено законом кріпацтва. Але в 17. і 18. ст. фактичне положення залежних селян подекуди дорівняло кріпацьким, ба й рабським відносинам. До цих часів стосується понура картина, яку малює Ксенопол на тлі станових відносин у Молдавії і положення серед них селян. Молдавське боярство бачить він у більшості державними достойниками, а селянство — їх підлеглими. Перші прив'язані до господаря, а другі, мов раби, до бояр. Підлабузництво й рабство характеризує взаємовідносини тих часів.[12] А дальше: «У цих часах неспокою й насильства нічого не шановано: ні права, ні моралі. Всюди володів режим брутальної сили, в парі з підступом і зрадливістю. Малих і слабих жертвовано великим і могутнім: селян — боярам, цих — господареві, а останніх — туркам».

У взаєминах між великим землевласником і залежним від нього селянином у Молдавії, ми натрапляємо на важливе, життьове для селянина, питання правного положення його власної землі, з якою він попадав у залежність. Як можна висновувати з цілої низки тогочасних документів — селянин не тратив зв'язку із своєю землею, з якою він попав у залежність. Він фактично далі користувався нею, вона далі переходила в спадку його законним спадкоємцям. Упродовж усієї молдавської доби селянської залежности, чи то в документах про утворення залежности, чи то в актах, якими один землевласник - боярин відступав своїх залежних селян іншому, завжди зазначалося в документі, що селянин іде в залежність чи переуступається іншому враз із сво-

єю землею. З тогочасних документів можемо робити висновок, що хоч селянська залежність правно уважалася «предметом торгу», але селянина не можна було забирати з його землі й переводити в іншу місцевість — хоч фактично нераз таке й траплялося. Його можна було продавати, міняти чи дарувати, але враз із землею, на якій він жив. Вікенгавзер[13] наводить документи з 1747 і 1752 рр., згідно з якими продано селян з Руського Кімполунґу (Довгополя) враз із викорчованою ними землею (яка, отже, була їх власністю). Щобільше, залежних селян, як маєткову вартість, можна було заставляти, на них можна було накладати арешт (секвестр) для забезпечення претенсій кредитора до землевласника, але при цьому необхідно було виразно вказати ім'я секвестрованого селянина. Зате рухоме майно залежного селянина, як домашні тварини, гроші тощо були його абсолютною власністю. Щобільше, вони мали право і дієспосібність набувати землю, будувати власні млини, насаджувати власні виноградники тощо.

Залежний селянин міг звільнитися від залежности шляхом викупу. Рідко стрічаються випадки звільнення від залежности шляхом даровизни чи духівниці, що їх землевласники робили перед смертю для очищення сумління і спокою душі ради. В усіх цих документах завжди згадується про те, що дана особа йде в залежність, переходить до іншого землевласника або звільняється від такої залежности враз із його власною землею. Ксенопол наводить цілу низку таких документів і приходить до висновку, що власна земля залежного селянина не сцілювалася із землею землевласника-пана, а все творила окремішність та що селянин уважався дальше її власником.[14]

II.

Молдавські осадники принесли з собою слов'янський суспільно-політичний устрій, перейнятий, мабуть, від болгар або від якогось іншого слов'янського народу чи племени, з яким вони раніше жили в сусідстві або на тій самій території. Крім того вони приносять з собою також церковнослов'янську урядову мову, якою користуються — аж до половини 17 ст. — не тільки в державному житті, але навіть у приватному на дворі господаря й його придворної знаті — бояр. Мабуть ці обставини в великій мірі облекшили молдавським осадникам без більшого опору закріпити свою владу над автохтонним населенням у цих просторах захитаної тоді міжнародної «рівноваги сил».

Молдавські осадники не принесли з собою писаного права. Вони такого й не застали в занятій ними країні. Верховна влада в новій державі знаходилася в руках воєводи-господаря — законодавця й верховного судді, якого влада була необмеженою, автократичною. Він добирав собі дорадників і помічників для управління державою. Ця повнота його влади простягалася на всю людність його території і все державне майно. Державне майно не було відділене від особистого майна господаря.

Але законодатні акти господарів у перших часах історії Молдавії — а навіть у перших сторіччях — мали імпровізований характер і стосувалися вузького кола осіб або мали за предмет зовсім окрему

ділянку податків чи привілеїв. На законодатні акти, які нормували б загальне правне життя в державі, широкі ділянки цивільного, карного, процесуального, адміністративного права тощо — не було ще об'єктивних умовин. Не дивно, що з першим ширшої канви законодатним твором у Молдавії стрічаємося аж у 1646 р., за господаря Василя Лупула — тестя Тимоша Хмельниченка. Вправді Д. Кантемір[15] твердив, що вже Олександер Добрий видав був книгу законів, на основі витягів із імператорських книг римсько-візантійського права та молдавського звичаєвого права, але в розгорнутій над цим питанням полеміці між румунськими дослідниками права достатньо доказано,[16] що до появи законодавства В. Лупула в Молдавії могли бути й були тільки списки візантійсько-канонічного права, номоканони, якими користувалися церкви й манастирі для своїх потреб.

Але організована держава — навіть примітивна — не може існувати без права. У молдавській державі публічно й приватно-правне життя нормувалося цілі сторіччя звичаєвим правом, зокрема місцевими прадідівськими звичаями автохтонного населення.

Це стосується в однаковій мірі до нормування взаємовідношень між землевласниками й залежними від них селянами. У цій ділянці ми не стрічаємо в молдавській державі загальних постанов писаного права, які нормували б інститут залежних селян, а зокрема розмір їх повинностей у відношенні до землевласників-панів. В актах, якими наділювано молдавське боярство заселеними земельними обшарами, про це також не згадувалося. Так цілі сторіччя — від початку формації у Молдавії інституту залежних селян — не було писаних законів, що устійнювали б розмір повинностей залежних селян. А формувало цей розмір саме життя підо впливом різних чинників, обставин, з яких найважливішою була — економічна перевага землевласника-пана й його вплив у державній адміністрації і державній політиці взагалі. Але з другої сторони Молдавія переживала постійно бурхливі воєнні й нестабільні часи, брак робочих рук і брак добре сконсолідованої влади на місцях, щоб могти ставити й здійснювати високі вимоги щодо повинностей залежних селян. Взаємовідношення між землевласниками і від них залежними селянами укладалися на основі домовлення чи порозуміння сторін. У той спосіб вимір повинностей здійснювався в практичному житті впродовж довгих років, ґенерацій, переходив у звичай, а цей ставав правом.

В основі цих взаємовідношень, а зокрема щодо виміру повинностей покладено принцип домовлення. Умова сторін уважалася тут загальним правом, яке нормувало ці взаємовідносини. І коли в пізніших сторіччях, на скарги селян на надужиття землевласників, молдавські господарі старалися в окремих випадках хризовами нормувати висоту селянських повинностей, то такі постанови в нічому не порушували існуючих вже письмових умов і зовсім не відмінювали виміру повинностей з цих умов між панами й селянами.

Такий правний стан — щодо договірности в інституті залежних селян був дійсним і на Буковині впродовж всієї історії цього інституту аж до скасування тут панщини в 1848 р.

Є самозрозумілим, що при договірній системі щодо виміру повинностей селян, цей вимір не міг бути одностайним для всієї країни. Він буде основно різнитися не тільки в різних частинах країни, але навіть в окремих недалеко від себе віддалених місцевостях.

В історії селянства на Буковині окреме місце займають селяни Молдавсько-Кімполунґської й Довгопільської округ. Селяни Молдавського Кімполунґу не були ніколи залежними від бояр чи манастирів, бо ця округа — за вийнятком малої частини — не була роздарована господарем, але залишалася воєвідською аж до прилучення Буковини до Австрії. Дослідник правного статуту селян цієї округи, д-р Т. Штефанеллі[17] вважає, що селяни цієї округи залишилися вільними взаміну за службу прикордонної сторожі, яку вони виконували для держави. Ця функція сторожі кордону виразно зазначена в хризові господаря Гр. І. Калімаха з 26. 6. 1767, опублікованому вцілості Т. Штефанеллі в вище згаданій праці.[18]

Ця сама рація незалежности промовляла на користь селян Довгопільської округи, а проте ми бачимо всю цю округу роздаровану ще до половини 17 ст. До такого висновку приходимо, розглядаючи хризов господаря В. Лупула з 1643 р., яким підтверджувано землевласникам цієї округи права на подаровані їм давніше тут гірські землі (ліси), а селянам визнавалось право на очищені від лісу ділянки з тим, що за користування очищеною землею селяни мали землевласникам платити й давати десятину.[19] Але селяни Довгопільської округи були звільнені від воєводської роботизни.

В дійсності, землевласники, обдаровані землями в цій закутині Карпат, хоч і мали документи на ліси в цих просторах, не мали можливостей користуватися своїми прероґативами землевласників над осілим тут населенням прямо тому, що вони рідко з'являлися на цій території. А це тому, що до 18 ст. ліси представляли малу економічну вартість, бо ніхто їх не експлуатував. Крім того ці простори були прикордонною смугою, незабезпеченою перед нападами з-за кордону, ані перед грабежами місцевих людей.

Але правне положення селян Кімполунґської і Довгопільської округ основно різнилося від правного положення інших частин молдавської, чи пак буковинської території. Селяни цих округ підлягали чинності постанов інших хризовів і користувалися певними вольностями. До них не стосувався хризов Гіки, і тому ми не будемо на цьому місці довше спинятися над питанням їх правного положення.

Кодекс Василя Лупула[20] це перший писаний закон, чинний на всій території Молдавії, який мав постанови, що стосувалися і до залежних селян. Але цей кодекс не нормував взаємовідносин між землевласниками й залежними від них селянами, не устійнював розміру повинностей останніх. Він забороняв вільний перехід селян і передбачував санкції для тих, що приймали б біглого селянина. Стаття (прічіна) 18 цього кодексу забороняє комунебудь приймати втікача, накладає обов'язок відставити біглого в село його попереднього побуту, накладаючи також санкції на порушників цієї постанови в формі

грошевої кари й відшкодування на користь землевласника. В. Лупул був першим, що видав законну постанову про заборону переходу залежних селян і перший увів санкції за її порушення.

Втечі селян стали частим явищем вже в 16 ст. коли повинності залежних селян постійно росли, а й податки дошкульно придавлювали. Тоді селяни часто покидали свої села й своїх панів-землевласників та шукали кращих умовин на інших місцях.

У поверненні біглого був заінтересований не тільки сам землевласник, але й дана сільська адміністрація. Бо податки накладано ґльобально, гуртом на все село, а сільська адміністрація розкладала їх на «числа» — окремих податковців і відповідала за їх стягнення. Зменшення «числа» для державної скарбниці не мало особливого значення, бо сільська адміністрація мусіла заплатити ґльобальну суму за все село. Тому саме село було заінтересоване, щоб число податковців не зменшувалося. Не дивно, що ще до появи законної заборони переходу залежних селян, державна адміністрація, для забезпечення фіскально-господарської упорядкованости, співділяла при розшуках і поверненні біглих селян на їх старі місця. Сам господар — каже Ксенопол — давав землевласникам уповноваження на розшуки й повернення біглих.[21]

Але законна заборона переходу не могла стримати селян перед утечами, особливо в наступних десятиріччях, бо не роблено жадних заходів для усунення причин цих утеч. І навпаки вимоги до селян ставали з року-на-рік щораз більше невиносимими. А давили їх не тільки збільшувані повинності в відношенні до землевласника, але й збільшувані податки для держави. Та найчорнішою для залежних селян добою була доба після Кантеміра, доба т. зв. фанаріотів, в часі назначуваних і часто змінюваних господарів чужинців, переважно греків — після втрати довір'я до господарів молдован.

Міґрації селян набрали катастрофальних для економіки країни, а зокрема для державного скарбу, розмірів у першій половині 18 ст. Вони загрожували спроможності виконати зобов'язання навіть щодо річного трибуту Порті. І тоді з суспільно господарськими реформами приходить господар Констянтин Маврокордат. Він звертається в першу чергу до землевласників із закликом-вимогою заперестати надужиття супроти залежних селян, яких фактичне положення дорівнювало тоді кріпакам. Маврокордат видає в 1749 р. для Молдавії хризов, яким дозволяє, за згодою землевласника, переходи селян, але визначує розмір роботизни для землевласника в 24 дні річно, а ціну на викуп від залежности встановлює в сумі 10 п'ястрів. Однак як рекомпенсату для бояр-землевласників — він звільняє їх від податку поголовщини, а ввесь цей податок перекидає на селян.

Реформи Маврокордата родили надії в селян на поліпшення їх долі, й багато втікачів верталося на свої давні місця. Але їх сподівання завели. З реформи остало корисним для селян хіба те, що визначено висоту річної роботизни — 24 дні. Надужиття землевласників не мали кінця. Тому втечі селян продовжувались і дальше загрожували господарській руїні.[22] Безпосередньою причиною до видання

хризову Гіки — як подає сам господар у вступі до хризову — були скарги з обох сторін на відносини між землевласниками і селянами: гніт, утечі тощо.[23] Серед таких обставин появляється 1. I. 1766 р. хризов Григорія Олександра Гіки (Grigore Alexandru Ghica) — закон, що вперше детальніше нормував розмір панщизняних повинностей залежних селян у відношенні до їх землевласників, а зокрема розмір повинностей у прикордонній полосі.

В українській публіцистиці дотепер — за нашим відомом — не було опубліковано тексту цього хризову, хоч цей пам'ятник права майже ціле сторіччя був чинним на українських етнографічних територіях молдавської держави, а зокрема на Буковині. Тому вважаємо цікавим і вартим того, щоб подати тут його текст в українському перекладі. Нам не вдалося віднайти, у вільному світі, румунського видання цього хризову (T. Codrescu. "Uricarul", vol. II, Iasi, 1871) і тому користуємося тут німецьким його перекладом, поданим у вже цитованій нами праці проф. Кайндля,[24] який у свою чергу покористувався німецьким перекладом, затвердженим австрійським урядом для урядового вжитку й який був поміщений у праці Кунца: "Leitfaden im Domaenenfache". Ось текст хризову Гр. Олександра Гіки:

«1. Кожний підданий[25] селянин мусить працювати для землевласника 12 днів річно, а саме: 4 дні навесні, 4 дні вліті і 4 дні восені;

2. Кожний підданий мусить відробити цих 12 днів в означену пору року при всякій потрібній роботі, а саме: від сходу до заходу сонця, із належними годинами відпочинку, і то (виконувати) так, як він мав би працювати для себе;

3. Кожний підданий, навіть неодружений, який не має батьків, але є працездатним, мусить відбути цих 12 днів. Одначе не можна притягати до жадної роботизни неодруженого парубка, який живе з своїми батьками, навіть коли він є дійсно працездатним, саме тому, що цей обов'язок виконує батько; а також немічного й каліку;

4. Кожний підданий, що не міг відробити цих днів через хворобу, або через відсутність у власних чи чужих платних справах, повинен заплатити землевласникові за кожний невідроблений день по 10 крейцарів, або поставити замість себе іншого платного робітника, який виконає втрачену по згаданій причині роботизну, або повинен старатися в усякий інший спосіб полагодити справу.

5. Жадний підданий не має права самовільно платити грішми за роботизну, але землевласник має право приймати за неї гроші.

6. На добрі (ґрунті), де землевласник має свій осідок, а також на сумежних землях, віддалених на 3 - 4 години ходу, мусить кожний підданий робити визначених 12 днів; зате на добрах, віддалених на 5 - 6 годин, витрата часу має бути йому врахована в установлених 12 днів. Додаткові підводи та інші престації будуть відмічені.

7. Крім вищенаведених 12 днів річної роботизни, кожний підданий зобов'язаний віддавати землевласникові десятину від усього, згідно з чинними звичаями. І щоб ніхто не посмів забирати свій урожай з поля перед тим, поки землевласник, або його уповноважений, забере десятину. Але й землевласник має старатися забирати десятину

вчасно. Вийнятком від повищого (віддавати десятину — І.Н.) є городина, призначена для власного вжитку. Одначе, коли вона стає предметом торгівлі, тоді й від неї належить давати десятину.

8. Села, що прилягають безпосередньо до кордонів Молдавії, мають виконувати тільки половину роботизни. Отже вони мають виконувати 6 днів роботизни в трьох порах року, а також платять половину релюіції замість роботизни — 5 крейцарів; але зате десятину мусить кожний віддавати від усього за старим звичаєм.

9. Піддані, що живуть у селах, приналежних багатьом співвласникам, мають виконувати роботизну не в натурі, а сплачувати грішми — так, як було вище встановлено про визначених 12 днів роботизни, — крім сплати десятини в сумі 1 фльорена від дому. Зате прикордонні села платять 15 крейцарів від дому. А співвласники мають ділитися між собою грішми відповідно до (величини) їх посідання.

10. Тільки сам землевласник, або ті, що з ним про це домовляться, мають право продавати вино на його добрі. Зате дозволяється також і підданим шинкувати інші роди напитків, як також і вино, коли землевласник закриє свої (шинки), і то за тимчасовим договоренням із землевласником.

11. В часі оранки кожний із вигнаних плугів має виорати 10 кроків (широкої ріллі — І.Н.), рахуючи по три парі тяглових тварин, зате в цілині — 8 кроків. І кожному господареві (підданому), співучасникові плуга, має зарахуватися один день з визначених 12 днів роботизни, і то без різниці як тому, що з одним волом, так і тому, що з двома або й більше, або навіть і тому, що діє тільки як прислужник-допомогач. А ті, що не причасні до жадного плуга, мають відробити ці визначені дні при інших послугах, які вкаже їм землевласник.

12. При жнивах кукурудзів мусить кожний підданий скінчити одну чвертку, себто четверту частину поґона (одна восьма фальчі — 360 кв. сяжнів).

13. В жнива має кожний підданий зготовити (зібрати) денно 3 копи (клані).

14. Кожний підданий зобов'язаний скосити денно пів фальчі сіна й пів фальчі денно згромадити й скласти в копиці.

Коли кожний підданий виконає роботу згідно з цими встановленими пунктами, як також при виконанні інших роботизн згідно з вищезгаданими пунктами, то така (робота) буде йому залічена в рахунок 12-тьох днів.

Одначе коли той чи інший підданий щодо цього складе із землевласником відповідне домовлення, то умова мусить бути точно дотримана й виконана, щоб ані землевласник не вимагав більше, ані піддані в цьому землевласникові не обривали ані найменше, але щоб кожна сторона точно дотримувалася цього».

З наведеного тексту хризову Гіки бачимо, що він нормує не тільки розмір повинностей селянина, але для деяких польових робіт визначує також денну норму виконання. І як бачимо, норми ці були досить високі, так, що важко було їх виконати від сходу до заходу сонця в одному дні: наприклад, згромадити й скидати в копиці пів

фальчі пологу. Ф. П. Шевченко[26] помилково твердить, що денні норми постійно збільшувалися в австрійському періоді, бо наведені ним норми були передбачені вже самим хризовом Гіки. Очевидно, що норми могли збільшуватися шляхом окремих умов сторін.

Хризов нормує також плату замість роботизни, визначаючи й її висоту в грошах, і випадки, коли замість роботи можна було сплачувати грішми. Крім того, хризов нормував також питання десятини від врожаю польових засівів, яку селянин мав віддавати землевласникові. Вправді хризов говорить про десятину «від усього, згідно з діючими звичаями», але із змислу тексту цілого артикулу виходить, що тут мова про польові продукти та що сюди не входять продукти домашніх тварин чи продукти людських рук. Позатим хризов передбачує зменшений до половини розмір роботизни селян місцевостей безпосередньо прилежних до кордону держави. Інша стаття нормує повинности селян у випадку, коли панами є співвласники й коли всі повинності виконується грішми. Стаття 10 хризову занимається правом шинкування на добрах землевласника, а стаття 11 визначує денну норму при оранці і помилково визначає площу до виорання тільки шириною ниви без визначення довжини. Останній розділ хризову виразно визнає важність умов сторін щодо розміру повинностей, а тимсамим обмежує чинність хризову до кола осіб, які не мають письмових умов із землевласником. Ті, що мають такі умови, мусять їх точно дотримуватися і виконувати.

Всі повинності, передбачені в хризові Гіки, були від селянської одиниці, від «диму», від селянської родини. Хризов виразно передбачує, що дорослий парубок, який живе при батьках, не обов'язаний до роботизни, якщо її виконує його батько, але коли в нього нема батька — він мусить виконувати роботизну (п. 3). Були звільненими від роботизни немічні й каліки, а також сільські урядовці: сільський двірник-суддя, його помічники — присяжні і поліцисти — атамани (ватамани).

Хоч хризов Гіки не мав загального застосування до всіх залежних селян, але він мав великий напрямний вплив на взаємини між землевласниками й залежними від них селянами впродовж майже цілого сторіччя.

Необхідно підкреслити, що хризов Гіки нормував тільки повинності селян у відношенні до землевласників. Але селяни мали ще й повинності в відношенні до держави, т. зв. воєвідські повинності: плата податків — поголовщини, подимщини, а також спеціяльних від овець, свиней, бджіл, винограду та інших родів господарської діяльности, і врешті воєвідська роботизна. Якщо розмір воєвідської роботизни не був дошкульним, то податки часто видушували з селян їх останні дорібки. Крім того Кайндль уважає, що залежні селяни мусіли віддавати господареві від певних продуктів десятину, а як на слід такої десятини вказував на документ з 1659 р. про даровизну десятини від міста Чернівець на користь манастиря Скиту Манявського.[27] Уважаємо помилковим поширювати, шляхом узагальнення, воєвідську десятину й на землевласницьких — панських селян. У дій-

сності в Молдавії було загальне правило десятини для господаря, але лише так довго, як довго селяни оставали господарськими — воєводськими. З хвилиною переходу землі на власність шляхтича переходило й право десятини від селян на цих добрах на користь нового землевласника. Чернівці оставали господарською місцевістю аж до прилучення Буковини до Австрії, отже господар міг дарувати свою десятину Скитові Манявському.

Вкінці конечно згадати про ще одну категорію мешканців села, про яких нема згадки в хризові Гіки, ані в документах ранішої молдавської доби. Мова про т. зв. «халупників» (у дечому схожих до московських «бобилів»), що користувалися садибою й хатою на землі власника села, але не обробляли його землі. Це поденні робітники й ремісники, які спочатку не виконували звичайних панщизняних повинностей. У 18 ст. стрічаємо т. зв. місцеві звичаї, згідно з якими «халупники» відбувають землевласникам 6 днів річної роботизни.

Цей вимір роботизни застає на Буковині австрійська окупація. Про неї знаходимо згадку вже в звідомленнях обидвох військових адміністраторів Буковини, а зокрема в звідомленні Будінського. Врешті ця роботизна законно визнана придворним декретом з 29. 4. 1807 р.[28]

III.

Таке правне положення залежних селян на Буковині застає Австрія в мент окупації Буковини.

Договором з Туреччиною з 7. 5. 1775 р. Австрія зобов'язувалася задержати й шанувати тут суспільно-правний «статус кво».

У мент прилучення Буковини до Австрії майже вся територія Буковини знаходилася в володінні шляхти, церков і манастирів, а воєвідськими — не роздарованими — оставали тільки частина Кімполунґської округи та міста Чернівці, Серет і Сучава.[29]

За першим австрійським переписом населення Буковини з 1775 р., переведеним військовою адміністрацією, з усього населення Буковини — 17047 родин припадало на залежних селян 14929 родин, тобто 87.87% родин на Буковині були залежними селянами. Але коли зважимо, що селянські родини були завжди численніші дітьми ніж інші суспільні стани, то можемо без ризика переборщення твердити, що в 1775 р. около 90% населення Буковини були селянами, з того тільки незначна частина рідко заселеної гірської Кімполунґської округи були вільними селянами.

Запроваджена на Буковині військова адміністрація оставляла місцеву адміністрацію діяти по-передньому на основі льокального, молдавського права. Спершу військові адміністратори не визнавалися в цих правах, а зокрема в тонкощах молдавського інституту залежних селян. Не дивно, що вони дивились на правне положення залежних селян на Буковині через призму положення селян в інших коронних краях Австрії, а зокрема в Галичині, і намагалися наблизити їх правні статути до себе.

Обидва військові адміністратори Буковини — ген. Сплені й ген. Енценберґ — бачили фактично селян на Буковині в надзвичайно важкому й нужденному стані. У своїх звідомленнях вони висували й свої пропозиції щодо майбутньої реформи. Але їх симпатії були скоріше по боці землевласників ніж по боці селян.

Як уже передше сказано, багато колись вільних селян попало в залежність з власною землею, яка впродовж десятиріч чи сторіч і через зміни більше селянських поколінь практично зливалася з шляхетсько-боярською тимбільше, що великі землевласники мали документи на територію всього села, а селяни на свої «дільниці» жадних. Такий фактичний стан застає на Буковині австрійська окупація. Не дивно, що обидва військові адміністратори Буковини не визнавали за селянами жадної земельної власности, твердячи, що такої не було взагалі в молдавській державі, хоч таке їх твердження, як ми бачили передше, не відповідало дійсності. Ген. Сплені у своєму «Описі Буковини» з 1775 р. твердив: "Der ganze Grund des Dorfes gehört dem Grundherrn und ist ohneingetheilt. Der Bauer hat daher nichts eigenes."[30] А ген. Енценберґ у 1779 р. звідомляв: "... in der ganzen Bukowina kein Bauer eine Handbreit eigenen Terrains hat, folglich keine rechtsmaessige Forderung rierauf machen kann."[31]

Військові адміністратори Буковини визнавали чинним на Буковині хризов Гіки й покликалися на нього, але подаючи в своїх звідомленнях подрібно всі повинності селян у відношенні до своїх землевласників, нібито передбачені в хризові Гіки — вони подавали деякі роди повинностей, яких вдійсності нема в хризові. Так ген. Сплені у звідомленні з 1775 р. вичислюючи селянські повинності говорить про віддачу десятини від усіх засівних продуктів селянина — при чому твердить, що замість десятини від бджіл селянин платить грішми $1^1/_2$ крайцара від пня. Крім того Сплені твердить, що 12 днів роботизни є замінні сумою двох фльоренів або стогом сіна розміром около 8 возів.[32] Новиною тут є десятина від бджіл, плата грішми замість меду та заміни роботизни сіном. Зміну роботизни сіном стрічається єдиний раз: у Сплені. Може десь і був такий звичай у сторонах тваринницького господарства, але не в Карпатах, бо там не було взагалі роботизни. Там її почали заводити аж в австрійській добі. Для нової реформи Сплені пропонував визнати позинність здачі десятини тільки від посівів, дальше: здачі одної курки й прядівних ниток — льняних чи конопляних — розміром на 8 ліктів полотна. Зате він пропонував відмінити десятини від домашніх тварин бджіл і овочів. Як ми бачили — у хризові нема жадної згадки про десятину від меду, а також нема згадки про заміну роботизни сіном.

Ген. Енценберґ у своєму звідомленні з 1779 р. додав — нібито згідно з хризовом Гіки — до повинностей селянина ще: а) достави до двора, парою волів, воза дров з лісу, віддаленого до 4 годин ходу; б) необмежене число днів праці при направі коршем, млинів і ставів (але не при будові нових); в) курку; г) пряжу ниток приблизно $^3/_4$ фунта — замість десятини від льону чи конопель.[33] І знову ж, про доставу дров до двору, ані про додаткову роботизну при направах господар-

ських споруд землевласника нема згадки в самому хризові. Отже це були додатки повинностей понад передбачення хризову, про які адміністратори довідалися не з хризову, а з інформацій землевласників, або з місцевих звичаїв, формованих на основі окремих умов сторін.

Ці звідомлення військових адміністраторів мали на меті дати центральним установам імперії матеріял для реформи, що повинна була наступити. Звідомлення були алярмуючими, в них завжди підкреслювалося важке положення селян. У висліді цих звідомлень і дослідів на місці Придворна Воєнна Рада, в письмі до Головної Команди у Львові з 21. 8. 1781 р., представляла положення селян і напрямні австрійського уряду для його розв'язання такими словами: «Селянство — а властиво третій стан на Буковині — знаходиться тепер у найбільше нужденному положенні; воно віддане на поталу сваволі землевласників і орендарів, а тому й усякий, навіть зрадливий, вигляд, що родить у них надію на поліпшення, приводить їх до того, що вони оставляють те, що мають у посіданні, і йдуть туди, де сподіваються, що зможуть знайти щасливіші умовини. А тому цей стан потребує ґрунтовного перетворення, але такого, щоб здійснювалося не нагло, а проходило крок-за-кроком. А в цьому лежить якраз особливий обов'язок окружного уряду — звернути в цей бік свою пильну увагу і якщо трапиться в майбутньому добра нагода — використати її якнайкраще».[34]

Австрія була абсолютистичною, але державою володіння права, і тому — за тогочасними правними поглядами — вона не могла радикальними заходами (законодавчими) порушувати набуті права її мешканців, а зокрема привілейованих верств. А справедлива розв'язка селянської проблеми вимагала якраз радикальної розв'язки. Тому то австрійський уряд приступав до розв'язки цього питання з особливою обережністю і нерішучістю.

Але залежні селяни мали виконувати ще й т. зв. воєвідські повинності в відношенні до держави. Тут з самого початку австрійської окупації ми бачимо деяке погіршення для селян. Під час російської окупації Молдавії 1769 - 1774, російське військове командування ввело було нову воєвідську — не знану до того часу повинність: здачу й довіз сіна для війська. Австрійський військовий адміністратор затримав цю повинність, зобов'язуючи селян заготовляти на панських сіножаттях «цісарське сіно» й доставляти його для війська. В 1780 р. замінено цю повинність грошевою платою в сумі одного ґульдена річно, але поширено цю плату на міщан, комерсантів, жидів, липован і навіть вільних циган. Скоро після того наступають вже корисні зміни щодо воєвідських повинностей. Цісарським декретом з 8. 2. 1787 р. звільнено все населення Буковини від плати воєвідських контрибуцій (податків) на 30 років.[35] Ще перед тим — щоб пожвавити імiґрацію — цісарським патентом з 9. 10. 1783 р. звільнювано нових імiґрантів на Буковину від усіх державних податків на 20 років. Зокрема звільнення з 1786 р. стосувалося переважно до залежних селян, бо шляхта, духовенство й манастирі не платили контрибуцій.

Щодо воєвідських роботизн, то цих також не виконували привілейовані стани: боярство й духовенство. У молдавському періоді були звільнені від цієї роботизни також мешканці Кімполунґської й Довгопільської округ.[36] Але ці округи скоро втратили цей привілей і селян цих округ притягнено до плати грошевої данини замість цих воєвідських роботизн.

Австрійський уряд, як прямий наслідник усіх воєвідських прав на Буковині, ще за військової тут адміністрації робить усі заходи, щоб устійнити ці воєвідські права й охопити інвентарем усі воєвідські добра на Буковині. В 1785 р. утворюється окремий уряд — Камеральне Господарство — Kameral-Wirtschaft, яке мало відати справами камеральних дібр і стягати від населення воєвідських місцевостей належні державі повинності.[37] В тому самому році створюється з єпископських і манастирських дібр т. зв. буковинський «Релігійний Фонд», який переходить у відання державних органів,[38] та об'єднується з новоутвореним Камеральним Урядом. Ця нова державна інституція входить у всі права, належні перед тим єпископам та окремим манастирям і стягає всі повинності від залежних селян, що жили на цих добрах. Камеральний уряд мав не тільки адміністративні, але також поліційні та судові компетенції — подібно до мандаторів і юстиціярів на домінікальних добрах.

Ми вже згадували, що місто (тоді містечко) Чернівці не знало доменіяльної зверхности, залишаючися воєвідським аж до кінця молдавського періоду на Буковині. З приходом тут австрійської влади, у правному положенні мешканців сучасних передмість Чернівець відбувалися особливо цікаві зміни. Як відомо — місто Чернівці було воєвідським до 1774 р. В 1659 р. молдавський господар подарував десятину приходів міста Чернівці манастиреві Скитові Манявському. Після секуляризації манастирських дібр ці приходи почали напливати як правному наслідникові — до каси буковинського Релігійного Фонду чи пак Камерального уряду. Але ще в початках австрійської доби міське управління Чернівець — що ще за молдавських часів користувалося привілеями німецького права[39] — почало домагатися від мешканців своїх хліборобських окраїн: Гореча, Клокучка, Рошош (Рош) і Калічанка (сучасних передмість Чернівець) повинностей, які належали доменіям. І фактично на основі розпорядків губерніяльного уряду й окружного старости мешканців цих окраїн повільно притягано до роботизни й плат для міста, що їх виконували тільки залежні селяни. А розпорядком з 4. 3. 1819 р. виділено Горечу й Рошош, як окремі одиниці, приналежні місту Чернівці на основі доменіяльного права.[40] Тимсамим їх мешканці отримали статус залежних селян, якого вони не мали за молдавських часів. Цей стан тривав аж до знесення панщини в 1848 р.

В положенні доменіяльних селян австрійський уряд — хоч завжди твердив, що зберігає status quo — поступово вводив різні зміни. Окремим новим патентом й розпорядками він намагався все більше наблизити до себе й уодностайнювати правний статус залежних селян різних коронних країв ,а зокрема Галичини й Буковини, після

їх об'єднання. Для Буковини особливо важливі два цісарські патенти з 1. 9. 1781 р., а саме: 1) Unterthansstrafpatent і 2) Patent ueber das Verfahren in Unterthanssachen.[41] Буковинські залежні селяни отримали над собою — незнану їм досі — юрисдикцію землевласника, за галицьким зразком (домініяльний суд), яку він виконує за посередництвом своїх мандаторів і юстиціярів. Щоправда, кандидати на цих селянських суддів, на пропозицію землевласників, складали окремий іспит перед Апеляційним Судом у Львові,[42] а потім і службове приречення виконувати безсторонно й безпристрасно ці службові обов'язки. Але для Буковини це була новина, бо в молдавській дійсності землевласник ніколи не мав юрисдикції над своїми селянами.[43] Тут селяни підлягали судові свого сільського судді — двірника й присяжних, а за великі провини юрисдикції господаря чи великого ворника, старости, а пізніше і справника. Деколи господар передавав юрисдикцію єпископові і деяким манастирям над залежними селянами на їх добрах. Таку юрисдикцію отримав радовецький єпископ,[44] її отримали були манастирі: Нямц, Побрата (манастир св. Миколая з Пояна Сіретулуй), Бистриця й Путна.[45]

Але це була не єдина зміна, якої зазнав інститут залежних селян. Кайндль[46] наводить цілу низку законів, розпорядків і постанов, переважно стосованих у Галичині, а пізніше поширених і на Буковину. А всі ці постанови — як каже Кайндль — мали опікунчо-контрольний характер, що значно обмежували свободу діяння залежних селян. Але багато з цих постанов мали на меті давати допомогу селянам і охороняти їх перед надужиттям і сваволею землевласників.

Важливу зміну у взаємовідносинах між землевласниками й залежними від них селянами приносить цісарський декрет з 24. 2. 1787 року. У всіх звідомленнях військових адміністраторів ці вказували на низький матеріяльний і моральний стан залежних селян, брак у них охоти й інтересу старатися поліпшувати свої житлові приміщення та удобрювати оброблювану ними управну землю. Автори цих звідомлень зовсім слушно бачили причину такої байдужости селян в обставині, що вся земля, і навіть садиби-городи, якими користувався селянин, уважалися власністю пана, який міг у кожний час відібрати їх від селянина, а тому цей не бачив жадного для себе інтересу вкладати свій труд для когось іншого. У висновку, ген. Енценберґ пропонував признати за селянином хату з городом і приділену йому землю у спадкове користування в заміну за підвищений розмір їх повинностей для землевласника. Цісар Йосиф II у своєму відручному письмі, датованому зі Львова, 6. 8. 1786 р., яким вирішувано адміністративно-політичний статус Буковини, питання залежних селян, залишає покищо нерозв'язаним. Але вже в наступному році приходить тут зміна на краще. На основі цісарського декрету з 24. 2. 1787 р. створено з усієї землі, що була в день 1. 11. 1786 р. в користуванні залежних селян, т. зв. рустикальну землю, відокремлену від панської або домініяльної, і заборонено землевласникам самовільно відбирати або розпоряджатися цією землею без згоди селян і без відома окружного старости.[47] Окружний староста мав наглядати за виконанням цього де-

крету і приймати скарги селян на землевласників. Для кваліфікації землі рустикальною був міродайним стан посідання в дні 1. 11. 1786 році. Цей декрет не змінював виміру повинностей залежних селян. Щодо цього він покликувався на status quo, отже залишав дальше чинним хризов Гіки.

В цьому зв'язку ідей треба конечно завважити, що згідно з постановами вже згадуваного патенту з 1. 9. 1781 р. селянин втрачував рустикальну землю у випадку, коли він не обробляв її упродовж трьох років, якщо задовжувався у пана на понад 2/3 вартости наділу землі, або якщо намовляв інших до непослуху панові. Декрет з 24. 2. 1787 р. зовсім не відмінював постанов про втрату землі селянином.

Деккрет з 24. 2. 1787 р. був кроком вперед, але далеким від задовільної розв'язки.

З черги приходить розпорядок з 2. 5. 1792 р., яким поширено на Буковину діючі в Галичині приписи про нагляд окружного уряду над змінами посідання земель у його окрузі. Всі набуття й оренди землі підлягали зголошенню, а також умови між землевласниками й залежними від них селянами щодо розміру повинностей підлягали апробаті окружного старости. Цей розпорядок вводив корисну для селян постанову про відповідальність землевласника за надужиття й шкоду, нанесену селянинові, й передавав окружному старості компетенції розглядати такі справи. Сюди входили також випадки порушення землевласником хризову Гіки, передбачуючи як кару вирівняння шкоди в подвійному вимірі, з чого половину отримував пошкоджений селянин, а другу половину поліційна каса окружного старости.

Декркет з 24. 2. 1787 р. утворював рустикальне посідання, але це не була селянська власність і давала селянам мало певности на постійність і безперервність користування цією землею. Бо цю землю, по давньому звичаю, кожної весни сільський двірник з його радними продовжували розділювати між селянами. Отже завжди була можливість, що дана частина землі не попаде його попередньому посідачеві.

Не дивно, що проблема залежних селян стрічала дальше багато труднощів і турбот. У висліді різних суґестій, що надходили від різних крайових урядових осіб, появляється 28. 6. 1803 р. новий цісарський декрет, який поручає забезпечити залежних селян відповідною площею землі в постійне користування, визнає чинність хризову Гіки щодо виміру повинностей селян, але вважає, що цей вимір не є справедливим, бо він визначує єдиний для всіх розмір повинностей — хоч не всі селяни користуються однакою площею землі.

Але й цей декрет був тільки вказівкою, рекомендацією, а не розв'язкою по суті, яка вирішила б наболілу й невідкладну проблему конкретно й остаточно, постановою викональною негайно. Витворювалося положення, яке влучно окреслив Франко в порівнянні селянина з «худобою, що пасеться на ґрунті, але не може сказати, що це її ґрунт».[48]

Два роки пізніше, 16. 8. 1805 р. нова цісарська постанова зновуж говорить про негайну необхідність дотації залежних селян землею на постійне користування. Після нових досліджень і звідомлень

з терену появляється 27. 6. 1811 р. новий цісарський декрет, який доручає наділити селян у постійне користування такими площами: заможніших селян наділом по $17^1/_2$ морґів, середньо заможніх по 14, а бідніших по $10^1/_2$ морґів, за які належить відшкодувати землевласника. Щодо управної землі Релігійного Фонду, то її всю належало розділити в користування селян. За користування землі селянин мав би відбувати панові 12 днів роботизни або платити замість неї 2 ґульдени, довозити до дому один віз дров, давати десятину всіх плодів землі, включно з овочами й сіном, а також одну курку. Але вважаючи віддачу десятини невигідною для обидвох сторін, пропонує відміну її — очевидно, заступивши платою. В цьому декреті вже не бачимо данини пряжею ниток.

В усіх цих цісарських декретах ми бачимо немов принципово рамкові постанови, рекомендації-вказівки для так званих дотаційних комісій, що мали розглядати стан справи в кожній окремій місцевості, старатися привести до порозуміння між селянами й землевласниками та винести остаточне рішення в усіх питаннях щодо наділу землі селянам, устійнити розмір наділу для поодиноких груп селян.

Через два роки ми стрічаємося знову з новою цісарською постановою з 4. 3. 1813 р., і на цій основі виданим розпорядком Придворної Канцелярії з 11. 3. 1813 р., призначеним для львівського губерніяльного уряду.[49] Цими актами постановлялося, що дотації буковинських селян мають відбуватися на спадковоправній засаді, і то взаміну за престації визначені законом. Розпорядок подав потім текст хризову Гіки, у власній стилізації, як законну постанову, що визначувала престації залежних селян.

Губерніяльний уряд передав цей розпорядок окружному старості в Чернівцях для засягнення його опінії, а через нього також опінії від буковинських землевласників на поставлені в розпорядку запитання. — У відповідь землевласники домагалися відмінення хризову Гіки й введення на Буковині правних постанов про селянську залежність чинних у Галичині. Зате окружний староста в своїй опінії висловлювався проти вимог землевласників, але пропонував знести десятини та інші данини, а на їх місце збільшити число днів роботизни.

На остаточне вирішення справи дотації селян землею прийшлося підождати до переведення землеобміру та заведення катастру. Катастральні роботи закінчилися не одночасно в усій Буковині, а тому — на пропозицію чернівецького старости й на основі дозволу Придворної Канцелярії з 31. 5. 1820 р. — дотації землею почалися в кількох селах Радовеччини, де землеобміри закінчилися найскоріше. З протоколів містечка Радівців, які затрималися були до 1914 р., виходить, що комісія занималася та розділювала й наділювала в індивідуальне користування тільки орне поле і сіножаті. Вона не відносилася городів і садиб, бо ці вже були в індивідуальному посіданні. Толоки полишено в спільному користуванні всієї сільської громади. Наділи відбувалися згідно з цісарською постановою з 4. 3. 1813 р., при чому повинності селян оставали дальше в розмірах, передбачених хризовом Гіки, або окремих умов із землевласниками.

Ми не маємо даних, коли й як саме відбувалися дотації землею в інших частинах Буковини. Але дотації землі в індивідуальне користування й на спадковоправному принципі згідно з цісарською постановою з 4. 3. 1813 р. були корисним здобутком селянина, бо відтепер він міг розпоряджатися землею актами за життя й на випадок смерти.

Багато клопотів приносив селянам брак точної й одностайної реґляментації селянських повинностей в відношенні до їх землевласників. Ми вже бачили, що нова реформа занималася тільки відділенням земель селянських — рустикальних від доменіяльних і передачею перших в індивідуальне й спадкове користування селян, при чому повинності селян за користування землею оставали згідно з давніми приписами, тобто хризовом Гіки. Як відомо — хризов допускав відхилення на основі окремих умов селян із землевласниками. Такі умови вважав корисною розв'язкою також сам цісар Йосиф II у своєму відручному письмі від 19. 6. 1783 р. А землевласники використовували кожну корисну для них нагоду, щоб добитися умов із кращими як у хризові повинностями. Згідно з чинними тоді постановами — ці письмові умови провіряв і затверджував окружний староста. Такими договорами селяни часто зобов'язувалася — замість 12 днів — навіть до 50, 60, а то й 73 днів роботизни річно та інших данин.[50] Такі надужиття землевласників доводили селян до скарг перед окружним старостою. І ми знаємо випадок, коли староста Казимир Мільбахер став по стороні покривджених селян і обіжником з 29. 6. 1838 р. анулював усі подібні умови. Проти такої його постанови виступили землевласники, що своїми великими впливами домоглися відкликання обіжника й перенесення Мільбахера на інше місце.[51]

Нові суспільно-етичні й філософічні течії у західній Европі, а зокрема національні і селянські рухи та розбурхані хвилі національних і суспільних суперечностей у самій Австрії приспішували розв'язку також проблеми залежних селян. Австрійська влада мусіла поступитись перед національними й суспільними силами, що домагалися своїх прав волі. Свобода преси, національні ґвардії, а передусім основні права громадян — конституція були важливими здобутками, за якими мусіли слідувати дальші.

Свіжі розрухи селян у Довгопільській окрузі Буковини та в інших частинах імперії були симптомами, яких навіть абсолютистична монархія не могла легковажити.

Патентом з 17. 4. 1848 р. скасовано панщину в Галичині, до якої адміністративно належала тоді Буковина, як окрема округа. На цій основі від 1. 7. 1848 р. припинюється виконання повинностей залежних селян також і на Буковині. Але для Буковини появляється згодом окремий цісарський патент з 9. 8. 1848 р., яким відмінено всі панщизняні повинності залежних селян — за відшкодування землевласників. Цей патент мав зворотну силу з днем 1. 7. 1848 р.

З днем знесення панщини на Буковині втратив тут свою силу і хризов Гіки.

Буковинські великі землевласники не могли заспокоїтися і дальше робили заходи, якщо не воскресити панщини, то ревіндикувати для себе назад рустикальні землі, мовляв — ці землі були забрані їм рішенням сили (натяк на цісарський декрет з 24. 2. 1787 р.), а перевага сили не могла позбавити їх права власности на ці їх землі, отже це їх право не могло погаснути.[52] Але хоч їх пропам'ятне письмо робило багато шуму, не мало жадних наслідків.

ВИСНОВКИ

На основі попередніх виводів приходимо, в нашому питанні, до таких висновків:

1. Після утворення в половині XIV ст. молдавської держави, в її кордонах знайшлася також Буковина, якої суспільно-господарське, правне й політичне життя відтепер формується на основі своєрідного правопорядку новоутвореної держави;

2. Молдавські осадники знаходять на занятих ними територіях рідке автохтонне населення, вільних хліборобів, що жили на своїх земельних участках, з яких живилися;

3. Молдавський господар-воєвода як верховний володар державної території, в ознаку признання за заслуги для нього й держави, роздає великі земельні обшари — враз із автохтонним на них населенням — своїй придворній знаті, передусім тим, що помагали йому володіти над державною територією, а також церквам і манастирям;

4. Селяни на роздарованих землях із своїми власними земельними участками, як і ті, що пізніше попадали в залежність на договірно-умовній основі — чи то з власною землею, чи без неї — отримували від землевласника-боярина землю у користування і були зобов'язані взаміну виконувати для нього певні повинності. Ці повинності були в початках легкі — грошева плата. З часом вони зросли й становили певну кількість днів роботизни, десятину від зібраного врожаю польових засівів та інші данини;

5. Залежний селянин виконуючи свої повинності залишався особисто вільним і мав право свобідного переходу. Заборона вільного переходу прийшла в 1644 р., а потім дозволено перехід знову 1749 р. Залежний селянин завжди оставав право- й дієздатним набути власну землю, мати власний млин, виноградник тощо;

6. Хоча правна натура селянської залежности в Молдавії мала деякі схожості з правною фіґурою оренди, але не покривалася з нею. Селянська залежність мала в собі додатковий елемент — сервільности: послуху й підкорення селянина. Цей елемент у початковій стадії розвитку інституту залежности був мало замітним, але пізніше значно закріпився;

7. Повинності залежних селян у початках не були нормовані писаним законом, а формувались на основі порозуміння сторін — найчастіше на основі вимоги землевласника й тихого їх виконання селянином. Так виконувані повинності впродовж багато років стали звичаєм і закріплювались у звичаєве право;

8. Селяни часто зверталися до господаря зі скаргами на бояр-землевласників, а деколи і землевласники на селян за втечі або за те, що вони відмовлялися виконувати деякі повинності. Господар вирішував справу шляхом хризовів, що звичайно стосувалися до окремої місцевости або до обмеженого кола осіб, і тому не мали вони загального характеру;

9. На загальні скарги бояр, манастирів і селян — на втечі й гніт — появляється 1. 1. 1766 р. хризоз Гр. А. Ґіки, який детально визначував повинності селянина. Повинності визначені цим хризовом були значно легші від повинностей у сумежних державах. Це перший у Молдавії загального характеру закон, який точно визначував повинності залежних селян. Але цей хризов мав субсидіярний, допоміжний характер, бо мав застосування тільки тоді, коли між сторонами не було, щодо розміру повинностей, окремої умови;

10. Хризов був чинним у мент прилучення Буковини до Австрії. Австрійський уряд затримав його чинність на Буковині на основі клявзулі «статус кво» із австрійсько-турецького договору з 7. 5. 1775 року. Але австрійський уряд часто подавав деякі повинності селян, як згідні з постановами хризову, хоч цих повинностей не передбачено виразно в хризові;

11. Австрійський уряд став на становищі, що залежні селяни на Буковині не мають жадної власної землі, а тому на основі цісарського декрету з 24. 2. 1787 р., яким відокремлено селянські, рустикальні землі від панських і цісарської постанови з 4. 3. 1813 р., якою залишено селянам рустикальні землі в спадково-правне користування, селяни за це користування мали дальше виконувати панщизняні повинності, визначені в хризові Ґіки;

12. Скасуванням панщини на Буковині цісарським патентом від 9. 8. 1848 р. хризов Ґіки втратив свою правну силу.

М. Новосівський

ПРИМІТКИ

1) A. D. Xenopol, 1, 223 urm. (Мадридське видання).

2) Lazăr Şăneanu, "Dicţionar universal al limbei române.

3) A. D. Xenopol, ibidem, 1 195 urm.

4) "Acta et Diplomata Gr..." 241 sq.

5) Bogdan A. Petriceicu Hajdău, "Arhiva istorică", 1, 1, pag. 18 No. 19

6) Franz Adolf Wickenhauser, "Molda" 1 83, 170, 243; III 100 ff.

7) В. А. Уляницкий, стор. 64 сл. док. № 59; 68 № 62; 70 № 64; 77 № 70; 78 сл. № 71; 80 сл. № 73 і 104 № 94.

8) R. F. Kaindl, "Das Unterthanswesen in der Bukowina", Seite 556.

9) A. D. Xenopol, ibidem, 1 262 urm.

10) A. D. Xenopol, ibidem, II 188.

11) Franz Adolf Wickenhauser, "Moldowa", 1, NoNo 20, 28, 286.

[12]) A. D. Xenopol, "Istoria Romanilor din Dacia Traiana" (Bucureşti) VI 142.

[13]) Ф. А. Вікенгавзер, "Молда", V, 2 стор. 47 і 49 ЧЧ. 20, 22 — цит. за Р. Ф. Кайндлем, цит. твір, стор. 562.

[14]) А. Д. Ксенопол, Мадрид, видання, 1, 254 і II 185.

[15]) Д. Кантемір, ч. 1, розділ 2.

[16]) St. Longinescu, 136 urm. St. Gr. Berechet, 1, с. 169 і дальші. Const. A. Spulder, "Cursul de istoria dreptului român", с. 320 і дальші.

[17]) T. V. Ştefanelli, pag. 11.

[18]) T. V. Ştefanelli, pag. 19 urm.

[19]) T. Balan, "Documente bucovinene", vol. II, pag. 124 urm. — цит. за Ф. П. Шевченком, "Лук'ян Кобилиця", стор. 61; Іван Франко, "Панщина й її скасовання в 1848 р в Галичині".

[20]) Цей молдавський пам'ятник права складається з двох частин і разом має 1254 статті. Перша частина, цебто 94 статті, мають за джерело т. зв. "аґрарні закони", складені десь у VIII чи IX ст. під назвою "номой ґеорґікой" або "leges colonariae". Але молдавський законодавець викинув з них 11 статтей або користувався списком, який не мав цих статтей. Джерела аґрарних законів є такі: 77 статтей основуються на Юстиніянівських книгах, 12 опираються на Біблії, а 6 подібні до постанов з Еклоґи царів Леона й Костянтина Одначе нобхідно завважити, що майже всі постанови з аґрарних законів (за вийнятком стст. 16, 45 і 60) мають свої відповідники в Юстиніянівських книгах так, що можна твердити, що ці останні є джерелом перших. Може тому аґрарні закони мають назву "Justiniani imperatoris leges" або "leges colonariae ex libris Justiniani piae memoriae imperatoris selectae". А в Прохіроні, де вміщена також Еклоґа, титул XXV — який відтворює майже вцілості аґрарні закони — має назву "de colonis Justiniani imperatoris". Друга частина кодексу Лупула, 1159 статтей, має за джерело працю середньовічного італійського романіста Проспера Фаріюнаціюса (Prosper Fariunacius) "Praxis et theoricae criminalis".

Молдавський законодавець користуючись цими джерелами скорочував їх і додавав до них свої пояснення. Перша частина має переважно цивільно-правний характер, з небагатьма карноправними постановами. Зате друга частина має карноправний характер, хоч і тут де-не-де поперeплітані постанови цивільного й карно-процесуального характеру.

Кодекс В. Лупула діяв у Молдавії до 1817 р. Заступив його кодекс Калімаха.

[21]) А. Д. Ксенопол (Мадридське видання), VI. 141.

[22]) А. Д. Ксенопол, цит. твір, III, 197 сл.; [23]) Р. Ф. Кайндль, стор. 566.

[24]) Р. Ф. Кайндль, стор. 596—598.

[25]) Прикметник "підданий" (ми вживаємо всюди прикметника "залежний" — І. Н.) — це добавка нім. (австр.) перекладача. В ориґіналі вживається всюди слова "селянин". Про це гляди: Р. Ф. Кайндль, стор. 596.

[26]) Ф. П. Шевченко, стор. 44.

[27]) Р. Ф. Кайндль, стор. 574.

[28]) Р. Ф. Кайндль, стор. 601, 659.

[29]) Р. Ф. Кайндль, стор. 558.

30) "Beschreibung der Bukowina", hrsggeben von J. Polek, S. 64 — цит. за R. F. Kaidl, с. 584.

31) Ferdinand Zieglauer von Blumenthal, "Geschichtliche Bilder aus der Bukowina" B. 1, 17 — цит. за R. F. Kaidl, с. 584.

32) "Beschreibung der Bukowina", S. 65 — цит. за R. F. Kaidl, с. 599.

33) Р. Ф. Кайндль, стор. 599 сл.

34) Р. Ф. Кайндль, стор. 604.

35) А. Жуковський, стор. 211.

36) Р. Ф. Кайндль, стор. 577.

37) T. V. Stefanelli, pag. 27 urm.

38) Р. Ф. Кайндль, стор. 585.

39) R. F. Kaidl, "Die Deutschen in der Bukowina", S. 2.

40) R. F. Kaidl, "Das Unterthanswesen...", 581.

41) R. F. Kaidl, Ст. 654.

42) Marian Tyrowisz, ст. 95 і дальші.

43) R. F. Kaidl, S. 603.

44) Franz Adolf Wickenhauser, "Molda", B. IV H. 1, S. 12—40.

45) Alexandru I. Gonța, ст. 440, 441, 447, 449.

46) R. F. Kaidl, S. 653.

47) Р. Ф. Кайндль, стор. 644 і подані там джерела.

48) Іван Франко, "Панщина й її скасовання в 1848 р. у Галичині", стор. 19 і дальші.

49) Р. Ф. Кайндль, стор. 631, а зокрема додаток 2 на стор. 691.

50) Ф. П. Шевченко, цит. твір, стор. 43 сл.; Р. Ф. Кайндль, цит. твір, стор. 652.

51) Іван Франко, "Лук'ян Кобилиця", стор. 6 сл.; Р. Ф. Кайндль, ст. 653.

52) "Ueber den Ursprung und die Entwicklung des Unterthansverhaeltnisses".

БІБЛІОГРАФІЯ

Д-р Василь Дутчак, "О спростованю карти власности щодо лісів і толок громадських і сервітутових на Буковині". Чернівці, 1908;

А. Жуковський, "Історія Буковини", в причинках "Буковина — її минуле й сучасне". Париж, 1956;

Іван Заневич, "Знесення панщини в Галичині". Причинок до історії суспільного життя і суспільних поглядів 1830 - 1848 рр. Ч. І. Львів, 1896;

Іван Крип'якевич, "З історії Гуцульщини". ЛНВ VII 1923, стор. 238 - 244;

И. Лучицкий, "Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи". "Киевская Старина", мартъ, май, 1901: 1901 III 313-335 і V 214-226;

"Селянський рух на Буковині в 40-их роках XIX ст." Збірник документів. Держполітвидав УРСР. Київ, 1949;

В. А. Уляницкій, Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV - XV в. Издание М. Каткова. Москва, 1887;

Іван Франко, "Панщина та її скасовання в 1848 р. в Галичині". 2 вид. Львів, 1913;

Іван Франко, "Лук'ян Кобилиця". Епізод із історії Гуцульщини в першій половнині XIX в. ЗНТШ Т. 49, стор. 1 - 40;

Ф. П. Шевченко, "Лук'ян Кобилиця". З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в 1-ій половині XIX ст. Київ, АН УРСР, 1958;

Gottfried von Asboth, "Beschreibung der Religionsfondsherrschaft Radautz", herausgegeben von J. Polek. Czernowitz.

Teodor Balan, "Documente bucovinene". Vol. I—II. Cernâuti, 1933-34.

T. Balan, "Lukian Kobilitza". Ein Beitrag zur Kenntniss der politischen Ereignisse der Jahre 1848 und 1849 in der Bukowina. Czernowitz, 1926.

Ştefan Gr. Berechet, "Istoria vechiului drept românesc. Izvoarele". Vol. 1, Iaşi, 1933;

H. J. Bidermann, "Die Bukowina unter oesterreichischer Verwaltung" Wien, 1875;

Demetriu Cantemir, "Descrierea Moldovei". "Operile Principelui D. Cantemir". Tom II, Bucureşti, 1875;

Alexandru I. Gonta, "Domeniile feudale şi privilegiile mânăstiriilor moldoveneşti in timpul 'domniei lui Ştefan cel Mare". "Biserica Ortodoxă Română", Buletinul oficial al Patriarhiei Române, VXXV No. 5 pentru Mai 1957, pag. 438—455;

I. C. Filitti, Eugen Decusara şi Alex. Costin, "Organizarea judecatorească in România". "Enciclopedia României", Vol. 1, pag. 327 — 347. Bucureşti, 1938;

N. Gramadă, "Sătenii si stăpânii in Bucovina intre 1775 — 1848. Cernăuti, (?)

Karl Brünberg, "Die Bauernbefreiung und die Auflösung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Böhmen, Mähren und Schlesien". 2 Bände. Leipzig 1894.

Bogdan A. Petriceicu-Hajdău, "Istoria critică a Românilor", Vol. 1, Bucureşti, 1875;

Bogdan A. Petriceicu-Hajdău, "Arhiva istorică" 1, 1860.

Eudoxiu Hurmuzaki, "Documente privitoare la istoria Românilor", Vol. I—XIX, Bucureşti, 1878—1938;

Eudoxiu Hurmuzaki, "Documente privitoare la istoria Românilor. Suplimentul II". Vol. I—VI, Bucureşti, 1885—1895;

Eudoxiu Hurmuzaki, "Documente privit. la istoria Românilor. Suplimentul II". Vol. I—II, Bucureşti, 1893—1895;

"Istoria Romîniei", ed. Academiei Populare Romîne. Vol. I—II, Bucureşti, 1960-62;

Raimund Friedrich Kaindl, "Bukowina im Jahre 1848 und 1849". "Oesterreichisch-ungarische Revue", Band XXV;

R. F. Kaindl, "Das Unterthanswesen in der Bukowina". "Archiv fuer oesterreichische Geschichte", Band 86, Seite 551—714; Wien, 1899;

R. F. Kaindl, "Die Deutschen in der Bukowina". Schriften zum Lelbstbestimmungsrecht der Deutschen ausserhalb des Reiches No. 4. Berlin, 1919;

Mihail Kogălniceanu, "Cronicele României seu Litopiseţele Moldovei şi Balahiei". Vol. I—III, ed. II Bucureşti 1872;

Kunz, "Leitfaden im Domaenenfache" (Czernowitz, 1835 ?);

S. G. Longinescu, "Istoria dreptului românesc din vremile cele vechi până azi". Bucureşti, 1908;

"Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana Colecta" ediderunt Franciscus Miklosich et Josephus Mueller. Vol. II. "Acta Patriarchatis Constantinopolitani". Vindobonae, 1862;

Dimitrie Onciul, "Originele Principatelor Române". Bucureşti, 1899,

Demetrius Onciul, Johann Polek und Ferdinand Zieglauer von Blumenthal "Landesgeschichte" (der Bukowina), in "Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild", Band XX. Bukowina. Wien, 1899;

Victor Onişor, "Istoria dreptului român" Cluj. 1925;

Josef Paldus, "Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die Oesterreichische Monarchie". "Mitteilungen der K. K. Geographischen Gesellschaft in Wien", Band 59. Wien, 1916;

Ioan Peretz, "Istoria dretului român". Vol. 1, Iaşi, 1915; Vol. II. p. 1, ed. II. Bucureşti, 1928; Vol. II. p. 2, Bucureşti, 1928;

Johann Budinsky, "Die Beschreibung des Bukowinaer Distriktes". Herausgegeben von Johann Polek unter dem Titel: "Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783". Czernowitz, 1894;

Johann Polek, "Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801", Czernowitz, 1908;

Johann Polek, "Josephs II. Reisen nach Galizien und Bukowina", Czernowitz, 1895;

Lazar Şăineanu, "Dicţionar universal al limbei române". ed. 6. Bucureşti, 1929;

Constantin A. Spulber, "Cursul de istoria dretului român". Litografiat. Cernàuti. 1927;

Constantin A. Spulber, "Cea mai veche pravila româneasca". Cernăuţi, 1930;

Constantin A. Spulber, "L'Ecloque des Isauriens". Cernăuţi, 1929;

T. V. Stefanelli, Istoricul luptei pentru drept in ţinutul Campulungului Moldovenesc". Academia Română Bucureşti. Discursuri de recepţiune. XXXXVII. Bucureşti, 1911;

Marian Tyrowicz, "Galicja od pierwszego rozbioru do wiosny ludow 1772 — 1849". Kraków - Wrocław, 1956;

"Über den Ursprung und die Entwicklung des Unterthansverhaeltnisses in der Bukowina". Eine Denkschrift. Czernowitz, 1848;

Franz Adolf Wickenhauser, "Molda" B. 1. Geschichte der Kloester: Humor, St. Onufri, Horodnik und Petrautz. Czernowitz, 1881. "Molda" B. III. Geschichte der Kloester Woronetz und Putna. Czernowitz, 1886; "Molda" B. IV. Geschichte des Bistums Radautz und des Klosters Gross Skit. Heft 1-2. Czernowitz, 1890-91; "Molda" B. V. Heft 1-2. Moldauisch und Russisch Kimpolung. Czernowitz, 1890—1891;

Alexander D. Xenopol, "Istoria Românilor din Dacia Traiană". Vol. I — XIV, ediţia III. Bucureşti, 1925 — 1930;

Alexander D. Xenopol, "Istoria Românilor din Dacia Traiană". Traducerea din limba franceză. Vol. I—IV. Madrid, 1953—1954;

Ferdinand Zieglauer von Blumenthal, "Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der oester. Okkupation". B. I—VII. Czernowitz, 1893-1900;

Ferdinand Zieglauer von Blumenthal, "Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der oesterreichischen Militaerverwaltung". Czernowitz, 1898.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА — ЗФЕДЕРОВАНА ДЕРЖАВА

Написав д-р Вікентій Шандор

Жовтень 1938 — березень 1939

Характеристика історичного розвитку:

Останні сто років сильно позначилися в житті Карпатської України. Помірно мала територія, відділена ще з часів Київської Руси від матірного пня, силою обставин була змушена йти власним шляхом свого розвитку. Це специфічне і для решти українських земель, що в поодиноких періодах історії, були окуповані різними, чужими державами.

Подаючи коротку характеристику розвитку й занепаду краю останніх ста років, треба встановити певні переломові періоди в його історії, якими можна уважати:

1. Революційний період весни народів 1848 р.
2. Австро-угорське вирівняння в 1867 р.
3. 1918 - 1919 роки.
4. Здобуття державно-федеративного статусу в 1938 р. та проголошення незалежности в 1939 р.

Австро-угорське вирівняння мало сильний неґативний вплив на національно-культурне життя карпатських русинів-українців. Молодий мадярський шовіністичний націоналізм, що актом вирівняння дістався до значного політичного впливу, почав переслідувати й нищити іншонаціональні культури в своїй державі. Жертвою такого поступу впало не тільки гарно розбудоване національне шкільництво карпатських русинів-українців, але й тогочасні, культурні та політичні провідники народу. Для прикладу можна подати, що в 1866 р. було 479 русько-українських шкіл, в 1874 — 571, в 1906 — 23, а в 1913 тільки 34, в яких «по-руськи» вчили тільки релігію та церковний спів.[1]) Багато з тогочасних науковців, яким унеможливлювано працювати для їх власного народу, опускало край і виїздило в Україну і до чужих держав.

Церковне життя також підлягало великій мадяризації. З церков греко-католицького обряду, усувано староруську церковну мову й заступлено її мадярською. Внаслідок такої мадяризації дійшло до того, що офіційний орган гр.-католицького священства і вчителів[2]) писав, що «Русин є так само органічною частиною мадярства, як і самі мадяри, між обома є тільки та різниця, що одні говорять по-мадярському а деяка частина других — говорить по-руськи. Національних аспірацій русини не мають і не мали».

Щодо господарства, стан населення не був зовсім кращий. Паралельно з культурним упадком краю, зростав і занепад господарства. Для характеристики вистачить подати слова Едуарда Еґана, високого урядовця мадярського міністерства хліборобства (родом ірляндець), яке, під тиском закордонної опінії, вислало його для прослідження економічного стану країни. Еґан об'їхав усю територію і в своєму меморіялі до Мадярського уряду, подав м. ін. таке: «Народ не має ні землі, ні худоби, його судьба лежить в руках лихваря; народ, що залежить від настрою й самоволі того лихваря; народ навмисне розпиячений і здеморалізований, якому вже не можуть помогти ані священик, ані староста і якого адміністративний урядник кривдить; народ, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки — цей народ буде поступнево занепадати матеріяльно чим раз глибше, поки не згине».[3])

В такому стані застали події карпатських українців (русинів) у 1918 - 1919 рр. Але під кінець першої світової війни приходять до слова поневолені народи. Президент Вілсон проголошує в січні 1918 р. свої знані 14 пунктів, що дають надію поневолення народам та в великій мірі приспішать кінець війни.

Приєднання Підкарпатської Руси до ЧСР:

Коли з уваги на міжнародню ситуацію та участь України в боротьбі на протимосковському, протибольшевицькому і протипольському фронтах не було можливо перевести злуку з Україною, згідно з рішенням місцевих національних рад, приєднано край на найширших автономних правах до Чехословацької республіки (ЧСР). Автономні права для підкарпатських українців-русинів були забезпечені в міжнародньому договорі, заключеному між переможними великодержави й ЧСР в St. Germain and Laye дня 10 вересня 1919 р., яким то приєднано край до ЧСР, як також і в конституції ЧСР з 29 лютого 1920 р., ч. 121 §3. Таким чином була забезпечена доля Підкарпатської Руси в рамках ЧСР на двадцять років.

Ця дефінітивна конституція Чехословаччини, що, як було сказано, перетривала двадцять років, мала поважні недомагання правного порядку у відношенні до Підкарпатської Руси, а саме:

1. Конституція була прийнята Революційним Парляментом Чехословаччини, а не парляментом вибираним населенням. Вибори до парляменту в Празі відбулися щойно після прийняття конституції, а мало бути навпаки.

2. Представники Підкрапатської Руси не брали участи в дебатах та голосуванні над конституцією, бо вони не входили в склад Революційного Парляменту, а перші вибори до празького парляменту на території Підкарпатської Руси відбулися щойно в 1924 р.

Без огляду на поважні адміністративні й політичні недотягнення з боку чехословацького уряду, Підкарпатська Русь за цих двадцять років свобідного життя відродилась національно, знову здобула своє місце між іншими культурними народами та виросла в політичного чинника. Тоді, коли за мадярського панування край стояв на краю національної та політичної загибелі, то за чехословацької ери виріс у так поважну силу, що в 1938-39 роках рішився на збройний відпір своєму колишньому окупантові — мадярам.

АВТОНОМНИЙ УРЯД

Як уже було сказано, Підкарпатська Русь мала міжнародню й конституційну ґарантію своїх автономних прав. Тому боротьба карпатських українців-русинів за автономію, має зовсім інші правні підстави, ніж напр. словаків, німців чи ін. Остаточний вислід боротьби за автономію краю зовсім не був зумовлений внутрішньо-політичними труднощами ЧСР перед і після мюнхенського рішення. Боротьба за автономію почалася ще в добі урядування першого губернатора Підкарпатської Руси д-ра Григорія Жатковича, коли то чехословацька влада почала примінювати до краю протиавтономну політичну практику і закінчилася тоді, коли народ відчув у собі силу до здобуття й перебрання відповідальности за ведення власних державних справ.

1938-ий рік позначився великою активністю Чехословацького уряду і місцевих чинників у напрямі здійснення автономії. Частинна мобілізація ЧСР, переведена з травні 1938 р. заактивізувала теж політичні сили для оборони держави. Дня 15 червня з нагоди появи першого числа українського щоденника — пізніше пів-офіціозу карпатоукраїнського уряду — «Нова Свобода» в передовиці писав Монс. Августин Волошин так: «Нова Свобода» буде стояти на основі єдности й цілости нашої держави, та захоронення її демократичного республіканського ладу».[4]) Дня 29 травня 1938 р. відбулося засідання головної управи Першої Руської-Української Центральної Народної Ради в Ужгороді, що в прийнятих резолюціях, між іншим, вимагала «виписати й перевести в найкоротшому часі вибори до підкарпатського автономного сойму та прилучення до Підкарпатської Руси тої території Східньої Словаччини, що заселена русинами-українцями». Про відношення до ЧСР, резолюція звучить: «Перша Русько-українська Центральна Народна Рада як представниця підкарпатських русинів-українців, беручи під увагу важливість сучасної міжнародної ситуації, виразно проголошує, що непохитно стоїть на становищі єдности Підкарпатської Руси з Чехословацькою республікою та непорушности її границь».[5])

Крім наведеної Русько-української Ради, існувала ще Центральная Русская Народная Рада, русофільського напрямку. Між обома радами були засадничі різниці в поглядах на національно-

політичні та культурні проблеми краю, тому співпраця між ними була дуже тяжка. З уваги одначе на особливі обставини, відбули дня 21 вересня 8 членів палати послів і сенату обох напрямків — українського й русофільського — спільну конференцію та підписали спільну декларацію, в якій констатували, що протягом 19 років Чехословаччина не виконала прийнятих на себе міжнародним договором і конституцією зобов'язань щодо автономії краю, тому домагаються здійснення тих прав. Цю угоду треба вважати зародком автономного уряду. Коли сенатор д-р Е. Бачинський і посол Юліян Ревай, як представники парляментарної коаліції Підкарпатської Руси відвідали прем'єр-міністра д-ра Годжу, то останній заявив, що з боку влади не буде перешкод, щоб соймові вибори відбулися ще цього року.[6]) Та байдуже на такі офіційні запевнення, уряд Чехословаччини не предкладав ні своєго проєкту автономії, ні не розглядав інші предложені проєкти. ПРУЦНРада видала дня 15 вересня комунікат, в якому м. ін. сказано: «На основі доповіді делеґації сконстатовано, що чехословацький уряд під цю критичну пору, по думці делеґатів, не проявляє достаточної уваги до справ нашого краю й нашого народу та що справа автономії Підкарпатської Руси без огляду на всякі проголошування не поступила вперед. Тому рішено не вести дальших переговорів і не висилати більше делеґацій до Праги на жадні переговори, доки влада не предложить відповідний і конкретно формульований проєкт автономії».

Уряд у Празі реаґував живо на цей комунікат. Член кабінету міністер д-р Задіна відвідав Ужгород і на прийнятті, в якому взяло участь понад сто осіб карпатського політичного, культурного й господарського життя, зложив м. ін. таку заяву: На основі уповноваження Прем'єра міністрів можу проголосити, що «в короткому часі можна буде приступити до обговорення виборчого правильника до сойму, бо ми твердо вирішили якнайбільше прискорити проведення виборів до сойму, які можуть і мають відбутися ще цього року, а то так, щоб з початком наступного року можна відкрити сойм та почати працювати».[7])

Диктат у Мюнхені потягнув за собою не тільки територіяльні зміни але й основно змінив внутрішньо-політичну структуру держави. Відноситься це в першій мірі до змін у проводі держави, що за даних умов були невідкличні. І так з 4-го на 5-го жовтня іменував президент Бенеш нову владу з генералом Яном Сіровим на чолі. Новістю в цій владі було те, що в ній іменовано міністром без портфелю і ґубернатором Підкарпатської Руси д-ра І. Парканія. Того самого дня прийняв ген. Сірові дотеперішнього губернатора К. Грабара, який подався в димісію. Д-р І Парканій був довголітнім високим урядовцем у канцелярії президента республіки. Тому, що жив постійно в Празі, не був обзнайомлений з внутрішньо-політичним розвитком життя в краю.

Після переведення зміни уряду, президент Бенеш з власної ініціятиви вніс 5 жовтня резиґнацію і через радіо попрощався з народом. Президент Бенеш у своїй прощальній промові ані словом не згадав карпатських українців-русинів.

Кілька днів перед тим не хотів прийняти представників ПРУЦНРади, саме тої Ради — і навіть деяких тих осіб, — що в 1919 р. прилучували Підкарпатську Русь до Чехословацької республіки. В січні 1939 р. появилася стаття кол. президента Бенеша в «Ді Славонік Рев'ю», річник XVII - 50, в якій він дякував чехам і словакам, не згадавши ані словом карпатських українців-русинів.

Зроблена умова між парляментарними заступниками Підкарпатської Руси українцями-русинами і москвофілами, починала приносити в цей критичний час свої позитивні овочі. В справі вимагання автономії виступали всі однозгідно, хоч були між ними основні розходження щодо її практичного переведення. Дня 8 жовтня зійшлися в Ужгороді в будинку губерніяльного уряду обі Ради — українська (руська) під проводом о. А. Волошина і москвофільська, під проводом Йосифа Камінського, в присутності карпатських членів парляменту й сенату. На ці наради прибув з Праги новоіменований губернатор д-р І. Парканій.

У висліді цих нарад намічено персональний склад автономного уряду з Андрієм Бродієм на чолі, та прийнято низку інших політичних постанов.

Д-р Парканій звітував прем'єрові ген. Сіровому до Праги про перебіг нарад. Прем'єр запросив намічених членів крайової влади до Праги на наради. Дня 10 жовтня відлетіли намічені члени майбутньої крайової влади до Праги на переговори з центральною владою. Наступного дня офіційно повідомлено в празькому радіо про перебудову ЧСР у федеративну державу Чехії, Словаччини й Підкарпатської Руси.

Переговори з центральною владою в Празі закінчились успішно і дня 12 жовтня дійшло до утворення Першої Влади Підкарпатської Руси з Андрієм Бродієм на чолі як прем'єр міністром, дальші члени уряду д-р Е. Бачинський, Ю. Ревай і д-р С. Фенцик, державні секретарі — о. А. Волошин і д-р І. Пєщак. Перша зустріч населення з членами крайової влади відбулася в Ужгороді. Перед багатотисячною публікою, члени уряду виголошували свої заяви. Прем'єр Бродій закінчив тоді свою промову тим, що «корабель долі нашого народу, який пливе по бурхливому морю, хоче завести до тихої пристані».[8]) В день проголошення Підкарпатської Руси федеративною державою, відбулося у Львові в церкві Св. Юра святочне богослуження. Після відправи сформувався похід в числі 20 тисяч народу, який демонстрував проти мадярських намагань забрати Підкарпатську Русь.

Сповнились відвічні мрії карпатських українців-русинів, стати господарем на своїй землі. Чехословаччина щойно цим актом виконала перебрані на себе перед двадцятьма роками зобов'язання щодо автономії краю. Молода зфедерована держава потребувала для свого розвитку спокою, але міжнароднє політичне напруження, а головно сусіди — Мадярщина й Польща — не віщували в цьому напрямі нічого доброго.

СУСІДИ

Тріянонським договором, підписаним дня 4 червня 1920 р., відступила Мадярщина всі чужонаціональні території, з яких коло 63.000 км.[2] — Словаччина й Підкарпатська Русь — були включені до Чехословацької республіки. Так Мадярщина попала в оточення слов'янського елементу і то головно тих народів, що були колись її підданими. В закордонній політиці належала вона до бльоку «незадоволених держав» з Німеччиною на чолі. Гітлер зискав для цього бльоку опісля й Італію. За цілих двадцять років, закордонну політику Мадярщини ведено під кутом ревізії Тріянонського договору. За ввесь час у школах Мадярщини вчили за старими мапами із старими передвоєнними кордонами, не признаючи змін, що зайшли. Самі вмовляли в себе облудну теорію, мовляв, поневолені ними до кінця першої війни народи, тільки й чекають, щоб їх мадяри знову «визволили». Певно, що за такого духового наставлення, вони з увагою слідкували за ростом і розвитком Підкарпатської Руси і Словаччини, який їх небезпокоїв. Тому ждали тільки на відповідну хвилю, коли зможуть реалізувати свої аґресивні пляни. Такі можливості для них були створені Гітлером в Мюнхені, яким фактично зліквідовано Малу Антанту та яким відкрито кордони ЧСР для дальших арбітражів.

Що відноситься до Польщі, то Підкарпатська Русь ніколи до неї державно-політично не належала. Польща мала великий інтерес до справ карпатських українців (русинів) тільки тому, що сама заперечувала перед світом існування в ній 7 мільйонів незадоволеної етнічної групи українців, із сильно обмеженими громадськими й національними правами. Тому, для польських політиків витворилася в зв'язку з автономією карпатських українців «незручна» ситуація. Раз тому, що це було доказом, що українці живуть ще й за Карпатами, а по-друге, користаються широкими автономними правами, яких не мають українці під Польщею. Тому Польща рішилася всякими способами поборювати молоду карпато-українську державну федерацію.

УСУНЕННЯ БРОДІЯ

В часі від зірвання переговорів з Мадярщиною в Комарні, настали у внутрішньому житті Підкарпатської Руси поважні зміни. Твердження українців, що під плащиком москвофільства-ру-

софільства в краю, криється добре замаскована промадярська акція, якій успішно секундує Польща, повністю сповнились. Мадярщина добре знала, що з відкритою акцією в свою користь не походить, тому через підставлені фіґури й ідеї, скрилася за т. зв. карпатське москвофільство-руссофільство. Треба було повних двадцять років та власної трагедії, щоб чехи, які по традиції москвофіли, та які патронували цей рух, нарешті переконалися про фальшиву гру його провідної карпаторусской верстви.

Як тільки Мадярщина виступила з своїми територіяльними домаганнями до Підкарпатської Руси, населення зареаґувало великими протимадярськими демонстраціями. Мадярщина сподівалася дістати потрібну підтримку для плебісциту від прем'єра Бродія та С. Фенцика. На нарадах міністерської ради в Празі дня 26 жовтня прем'єр Бродій виразно заявив, що русини бажають плебісциту, за що його прем'єр-міністер центрального уряду ген. Сірові звільнив з функції прем'єра, обвинив у державній зраді і дав арештувати. В зв'язку з цим треба зазначити, що коли мадяри на переговорах в Комарні висунули домагання плебісциту, було в урядових чехословацьких колах оправдане припущення, що така тактика мадярів була узгіднена з Бродієм, щоб «корабель долі нашого народу завести до тихої пристані», як це він при своїм іменуванні заявив.

Арешт Бродія був великою несподіванкою і ударом для плянів Мадярщини й Польщі. Орган чеської клерикальної партії «Лідове Лісті» в ч. 209 писав: «... в інтересах держави мусіло бути кожному вистачальною перестorогою, що якраз цей руссофільський напрям підтримувала Мадярщина з причин, які належно освітлили події останніх днів. В цих змаганнях були мадярам партнером також поляки, які вживали всіх засобів, щоб закрити український характер підкарпатського населення й тим відвернути увагу від власного українського питання».

Центральна празька влада не виявила публічно повністю причини арешту Бродія, не переводила з ним процесу і не конфронтувала їх з карпато-українським урядом. Замість Бродія, того самого дня іменовано прем'єром монс. А. Волошина, який зложив телефонічно присягу — з Ужгороду до Праги — в присутності генерала Сватка й д-ра Бескида, як свідків. Дальшими членами уряду лишилися Ю. Ревай і д-р Е. Бачинський. ЧТК — офіційна чехословацька пресова служба подала з цього приводу: «Сьогодні відбулися маніфестації в Ужгороді за нову владу. Маси народу брали участь у тих маніфестаціях, проявляючи симпатії до нової влади, маніфестуючи за самостійністю Підкарпаття та за федеративну Чехо-Словацьку республіку».

Усунення Бродія, сильно скріпило позиції уряду проти домагань мадярів. Справа кордонів краю, була під сучасну пору найважнішою проблемою. Центральний і автономний карпатський уряд робили підготову до Віденського арбітражу. Д-р Бачин-

ський, повіренник уряду в справах делімітаційних, відвідав Рібентропа в Берліні і мав з ним розмову на тему кордонів. Мадярщина й Польща робили дипломатичні кроки в Німеччині, Італії, Румунії і Югославії, щоб їх приєднати для акції спільних кордонів. При цій нагоді заслуговує особливої уваги становище Румунії й Югославії, які поставилися проти мадярсько-польських плянів і підтримували карпато-український уряд в його тяжкій боротьбі.

ВІДЕНСЬКИЙ АРБІТРАЖ

Дня 2 листопада 1936 р. в замку Бельведер у Відні, осідку принца Євгена Савойського, зійшовся покликаний урядом ЧСР і Мадярщини Німецько-італійський Арбітражний Суд, що мав вирішити справу національних меншин на Словаччині й Підкарпатській Русі. Членами арбітражного суду були Рібентроп і Чіяно, а поодинокі заінтересовані сторони заступали: ЧСР — мін. закор. справ Хвалковський, Мадярщину — міністер закордонних справ Каня, Підкарпатську Русь — прем'єр о. Волошин.

Мадяри в приватних розмовах підсували думку, щоб Підкарпатська Русь приключилася в цілості на певних автономних правах до Мадярщини, тоді вони зречуться територіяльних домагань перед арбітражним судом. Карпато-українська делеґація відхилила таку можливість і не була охоча вести дискусії на цю тему. Під час побуту в Відні, мав о. Волошин коротку розмову з Рібентропом в справі Підкарпатської Русі. Треба ствердити, що крім розмови д-ра Бачинського і о. Волошина з Рібентропом — переважно в справах кордонів, членів карпато-українського уряду ніколи не прийняв Гітлер.

Вислід віденського арбітражу був гірший, ніж можна було сподіватись. Мадяри дістали головне місто Ужгород, важливий господарський центр Мукачів і Берегово, три найважніші й найбільші міста. У Відні приділено мадярам приблизно 1700 км², то є 13.5% всієї карпатської території із 194.000 населення, між ними 37.400 українців.[9])

Перша Русько-українська Центральна Народна Рада, видала до народу Маніфест, в якому м. ін. сказано: «Представники нашої влади змушені були прийняти цю умову, бо не сила наша боротися з світовими потугами. Ці сумні вістки хай не кидають до зневіри свідомих синів Твоїх. — Настануть часи, коли цілий наш народ з'єднається в одну державу й стане справжнім господарем на своїй землі». Далі при кінці Маніфесту сказано: «... але ми опираємося на власні сили народу і провадимо працю та боротьбу в інтересах лише свого народу».[10])

Вислідом віденського арбітражу, жадна сторона не була задоволена. Мадярщина не була задоволена тому, що їй та Польщі не вдалося досі здійснити цілковиту ліквідацію Підкарпатської Русі. Тому граф Бетглен писав в «Пешті Напло» 2 січня 1939 р.:

«... про важкі хмари, що затемнюють відносини Мадярщини й Німеччини». Автор далі «вважає українські пляни небезпечними» і каже, «що це був би початок нової слов'янської інвазії до середущої Европи». Цікава ця українська справа. Кожний гнобитель її боїться!

ПРЕДСТАВНИЦТВО УРЯДУ В ПРАЗІ

З уваги на потребу денної конфронтації в Празі в справах Карпатської України, на велику віддаль між Хустом і Прагою та тяжкі комунікаційні умовини, створено Представництво Уряду в Празі, якого головою Уряд іменував д-ра Вікентія Шандора. Крім нього в склад бюра ще входило сім осіб: д-р Осип Матковський, секретар та адміністративний референт, д-р Василь Орелецький, референт зовнішніх справ, пані інж. Г. Статникова, українська секретарка, Марія Рідлова, чеська й німецька секретарка, шофер і слуга. Інж. П. Вигнанського призначено кореспондентом від «Нової Свободи». Дорадниками Представництва були: інж. В. Качуровський, інж. В. Бора та д-р А. Г.

Представництво було чинне в полагоджуванні справ, які випливали з ділових взаємин між урядами в Хусті та Празі і з взаємин Чехо-Словаччини з закордоном. Були це справи політичні, економічні, леґіслятивні, торговельні, репрезентаційні, фінансові, соціяльні тощо. Для характеристики праці, подаю кілька випадків:

Першою проблемою, яка стрінула д-ра Шандора в Празі, було домагання, щоб усі ті закони й розпорядки, які відносяться до Карпатської України, були публіковані в офіційній збірці законів і розпорядків Чехо-Словаччини і українською мовою. У висліді цілоденних затяжних нарад, д-р Шандор довів конституційні й мовно-правні арґументи, які промовляли в користь публікування українською мовою, і це прийнято. Всі такі закони й розпорядки, дуже старанно й добре переводив на українську мову д-р О. Матковський і їх публіковано в офіційній збірці законів Чехо-Словаччини.

З доручення прем'єра о. Волошина, Представництво в Празі зайнялося справою переїзду яких 150 жидівських родин з Карпатської України до Палестини. З уваги на те, що було потрібно перевести ці родини через чужі держави так, щоб оминути можливий засяг або схоплення їх Німеччиною, справа вимагала довгих переговорів з консулятами чужих держав, що одначе переведено й закінчено успішно. Референтом справи був д-р В. Орелецький.

Внаслідок розвитку політичних подій в 1938 р. Чехо-Словаччина не мала прийнятого державного бюджету на 1939 р. Відступлення значних територій на основі Мюнхенського й Віденського диктатів в 1938 р. спричинило, що Парлямент і Сенат Чехо-Словаччини видав раз на два роки повновласті для уряду, на

основі яких Президент мав право міняти декретами конституцію. В цій ситуації для ведення господарських справ держави утворено в Празі Державну Господарську Раду, що складалася з 65 членів, іменованих урядами поодиноких земель. Чехи давали 45 членів, словаки 15, а Карпатська Україна 5. Головою цієї Ради був відомий фабрикант Ян Батя. Карпатську Україну заступав у ній д-р Шандор. Перетворенням Чехо-Словаччини в федеративну державу, перекинено переважну частину бюджетових потреб на поодинокі землі, що значно зменшило центральний бюджет держави. Відступивши Мадярщині головне місто Ужгород і два дальші важливі господарські міста Мукачів і Берегово, Карпатська Україна опинилася в скрутній господарській ситуації та з заломаною податковою системою. Це тільки збільшувало бюджетову залежність Карпатської України. З уваги на такий стан, було потрібно здобувати в Празі бюджетові кредити для господарських та фінансових потреб Карпатської України з постачанням населення включно. Це завдання саме припало д-рові Шандорові як членові Державної Господарської Ради. Крім названого входили в Раду з Карпатської України ще чотири члени, а то: інж. Теґзе як голова, інж. Л. Романюк, С. Клочурак та М. Б., але з уваги на віддалення і характер та спосіб праці самої Ради, вони не брали активної участи в її праці в Празі.

Прага в той час була важливим і незвичайно чутким політичним центром, що до певної міри зумовляло всесторонню активність Представництва. Багато часу й уваги треба було присвячувати для організування чехів - приятелів української державної концепції, як також для поборювання впливів інших чехів — її ворогів. Це однаковою мірою відносилося і до зовнішнього сектора, в якому діяли амбасади ворожих нам держав, в першій мірі Польща, Мадярщина і ін., яких ворожі акції треба було поборювати та спростовувати.

Багатогранне державне життя приносило з собою й багато різних проблем, що їх Представництво полагоджувало кожного дня. Завдяки сумлінній і чесній праці персоналу Представництва, як теж видатній допомозі української еміґрації в Празі, Представництво вив'язувалось із своїх завдань успішно.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАКОН В СПРАВІ АВТОНОМІЇ

Із зміною внутрішньо-політичної структури ЧСР треба було перевести й відповідну зміну в конституції. Чехословацька конституція з 29 лютого 1920 р. Ч. 121 — прийнята без участи Підкарпатської Руси, була в платності цілих двадцять років. Проєкт закону про автономію Підкарпатської Руси вніс до парляменту посол Ю. Ревай; цей законопроєкт, з малими вийнятками, рівнявся словацькому законопроєктові. Парлямент прийняв цей законопроєкт 146 голосами, проти 23,[11]) Сенат також затвердив його і його опубліковано 22 листопада 1938 р. Ч. 328 в офіційній Збір-

ці законів і розпорядків, як конституційний закон. По думці цього конституційного закону, вибори до першого сойму Підкарпатської Руси мають відбутися до 5 місяців від оголошення цього закону, то є до 22 квітня 1939 р. Про правоплатність цих виборів рішить Виборчий Суд. Перше засідання Сойму Підкарпатської Руси скличе до місяця по виборах Президент республіки до міста, яке призначить автономний уряд краю. Новий конст. закон урегулював правно-політичні й господарські взаємини обох країн та зрушено ним одночасно уряд Губернатора й Губерніяльної Ради, а дня 1. 1. 1939 зрушено й Краєвий уряд. Їх компетенції перейшли на автономний уряд.

Політичні партії: Нова правно-політична ситуація, створена рішенням в Мюнхені, мала як наслідок і відповідне пристосування політичних партій. Не було вже рації для існування так великого числа різнородних політичних партій, що діяли за першої республіки. Це відчувалося на всіх землях федеративної республіки.

Міністерство Внутрішніх Справ Підкарпатської Руси дня 27 жовтня розв'язало комуністичну партію, а 30 жовтня припинило чинність решти політичних партій з тим, що до соймових виборів краю партії повинні утворити одну спільну листу; це вони пізніше зробили. Дня 22 січня 1939 те саме міністерство розв'язало решту політичних партій та дозволено утворити з них одну спільну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання». Леґіслятивна комісія уряду не доглянула, що тим самим актом тратять мандат у празькому парляменті й сенаті карпато-українські посли й сенатори. Згідно з конституцією ЧСР, ніхто з них не міг бути продовж пів року кандидатом на те місце. Опісля Уряд Карпатської України анулював своє первісне рішення про розпущення політичних партій, але Найвищий Адміністративний Суд в Празі дня 7 лютого 1939 узнав правосильним первісний розпорядок уряду і тим карпатські члени парляменту й сенату стратили свої мандати в Празі.

Кінець 1938 і початок 1939 р. призначено для внутрішньої реорганізації краю, яку треба було перевести в зв'язку з автономним законом та евакуацією. Вибір президентом ЧСР д-ра Е. Гахи — дня 30 листопада прийняв уряд і населення із задоволенням, бо вважали це дальшим позитивним явищем в напрямі консолідації відносин федеративної республіки. Уряд подався формально до димісії. Президент Гаха знов іменував о. монсеньйора Волошина прем'єр-міністром і Ю. Ревая міністром. Третій міністр д-р Е. Бачинський відпав, бо аґрарна партія не була задоволена його політикою і тому відкликала його. Прем'єр-міністром центральної влади в Празі був Рудольф Беран, голова аґрарної партії.

Різдвяні й Новорічні промови державних репрезентантів були овіяні духом взаємного вирозуміння та висловами надії на майбутнє.

Прем'єр о. Волошин в своєму різдвяному посланні до українського народу сказав: «Політична, культурна й господарська свобода є надзвичайно цінним правом, що криє в собі тяжкі обов'язки супроти громадянства. З Божої ласки ми стали свобідними і тільки з Божої ласки захоронимо свободу й будемо нею користуватися. В справі майбутніх виборів до сойму, заявив: «В першій половині цього року маємо вибрати представників народної волі — наш перший Сойм. Я бажаю Вам, дорогі громадяни й громадянки, щоб наш перший Сойм виглядав так, як його представляв собі перший теоретик державного права Платон, т. зн., щоб був ведений людьми найрозумнішими і найліпшими, власниками цінних моральних скарбів, щоб із них могли роздавати дари своїм співгромадянам».

ІМЕНУВАННЯ ГЕНЕРАЛА Л. ПРХАЛИ МІНІСТРОМ

Від 30-го листопада, коли то д-р Е. Бачинський не увійшов до уряду, карпастькі справи ведено двома міністрами: Прем'єром о. Волошином, який мав і міністерство внутрішніх справ, та Ю. Реваєм, який мав кілька ресортів. Потреба третього члена влади сильно відчувалася, бо було багато завдань, що їх треба було подолати.

В зв'язку з іменуванням ген. Прхали міністром, прем'єр Волошин заявив дослівно: «Ми нічого не маємо проти ген. Прхали як вояка, але іменування його карпатським міністром, уважаємо порушенням наших конституційних прав і його не визнаємо». Без огляду на це попередження, Прага таки іменувала 16 січня 1939 р. ген. Прхалу третім міністром Карпатської України. Це спричинило бурю протестів у краю і було першим більшим непорозумінням між обома урядами. Прага не узгляднила протестів карпатської влади й населення, не хотіла прийняти резиґнації Прхали і далі визнавала його іменування. Цікаво ствердити, що й Чеська Народня Рада в Хусті заявилася проти нього як невідповідного кандидата. Ген. Прхала як вояк був знаний між населенням Карпатської України, але його промосковське і пропольське наставлення були також відомі. Крім того він близько стояв до бродіївсько-фенциківської групи карпатських москвофілів у Празі, що там видавали часопис «Дневник», зпочатку московською, а опісля чеською мовами. Після іменування ген. Прхали ця група видала під його ім'ям летючку московською мовою, в якій закликала поборювати уряд Карпатської України.

Коли після цього іменування ген. Прхала приїхав до Хусту, о. Волошин прийняв його як генерала, а не як міністра, і не приділив йому жадного ресорту. О. Волошин і Ревай мали з ним розмову, інформували його про неможливість виконування ним функції карпато-українського міністра. Він заявив, що вернеться до Праги й предложить урядові всі ці вияснення. Одночасно заявив, що він не хотів перебрати цю функцію і що не хоче утруд-

нювати ситуацію. Ген. Прхала поїхав з інформаціями до Праги і видно, що не полагодив справи, бо незабаром знову з'явився у Хусті. В цей раз стрінувся з катеґоричною відмовою Уряду й населення. До Праги поїхала делеґація під проводом мін. Ю. Ревая, яка зложила протест іменем Уряду, Народної Ради й Карпатської Січі — президентові Гасі та прем'єрові Беранові. При цій нагоді поставила вимогу скликання Сойму, що буде компетентний вирішити ці справи.

З кінцем січня прийняв о. Волошин делеґацію жидівських віроісповідних громад, ведену послом Х. Куґелем. В своїй заяві Х. Куґель м. ін. сказав: «Доля жидівського населення тісно пов'язана з долею українського народу, й жиди, що прагнуть до створення своєї незалежної державности в Палестині, можуть тільки тішитися з визволення й державности українського народу. Жидівське населення хоче взяти участь у розбудові Карпатської України й не хоче більше повторяти ті помилки, що їх поповнювало за минулого режиму, не з своєї вини. Чехізація не була нашою виною, нашим домаганням, а мотивів тут не буду наводити». В дальшій промові просив посол Куґель згоди уряду на творення Жидівської Центральної Канцелярії, навколо якої концентрувалося б жидівське населення.[12]) У відповідь прем'єр Волошин сказав: «Я до жидів, що шанують свою релігію і національність, завжди відносився прихильно. Конституція держави забезпечує для всіх горожан федеративної держави однакові права. Не будемо кривдити нікого, але й не допустимо, щоб український нарід був покривджений на своїй землі».[13]) Прем'єр далі висловив згоду, щодо культурних домагань жидівського населення та до утворення Жидівської Центральної Канцелярії. В інтересі правди треба зазначити, що уряд о. Волошина дав коло 150 австрійським жидам і їх родинам, які втекли перед Гітлером, карпато-українське громадянство. В той самий час, мадярська урядова партія обговорювала проєкт протижидівського закону, якого автором був міністер справедливости Ташнаді-Надь.

ВИБОРИ

Унормування внутрішніх відносин краю, поступало вперед. З Мадярщиною заключено торговельну умову на доставу дерева. За те вона відкрила 13 січня 1939 р. дорогу для потягів Ясіня-Прага. Карпатську Україну й надалі густо відвідували закордонні журналісти й політики. Цікавим є те, що преса занотувала між відвідувачами й Джорджа Кеннана, який був того часу секретарем американської амбасади в Празі. Влада випрацювала кілька проєктів господарських, комунікаційних. Чеський Батя й закордонний капітал виявили велике зацікавлення для інвестицій.

Перед виборами, видала влада заклик до громадянства, в якому між іншим сказано: «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пану-

ванням, Боже провидіння позволило нам, щоб ми, найменша частина великого українського народу, на своїй прадідній землі, самі собою управляли. За останніх 20 років наш нарід поступив сильно вперед, чого ознакою є і майбутні вибори». При кінці заклику сказано: «Ми є федеративною частиною Чехо-Словацької республіки і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої зфедерованої цілости».[14]) Крім того обі Церкви — Греко-Католицька й Православна видали відповідні заклики.

Вибори переводжено на основі виборчого закону ЧСР ч. 126/1927 Зб. З. і р., то є із задержанням деяких ознак демократичности. Ті, що не бажали голосувати на спільну листу, голосували опозиційним, білим листком. При тому належить зауважити, що найбільше білих листків було саме в німецьких селах.

Вислід виборів був над сподівання успішний. Всіх управнених до голосування було 284.365, з того взяло участь у виборах 263.202, це є 92.5%. За спільну листу голосували 243.557, то є 92.4%, проти голосувало 19.645.

Вибори поважно скріпили становище уряду. Вони рішально вплинули на зміну становища чехів та чесько преси до українства взагальному, бо досі вони були переважаючій мірі русофільські. І так у часописі «А-Зет» з 26 лютого 1939[15]) м. ін. написано: «Справедливо були проголошені ці вибори плебісцитом, за яким так прагнули вороги волі карпатських українців». Далі часопис подає: «... останні карпато-українські вибори мали ппроти попередніх з часів першої республіки ті добрі сторінки й вигоди, що відбувались — поперше — без будьякої корупції й неморальної демагогії чужих аґентур, вибори були спонтанним виявом волі й єдности народу, що боронить свою волю й свою державу перед небезпекою поневолення». В польському часописі «Польонія» з лютого 1939 р. написано: «Справа Підкарпатської Руси переіменованої тепер на Карпатську Україну не сходить із шпальт закордонної преси. Навіть французька преса, що колись писала про нас дуже прихильно, бачить у справі Підкарпатської Руси велику невдачу наших прямувань». Далі подано в цьому часописі, що «знаменитою прикметою карпато-українського населення була передусім ненависть до мадярів, які пляново тримали цей край у цілковитій темноті й нужді.»

Вислід виборів у великій мірі спричинився до внутрішнього успокоєння краю. Закордонна преса взагальному поставилася до них позитивно, а чеська — не щадила слів докору старій, москвофільській політиці чехів, яку вони в минулому проводили на цьому терені. Преса особливо живо підкреслювала дисциплінованість населення під час виборів та спонтанний вияв бажання волі.

СКЛИКАННЯ СОЙМУ

Згідно із статтею V конституційного закону ч. 328, перше засідання Сойму Карпатської України мав скликати до місяця по виборах Президент республіки. Уряд Карпатської України робив у цьому напрямі потрібні старання у президента Гахи. Дня 28 лютого прибули до Праги члени уряду і мали в цій справі розмову з президентом республіки. Президент Гаха слкикав засідання Сойму до Хусту на день 2 березня. В міжчасі канцелярія президента повідомила, що «з важних внутрішньо-політичних та закордонних причин, відкриття Сойму не відбудеться 2 березня». Президент запропонував термін між 6 і 9 березня. З доручення уряду д-р Шандор кількома наворотами інтервеніював у канцелярії президента Гахи в справі скликання Сойму і завжди діставав виминаючу відповідь. Зволікання у скликанні Сойму, не створювало якраз прихильної атмосфери між обома урядами. Ставало очевидним, що за тим скриваються якісь таємні інтереси. Як опісля виявилося, німці дораджували прем'єрові празької влади Беранові завести режим «твердої руки», супроти автономних урядів, чого він і піднявся. В той самий час, ішли переговори між празькою й братиславською владами про реконструкцію центрального уряду та збільшення в ньому впливу словаків. Німеччина вже мала готові пляни на майбутнє й відповідно до них поступала й «радила». Бажанням Німеччини було також, щоб Сойму Карпатської України не скликано до 15 березня і в цьому напрямі вона впливала й на Прагу. Це було потрібне Німеччині для того, щоб перший карпато-український сойм не леґалізував сучасного державно-політичного стану, чим би скомплікував внутрішньо й на міжнародньому форумі справу окупації країни Мадярщиною, про що вже в той час вирішено.

В місяці лютому прем'єр празької влади Беран уже знав про остаточне рішення Гітлера вмаршувати до Праги.[16]) Дня 12 лютого відвідав Гітлера словацький прем'єр д-р Тука й міністер закордонних справ д-р Дюрчанський, які виразно зазначили, що «співжиття словаків з чехами на майбутнє стає неможливим і то з мотивів духових, як також економічних.[17]) І ця заява словацьких представників була без сумніву відома празькій владі. Було прямо дивним, що Прага в той час свідомо унеможливлювала скликання першого сойму. В цій протиукраїнській грі провідну ролю відогравав міністер без портфелю й перший секретар президента, д-р Гавелка. Він не міг скрити свого неґативного відношення до українців взагалі і до карпато-українського уряду зокрема і роздував кожний, навіть дрібний випадок в Карпатській Україні проти її уряду. Його велика заслуга і в тому, що президент Гаха відкладав скликання сойму. Розмови з ним д-ра Шандора в справі скликання сойму як теж і в інших ділових справах мали завжди прикрий присмак.

Дня 6 березня президент звільнив з обов'язків міністра Ревая і замість нього іменував Степана Клочурака, що політично належав до українського крила аґрарної партії. Ревай був саме перед виїздом до Німеччини на продовження господарських переговорів. Німеччина була зацікавлена в доставі дерева, що їй відтак ґарантовано Мадярщиною в умові про окупацію краю. Постійне відкладання скликання сойму, звільнення Ревая та постійні погрожування щодо Прхали, не причинилися до стабілізації добросусідських взаємин.

Дня 7 березня прибув д-р Шандор з Праги до Хусту, де інформував о. Волошина і 21 члена Сойму, які в той час були в місті, про те, що розвиток подій на празькому терені між чехами й словаками іде по лінії цілковитого політичного роз'єднання, та що словаки в скорому часі проголосять свою повну незалежність. При цій нагоді треба зазначити, що наші добрі сусіди, словаки не вважали за потрібне поінформувати уряд Карпатської України про свої політичні наміри. Карпатська Україна мала в той час життьовий інтерес зберегти єдність федеративної республіки. Було очевидним, що кожна інша політична комбінація за тогочасних міжнародніх умов могла принести для краю тільки поневолення. Також проголошення повної незалежности Карпатської України, не створювало ґарантій на можливість утримання держави, що опісля і показалось. Це наголошували члени уряду в своїх промовах і переводили в практичному житті в Хусті та на празькому терені. Німеччина, своїм рішенням передати Карпатську Україну Мадярщині, грубо порушила проголошувані нею в той час засади самовизначення і це була перша моральна програ її політики.

Дня 14 березня передала Німеччина офіційну заяву до Будапешту, в якій ствердила, що «Підкарпатська Русь цікавила Німеччину тільки як члена Віденського Арбітражного суду».[18]) В заяві далі подається, що «ЧСР перестає існувати, віденський арбітраж належить до історії, а справа Карпатської України стає справою Мадярщини. Німеччина не повідомила уряд Карпатської України про своє рішення.

Як наслідок «політики твердої руки» була сутичка чехословацької армії в Карпатській Україні під командою ген. Л. Прхали з пів-військовою організацією Карпатська Січ.[19]) Військо заатакувало касарні Січі скорострілами й танками, внаслідок чого, були по боці Січі вбиті й ранені. Це було несподіванкою для о. Волошина, про що він висловився в кількакратній телефонічній розмові з д-ром Шандором. Під час розмов д-ра Шандора в канцелярії президента Гахи в цій справі, дійшло до гострого обміну думок щодо причин та ініціятиви цієї сутички. Перед будовою уряду о. Волошина проїжджали військові танки з оберненими дулами на будову. Грозила цілковита катастрофа. О. Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова авто-

номного уряду, припинити бої. Карпатська Січ теж уживала зброї в обороні і так на вулицях Хусту дійшло до реґулярних вуличних боїв. Врешті вдалося завести перемир'я, але вже не було часу на упорядкування взаємовідносин, бо наступного дня розвиток подій пішов зовсім іншим шляхом. З приводу цих боїв, видав уряд дня 13 березня комунікат, в якому констатовано, що «Січовики не дали найменшої причини до збройної сутички».[20]) Прем'єр Волошин вимагав від празької влади не тільки припинення боїв, але й відкликання ген. Прхали.

НАСТУП МАДЯРІВ

Дня 13 березня покликав до себе Гітлер амбасадора Мадярщини в Берліні Döme Sztójay, якому виявив своє рішення, а саме, що «Мадярщина може тепер зайняти Карпатську Україну, мусить однак діяти негайно».[20а]) Стояй відлетів зразу в супроводі високого урядовця німецького міністерства закордонних справ до Будапешту, де вже наступного дня рано інформував про це прем'єра Телекі та міністра Чакі. Мадярський уряд прийняв цю вістку з великим захопленням і вдоволенням та плянував підготовку військової акції проти Карпатської України до 14 днів. На нарадах кабінету були одначе поінформовані, що Гітлер бажає негайної акції і то зразу наступного дня. Кабінет вирішив прийняти оферту Гітлера і зразу почав діяти. Мадярщина вислала празькому урядові ультимат, в якому вимагано, щоб: а) чеське військо до 24 годин опустило територію Карпатської України, б) негайно звільнено мадярів — політичних в'язнів, в) видано зброю мадярському населенню Карпатської України. Празька влада частинно задовольнила домагання, але відповіла одночасно, що в карпатських справах є компетентний місцевий уряд. Мадярщина вислала дня 15 березня ввечорі до Хусту свого уповноваженого, офіцера гонведів барона Вімсперґа, який предложив урядові умови ультимату, вимагаючи припинення спротиву й капітуляцію. По коротких нарадах у домі о. Волошина, уряд дав відмовну відповідь, заявивши, що готов вислати делеґацію д-ра Ю. Бращайка й д-ра Долиная на переговори до Будапешту. В той час, мадярські війська вже переступили кордон Карпатської України. Ген. Прхала жадав від Мадярщини п'ять днів на евакуацію армії та цивільного чеського населення. Чехословацька армія переходила зі зброєю в руках до Румунії й Польщі.

Мін. Клочурак іменував полк. Сергія Єфремова головним командантом оборонних сил Карпатської України. Карпатська Січ, населення й українці з армії поставились мадярському війську на збройний відпір, внаслідок чого поступ мадярської армії й терористичних груп не був так скорий, як того сподівався їхній штаб і уряд Мадярщини.

Справа скликання Сойму була й надалі відкритою. Президент Гаха декретом з 10 березня скликав Сойм на 21 березня до Хусту, хоч сам добре знав, перед якими змінами в той час Чехо-Словаччина стоїть. Прем'єр Волошин в цей самий час відкликав Федора Ревая (брата мін. Ю. Ревая) з посту голови Українського Національного Об'єднання, а на його місце іменував д-ра Ю. Перевузника. Новоіменований міністер С. Клочурак виголосив дня 12 березня промову в празькому радіо, в якій заповів, що празька влада згодилася покрити бюджетовий недобір Карпатської України, перевести редукцію урядництва, та що влада не буде толерувати вибриків саботажників.

НІМЕЦЬКА ПРОПАҐАНДА Й УКРАЇНСЬКА СПРАВА

Молода Карпато-українська держава мала в світовій пресі і політичному світі великий розголос. Це було зовсім природне, бо вона творила частину загальноукраїнської державної проблеми, політичну й стратегічну вагу якої знали тоді й тепер добре знають і вороги і приятелі. І саме тому, що з нею зв'язано так далекосяглі політичні пляни та роблено різні політичні комбінації, мав Гітлер змогу вигравати на українській проблемі в своїх політичних потягненнях. Гітлер плянував зайняти Україну, але як німецьку колонію — в кращому разі протекторат, — і ніколи не творити української держави. В заявах Гітлера та офіційних комунікатах німецького уряду того часу нема ані натяку щодо державницьких плянів в Україні. Вороги карпато-української державности свідомо звеличували в позитивному напрямі становище Гітлера до української проблеми та старалися представити її як виключну акцію Гітлера. Офіційні заяви та чинність представника карпато-українського уряду не дають для такого твердження жадних підстав. Сміємо одначе твердити, що була це саме українська державно-визвольна проблема, яка в великій мірі спричинилася до зближення Гітлера із Сталіним та до заключення договору приязні між ними.

В Карпатській Україні зростала зовсім природньо ідея української соборної державности. Цю ідею плекано перед Гітлером і плекано після нього, бо така є суверенна воля українців на всіх землях, щоб творити одну соборну незалежну українську державу. Ця суверенна воля народу опирається о його природне право, яке в однаковій мірі прислуговує народам панівним, як теж і поневоленим. Українська нація не хоче творити вийнятку з цієї загально прийнятої міжнародньо-правної засади.

В цей критичний час залежало Німеччині на тому, щоб окупація Карпатської України Мадярщиною мала в світі чим менший розголос. В цьому напрямі діяв представник Німеччини в Празі Андор фон Генке, який через свого приятеля, українця, двома наворотами переказував у критичний день д-рові Шандо-

рові письмом і телефонічно, що німецька армія йде на поміч Карпатській Україні, тому нехай українці не ставлять жадного спротиву мадярам. Запевняв, що німецька армія вже переступила словацькі кордони і є в дорозі до Хусту. Д-р Шандор ствердив того ж дня, що німецька армія дійшла до Жіліни (місто на Словаччині), але далі не поступає. Передаючи о. Волошинові становище представника Німеччини, д-р Шандор настоював на тому, що мадярам треба ставити відпір, а коли німецька армія дійсно прибуде в Карпатську Україну, «то нехай стає до бою разом з нашими військовими силами».

Було очевидним, що Німеччина в той час не потребувала висилати проти Мадярщини свого війська, а вистачила б коротка нота, а навіть телефоном для полагодження цілої справи. В той час Ю. Ревай був у Відні й (прямо) запитав міністерство закордонних справ у Будапешті щодо їхньої акції в Карпатській Україні, де йому сказали, що все діється за згодою німців.

Дня 15 березня і польська армія переступила кордон Карпатської України та йшла на зустріч мадярській. Обидві армії стрінулися в селі Волівці коло Сваляви і місцеве українське населення таки того ж вечора відчуло «опіку» обох «опікунів» супроводжену арештами та вбивствами. В обох державах була з приводу цих «великих» успіхів велика радість. Реґент Горті післав телеграму урезидентові Польщі І. Мосціцькому, в якій м. ін. сказано: «Ми осягнули історичні кордони Мадярщини й Польщі і я вірю, що існуючі зв'язки між двома нашими народами будуть вічні та в користь обох».[22])

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТИ

Завершенням розвитку тогочасних політичних подій Чехо-Словаччини Уряд уважав проголошення незалежности Карпатської України як єдино правильну розв'язку. Від місяця лютого 1939 р. політика Словаччини йшла досить явно по лінії цілковитої її незалежности, що властиво вирішувало політично долю цілої федерації.

Дня 9 березня вернувся представник д-р В. Шандор з Хусту до Праги, де розвиток подій проходив з блискавичними змінами. Це був останній тиждень життя федеративної Чехо-Словаччини. В ці критичні дні д-р Шандор був у постійному телефонічному зв'язку з прем'єром о. Волошином та міністром Ю. Реваєм у Відні, інформуючи їх про події в Празі.

З доручення прем'єра о. Волошина виконав акт проголошення незалежности Карпатської України представник в Празі д-р В. Шандор дня 14 березня 1939 р. о год. 2:30, — зразу після такого ж акту Словаччини, нотифікуючи одночасно це проголошення амбасадам таких держав: ЗДА, Англія, Франція, Італія, Німеччина, Югославія, Румунія, Польща. Того таки дня в год.

6-ій ввечорі прем'єр о. Волошин подав у радіо в Хусті до прилюдного відома це проголошення незалежности. Наступного дня відбулося перше засідання Сойму, який однозгідно затвердив проголошення незалежности та вибрав о. монсень. А. Волошина першим президентом Карпатської України. Також затвердив окремим законом назву краю та встановив гимн і державні знаки.

Дня 15-го березня після полудня зголосився телефоном у д-ра В. Шандора амбасадор Мадярщини в Празі із запитом, коли він міг би перебрати архів Представництва Уряду.

«На якій основі ставите до мене такий запит» — відповів йому д-р Шандор.

«На тій основі», — заявив амбасадор, «що Фелвідейк (Верховина, так мадяри називали наш край), знову виявляє охоту належати до Мадярщини і наша армія займаючи край, виконує саме волю населення, тому й архів, як народнє добро, належить нам».

«Край, який маю честь заступати, називається Карпатська Україна, й мені не є нічого відомо про архів якоїсь Верховини», відповів д-р Шандор.

Амбасадор перепросив за помилку, що він саме мав на думці архів Представництва Уряду Карпатської України, зазначивши одночасно історично-правні претенсії Мадярщини на територію Карпатської України.

Д-р Шандор заявив йому, що Мадярщина ніколи не була історично власником цієї території і ним ніколи бути не може, бо Мадярщина була у відношенні до Карпатської України завжди тільки аґресором та окупантом. А аґресія є актом насилля і не створює історичних прав. Мадярська армія своїм новим збройним нападом на Карпатську Україну допустилася дальшого грубого акту мілітарної аґресії, що стрінеться зі спротивом з боку населення Карпато-Української Республіки, засудом вільного світу і вона не принесе чести Мадярщині. Тому вважаю, — закінчив д-р Шандор — що заощадите і собі і нам зайвих прикрощів, якщо перестанете цікавитись і вести розмови в справі архіву.

Ввчорі після проголошення незалежности, поїхав д-р Шандор до Президії Міністерської Ради, щоб попрощатись з центральни урядом. Там стрінув кілька членів Уряду, між ними й свого колишнього професора з університету, д-ра Яна Капраса, який був в останньому уряді міністром шкільництва. Прощаючись з ним, д-р Шандор зложив на його руки для цілого чеського народу подяку від Уряду і народу Карпатської України за двадцятилітнє співжиття, зазначуючи, що в наших взаєминах були часи добрі, були і злі, але в обличчі того, що надходить тепер, мусимо бути сильні духом та знаходити спільну приятельську дорогу. Міністер Капрас у своїй відповіді згадав, що дістав телеграму-подяку і від прем'єра о. Волошина. Він був сильно зворушений телеграмою та прощанням д-ра Шандора, і сказав так: «Я ніколи не

сподівався, що за всі ті кривди, які ми вам зробили, поступите так по-лицарськи. Ваш Уряд цією телеграмою і Ви особисто зробили нам у цих тяжких годинах велику радість. Прийміть, прошу, від мене і чеського народу вислів наших найкращих побажань для Карпатської України й українського народу» — і старому професорові потекли сльози. На цьому місці закінчились офіційно зв'язки між двома урядами.

Патерсон, 1963.

Маланюк.

ПРИМІТКИ:

1) C. A. Macartney: Hungary and Her Successors, Oxford University Press 1937, London-New York-Toronto; r. 211.

2) Görög—Kathalikus Szemle, Januar. 1918.

3) Василь Пачовський: Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946, стор. 175.

4) "Нова Свобода", Ужгород, Річник I (XXXIX), ч. 1 (Появилася як продовження часопису "Свобода", видаваного о. А. Волошином від 1899 р.)

5) Ibidem

6) "Нова Свобода", ч. 46 з 30 липня 1938.

7) Ibidem, ч. 74.

8) Ibidem, ч. 96.

9) Ibidem, ч. 115.

10) Ibidem, ч. 113.

11) Ibidem, ч. 122.

12) Ibidem, ч. 1 з 1 січня 1939 (Річник XL)

13) Ibidem,

14) Ibidem, ч. 27 з 8 лютого 1939.

15) "A—Zet." — часопис належав до видавничого концерну "Мелантріх", Прага і був органом Партії Народних Соціялістів Др. Бенеша. За першої республіки ставився неприхильно до українського руху.

16) Walter Hagen: Die Geheime Front, Linz u. Wien, 1950, r. 167.

17) Documents on International Affairs 1939—1946, Vel. I. March-Sept. 1939; Arnold G. Toynbee, Oxford Univ. Press, 1951.

18) R. W. Seton—Watson: From Munich to Danzig, London, p. 193.

19) Карпатська Січ — напів військова організація, покликана до оборони краю. Брала активно участь в поборюванні мадярських і польських терористів. Особливо відзначилася в боротьбі проти окупацій краю Мадярщиною в березні 1939 р. Головою Карп. Січі був Дмитро Клемпуш з Ясіня.

20) "Нова Свобода", ч. 51 з 15 березня 1939.

21) Hagen, op. cit., p. 184.

22) "The New York Times", March 17, 1939.

ОДИН ПРОПАМ'ЯТНИЙ ЛИСТ І ЙОГО НАСЛІДКИ

(До найновішої історії України)

Написав Василь Мудрий.

I.

Дня 22 вересня 1939 року був у Львові критичний день. Представники большевицької армії перебирали місто від дотеперішнього коменданта обложеного Львова ген. Лянґнера. Для мене не було ані хвилини часу залишатись у Львові. Розпощавшись із дружиною, що не була в силі вибиратися пішки в далеку і незнану дорогу, я забрав зі собою підручну течку з найпотрібнішими речами і подався в дорогу на захід.

По дорозі я вступив до приватного помешкання д-ра Франца Свістеля. Там застав я Остапа Луцького, проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького і д-ра Ярослава Кальбу.

З місця розвинулася коротка розмова на тему: негайно збиратись і залишати Львів. Остап Луцький категорично відмовився пускатись у таку дорогу, за ним пішов і д-р Франц Свістель. І він не думав тікати. Відразу зібрався в дорогу проф. Роман Смаль-Стоцький і д-р Ярослав Кальба. Ми в трійку пішли вгору вулицями Коперника, Потоцького, а потім Листопада. Тут я стрінув посла Володимира Целевича і порадив йому, щоб негайно відповідно вбрався на дорогу і щоб зараз таки виходив, а я на нього зажду. Целевич не дав на це ясної відповіді, але пішов додому. Я все ж таки ждав на нього і не діждався. Треба було доганяти товаришів недолі, з якими вийшов. З тяжкою бідою я їх дігнав.

По дорозі ми стрінули ще й інших наших «прочан», як д-ра Романа Дашкевича, мистця Василя Дядинюка і інших. Далеко поза Зимною Водою ми стрінули першу німецьку патрулю. Біля неї стояв ред. Дмитро Паліїв. Ми пройшли патрулю, а Дмитро Паліїв залишився біля неї. Пізніше стрінув я його аж у Кракові.

II.

Шлях стелився довгий. Важко було йти. А дорогою йшли і йшли на захід переважно демобілізовані вояки із львівської залоги. Деякі їхали на возах, очевидно військовими кіньми. Поза Зимною Водою перед наступним великим селом ми стрінули другу німецьку більшу патрулю, очолену німецьким старшиною. Я представився цьому старшині і попросив, щоб допоміг нам скоріше дістатися до Перемишля. Він спитав, чи я маю зброю. Я відповів притакуючо. Старшина заявив, що треба віддати зброю.

Я вказав йому на тих, що йдуть і їдуть біля нас. Це ж небезпечні люди. Старшина позволив затримати зброю. Крім того він зупинив три вози, усунув із них вояків крім погоничів і посадив на них усіх українських інтеліґентів. Тепер уже було легше. Коні були добрі і ми їхали скоро. На жаль навіть не доїхали до Мостиськ і заночували серед поля на возах у якійсь кітловині. Було холодно. Ранком ми пустилися в дальшу дорогу. Їзда була повільна. На полудне заїхали до Мостиськ і там купили хліба й масла на сніданок і на обід.

До Перемишля приїхали ми пізно вночі. Воєнний час. По місті блукати важко. Будити когось неприємно. Ніякої адреси ми не мали. Але був між нами В. Дядинюк, що знав дорогу до Катедрального Собору і до осідку перемиського Владики Йосафата Коциловського. Ми вагалися, чи йти на такий неприємний вчинок, як будити Владику. В. Дядинюк поставив на своєму. Високопреосвященніший Владика прийняв нас і відступив нам будинок семінарії на нічліг. Там ми ночували. Пізнім ранком світлої пам'яти Владика Й. Коциловський угостив усіх нас добрим сніданком. Були цікаві розмови, були й комічні моменти. Владика всіх нас поблагословив на дорогу. Ми зворушливо Йому подякували та розпорщались.

За посередництвом д-ра Володимира Загайкевича ми отримали перепустки переходу через міст на т. зв. Засяння, що належало до Перемишля. Тут ми відпочали і переночували.

Чергового дня вантажним автом нам удалось проїхати до далекої залізничної станції, з якої курсував поїзд аж до Велички. У Величці ми найняли однокінного перевожчика, що довіз нас до Кракова. Всіх нас він не забрав. Але нас і так уже було менше, бо деякі з товаришів їзди та нічлігу в Перемишлі подалися на Лемківщину.

III.

В Кракові не було ще багато збігців. Було там дуже багато війська. На третій день після нашого прибуття до Кракова прибув сюди і д-р Загайкевич із Перемишля. Большевицькі війська зближалися до Перемишля.

В трійку, д-р Загайкевич, д-р Роман Смаль-Стоцький і я продумували над тим, що нам робити. Було відомо, що збігці прибували на широкому просторі поза демаркаційну лінію на захід, устійнену між німцями і большевиками.

Треба було дати якусь ініціятиву до того, щоб тим людям забезпечити побут та екзистенцію. Ми рішили дати цю ініціятиву спільними силами і на підставі цих повновластей,що їх я дістав від Центрального Комітету УНДО.

Проф. Роман Смаль-Стоцький зв'язався з д-ром В. Кубійовичем, що постійно жив у Кракові. Цей останній дав нам статистичний матеріял всіх тих українських земель, які найшлися на

заході від німецько-большевицької демаркаційної лінії. А, крім того, на двох стінних картах Польщі докладно зазначив етнографічні українські границі на заході.

За три дні ми мали виготовлене в німецькій мові пропам'ятне письмо. Зміст цього письма в німецькому оригіналі такий:

Denkschrift

überreicht von der Repräsentation des ukrainischen Volkes diesseits der festgelegten deutsch-russischen Grenze.

Wassyl Mudryj, Obman der Nationalen Ukrainischen Vereinigung UNDO, Vizemarschall des polnischen Sejm, ist bevollmächtigt durch den Beschluss des Zentralkommitees vom 28. 4. l. J., welcher vom Parteitag am 6-7-l-J. bestätigt wurde, zur Vertretung der ukrainischen Nationalinteressen im Gesamtumfange allen auswärtigen Mächten gegenüber.

Auf grund dieser Vollmacht kooptierte er als Mitglieder der Repräsentation:

Dr. Wladimir Zahajkewitsch, Mitglied des Zentralkommitees UNDO, ehemaliger Reichsratsabg. in Wien, ehemaliger Vizemarschall des polnischen Sejm, und

Dr. Roman Smal-Stocki, Universitätsprofessor an der Pilsudski-Universität Warschau, ehemals ausserordentlicher Gesandter und bevollmächtigter Minister der ukrainischen Nationalrepublik in Berlin.

Die Obengenannten bilden gegenwärtig die ukrainische nationale Repräsentation zur Vertretung und Wahrung der Interessen des ukrainischen Volkes.

In dieser Eigenschaft erachtet die genannte Repräsentation es als ihre Pflicht und als ihr Recht, in der gegenwärtigen geschichtlichen Stunde den leitenden Stellen des Grossdeutschen Reiches folgendes vorzutragen:

A) Die aktuellen Angelegenheiten der Ukrainer westwärts der festgelegten deutsch-russischen Grenze (Frage der politischen Flüchtlinge, der Kriegsgefangenen ukrainischer Nationalität usw.),

B) die Verwaltung der ukrainischen ethnographischen Gebiete, welche von der deutschen Wehrmacht besetzt sind,

C) die ukrainische Frage im Allgemeinen.

Ad A:

1) In das durch die deutsche Wehrmacht besetzte Gebiet flüchteten zahlreiche Ukrainer, die einerseits durch die polnische Regierung aus politischen Gründen verfolgt wurden, andererseits als die schärfsten Feinde des internationalen Bolschewismus von den heranrückenden roten Truppen niedergemetzelt zu werden

fürchteten. Wir bitten, dass allen diesen politischen Flüchtlingen im Deutschen Reich Zuflucht und Schutz gewährt werden möge. Wir bitten also um eine einheitliche, planmässing durchgeführte Organisation der Flüchtlinge, um Ermöglichung einer den Fähigkeiten und Fachkenntnissen entsprechende Arbeit und Lebensunterhalt, um entsprechende Anweisung an die Arbeitsbeschaffungsstellen für Intellektuelle und physische Arbeiter. Es ist im Interesse der ukrainischen Flüchtlinge, als auch im Interesse der Arbeitsorganisation im Deutschen Reich, dass diese Massnahmen durch Vermittlung der ukrainischen nationalen Repräsentation durchgeführt werden.

Die Zahl der ukrainischen Flüchtlinge beziffert sich bisher auf zirka fünftausend inklusive Familienangehörigen. Die Flüchtlingswelle ist aber im Steigen begriffen.

2) Die Kriegsgefangenenfrage muss gleichfalls entsprechend planmässig geregelt werden.

Wir bitten, die ukrainischen Kriegsgefangenen in besonderen Ukrainergruppen oder Ukrainer-Lagern abzusondern, bei denen Vertrauensmänner der ukrainischen nationalen Repräsentation angestellt werden sollten, zwecks kultureller nationalukrainischer Betreuung und sonstiger Fürsorge, wie auch als Vermittler zwischen den Gefangenen und den deutschen Behörden. Aus dieser Ukrainer-Gruppen oder -Lagern könnte dann ein planmässiger Abschub an die erforderlichen Arbeitsstellen vor sich gehen.

In der berührten beiden Punkten 1) und 2) stehen wir bereits mit dem Arbeitsamt in Verbindung, — diese Beziehungen erfordern aber eine gründliche Vertiefung, Systematisierung und vor allen eine ausgiebigere Hilfe.

Es erscheint demnach zweckdienlich, in Krakau mit deutscher Genehmigung und entsprechender Anlehnung an die Zivilverwaltung eine Zentralstelle unter dem Namen "Ukrainisches Hilfskommitee für Flüchtlinge und Gefangene" zu bilden, dessen Wirkungskreis sich auf das gesamte ehemals polnische Gebiet erstrecken soll. Dieser Zentralstelle sollen alle übrigen Flüchtlingszentren der Provinz unterstellt werden (Krosno, Sanok, Warschau, Lublin, Kalisch usw.). Es wird den deutschen Stellen anheimgestellt, ob aus den vertrauenswürdigen Elementen der Ukrainer-Lager auch Kaders zur Heranbildung einer ukrainischen Miliz im Bedarfsfalle organisiert werden könnten.

Ad B.

Wir erlauben uns, die Verwaltung der von der deutschen Wehrmacht besetzten ethnographisch ukrainischen Gebiete in allgemeinen Umrissen folgendermassen zu beantragen:

1) Das in Frage kommende Gebiet umfasst:

a) Gebietsumfang:

1. Gebit der Lemken		5 000 qkm.
2. Cholmer Land		8 600 qkm.
3. Restgebiet von Przemysl, Jaroslaw und Rawa Ruska		2 000 qkm.
	insgesamt	15 600 qkm.

b) Bevölkerungszahl:

1. Gebiet der Lemken	260 000	
davon Ukrainer		200 000
2. Cholmer Land	600 000	
davon Ukrainer		200 000
3. Restgebiet von Przemysl, Jaroslaw und Rawa Ruska	200 000	
davon Ukrainer		100 000
Gesamtbevölkerung	1 060 000	
davon Ukrainer		500 000

2) Obwohl es unseren Interessen und Bestrebungen besser entspräche, wenn aus diesen Gebieten eine ukrainische administrative Einheit bezw. ein ukrainisches Verwaltungsgebiet geschaffen würde mit sämtlichen, dem ukrainischen Volk als solchem zustehenden Rechten (Sprache, Selbstverwaltung, Besetzung sämtlicher Stellen durch Nationalukrainer, Restituierung und Entwicklung des ukr. Schulwesens: Volks-, Mittel-, Handels-, Gewerbeschulen und eine Hochschule, wirtschaftl. Organisationen, Schaffung einer ukr. Presse), — müssen wir andererseits den gegebenen realpolitischen Möglichkeiten wie auch den derzeitigen Richtlinien der deutschen Aussenpolitik Rechnung tragen, die vielleicht die Statuierung der Ukrainer auf rein nationalpolitischer autonomer Basis einstweilen für politisch untunlich oder taktisch vorzeitig erachten würden.

Aus diesem Grunde würde es vielleicht geboten sein, dass die Selbstverwaltung wie auch sämtliche Amtsstellen auf dem ukrainischen ethnographischen Gebiet *via facti* in die ukrainischen Hände überbehen, im Wege der Übernahme der *lokalen Verwaltung* (inklusive Bezirksverwaltung, Bürgermiliz, Schulwesen, Gerichts- und Staatsanwaltschafts-Organisation usw.) in den Städten und Dörfern durch Nationalukrainer als *einheimische* Bevölkerung.

Wir sind bereit, in dieser Richtung mitzuarbeiten zwecks Organisierung des infrage kommenden Verwaltungsapparates, erbitten jedoch eine entsprechende Hilfe und Anweisung an sämtliche deutsche Militär- und Zivilbehörden auf den oben erwähnten Territorien, damit diese uns in jeder Weise dabei behiflich sind.

Insbesondere bitten wir, den Sonderbeauftragten für Justizangelegenheiten darauf hinzuweisen, dass er uns zur Mitarbeit bei der Organisation des Gerichts- und Staatsanwaltschaftswesens heranziehen möge.

Wir erachten als zweckmässig die Einsetzung eines oder einiger Vertrauensmänner bezw. Referenten beim Chef der Zivilverwaltung Ost, wobei die ukrainische nationale Vertretung als Zentrale für die Durchführung und Realisation der obengenannten Verwaltungsaufgaben betrachtet werden möge.

Ad C.

Obwohl die ukrainische Frage im grossen Massstabe (was wir bei der gegenwärtigen politischen Situation vollauf begreifen) kompliziert ist und nicht sofort gelöst werden kann, — sind wir der Meinung, dass es nicht nur im ukrainischen Nationalinteresse, sondern auch im Interesse Grossdeutschlands läge, ihre Lösung bereits jetzt vertraulich vorzubereiten.

Auf Wunsch sind wir bereit, in dieser Frage unsere Vorschläge vorzulegen.

Krakau, den 2. Oktober 1939.

V.

Дня 2-ого жовтня 1939 року підписали це письмо всі три в ньому названі особи в Кракові. За посередництвом місцевого штабу армії пересланого його до центрального німецького уряду в Берліні.

Півтора тижня пізніше приїхав до Кракова високий урядовець і одночасно партієць з Берліна в зв'язку із цим пропам'ятним письмом. Мене візвано до нього. Прийняв мене коректно і заявив, що знає, яка була моя політика в Польщі і що з того приводу я не можу мати ніяких прикрощів. Бо ж сам фюрер (себто Гітлер) доручав німцям у Польщі вести аналогічну політику.

Але тепер, казав він, мені не вказано займатися політикою, бо більшовики могли б зажадати видачі мене в наслідок моєї політичної активности. А ми — мовляв — чогось подібного не бажали б. Я з ним ані не входив у дискусію, ані не відповів ні словом на його інструкцію. Розпрощавшись із ним, після того я не займався порушеними в письмі справами.

Незалежно від того все ж таки мушу ствердити, що виконано цілий ряд справ, обговорених у цьому меморандумі.

У зв'язку з цим нашим письмом проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького «переконали» про потребу виїхати до Праги. Коли Професор туди приїхав, то його конфінували, себто взяли під

поліційний догляд. Третій з тих, що підписали це письмо, д-р Володимир Загайкевич, дістав високе призначення в судівництві.

Такі були наслідки цього пропам'ятного письма. Вони іншими й не могли бути в даних обставинах.

Василь Мудрий

THE PRESENT STATE OF MATHEMATICS IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC

By

Dr. Joseph W. Andrushkiw, professor of Ukrainian Free University and Seton Hall University

Int the book "Development of Science in the UkSSR during 40 years"[1]) published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences of the UkSSR to commemorate the fortieth anniversary of the communistic revolution (1917 - 1957), we read in the chapter entitled "Achievements of the mathematicians of the UkSSR 40 years under the Soviet Government":

"The methodological basis of our Mathematics, as well as all Soviet Science is dialectic materialism which shows the only right way in which a science should be developed and all its results directs towarde the building of socialism. In its dialectical development the Soviet Mathematics starting with concrete practical problems, generalizes the obtained results and again applies them to solve practical problems on a higher level. This progressive cycle in Soviet Mathematics characterizes the mutual relationship between the mathematical theory and practical life, and keeps Mathematics from a deviation in the direction of so called "pure Mathematics", which has no application to practical problems. And further: "The feature of Soviet Mathematics is its planned, systematical development".

The quotations, cited above, show in plain terms the conditions under which mathematicians must work in the UkSSR. A mathematician is not allowed to choose his own field of interest, but he has to keep the planned party line and work on problems which are approved by the party and which are consistent with dialectic materialism. No deviations towards pure, philosophical Mathematics are allowed, because here one can come to some statements and results contradictory to dialectic materialism. Only applied Mathematics can be developed in the UkSSR.

In the "Notices" of American Mathematical Society, "A Report on Soviet Mathematics",[2]) we read: "The applied Mathematics is quite respectable in the USSR"... "the application of Mathematics by mathematicians is encouraged in many ways"... "in this regulated society incentives are used to direct research towards fields such as control theory and numerical analysis".

This party line concerning Mathematics is very consistent in the UkSSR, but not so much in RFSSR, especially in Moscow, where mathematicians enjoy some kind of freedom research, e. g.

they can study topics in Number Theory, Abstract Algebra, Topology rather remote from applications. But this is not a sufficient reason to make the general statement that "the Soviet mathematicians appear to enjoy freedom of research" as is done in the abovementioned article. Mathematicians in Moscow enjoy some freedom of research for political reasons: to show that in a communistic country science develops in all directions. However, in the UkSSR only applicable Mathematics develops.

The treatment of Ukrainian mathematicians is based on the following axiom: [1) p. 150] "The development of the mathematical ideas in Ukraine always was influenced by the great Russian mathematicians". The last statement is in full agreement with the general Lenin line concerning the Ukrainian problem: The Ukrainians, "the younger brothers" of Russians, owe all their cultural and scholarly achievements to the "elder brother"; the Ukraine can exist only when federated with Russia".

However, even for the author of the anniversary article, academician Shtokalo, it was a little too much and he mentions "The scientific activity of Ukrainian mathematicians in turn, also influenced the development of Mathematics in Russia, e. g. the prominent Ukrainian mathematicians M. W. Ostrohradskii was elected to membership in the Russian Academy of Arts and Sciences in 1830 and devoted all his brilliant talent to the development of our home Mathematics, W. Ya. Bunyakovskii more than 50 years worked at the Russian Academy of Sciences. At the end of XIX and the beginning of XX century the brilliant results in Number Theory were obtained by H. F. Voronii". M. I. Lobachevskii and Sophie Koval'evska are glorified all the time as great Russian mathematicians, although the first came from Ukrainian Volhynia and about the second, female mathematician, we read in the booklet "Sophie Vasilevna Kovalevskaya":[3]) "Kryukovsky's" (maiden name of Kovalevska) were "Little Russian noblemen, their ancestors were Ukrainian kozaks". Sophie's mother was German (Schubert), and Sophie herself studied in Heidelberg, Berlin and was a professor in Sweden. However, in spite of these facts she is a great "Russian" Mathematician. When the period of a softer regime in the UkSSR during 1956 - 58 passed, the old russification practices returned. The "revindicated" Ukrainian mathematicians Ostohradskii, Bunyakovskii and Voronii are again great "Soviet" or "Russian" mathematicians. Abroad they are known only as Russians, because the Western World, unfortunately, indentifies the term "Soviet" with "Russian".

Another example of the russification methods concerning Mathematics in the UkSSR is the following affair.[4] [5]) In [[4])] we read: "About 300 mathematicians took part in the first conference of mathematicians of Ukraine held in Kyiw on May 16th

through 18th 1957 and called by the Institute of Mathematics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR...

Members of the organization committe (B. V. Hnedenko, president; Yu. D. Sokolov, P. F. Filchakov, secretaries) considered the prime tasks of the mathematicians of the republic to be:

1. Discussion of the problem of establishment of a Ukrainian Mathematical Society with branches in all cities of the republic.

2. Holding of regularly scheduled congresses and conferences...

3. Establishment of a Mathematical Library of the Republic...

6. Carrying out proposals regarding the establishment of new mathematical journals...

7. To form a general organization dealing with mathematical scientific and teaching problems, taking care of mathematical literature (scientific, monographs, popular) and directing the mathematical life of the Republic.

The time has come... to establish scientific contacts with foreign scientific institutions. Naturally, this should be done by a Ukrainian Mathematical Society...

However, the organization of the Ukrainian Mathematical Society is only one way to strengthen the creative activity of the mathematicians of Ukraine and to develop the connection between them. International statistics show that in the last decade the number of special conferences, symposium, meetings of the specialists of the determined scientific branch increased considerably in all countries of the world. The papers presented on such conferences are very valuable. The new ideas are born and their exchange significantly adds to the development of the science. They have a big influence on the young generation of mathematicians. It is our task in Ukraine to order and systematize the conferences in such specialized branches of mathematics as Theory of Functions, Differential Equations, Functional Analysis, Numerical Analysis, Theory of Probability and others.

A Mathematical Library of the Republic should be the coordinating center for mathematical libraries. It should have a budget in Soviet and foreign currency, and also, in exchange for "Ukraiskii Matematicheskii Zhurnal", receive for its lists all mathematical journals of the world...

The growth of scientific research requires publication of new periodical literature. The results of mathematical research in Ukraine are published in "Ukrainski Matematicheski Zhurnal" (for the present the only matematical journal published in Ukraine), in non-periodic scientific notes of institutions of higher education, and in special collections. In addition, a large number of scholarly works by Ukrainian mathematicians are published by the Academy of Sciences of the USSR... It is time to pre-

sent to appropriate governing bodies the problem of organizing new mathematical journals in Ukraine, first of all "Zhurnal Kharkivskoho Matematychnoho Tovarystva" (Journal of the Kharkiw Mathematical Society) in 4 issues per year, "Lvivskyi Matematychnyi Zhurnal" (Lviw Journal of Mathematics) in 2-3 issues per year, "Problemy fizyko-matematychnykh nauk" (Problems of Physical and Mathematical Sciences) in 4 issues per year, "Matematychna Osvita" (Mathematical Education) in 6 issues, "Matematychnyj Zhurnal dlya shkolariv" (Mathematical Journal for Students) in 6 issues... Ukrainian publishing houses should engage in publication of translations from foreign languages and publish original litertture in the Ukrainian language...

Scholars participating in the discussion of the organizational problems were from Kyiw, Kharkiw, Lviw, Odessa, Symferopol, Chernivtsi, Vynnytsia, Kishyniw. All proposals, presented by the organization committee were accepted unanimously. The following committee was formed for elaborating the statutes of the Ukrainian Mathematical Society: N. I. Akhiezer, M. M. Boholubov, M. T. Havrilov, B. V. Hnedenko, T. Ya. Zahorskii, A. C. Kovan'ko, M. H. Krein, Ya. B. Lopatynskii, A. N. Pohorelov, H. N. Savyn, Yu. D. Sokolov, Yu. P. Studnev, L. F. Timan, M. K. Fage, P. F. Filchakov.

The above-mentioned meeting was the first and the last. The Ukrainian Mathematical Society does not exist up to today, although the Sybirian and Uralian Mathematical Societies have been established. Moreover, the initiators of this affair, as B. V. Hnedenko, M. M. Boholubov and others, were transferred to Moscow. At the International Congresses, Ukrainian mathematicians do not represent the UkSSR and, as a rule, are considered as Russians by the Western World (similarly other groups, as historians, sportsmen, etc.). We must recognize that Russian imperialistic politics is very consistent in all directions. The only mathematical magazine in UkSSR (Ukrainskii Matematicheskii Zhurnal) is published in Russian, even the title page is in Russian, although it is the official journal of Academy of Sciences of the UkSSR. It is published 4 times a year. Dopovidi (Lectures) of Academy of Sciences contain 3-4 mathematical papers and is published in Ukrainian 12 times a year. The scientific life of the Ukraine to the left bank of Dnipro river is intensively russified, e. g. in Kharkiw there are published: Uchonye zapiski Kharkovskoho Universiteta (Scientific Notes of the University of Kharkiw), Trudy Kharkovskoho Politekhnicheskoho Instituta (Papers of the Kharkiw Polytechnic In-t), Trudy Kharkovskoho Pedagogicheskoho In-ta (Papers of the Kharkiw Pedagogical In-t), Trudy Kharkovskoho

inzhinerno-stroitelnoho In-ta (Papers of the Kharkiw Engineer Architect In-t), Zapysky Kharkovskoho selsko-khoziaystvennoho In-ta (Minutes of the Kharkiw Agricultural In-t), Sbornik nauchnych rabot kafedry stroitelnoi mekhaniki (Collection of papers of the chair of Mechanics), Raboty fakulteta inzhenerov zemleustroystva (Papers of the faculty of Surveying Engineers), Trudy fizicheskoho otdiel'enya fiziko-matematicheskoho fakulteta (Papers of the phys.-math. faculty), Trudy seminara po hidrotekhnicheskomu stroitelstwu (Papers of the Seminar of hidrotechnics), all in Russian. We have seen no papers containing some mathematical articles published in Ukrainian in Kharkiw.

In Kyiw the following journals are published: Ukrainian Mathematical Journal, Collection of papers of the In-t of Heat Energetics, Papers of the Kyiw Automobile In-t, Transactions of the Kyiw Polytechnic In-t, in Russian. In Ukrainian appear: Lectures of Academy of Sciences, Bulletin of Kyiw University. Almost all publications of the universities of Dnipropetrovsk, Odessa and Uzhhorod are published in Russian. Strangely enough, no mathematical publication appears in Lviw. The University of Chernivtsi publishes Minutes of the Chernivtsi University in Ukrainian. Most of the mathematical articles in the Bulletins of the Pedagogical In-ts are in Ukrainian (Berdiansk, Kremianetz, Kryvii Rih, Vinnytsia, Melitopol, Lutz'k, Zaporizhia). However, at the present time Ukr. Mat. Zhurnal which previously (up to 1962) listed the literature in mathematics published in the Ukraine is not doing it anymore. Very probably, the above-mentioned Pedagogical Institutes no longer publish in Ukrainian. The mathematics book are mostly in Russian.

The above picture shows that the main centers of science in UkSSR are intensively russified. The goal of Russian policy is to make the Mathematics of the UkSSR, as well as of other republics, a part of Soviet Mathematics which, written in Russian, is considered by the World as Russian spiritual achievement.

Talented mathematicians of the UkSSR are transfered to the RFSSR (O. Schmidt founder ot the Moscow Algebraic School; B. Delone, M. Chebotariov, M. M. Boholubov Physical Mathematics, B. V. Hnedenko — Probability Theory and Statistics). Those mathematicians who tried to preserve the Ukrainian character of Mathematics in the UkSSR were banished (M. Kurenskii, M. Chaykivskii) or liquidated (M. Kravchuk, W. Mozhar).

Concerning the scientific level of mathematics in UkSSR, one has to admit that at the present time there are many talented mathematicians there. According to data given by the Academy of Sciences of UkSSR there are about 2000 mathematical workers in the UkSSR.

The following mathematical disciplines are developed there: Algebra (A. K. Sushkevych, S. O. Shatunovskii, W. N. Hlushkov); Theory of functions of a real variable (N. I. Akhiezer, S. M. Nikolskii, B. Ya. Levin, O. S. Kovanko, I. Ye. Ohievetzkii); Theory of functions of a complex variable (M. O. Lavrent'ev, A. Zmorovych, P. F. Filchakov); Mathematical Physics (M. M. Boholubov, M. M. Krylov, O. S. Parasiuk, Yu. O. Mytropolskii, J. Z. Shtokalo); Geometry (B. Ya. Bukreyev, D. M. Sintsov, O. V. Pohorelov, O. S. Smohorzhevskii); Differential Equations (M. M. Boholubov, M. M. Krylov, H. V. Pfeiffer, Yu. D. Sokolov, Yu. B. Lopatynskii, M. H. Krein, M. I. Symonov); Functional Analysis (M. M. Boholubov, M. M. Krylov, M. H. Krein, N. I. Akhiezer, Yu. M. Berezanskii, V. P. Potapov); Probability Theory (B. V. Hnedenko, M. M. Boholubov); all of this is Mathematics which can be applied to practical problems. The program of Mathematics in all secondary schools, even in those which are specialized, is the same, and elaborated in details from the didactical point of view. The Math. Circles and Olympiades play a big role in mathematical secondary education. To enter an institution of higher learning a student must have high secondary school grades and pass an entrance examination. Thus selection of students is very careful.

The teachers for secondary schools are educated in Pedagogical In-ts (1975 hours of Mathematics, State Certificate, 5 years of studying — in USA 1200 hours, M. S., 5-6 years of studies).[6])

The university students are considered as future research workers. They study 5 years to obtain a state diploma (equivalent to M. S.). The next 3 years are needed to obtain the Candidate of Science degree (equivalent to Ph. D.), to receive the Doctor of Mathematical Sciences degree (equivalent approximately to Doctor Habilitatus) more studies and research is required.

In USSR there are 36 universities and about 200 Pedagogical In-ts. In UkSSR there are 7 universities and about 30 Pedagogical In-ts. The population of UkSSR, according to the last census of 1959, is 20% of the total population of USSR. The percentage of universities in UkSSR is about 20%, but the number of Pedagogical In-ts is only 15% and the number of Doctors, in general, only 10% (in USSR about 10,000 and 1000 in UkSSR).

In conclusion, we can state that the contributions of the mathematicians of the UkSSR in disciplines which are developed and studied there, is certainly not an insignificant one. Given the opportunity to work in the Free Ukrainian State the 2000 mathematicians would, doubtlessly, contribute to all branches of Mathematics.

REFERENCES

1) Rozvytok Nauky Ukrainskoi R. S. R. (Development of Science in Ukrainian R.S.R.), Publ. by the Academy of Sciences of the UkSSR, Kyiw, 1957 (in Ukrainian).

2) J. P. La Salle, A Report on Soviet Mathematics, Notices of AMS, vol. 8, No. 1, (1961) pp. 25 - 29.

3) B. V. Hnedenko: First Conference of Mathematicians of Ukraine, Uspekhi Matematicheskikh Nauk, vol. 12, No. 6. (78), (1957) pp. 215 - 220 (in Russian).

4) Conference of Mathematicians of UkSSR, Ukrainiskii Matematicheskii Zhurnal, vol. 9 (1957) p. 344. (in Russian).

5) P. Ya. Polubarynova - Kochina: Sofia Vasylovna Kovalevskaya, Hos. Izd. Tekh.-Teor. Literatury, Moscow 1955.

6) B. V. Gnedenko: Math. Education in the USSR, American Mathematical Monthly vol. 64 (1957), pp. 389 - 408.

OBSERVATIONS ON THE CONTRACTILE VACUOLES OF BALANTIDIUM CAVIAE AND B. COLI

by Dr. Serhij Krascheninnikow
Professor of Pensylvania University, Philadelphia

INTRODUCTION[1]

Although we find in the literature scattered data concerning the quantity and localization of contractile vacuoles of Balantidium caviae and B. coli, no attempts have been made to investigate a large number of these ciliates and obtain the percentages of specimens with various numbers of these organelles.

The purpose of this study was to complete the above-mentioned data with new observations based on a larger numbers of material and present them statistically.

MATERIALS AND METHOD

Balantidium caviae was obtained from the caecum of guinea pigs and B. coli from cultures on Dobell-Laidlaw medium. The ciliates were purified as previously described (12) and stained with a modification of Bresslau method (4). A 3 - 5% aqueous solution of Congo red is substituted for the opal blue or the nigrosin[2] stains and staining is carried out on slides which are flooded with stain then air dried with the aid of a fan.

RESULTS

The contractile vacuoles appear as distinct rounded or double-countered vesicles occupying an interspace between 2-10 kineties depending of the dialation stage.[3]

Also near the right edge of the anterior half of a specimen of B. caviae in an early division stage, an elliptical-shaped contractile vacuole was observed.[4]

The number and location of the vacuoles are variable; B. caviae shows 1 - 4 vacuoles and B. coli 1 - 3. No constant location of these organelles was observed. Single contractile vacuoles may appear near the anterior end of the body (Fig. 1), near the rectal vacuole (Fig. 2), or in any intermediate position and the may be situated on the ventral or dorsal side (Fig. 1, 2 and 3). The canal-like slit (Fig. 3) running from the contractile vacuole outwards may be explained as the bursting of the pellicle near the pore while drying.[5]

Trophozoites with two contractile vacuoles may be seen in

Figs. 4 and 5. In Fig. 4, the smaller contractile vacuole has a pellicular blister on each side resulting from the bursting of the pellicle during drying.

Three contractile vacuoles showing double outlines are seen in Fig. 6. Fig. 4, 5 and 6 also indicate that the size of the contractile vacuoles may vary in the same specimen. Four contractile vacuoles in a post-division stage may be observed in Fig. 7. During the early fission stage (Fig. 8), the contractile vacuoles appear ellipsoid and lie on the dorsal side of the presumptive proter. Just prior to cell division, these vacuoles come to lie one in each presumptive daughter near the fission plane (Fig. 9). The right side of the contractile vacuole of the presumptive opisthe shows several granules (displaced kinetosomes). These are often seen in preparations. A similar fission stage is presented in Fig. 10 where the presumptive proter has one and the presumptive opisthe two contractile vacuoles. Sometimes, only a single contractile vacuole lies near (Fig. 11) or (Figs. 12, 1v) on the fission plane.

The occurrence of contractile vacuoles in the daughter cells cannot be predicted from their appearance in the mother cell especially since the fate of the vacuole on the fission plane is not known. In Figure 14, the anterior daughter cell received 2 vacuoles and the posterior daughter, none. The formation and positioning of vacuoles in presumptive daughter cell from a parental cell as in Figure 7, may explain the occurrence of seven vacuoles in the dividing specimen of Figure 15.

The percentage of specimens in which the contractile vacuoles could not be revealed in Congo red stained preparations is very high as shown by the Tables 1 - 4.

The percentage of the specimens of B. caviae and B. coli with various number of the contractile vacuoles, shows that one vacuole occurs most frequently and a greater number than one occurs only rarely.

The percentages given in Tables are only approximations of the actual occurrence of vacuoles since only observable vacuoles are considered. There is the probability that vacuoles are present in a systolic state and may not be seen. If this is so, the percentages given represent the minimum occurrence of vacuoles.

The percentages of specimens possessing various numbers of contractile vacuoles recorded by Tables 1 - 2 (B. caviae) are closely similar to those of Tables 3 - 4 (B. coli).

Under the influence of osmium tetroxide, the contractile vacuoles of B. caviae become slightly darkened, which coincides with the data of Auerbach (1) for B. coli and Bojewa-Petrushewskaja (3) for B. elongatum.

TABLE 1.

The percentage of trophozoites in a population of B. caviae with different numbers of contractile vacuoles found in the slides stained with Congo red. A total of 1564 specimens were investigated.

Number of the contractile vacuoles	Number of specimens	Percentage
0	1433	91.6%
with vacuoles	131	8.3%
1	115	7.3%
2	14	9.8%
3	1	0.06%
4	1	0.06%

TABLE 2.

The percentage of the diving individuals of B. caviae with different numbers of contractile vacuoles.* A total of 224 dividing specimens were investigated.

Number of vacuoles	Number of specimens	Percentage
$^{0}/_{0}$	171	76.3%
with vacuoles	53	23.6%
$^{0}/_{1}$	21	9.3%
$^{1}/_{0}$	12	5.3%
$^{1}/_{1}$	9	4.0%
$^{1}/_{2}$	1	0.4%
$^{2}/_{1}$	1	0.4%
$^{0}/_{2}$	3	1.3%
$^{4}/_{3}$	2	0.8%
1 vacuole in the fission plane	4	1.7%

*) The fractions denate the number of contractile vacuoles in a presumptive proter (numerator) and in a presumptive opisthe (denominator).

TABLE 3.

The percentage of trophozoites in populations of B. coli with different numbers of the contractile vacuoles found in the slides stained with Congo red. A total of 1946 specimens were investigated.

Number of the contractile vacuoles	Number of specimens	Percentage
0	1782	91.5%
with vacuoles	164	8.4%
1	154	7.9%
2	7	0.3%
3	3	0.1%

TABLE 4.

The percentage of dividing individuals of B. coli with different numbers of the contractile vacuoles. The fractions denote the same value as in Table 2. A total of 371 specimens were investigated.

Number of vacuoles	Number of specimens	Percentage
0/0	326	87.8%
with vacuoles	45	12.1%
with vacuoles		
0/1	20	5.3%
1/0	18	4.8%
1/1	1	0.2%
0/2	1	0.2%
2/0	1	0.2%
1 vacuole in the fission plane	4	1.07%

DISCUSSION

McDonald (14) clearly distinguished between rectal and contractile vacuoles in *Balantidium coli*. The rectal vacuoles contain undigested particles accumulated before they are discharged, while the contractile vacuoles excrete liquids and contain no solids.

Both kinds of vacuoles were observed in B. caviae and B. coli in the present study. The rectal vacuole is located in both species at the posterior end of the body, the cytopyge being slightly ventral to the posterior pole.

Neiva, Cunha and Travassos (16) first described the contractile vacuole in B. caviae from Cavia apera. According to these authors, a single contractile vacuole is situated near the posterior end of the ciliate. However, it is evident that the depicted organelle is a rectal rather than a contractile vacuole.

Scott (20) using China blue stain observed two or three contractile vacuoles in B. caviae. Nie (17) mentions only one contractile vacuole in this species, believing that a greater number is produced by unfavorable conditions under a sealed cover, i.e., they are artifacts (l. c. p. 54a). Our figures 15 and 16 show the presence of 7 contractile vacuoles in specimens of B. caviae ready to divide.

Data concerning the number of the contractile vacuoles in B. coli are given by Pritze (18) who did not include in his review Wising's (21) article whose drawings depict a single vacuole in this ciliate.

According to Pritze, the authors observed from one to several contractile vacuoles in B. coli but data about the location of these organelles is meager. Auerbach (1) found two contractile vacuoles in B. coli.

Haye (9) described secondary vacuoles surrounding a central vacuolar vesicle in B. entozoon. This condition was not observed in B. caviae or B. coli in the present study.

The position of a contractile vacuole in the division plane of a specimen of B. caviae and B. coli has not been reported to date by other authors for such location.

The double outlines of the contractile vacuoles in part of the Congo red preparations may be due to an arrangement of pellicular blisters following the boundary separation of these organelles from the surrounding plasma.

Extra contractile vacuoles were found in Paramecium caudatum by Bhatia (2), Thapar and Choundhury (21) and Dimitrowa (6). The same phenomenon was described for Paramecium multimicronucleatum by Hance (7, 8, 9), Landis (15) and King (10). One can expect to find extra vacuoles in other species of ciliates.

SUMMARY

A Congo red staining-drying method to review the number and localization of contractile vacuoles in B. caviae and B. coli was used.

The contractile vacuoles (1-4 in trophozoites of B. caviae and 1-3 in those of B. coli) appear as very distinct, rounded, some
and 1-3 in those of B. coli) appear as very distinct, rounded, sometimes double-contoured holes occupying a width of 2-10 or more kineties.

The location of the contractible vacuoles is variable.

The location of a contractile vacuole in the fission plane of dividing specimens of B. caviae was observed.

Tables showing the percentages of individuals are presented with various number of contractile vacuoles in B. caviae and B. coli.

Сергій Крашенінников

BIBLIOGRAPHY

1. Auerbach, E. 1953. A study of Balantidium coli Stein 1963, in relation to cytology and behavior in culture. J. Morph., 93, 3, 405-442.

2. Bhatia, B. L. 1923. On the significance of extra contractile vacuoles in Paramecium caudatum (Ehr.) J. R. Micr. Soc., 262, 1, 69 72.

3. Bojewa-Petrushewskaja, T. 1928. Cytoplasmatische Einschlüsse und Chondriosomen bei Balantidium elongatum. Archives Russes de Protistologie, 7, 3-4, 235-244.

4. Bresslau, E. 1921. Ein Verfahren zur Schnellanfertigung gefärbten Dauerpräparate von Ciliaten. Verh. dtsch. Zool. Ges., 26, 39 - 41.

5. Bretschneider, L. H. u. Hirsch, G. Ch. 1927. Nahrungsaufnahme, intraplasmatische Verdauung und Ausscheidung bei Balantidium giganteum. Zeitschr. f. vergleichende Physiologie, 6, 598 - 621.

6. Dimitrowa, A. 1928. Untersuchungen über die überzähligen pulsierenden Vakuolen bei Paramecium caudatum. Arch. F. Protistenkunde, 64, 462 - 477.

7. Hance, R. T. 1915. The inheritance of extra contractile vacuoles in an unusual race of Paramecium caudatum. Science, N. S., 42, October. 1.

10. Haye, Ans. 1926. Über den Exkretionsapparat bei den Protisten nebst Bemerkungen über einige andere feinere Strukturverhältnisse der untersuchten Arten. Arch. Protistenk, 70, 1 - 86.

11. King, R. L. 1935. The contractile vacuole of Paramecium multimicronucleatum. J. Morph. 58, 555 - 64.

13. Krascheninnikow, Serhij. 1958. An improved method for purifying balantidia. The Jour. Parasitol., 44, 1, 126 - 127.

14. McDonald, J. D. 1922. On Balantidium coli (Malmsten) and Balantidium suis (sp. nov.), with an account of their neuromotor apparatus. University of California, Publications in Zoology, 20, 10, 234 - 300, Berkeley, California.

15. Landis, E. M. 1925. Conjugation of Paramecium multimicronucleatum, Powers and Mitchell. J. Morph., Phys., 40, 1, 111-143.

16. Neiva, A., Cunha, A. M. da & Travassos, L. 1914. Contribuicoes Parasitologicas. Mem. Inst. Oswaldo Cruz, 6, 180 - 190.

17. Nie, D. 1950. Morphology and taxonomy of the intestinal protozoa of the guinea-pig, Cavia porcella. J. Morvh., 86, 381 - 493.

18. Pritze, F. 1928. Beiträge zur Kenntnis des Balantidium coli. Das Balantidium des Schweines in seiner Beziehung zum menschlichen Balantidium und sein Verhalten unter natürlichen und sein Verhalten unter natürlichen und künstlichen Bedinungen. Zeitschr. Parasitenk., 1, 345 - 415.

19. Prowazek, S. v. 1913. Zur Kenntnis der Balantidionitis. Arch. Schiffs-u. Tropenhyg. Beih. 6, 369 - 390.

20. Scott, M. J. 1927. Studies on Balantidium from the guinea-pig. J. Morph., 44, 417 - 465.

21. Thapar, G. S., and Choudhury, S. S. 1923. The occurrence and significance of a third contractile vacuole in Paramecium caudatum. Ehr. J. R. micr. Soc. 262, 1, 64 - 68.

22. Wising, P. J. 1871. Till kannedomen om Balantidium coli hos manniskan. Nordiskt. Med. Arch., 3, 1 - 30.

Explanation of drawings made from Congo-red stained slides.

Fig. 1. Ventral view. Extreme anterior location of a contractile vacuole. A rectal vacuole at the posterior end of the body.

Fig. 2. Left-ventral view. A contractile vacuole in the vicinity of a rectal vacuole.

Fig. 3. Dorsal view. A canal running from the contractile vacuole outwards is evidently the result of the bursting of the pellicle during the drying.

Fig. 4. Left ventral view. Two contractile vacuoles. A rectal vacuole at the posterior end of the body.

Fif. 5. Dorsal view. Post division stage. Two contractile vacuoles.

Fig. 6. Dorsal view. Three contractile vacuoles.

Fig. 7. Left ventral view. Four contractile vacuoles.

Fig. 8. Dorsal view. Early division stage. A. flattened (ellipsoidal) contractile vacuole in the presumptive proter.

Fig. 9. Dorsal view. Early division stage. One contractile vacuole in each presumptive daughter near the fission plane.

Fig. 10. Dorsal view. Early division stage. One contractile vacuole in the presumptive proter and two vacuiles in the opisthe.

Fig. 11. Left ventral view. Later division stage. A contractile vacuole located almost in the fission plane a little anteriorly to it.

Fig. 12. Left ventral view. Early division stage. One contractile vacuole is located in the division plane.

Fig. 13. Left ventral view. A little later division stage. One contractile vacuole located on the fission plane.

Fig. 14. Dorsal view. A post division stage. The anterior daughter, two contractile vacuoles.

Fig. 15. Dorsal view. Early division stage. Four contractile vacuoles in the presumptive proter and three in the presumptive opisthe.

Fig. 16. Right ventral view. Four contractile vacuoles in the presumptive proter and two or three in the presumptive opisthe.

FOOTNOTES

1 Research supported by U. S. Public Health Grant E-999 (C_5).

2 King (12) investigated contractile vacuoles in Paramecium aurelia using nigrosin. Scott (20) has achieved good results applying the Bresslau's staining method for B. caviae.

3 Larger vacuoles (extending over 10 kinetics) are due to postmortal deterioration.

4 Compare with Fig. 1 of Wisig's (22) paper.

5 Compare Fig. 3 with that of Prowazek (19) depicted in Pritze's (18) paper (B. coli) and with Figs. 13, 14 of the paper of Bretscheider and Hirsch (5) presenting sections through a contractile vacuole of Balantidium giganteum.

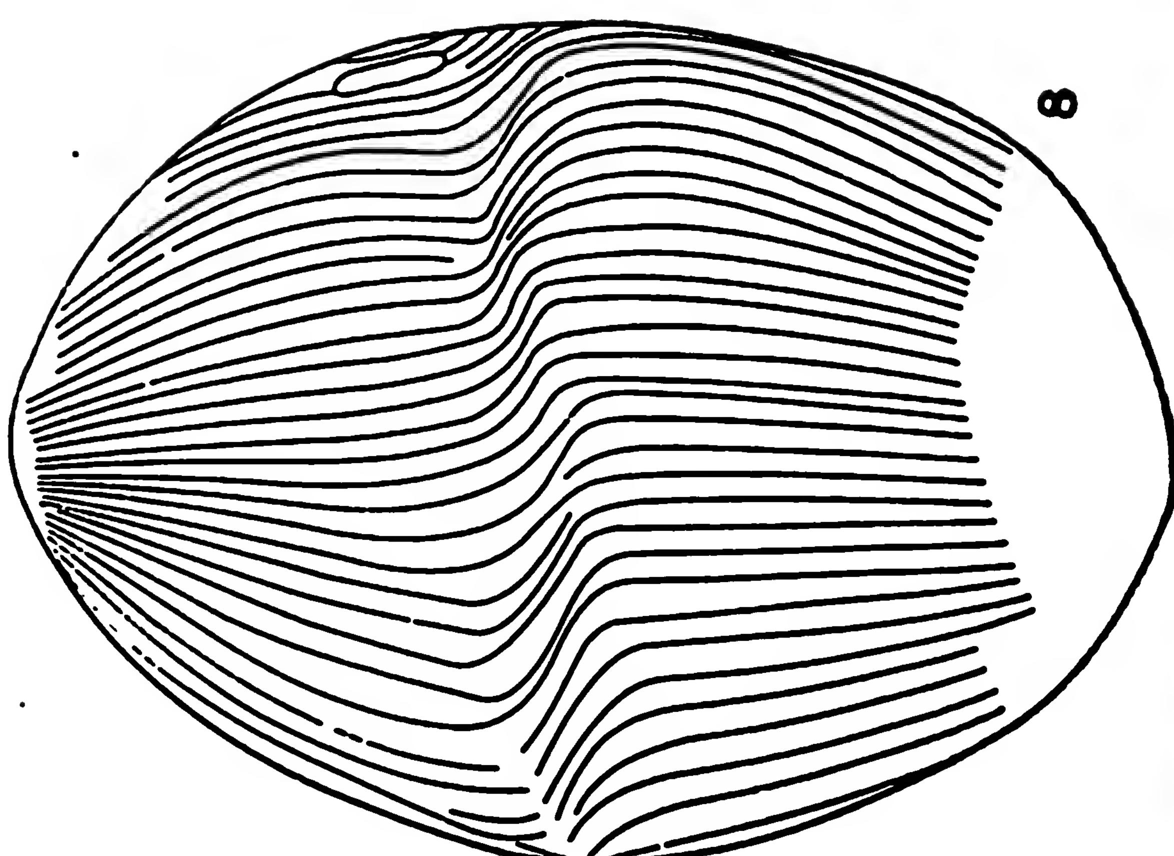

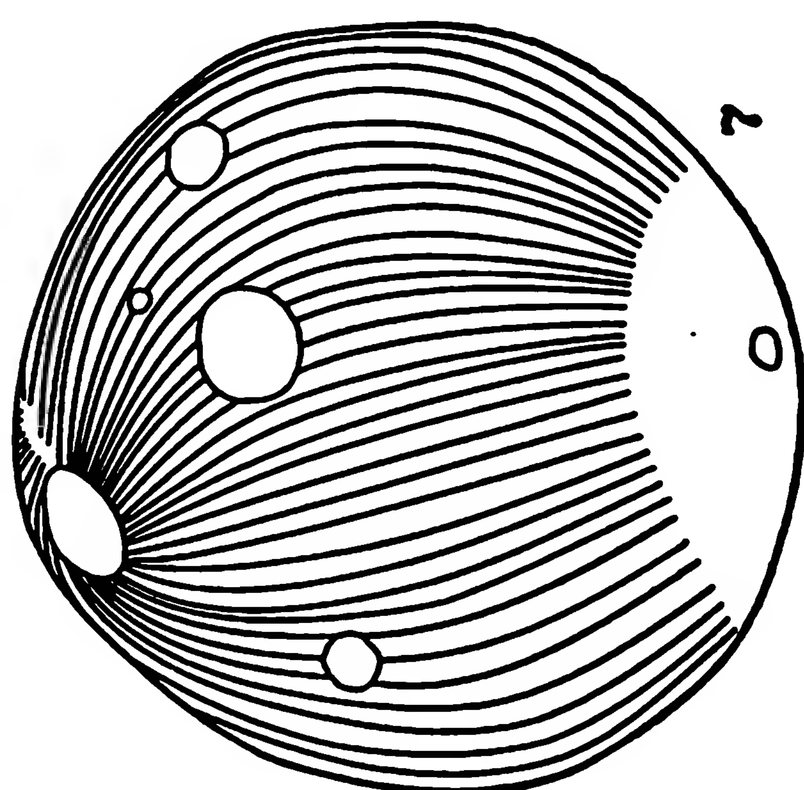

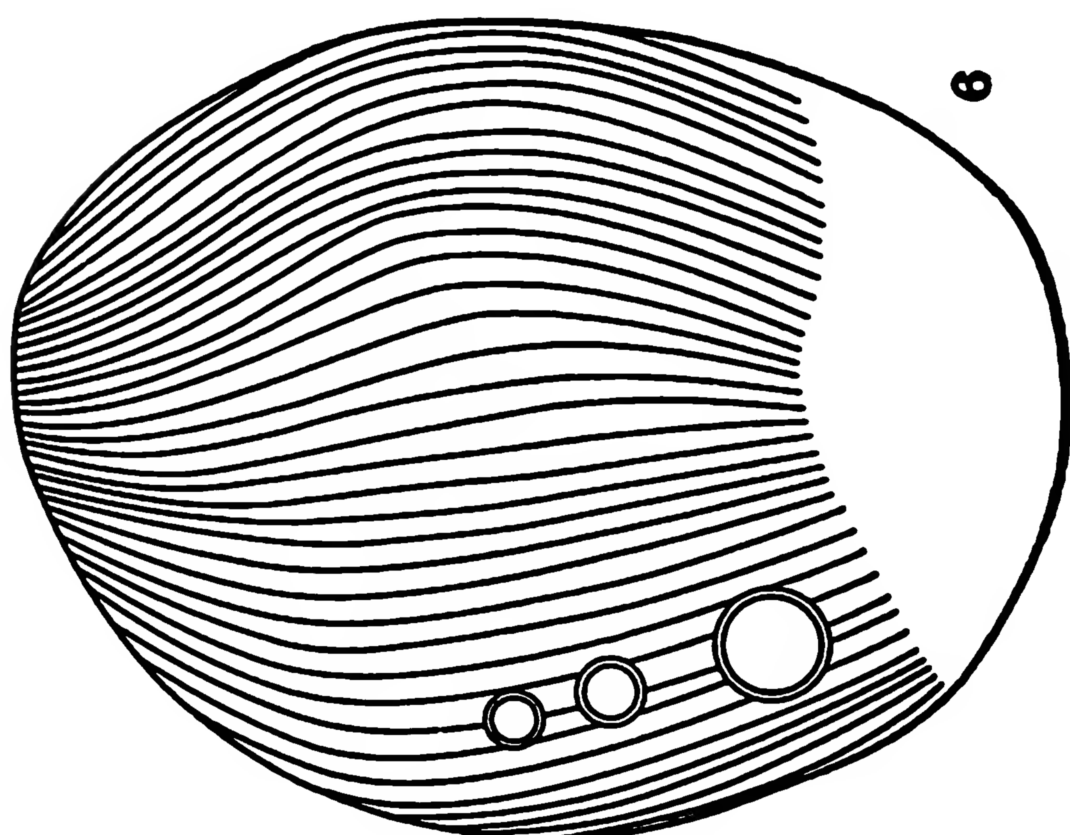

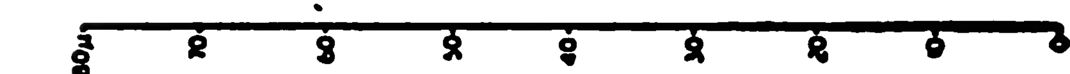

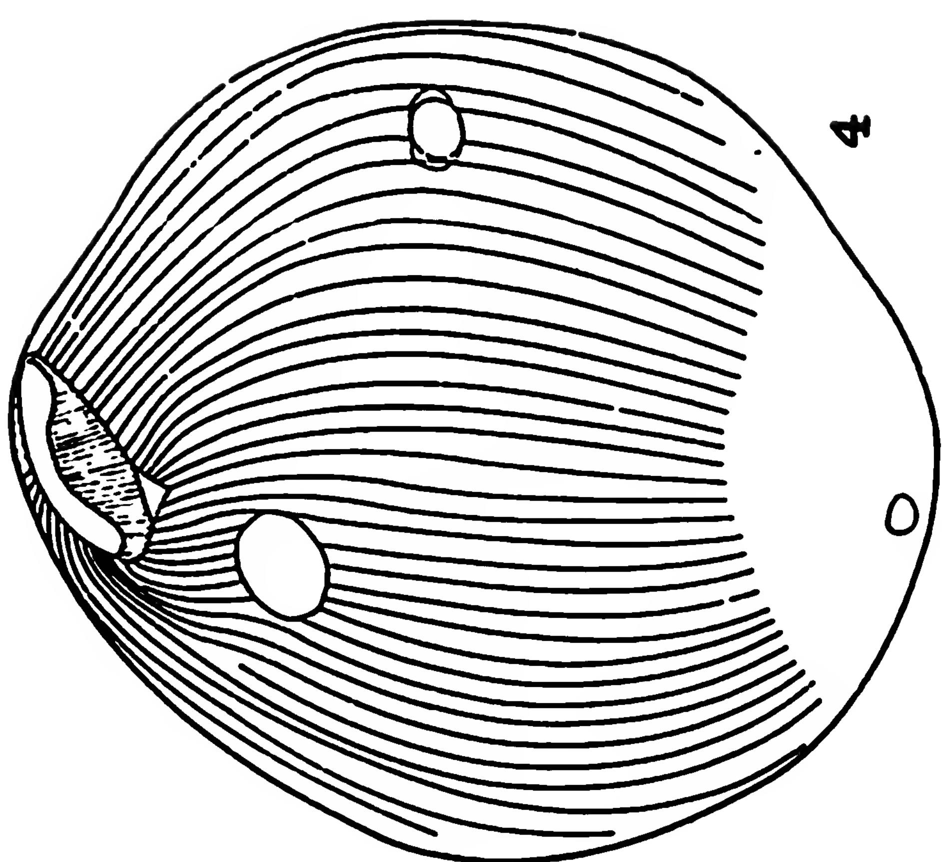

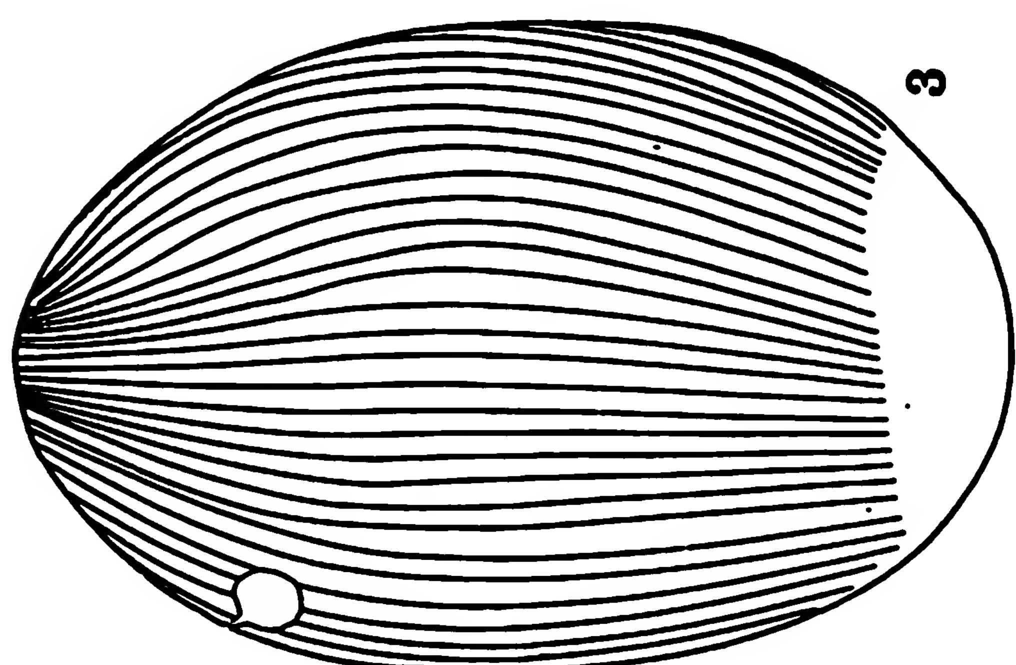

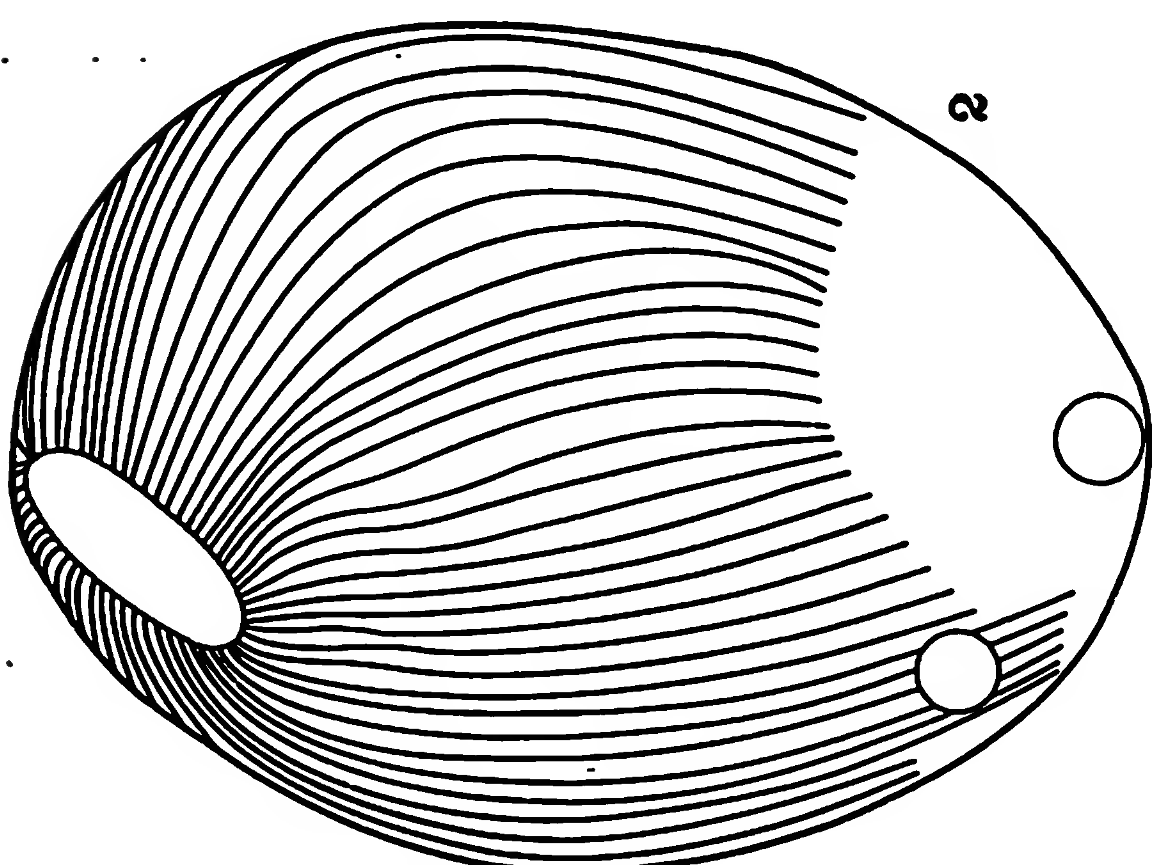

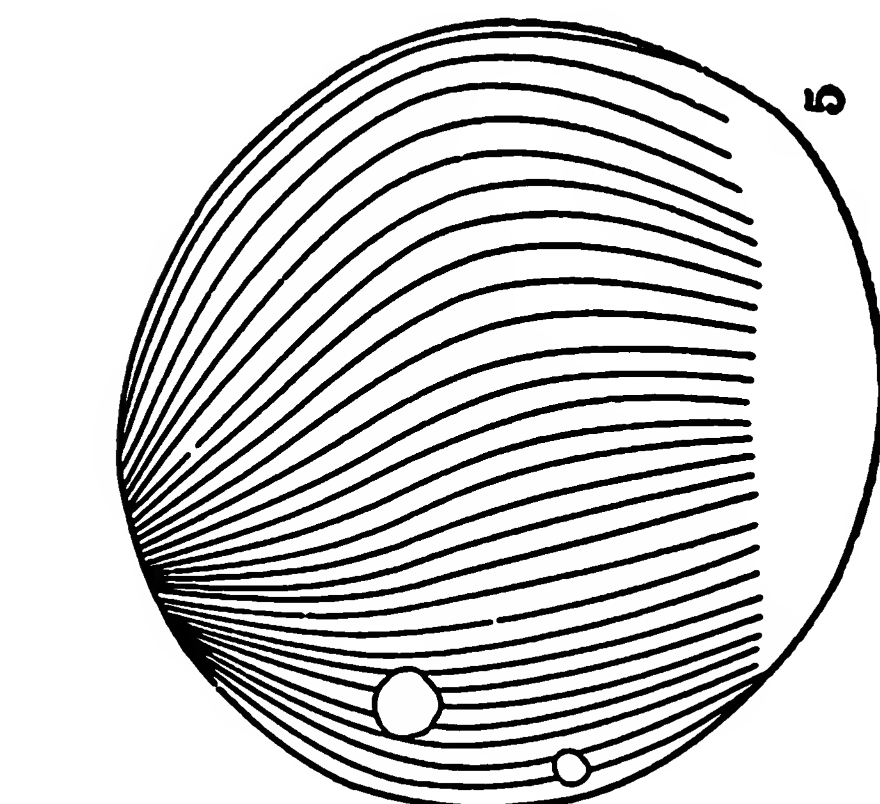

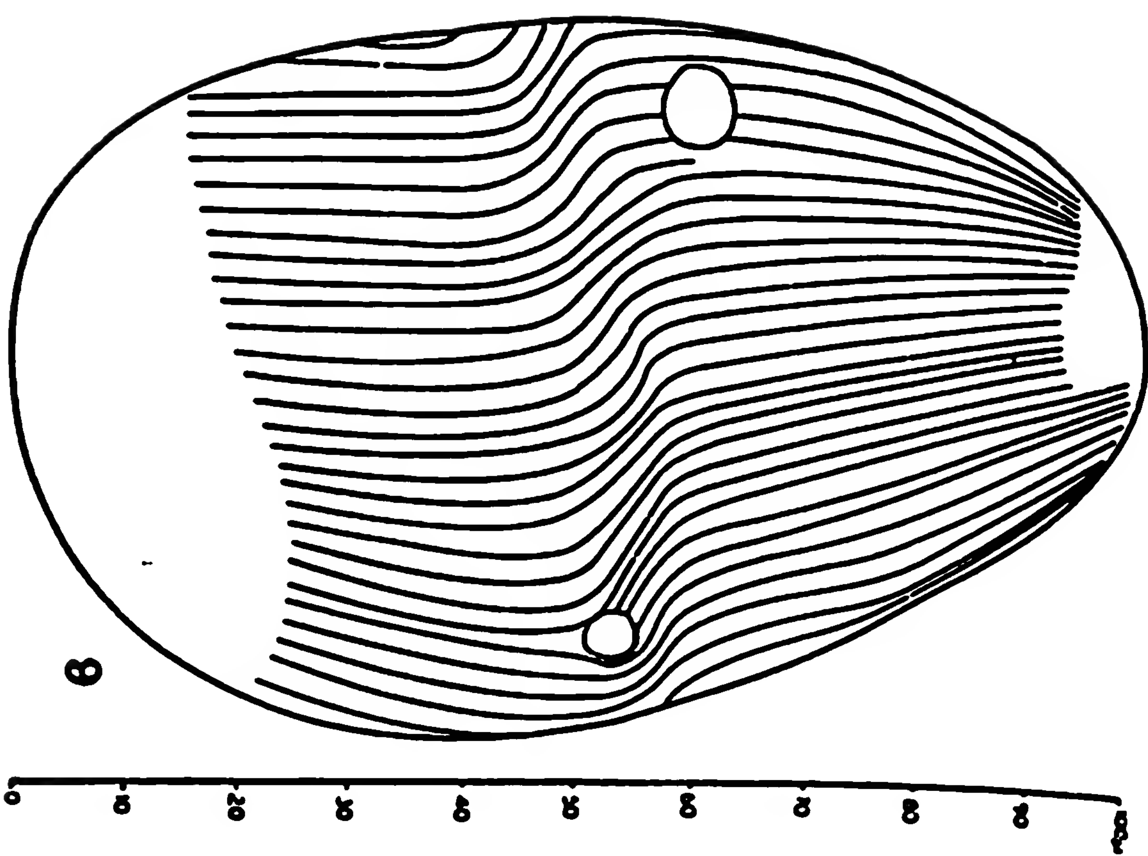
9
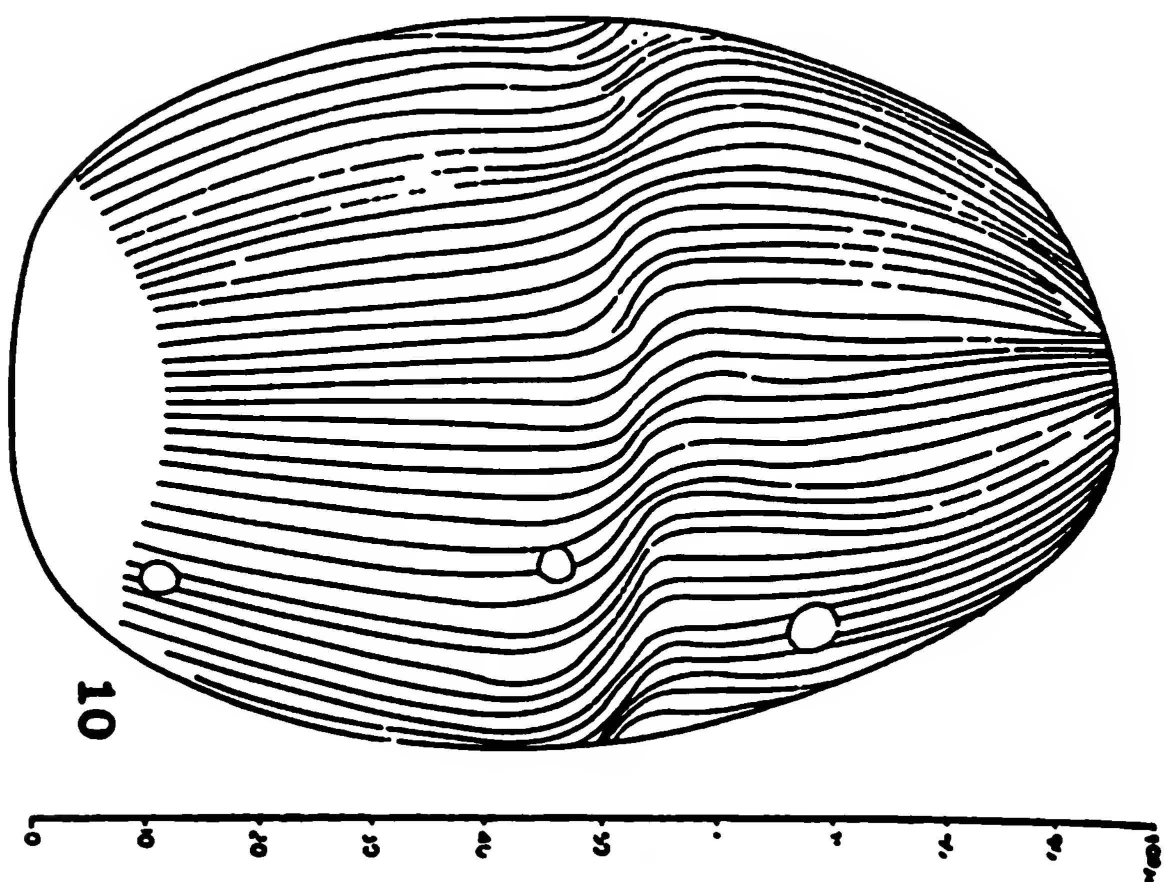
10
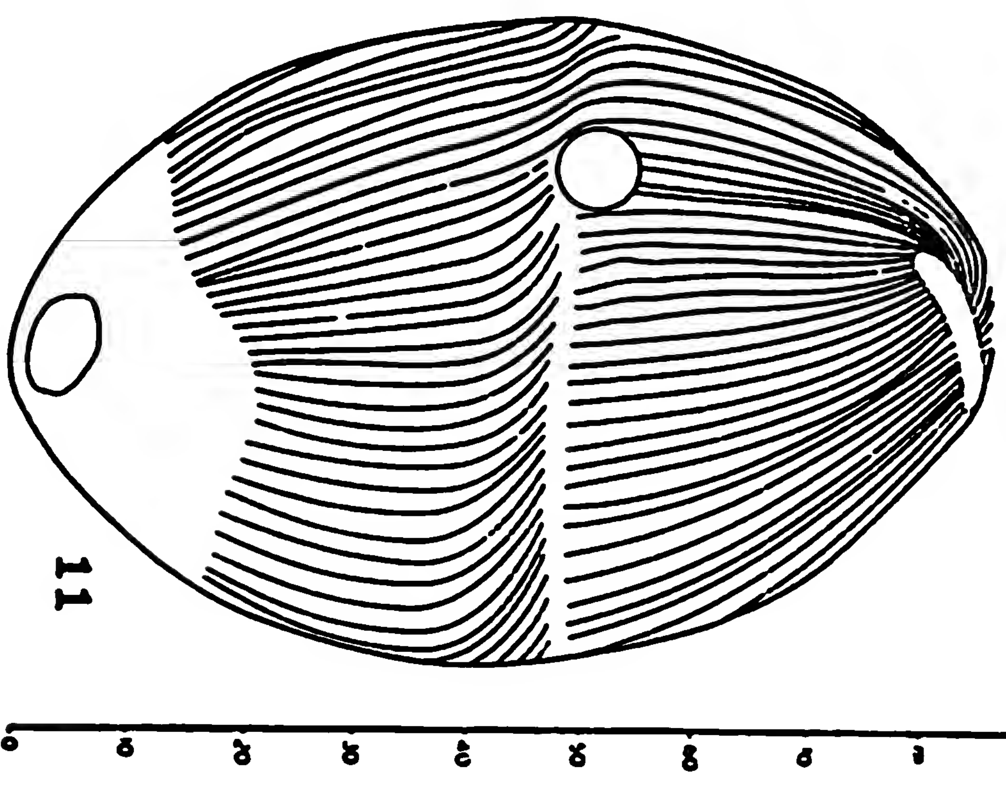
11
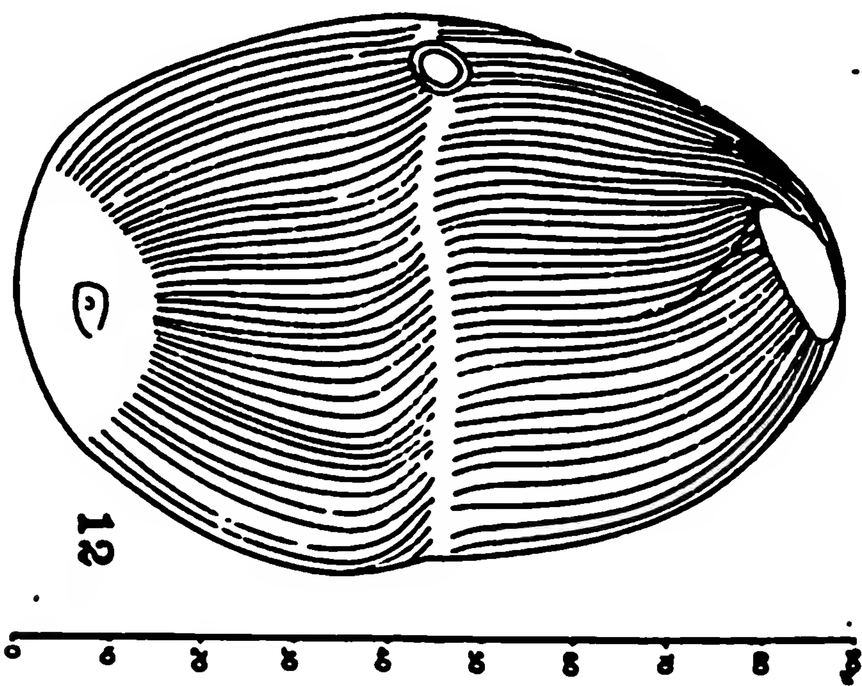
12
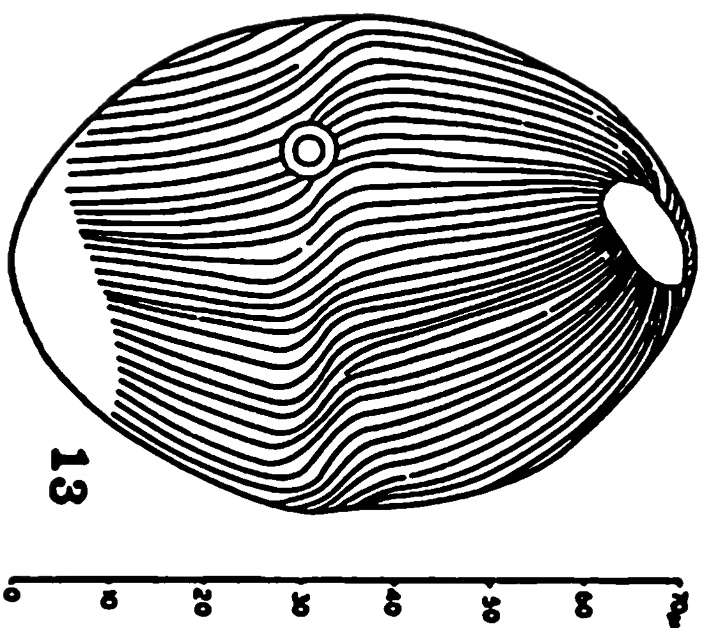
13
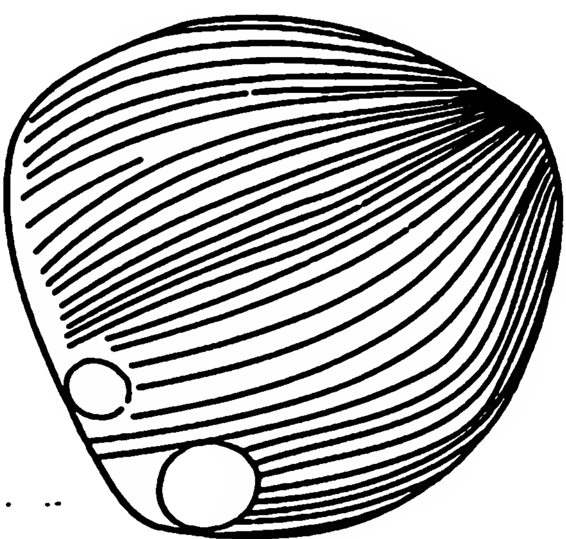
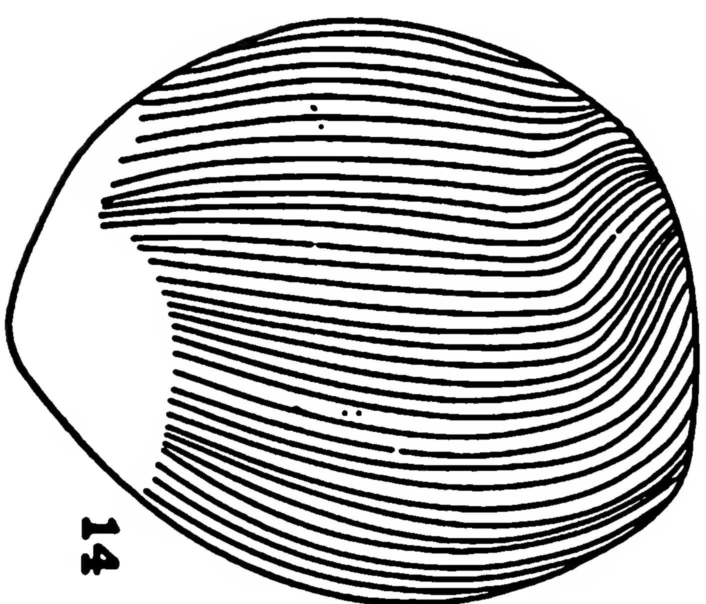
14
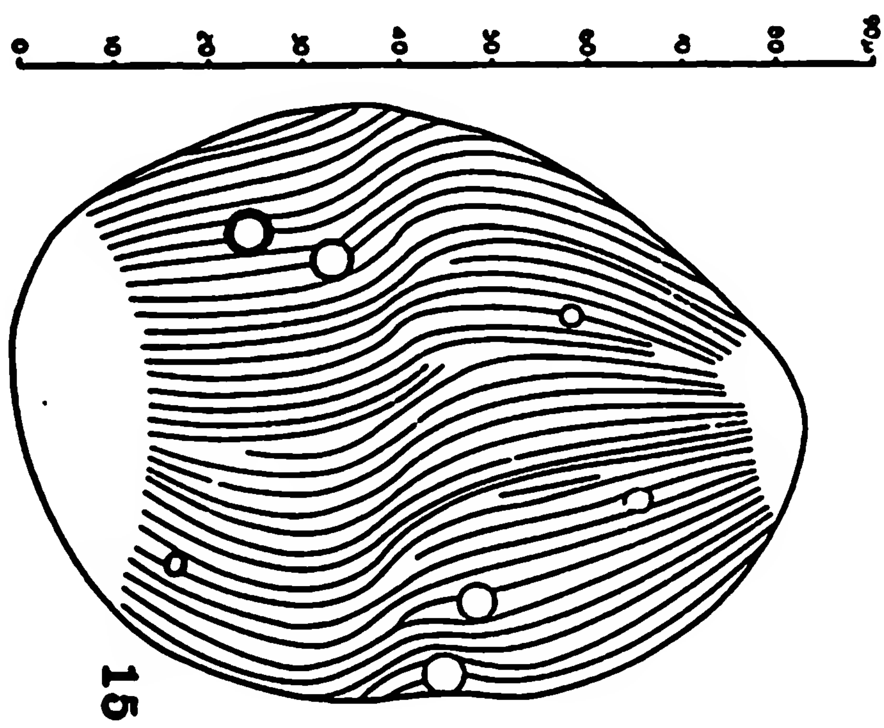
15
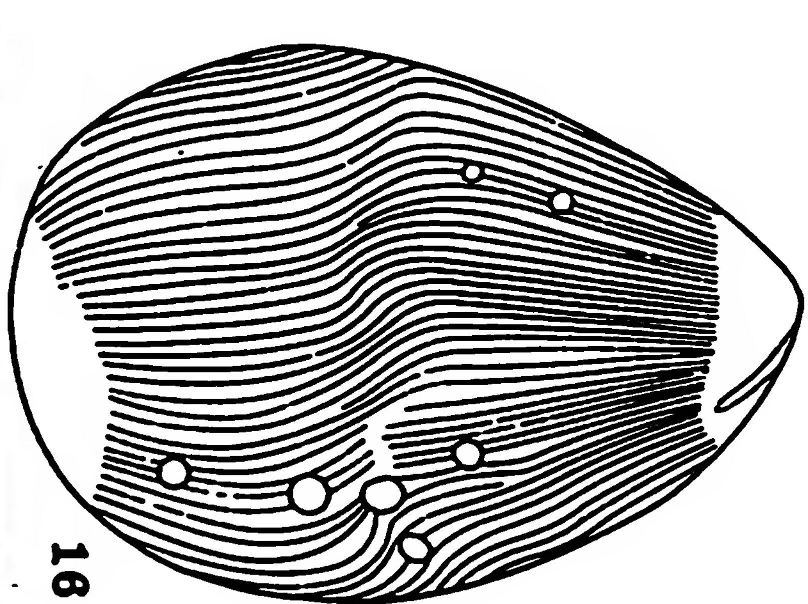
16

SOME OBSERVATIONS ON LIVING PROTOPLASM

by L. D. Safijowska, Ph. D.
Fordham University, New York

The questions about protoplasmic growth and regeneration belong to one of the more important problems and still need new investigations.

There is a large amount of literature giving much material and many facts from different points of view. This report gives some additional data for the study The Properties of Living Protoplasm.

Living plasm from pollen tubes was especially suitable for observation in question, because it was possible to study the living processes in protoplasm in a dynamic state.

Present research was not planned in advance, as is usually the case; but appeared unexpectedly and was closely connected with the author's previous observations on the formation of membrane around anucleated isolated portions of protoplasm.

By the examination of slides with the pollen-tube cultures for embryological purposes, occaisionally the author saw interesting pictures. The protoplasm which flowed out after rupture of the pollen tube mostly died immediately. But in some cases this flowed out protoplasm preserved its living state, rounded off into small balls, and momentarily became covered with plasmamembrane. The number of these isolated particles of protoplasm covered with membrane could reach few dozen.

As we know, the pollen tube has only one necleus, therefore, in these cases anucleated portions of protoplasm were capable ob producing the membrane.

In the first few seconds after the shock caused by the bursting of the pollen tube, there was no normal movement of protoplasm in these isolated protoplasmic particles covered with membrane. Only the trembling of protoplasm could be observed more or less distinctly. Very soon began the recovery and normal protoplasmic movement was restored inside of these portions of plasm, and they could preserve their vitality a long time. It is interesting to note that even very small, 2-3 microns, isolated particles of protoplasm remained alive after injury and were capable of creating the membrane. The age of plasm did not play any role in the formation of membrane around isolated anucleated protoplasmic particles, because this membrane was equally observed on the plasm from a long pollen tube as well as on the plasm from a short one.

During repeated re-investigations of slides, sometimes these above-mentioned portions of plasm showed lack of symmetry on

one side they had protrusions very similar in many cases. It would be possible to explain this asymmtry as result of the fusion of two small particles. These cases were examined particularly attentively, and the author succeeded in observing the very beginning of the formation of these protuberances. It was clear that here has taken place the beginning of growth. Some of the isolated portions of protoplasm restored their metabolism, and the amount of living protoplasm increased markedly in volume as compared with previous spherical form and the growth could commence. When one part of plasm had several protrusions then it took ameboid form (observed only two times). Usually these growing particles looked like small pollen tubes. The normal protoplasmic streaming could be observed inside of these small tubes, and they differed from original pollen tubes only by size and by absence of exine at spherical ends.

Thus, naked anucleated fragments of protoplasm were capable of producing the membrane to grow and regenerate their original form.

The rate of the growth of these small tubes was very often greater than the rate in the original pollen tubes. Living contents of these groving small tubes showed normal protoplasmic streaming and low grade of vacuolization. Also they could preserve their vital state a long time.

It is important to note that even the smallest anucleated fragments of a naked protoplasm have preserved their vitality, have manifested formative potentaility and have regenerated an original form. Sometimes the volume of these particles was as small as few microns (2 - 3).

These very interesting above mentioned facts of protoplasmic growth and regeneration could be observed comparatively rarely on the living pollen - tube cuptures.

As we know, J. Hammerling observed analogous phenomena of growth and normal metabolism of an anucleated plasm in Acetabularia, but there was no regeneration of form and he came to the conclusion that morphogenesis is initiated and controlled by the nucleus.

In order to accumulate sufficient number of observations about above reported interesting phenomena, the author carried out present investigation several years in different places. One part of experiments and microphotos was made at Columbia University in the laboratory of Professor J. Herbert Taylor. The last study was carried out in the laboratory of the late Professor William Seifriz and in the laboratory of Experimental Embryology, Fordham University.

In the course of this investigation several hundreds of slides were examined; and it would be possible to observe numerous cases when the small particles of isolated naked anucleated protoplasm after covering with membrane, restored normal metabolic processes

and were capable of growing and regenerating the original form. These formative processes took place even in the smallest fragments of anucleated protoplasm.

Moreover, the protoplasmic contents of these small tubes had the signs of rejuvenation. The protoplasm inside of these tubes, showed by staining the same biological property as a very young plasm, because it was stained very intensively, while the protoplasm inside of the original pollen tubes was stained slightly.

The author could observe these all above described phenomena in living protoplasm of many species from different families of Angiosperms.

A great number of microphotos and many permanent slides are available to illustrate well the above mentioned observations.

Summarizing the results of present investigation certain conclusions can be drawn.

The data presented here allow us to emphasize several specific properties of living protoplasm. In short, even the smallest particles of an isolated naked anucleated protoplasm showed: 1) a great resistance to the injury; 2) a rapid adaptation to enviromental changes; 3) a complete recovery after the shock; 4) a capability to reproduce the membrane; 5) a preservation of the living state for a long time and manifesting of living activities; 6) resumption of metabolism; 7) restoration of normal growth; 8) regeneration of the original form; 9) some signs of rejuvenation.

Also it was possible to say that our knowledge is still very fragmentary concerning all the possible potentialities of living protoplasm. Thus, the living protoplasm is very sensitive to different influences, but on the other hand it manifests a great resistance and vitality. Capability for growth and regeneration may be assumed as elementary fundamental characteristic features of living protoplasm. It is astonishing, the vitality of living protoplasm that takes place even in the smallest naked anucleated particles. And we may assume the growth and regeneration as principal properties of living protoplasm. The smallest particles of living protoplasm have the power to regenerate new living units.

There also is some reason to express the view in favor of the concept that the presence of the nucleus is not extremely necessary for the growth and regeneration of morphological form. The above mentioned facts are not in conflict with many well known data about processes in a living cell. They give only additional facts and reveal new details for a better understanding of the complexity of many biological basic questions, and will help to elucidate real relations in nature to proper orientation in contemporary views on the life as a whole, and on protoplasm as a fundamental aparatus of life.

According to present-day concepts connected with the cellular theory, in most papers the cell is considered as the smallest living unit capable of growth and regeneration. In other words

the smallest living unit, which can grow and regenerate the form is the protoplasm with the nucleus, membrane and other components. But the new revealed properties of the living protoplasm serve as evidence that also the smallest isolated naked anucleated particles of protoplasm may be assumed as elementary living units.

Some data from this investigation were reported at the annual Meeting of The American Association For The Advancement of Science, and at the Annual Meeting of the Illinois Academy of Science.

Description of all precise details of these observations as well as the tables with many photomicrographs, which can illustrate all data, will be given soon in a subsequent paper.

Laboratory for Experimental Embryology, Fordham University

Любов Зафійовська

СИНДРОМ ТАКАЯСУ — МАРТОРЕЛЯ

з клінічною обсервацією випадку.

Написав проф. д-р мед. Роман Осінчук.

На початку жовтня 1962 року каретка поготівля привезла до шпиталю 43-літнього мужчину Л. М., мешканця відомої дільниці Нью-Йорку, т. зв. Бавери, із правостороннім паралічем тіла, забуреннями моторичного центру мови та з ознаками більшої кількости синців і шкірних абразій на тілі. Хворий був не зовсім притомний, а його віддих заносив алькоголем. З вище згаданих причин не можна було від хворого зібрати історії хвороби, а перше лікарське обслідування виявило: температура 99.4 **F.**, живчик реґулярний, трохи приспішений, около 100 на мін., дуже слабо вичувальний на обох промінистих б'ючках, слабше на лівій, як на правій стороні, тиск крови заледви 70/50 мм ртути, хоч без наявности шоку; голова рухома, на чашці не можна було ствердити якихнебудь ознак потовчення, карк добре рухомий, очі й зіниці без хворобових змін. Живчик на шийних б'ючках відносно слабо вичувальний, слабше по лівій стороні. Обслідування легенів не виявило жадних патологічних змін. Серцеві тони трохи слабші, ритм правильний, над вершком серця стверджено делікатний систолічний подмух. Живіт м'який, неболісний, печінка непобільшена. Долішні кінцівки без набряків, права горішня й долішня кінцівки зпаралізовані, по правій стороні наявний позитивний об'яв Бабінського. Ректальним дослідженням не ствerджено нічого, а міжкрокова залоза була трохи твердша, але не побільшена.

Вступні ляботорні досліди виявили:

В сечі: слід білковини, цукор неприсутний, в опаді сечі під мікроскопом знайдено 7-12 білокрівців на полі бачення, декілька наболонних клітин та декілька кришталів оксаляту вапна.

В крові: червонокрівців 4,500.000, гемоґльобіни 88% або 13.4 грама, білокрівців 13.000, в закрашенім мазку крови 50 сеґментів, 3 еозинофілів, 2 паличковатих, 43 лімфоцитів і 2 моноцити, гематокрит 42%, опад червонокрівців 30 на 1 годину. Поперекова пункція рідини спинного мозку та аналіза цієї рідини не виявили якихсь замітних відхилень від норми. Серологічна проба крови була неґативна.

Рентґенологічна фотографія огруддя виявила легені без змін, серце приблизно нормальної величини й конфіґурації, зате аорта була трохи поширена з наявними склеротичними змінами. Фотографія черепа також не виявила жадних патологічних змін,

турецьке сідельце нормальне. Електрокардіограм серця без виразних міокардіяльних змін, лише сінусова тахікардія та зменшення вольтажу.

Дальші ляборатoрні досліди крови виявили цукор у крові в межах норми (117 мгм %), позабілковинний азот в крові лише незначно збільшений, холестероль збільшений до 298 мгм%, функціональні проби печінки без замітних відхилень від норми.

В перших двох днях нашої обсервації стан хворого був досить поважний і хворий був у кисневому наметі. Від третього дня загальний стан хворого почав поправлятися, температура, що в перших днях побуту в шпиталі трохи підвищилася, по п'ятьох днях зійшла до норми, мова хворого поправилася до тієї міри, що можна було його розуміти, притомність повернулася й тоді можна було доповнити історію хворого. Хворий подав, що в кількох останніх місяцях часто мав болі й завороти голови, а деколи після наглого руху тіла хворий попадав у короткий обморок; дальше подав, що він мав часті корчі в литках після довшого ходу чи стояння, які по короткому відпочинку поправлялися, та що він мав постійне погіршування зору, особливо в лівому оці. Проте, хоч загальний стан хворого поправився, то тиск крови був у нього завжди низький. Він мав дальше слабо вичувальний живчик, а правосторонній параліч залишився без найменшої поправи. Повторні дослідження крови і ще раз зроблений електрокардіограм також не виявили якихсь більших різниць від вступних дослідів. Зате на п'ятий день, без якогось погіршення загального стану хворого, живчик на промінистих б'ючках нагло заник цілком і вже взагалі не можна було зміряти тиску крови. Ми мусіли докладно перевірити наші діягностичні міркування, що спочатку йшли в напрямі мозково-судинного акциденту, евентуальних емболічних феноменів чи вроджених аномалій судин чи навіть нодозного періартериту, й шукати іншого хворобового стану, в який краще вкладалися б клінічні об'яви, знайдені у нашого хворого. Це й привело нас на думку, що ми маємо до діла з рідкісним хворобовим комплексом чи так званим синдромом Такаясу або Марторeля.

У вище поданій діягнозі впевнили нас дальші дослідження хворого в тому напрямі, що виявили брак живчика на дорзальних б'ючках обох стіп, на обох великогомілкових та підколінних б'ючках, хоч відносно добре був вичувальний на обох стегнових артеріях, брак осцілльо-метричних вихилень на обох долішніх кінцівках, патологічні зміни, притаманні згаданій у горі хворобі в обох очах, а зокрема в лівому оці, та майже цілковиті оклюзії лівої шийної та піддужкової артерії і дуже значні оклюзії безіменної та правої шийної і піддужкової, виявлені в артеріограмі, та врешті перегляд відносно скупої медичної літератури з тієї ділянки.

У зв'язку із нашою обсервацією випадку цієї рідкісної хвороби до речі буде подати перегляд обсервацій подібних випадків різних авторів із світової медичної літератури. Першим, що описав, хоч може недокладно, згаданий у горі хворобовий синдром був японський лікар-офталмолог Такаясу (Takayasu), який в 1908 р. подав такі клінічні об'яви цієї хвороби: брак вичувального живчика на обох промінистих б'ючках, неможливість відчитати тиск крови на раменах, часті короткотривалі обмороки хворого та зорові забурення хворого зі згаданим синдромом. Після цього першого, описаного в японській літературі випадку, цей комплекс хворобових об'явів названо синдромом Такаясу. В наступних роках японські лікарі описали ще 57 випадків із згаданим синдромом і то передусім у жінок. Щойно в 1926 р. норвезькі лікарі Гарбітц і Редер (Harbitz, Raeder) перші описали подібний синдром у 37-літньої жінки в Европі.

В американській медичній літературі за перших авторів, що в 1952 р. описали автентичний випадок із синдромом Такаясу, уважаються д-ри Какамізе й Вітман (C. Caccamise, John F. Whitman), які назвали цей синдром хворобою з відсутнім живчиком (Pulseless Disease). Як причину цієї хвороби подали сціп крови в піддужкових та шийних б'ючках наслідком т. зв. панартериту незнаної етіології.

Після того почали появлятися щораз частіше описи згаданого синдрому чи то цілковитого, тобто з оклюзією шийних та піддужкових артерій, чи частинного, тобто з оклюзією лише піддужкової б'ючки але вільної від сціпу крови шийної і то по обох сторонах чи лише по одній стороні, в літературі різних народів, як у французькій (Maspetial і Taptas, Gadiat і Moreau), в американській (Jarvell), в портуґальській (Corta і Fagundes) і в інших. Різні автори при тому старались дати кращі описи й окреслення цього синдрому та назви, як синдром дуги аорти, синдром хронічної піддужково-шийної артерійної оклюзії, синдром артериту молодих жінок тощо...

Проте найкращий опис цього синдрому подали портуґальські лікарі Марторель і Фабре (Martorell і Fabre) в 1944 р., а потім ще краще в 1954 р. і від того часу в медичній літературі цей синдром часто зветься синдромом Марторела. За його описом хворобові зміни найчастіше виступають у безіменній, лівій спільній шийній і лівій піддужковій артеріях та є причиною меншої чи більшої частинної чи навіть цілковитої оклюзії згаданих судин. Залежно від ступеня звуження світла занятих судин виступають у тих органах, яким ці судини постачають кров, різного ступеня ісхемічні об'яви, що дають характеристичну клінічну картину синдрому Такаясу-Марторела.

Діягноза цього синдрому не є легка, але про нього треба думати частіше, як досі ми звичайно робили. Докладна анамнеза зокрема перебутих хворіб таких, як сифіліс, хвороби серця, травми огруддя тощо, є також важна при устійненні діягнози,

Докладне лікарське обслідування хворого із спеціяльною увагою до вичувальности живчика на шиї, горішніх і долішніх кінцівках по обох сторонах тіла, міряння тиску крови на різних кінцівках, дослідження дна ока офтальмологом, неврологічне обслідування, осцілльометрія горішніх і долішніх кінцівок, ляборaторні досліди морфології та біохемії крови, зокрема холестеролю, поперекова пункція спинно-мозкової рідини та її ляборaторний дослід, серологічна проба, рентґенові фотографії огруддя і черепа, електрокардіографія та енцефалографія, а вкінці аорто-артеріографія можуть навести лікаря на докладну діягнозу згаданого синдрому. Відсутність чи слаба вичувальність живчика на шийних, а ще більше на промінистих артеріях, по одній чи обох сторонах, особливо при наявності не надто злого загального стану хворого, повинні також скермувати думку лікаря на згаданий синдром, хоч інтерпретація цих об'явів не завжди буває легка. На основі опису клінічних об'явів Марторелем чи Такаясу та на підставі аналізи понад 100 подібних випадків, описаних уже досі в медичній літературі, яку перевели д-ри Фравіґ, Росс і Мек Кюзик, діягнозу згаданого синдрому можна ставити на підставі таких характеристичних об'явів:

а) В наслідок браку допливу потрібної кількости кисня до мозку постають:

1. Часті болі голови, болі в карку, завороти голови та ортостатичні обмороки чи навіть подібні до падачки напади, а вкінці параліч тіла. Завороти голови появляються найчастіше при зміні позиції тіла з поземої на дозему і виступають у біля 40% випадків. Геміпареза чи геміплеґія виступають у біля 30%, а конвульсії у 20% випадків.

2. Забурення зору виступають в різному ступені в кожному випадку. Спочатку гострота зору слабне, особливо по більшій фізичній праці та характеристично поправляється по відпочинку (зорова клявдикація).

3. Заникові зміни очного нерву, перікапілярні артеріо-венозні анастомози (у більше як 50-60% випадків), маленькі аневризми на артеріолях, деколи розвиваються катаракти, але не має набряку очної папілі. Рідко виступає ослаблення чи втрата слуху.

б) З приводу ісхемічних змін в інших судинах виступають:

4. Атрофічні зміни на лиці й голові, деколи перфорації носової перегородки чи навіть заломання хребта носа. Нерідко виступає ослаблення м'язнів жувачів по праці та поправляється їх сила по відпочинку (жувальна клявдикація).

6) Відсутність живчика чи слаба його вичувальність на обох шийних артеріях, або на одній більше як на другій.

7. Обосторонна відсутність живчика на піддужкових, раменних чи промінистих б'ючках. Відсутність чи значне обниження осцілльо-метричного покажчика на обох горішніх чи навіть долішніх кінцівках (як це виявлено в нашому випадку). Проте брак ісхемічних змін на руках.

8. Трохи підвищений тиск крови на долішніх кінцівках у порівнянні до тиску крови на горішніх.

9. Деколи можна вислухати лікарською слухавкою шорсткий систолічний шум над частинно звуженими судинами, гілками дуги аорти.

10. У багатьох випадках цієї хвороби спостерігається розвиток колятерального круження дорогою гілок від міжреберних судин та гілок від внутрішньої артерії, яке має за мету збільшити постачання крови до шиї та голови. Нераз з дрібних, невидних гілок постають у горішній, задній частині огруддя досить значного розміру, просто досі незнані в анатомії, артерії (це явище ми спостерігали в нашому випадку).

11. Поступова втрата ваги тіла.

12. Збільшення білокрівців у крові та підвищення опаду червонокрівців.

13. У деяких хворих розвивається побільшення серця та серцева недомога, але рідко об'яви грудної жаби.

14. Синдром Такаясу — Мартореля на основі дотеперішньої невеликої статистики виступає передусім у жінок, найчастіше у віці від 10 до 33 життя, рідко у мужчин (в нашому випадку в мужчини пізно-середнього віку).

15. Натиск на шию, в місці роздвоєння шийних артерій часто викликує штучний обморок хворого й це може послужити для лікаря як клінічна проба цього синдрому у вчасній стадії.

Хворобові зміни в судинах розвиваються дуже поволі, а це дає притоку до витворювання колятерального круження, що очевидно вияснює нам досить пізню появу клінічних об'явів описаного синдрому та відносно не злий загальний стан хворого навіть при наявності великих патологічних змін в занятих кровних судинах. Відносно молодий вік хворих (10 - 33 років) грає тут також велику ролю.

Етіолоґія цієї хвороби є досить неясна й досі неустійнена. Якоґось одного, докладніше окресленого, причинового чинника описаних змін у судинах досі не можна було знайти, бо різні дослідники знаходили на секційному столі різні патологічні зміни. Марторел думає, що атероматичні зміни поволі й поступово замикають світло судин. Фровіґ за причину цього синдрому уважає артерит «алергічно-гіперергічного» походження, Такаясу добачає етіологію цього процесу в облітераційнім тромбоанґіті, а Гарбітц та Редер шукають причини цієї хвороби в інфекційно-запальному процесі з витворюванням сціпів крови, можливо з приводу стрептококової інфекції. Росс і Мек Кюзик уважають, що на першому місці треба поставити як причину оклюзії занятих судин сифілітичні проліферації, яких рубцювання звужує чи замикає світло судин, на другому місці атероматичні зміни, які можуть замикати світло судин, особливо пошкоджених якоюсь травмою, або звужених від народження. На третьому місці ставлять

ці автори всякого роду травматичні пошкодження дуґи аорти або її найближчих гілок. А дальше йдуть артерити, які своїми змінами нагадують зміни судин при хворобі Бюрґера та нодознім періартериті чи навіть добачують деяку подібність до ґрануляційного процесу туберкульози. Цей артерит виступає особливо у хворих жінок і є незнаного походження. Вкінці емболії відірваних від стіни аорти атероматичних змін до найближчих її відгалужень можуть також звузити чи замкнути світло шийної чи піддужкової артерії.

Лікування описаного синдрому є досить трудне й, як дотепер, незадовільне. Були також спроби хірургічного лікування з деяким часовим поліпшенням хворобового стану. Проте всяке лікування мусить залежати від клінічного образу хворого та його ляборaторних даних. Якщо маємо на увазі артеросклеротичні зміни з високим холестеролем в крові, то крім малотовщевої дієти можемо пробувати також антикоаґулянти чи речовини проти сціплювання крови, у хворих, з додатньою серологічною пробою та при наявности деяких сифілітичних змін в тілі хворого можна вживати протисифілістичні ліки, на панартерит властиво ліку немає, але деякі лікарі вживають тут кортикостероїдів. Крім того очевидно вживаємо всяке симптоматичне лікування залежно від потреб хворобового стану. Були також спроби хірургічного лікування такі як періартеріяльна симпатектомія, чи симпатектомія шийних вузлів та навіть тромбоендартеректомія занятих судин. Цей останній хірургічний захід виконали в трьох випадках перші, за твердженням авторів, д-ри Дейвіс, Ґров і Джуліян в Чікаґо в 1956 р., хоч із необіцювальним успіхом. Треба все ж таки надіятися, що з великим розвитком судинної хірургії в останніх роках можна буде мати щораз кращі осяги хірургічного лікування згаданого синдрому, особливо при односторонній оклюзії судин. У малій ефективності медичного чи хірургічного лікування грає ролю також відносно малий лікарський досвід з приводу невеликої кількости обсервованих випадків і труднощів вчасної діягнози описаного синдрому.

Summary:

The medical literature of the Takayasu or Martorell's Syndrome was reviewed and observation of one case with the above syndrome was presented. Description and classification of the clinical symptoms, presented here, were based on the opinion of the different authors. Etiology of the above syndrome and treatment were discussed. Some surgical approaches to the treatment of this syndrome also were mentioned.

Bibliography:

1. Durham, Robert H., M.D. FACP,: Encyclopedia of Medical Syndromes. P. Hoeber, 1960, P. 545.
2. Martorell, F.: The Syndrome of Obliteration of the Supra-aortic Branches, Angiologia (Sp.) 11: 301, Sept.-Oct. 1959.
3. Davis, John B., M.D., Grove, William J., M.D., Julian, Ormand C., M.D.,: Thrombic Occlusion of the Branches of the Aortic Arch, Martorell's Syndrome: Report of the Case Treated Surgically. Annals of Surgery. Vol. 144, Jul.-Dec. 1965, P. 124.
4. Ross, Richard S., M.D. and Mc Kusick, Victor M.D.: Aortic Arch Syndromes, AMA Archives of Internal Medicine, vol. 92, 1953, p. 701.
5. Julian, Ormand C., M.D., FACS, Dye, William S., M.D., FACS,: Diseases of the Aorta. Med. Clin. of N. A., Jan. 1957, p. 180.
6. Caccamise, William C., M.D. and Whitman, John F., M.D.: Pulseless Disease — a preliminary case repart. Am. Heart Journal, Vol. 144, June-Dec. 1952, p. 629.
7. Weir, Jr., Alva, B., M.D. and Kyle, J. Warren, M.D.: "Reversed Coarctation"; Review of Pulseless Disease and Report of the Case. Annals of Int. Med., vol. 45, Jul.-Dec. 1956.
8. Shimizu, K. and Sano, K.: Pulseless Disease, J. Neuropathology and Clinic. Neurology, Chicago 1; 1 - 110, Jan. 1951.

ПОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ

Написав д-р Михайло Міщенко,
професор Українського Вільного Університету

Національна революція в Україні пішла співзвучним шляхом з революціями на Заході. Вона сприяла бурхливому розвиткові природознавства і, особливо, тієї частини його, що ставила своїм завданням вивчення діяльности людини, її природніх властивостей, її опірних сил, стійкости і принципів її організації.

В Росії революція стала на шлях реставрації дореволюційних месіяністичних расистських ідей, поширених в консервативних і псевдопроґресивних, космополітичних колах, і пов'язаних з поневоленням і гнобленням людини.

Створення Всеукраїнської Академії Наук було великим поштовхом до розгорнення різноманітних дослідних установ. Періодично її очолюють такі визначні природонзавці й лікарі, як акад. Вернадський — мінералог, Заболотний — мікробіолог, Богомолець — патофізіолог, Паладін — біохемік.

Предтечею цієї установи було Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, що постало задовго до революції і було єдиним центром плекання вільної української наукової думки.

На розвитку природознавства в пореволюційний період особливо позначився вплив національних сил, що намагались відродити старі, вільні наукові традиції природознавства в Україні і поєднати їх з новими досягненнями науки на Заході. Оживають природничі й педагогічні погляди філософа Григорія Сковороди і інших дослідників (В. Бец, Лянґе, Сікорський), що не втратили і по сьогоднішній день своєї новизни і свого значення. Постає велика кількість науково дослідчих установ і розвиток окремих природничих наук підноситься до небувалого рівня. Наприклад, Дослідчий Інститут Фізики в Харкові вивчає проблеми розщеплення атомового ядра. Український Інститут Експериментальної Медицини досліджує енергетичні властивості мозку. Географічний Інститут, під керівництвом акад. Степана Рудницького, вивчає питання української геополітики. Геологічні, хемічні, технологічні інститути вивчають багатства української землі, пов'язуючи їх з розвитком промисловости.

Предмет особливої уваги природничих наук складає вивчення діяльности людини. В цьому виявляють великий інтерес як представники теоретичних наук — анатоми, фізіологи, так

і практичних ділянок наук — педагоги, дефектологи, психіятри. Вони розбудовують сітку науково-дослідчих установ, започатковують ряд нових ділянок наук, таких як педологія, дефектологія, дитяча психоневрологія створюють оригінальні напрямки наук і розв'язують проблеми, що набувають не тільки визначного теоретичного, але і практичного значення.

Наприклад, акад. В. Воробйов, анатом, відкидає описовий принцип нормальної анатомії і застосовує функціональний, конституціональний і порівняльно-анатомічний принципи в своїх дослідженнях. Він встановлює нові методи для макроскопічного дослідження вісцеральних нервових провідних шляхів і методи фіксації тканини, якими особливо вславлюється в світовій анатомії. Коли визначні німецькі анатоми, запрошені Москвою для проведення довгочасної фіксації тіла Леніна, не могли виконати завдання, Воробйов запропонував свою власну методу і вжив її з великим успіхом. Він створив Дослідчий Інститут Анатомії і при ньому великий анатомічний музей, випустив чотиритомовий анатомічний атлас і курс анатомії за принятим ним принципом.

Академік Мельник-Ровденко розгортає працю Дослідчого Інституту Патологічної Анатомії, створює великий патолого-анатомічний музей і пантеон мозків українських вчених. Його проблематика стосується вивчення питань смерти, фіксації тканин і т. п.

Акад. Данілевський розгортає діяльність Ендокринопогічного Інституту і закладає фабрику ендокринних препаратів, якими постачались медичні установи СССР. Він розв'язує ряд важливих фізіологічних проблем і серед них проблему рефлекторної гіпнози.

Акад. Богомолець створив Інститут Патологічної фізіології, вивчає проблеми старости і довголіття, вплив ретикулоендотеліяльної системи і запропонованої ним цитотоксичної сироватки на життєдіяльність різних тканин, перебіг інфекційних і психічних захорувань.

Акад. В. Протопопів, психіятр і неврофізіолог, найближчий співробітник акад. В. Бехтерева[1]), учень і послідовник Павлова, запропонував більш зручну методу для вивчення вищої нервової діяльности тварин і людини, що швидко поширилося на Заході і спеціяльно в Америці. У відміну від Павлова він започаткував вивчення вищої нервової діяльности людини. Полтавчанин з народження, після революції він повертається в Україну і розбудовує Українську Психоневрологічну Академію, що стає науковим центром цілого СССР, створює учбовий Психоневрологічний

---

*) Акад. В. Бехтерев, світового значення російський учений-психіятр, невропатолог і неврофізіолог. Основоположник рефлексологічного напрямку у вивченні діяльности людини. Був переслідуваний комуністичним урядом за свої методологічні позиції в природознавстві. Член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Інститут (2-ий медичний Інститут у Харкові) і Психіятричний музей, присвячений творчості психічно хворих. Він спричинюється також усуненню суб'єктивної психології в Україні, як предмету дослідження і викладання, створює новий напрямок для вивчення діяльности людини „Науку про поведінку" на засадах невро-фізіології і розробляє новий синтетичний напрямок в психіятрії.

Проф. Л. Ніколаєв, антрополог, член европейських антропологічних організацій, студіював за кордоном у Швайцарії і Франції. Після повороту в Україну зосереджується на вивченні фізичних і інтелектуальних прикмет українського населення і випускає 5 збірників українською і французькою мовами.

Акад. М. Ющенко, психіятр, після повороту з Росії в Україну розгортає дослідчу працю в ділянці неврозів, застосовує історичний принцип у формуванні характеріологічних особливостей людини (архитип, палеотип, неотип) і на цій основі дає нову клясифікацію неврозів.

Проф. К. Платонов, психіятр і невропатолог, учень акад. Бехтерева, під керівництвом Протопопова і за його методою виконує першу в фізіології працю, присвячену вивченню вищої нервової діяльности людини („Сполучальні рефлекси у людини", монографія, 1914). Розгортає велику працю в ділянці вивчення фізіології невротичних станів і встановлює значення слова, як фізіологічного чинника в реґуляції метаболічних процесів („Слово, як фізіологічний і лікувальний чинник", монографія, 1928).

Проф. І. Соколянський, педагог-дефектолог, спеціяліст у ділянці вивчення сліпо-глухо-німих, вихованець Психо-неврологічного Інституту Акад. Бехтерева в Петрограді, визначний діяч української культури, створив Інститут Експериментальної Дефектології для вивчення проблеми формування індивідуального досвіду у людини.

Проф. О. Попів, спеціяліст у ділянці педагогіки. Він розгорнув і очолив як директор, працю Інституту Експериментальної Педагогіки і зосередив у ньому працю низки споріднених з педагогікою, представників різних ділянок наук, як О. Залужний —

---

*) Проф. О. Попів, один з найвизначніших діячів української культури в післяреволюційний період. Саме йому належить ініціятива в створенні Української Освітньої Системи відмінної від московської, реорганізація системи вищої освіти в Україні, приспішена підготовка українських педагогічних кадрів, розгорнення дослідчих педагогічних установ, українізація освітнього апарату і шкіл в Харкові і на Слобожанщині. Непримиренний ворог окупанта , зненавиджений росіянами всякого ідеологічного ґатунку, він був немилосердно катований в застінках НКВД і довго перебував в увязненні з пізнішою забороною писати і працювати в школах. Він умер у великій скромності, як священик Української Автокефальної Соборноправної церкви в ЗДА.

педологія, Протопопів — фізіолологія вищої нервової діяльности дитини і наука про поведінку, Волобуєв — філософія, І. Соколянський — індивідуальна педагогіка.

В багатьох специяльних дослідчих інститутах — інтерністичному (акад. Яновський), хірургічному (Мельників), офтальмогічному (акад. Філатев), біохемічному (акад. Паладін), Інституті Експериментальної медицини, ставляють нові проблеми сучасної медицини, як пересадка тканини і органів (Б. Шамов і Воронний), проблеми злоякісних пухлин (Мельників), алергії (Альперн), біохемії мозку (Паладін) і т. д.

Педагогіка і психіятрія шукають нових підстав для вивчення розвитку нормального і патологічного стану у людини. Для цього у Харкові розбудовується ряд таких установ, як Інститут Експериментальної Педагогіки — О. Попів, Інститут Експериментальної Дефектології — І. Соколянський, Українська Психо-неврологічна Академія — В. Протопопів та Інститут Експериментальної Медицини.

Інститут Експериментальної Педагогіки під проводом проф. Попова акцентує увагу на вивченні природніх властивостей дитини. Для цього усувається психологія, як предмет дослідження і викладання в школах. Психологія в тих напрямках, які тоді були поширені в Росії і в Україні, не забезпечувала знання природніх властивостей дитини (Челпанов, Корнілов) і вела боротьбу з природознавством. Інститут започатковує новий напрямок у вивченні діяльности людини „Науку про поведінку", що спірається на засадах неврофізіології (Рефлексології) об'єктивної американської психології і німецької соціяльної психології Бюлера. Цей напрямок, запропонований і розроблений Протоповим, поширюється в усіх освітніх, педагогічних і медичних закладах на Україні. Саме цим напрямком у вивченні діяльности людини відрізнялась українська наука у відміну від суб'єктивно психологічних напрямків, поширених у Росії і на Заході. В той же час проф. О. Залужний очолює нову ділянку науки — педологію і вивчає особливості розвитку дитини на засадах генетики, конституції і науки про поведінку. Кадри педологів, науковців і практичних робітників поширюються в різноманітних педагогічних, медичних і шкільних закладах. Інститут спричинюється до ліквідації московських університетів в Україні, як огнищ московської культурницької тюремщини, що не забезпечували розвитку української науки і культури і перешкоджали готуванню українських кадрів. Цей інститут спричинюється також до створення нової системи освіти в Україні, відмінної від московської. Інститут проводить підготову наукових педагогічних кадрів і видає журнал „Рефлексологія і Експериментальна Педагогіка" за редакцією В. Протопопова, О. Попова і Волобуєва.

Поруч з Інститутом Педагогіки, заходами Протопопова, розгортається праця Української Психоневрологічної Академії, що складається з чотирьох науково дослідчих інститутів різного

призначення, як Інститут Клінічної Психіятрії, Інститут Дитячої Психоневрології, Інститут Експериментальної Психоневрології і Психо-гігієнічний Інститут. Протопопів усуває психологію, як основу психіятрії і вперше в світовій психіятрії вводить дослідження вищої нервової діяльности психічно хворих. Він запроваджує новий синтетичний принцип вивчення психічно хворих, який забезпечується вивченням спадковости, дослідженням вищої нервової діяльности, обміну речовин із застосуванням загально фізіологічних і біохемічних метод. Цей принцип приводив до з'ясування природи патологічного процесу психічних захворінь і можливости визначення впливу на нього окремих форм терапії. На основі цього принципу Протопопів формулює нову теорію схизофренічного захворіння. Воно розглядається, як патологічний гіпноїдний стан, себто стан ослаблення нервового процесу збудження мозку, спричинений токсемією, в результаті порушення протеїнового і вуглеводного обміну речовин. На основі вивчення порушень у вищій нервовій діяльности Протопопів формулює новий охоронний принцип терапії, що вимагає сепарації гостро хворого, лікування спокоєм, частковим і продовженим сном. Поруч з цим вивчається фізіологічний вплив і специфічність різних форм терапії: конвульсивної, інсулінової, гіпертермічної, гормональної, лізатової, цитотоксичної сироватки і ін. Скупчення визначних наукових сил сприяє встановленню нових метод і принципів дослідження в різних ділянках психоневрологічних наук.

Так проф. Юдин генетично обґрунтував різні конституційні типи Кречмера і різні варіяції нормальних і патологічних особистостей. Він встановив епілептоїдний тип конституції і характеру.

Акад. Ющенко, психіятр, застосував історичний принцип у формуванні різних типів особистостей і дав клясифікацію неврозів.

Проф. Гейманович, невропатолог і патогістолог, вивчав інфекції мозку. Він налагодив тісні зв'язки з американськими вченими шляхом обміну працями.

Проф. Ґрінштейн, невропатолог і патогістолог, встановлює фізіологічний принцип в патогістології і використовує його для вивчення анатомічних вісцеральних кортикальних центрів. Свій відділ він іменує, як відділ фізіологічної анатомії, започатковуючи таким чином функціональний напрямок в гістології. Проф. К. Платонов вивчає вплив слова, як фізіологічного чинника на метаболічні процеси. Проф. Л. Квінт встановлює зв'язок між розвитком вольової міміки і інтелектом. Проф. Філімонов, невропатолог, застосоує цитоархитектонічний метод для вивчення церебральних механізмім мови і її порушень.

В Протопопів виховав велику українську школу неврофізіологів і психіятрів, що зайняли визначні позиції в українських і російських університетах і дослідчих психоневрологічних інститутах. Наприклад, проф. Н. Татаренко (Харків), Поліщук (Київ), Е. Попов і Рохлін (Москва), Миролюбів (Ленінград), Ґольденберґ

(Томек), Кроль (Самара), а автор цієї статті продовжує традиції українських напрямків у психіятрії і неврофізіології на еміґрації. (Український Вільний Університет, Мюнхен, Наукове Товариство ім. Шевченка, Українська Вільна Академія Наук).

Введений Протопоповим синтетичний фізіологічний принцип, складає особливий український напрямок в психіятрії цілком відмінний методологічно від різних психологічних напрямків поширених у Росії і на Заході. Цей напрямок відрізняється також від Павлового тим, що Павлов обмежувався лише аналізою вищої нервової діяльности психічно хворих, оперуючи даними, що їх він дістав на тваринах і не приділяючи уваги порушенням метаболічних процесів і питанням кавзальної терапії.

Основну неврофізіологічну проблематику українських дослідчих установ пов'язували з практичними ділянками наук — педагогікою, педологією, дефектологією і психіятрією.

Педагоги і дефектологи приділяли особливу увагу вивченню природніх властивостей дитини. Їх не задовольняла традиційна психологія своєю суб'єктивною, однобічною, неправомірною спробою підпроядкувати закони біологічного життя психічним явищам і безпомічністю в з'ясуванні принципів організації людської діяльности. Психічна діяльність, будучи важливою первісною данністю, все таки складає лише бліде і часткове відображення надзвичайно складної діяльности цілого організму з його законами успадкування структурних, метаболічних і гармональних процесів, які зумовлюють нормальний розвиток і працю мозку і особливо характер фізикохемічних і фізіологічних процесів і функцій, спеціяльно призначених для формування індивідуального досвіду людини.

Педагоги вимагали відповісти на питання: як формується індивідуальний досвід людини, які природні підстави його організації, яким законам він підпорядковується, якими засобами здійснюється, як оволодіти ними в педагогічному процесі і які принципові засади виховання і навчання.

Дефектологи, що мали справу з сліпими, глухонімими, розумово відсталими, алялікамии (з недорозвинутими мовними центрами), намагалися зрозуміти, яке значення має зір, слух і цілий мозок з його анатомічною будовою і фізіологічними процесами в організації людської діяльности. В цих питаннях ожили і зіткнулись давно забуті погляди філософа Сковороди з сучасними тенденціями психології і неврофізіологічними поглядами Павлова і Бехтерева.

Сковорода вважав, що основу розвитку дитини складають її природні здібності. Педагог мусить вивчати і плекати їх та на основі їх, виховувати характер, світогляд і здібність до праці. „Даремна річ вчити черепаху літати", „Суспільні нещастя постають з того, що люди беруться не за своє діло", так думав він.

Американська і німецька психологія проблему здібности і навчання ставила виключно в площині психічних властивостей людини і намагалася в цей спосіб розв'язати сутність інтелекту. Вивчення інтелекту стояло за межами фізичних і структурних властивостей тіла і мозку і це привело до ряду хибних поглядів і висновків. Інтелект розглядали то як асоціятивний процес (Торндайк) або як пам'ять (Еббінґгавз), чи як здібність встановлювати відношення (Спірман). Відношення він уявляв, як вияв запасу психічної енергії. Лешлі унезалежнював інтелект від маси і структури мозку і переносив закономірности мозку щурів на людину. Келлер, представник німецької структуалістичної психології, знайшов, що антропоїдні мавпи можуть користуватися зброєю і рішати завдання, як і людина, відразу, раптово. Він прийшов до хибного висновку, начебто він розв'язав проблему психічної еволюції, знайшовши ланку, що пов'язує тварин з людиною. Павлов переносив встановлений ним умовний рефлекс, як елементарну форму індивідуального досвіду з тварин на людину і уявляв діяльність людини, як сукупність чи комбінацію умовних рефлексів. Саме таких поглядів додержувався і Бехтерев. Свої концепції вони будували на основі дослідження тварин без спроб безпосереднього вивчення діяльности людини.

Проте, як у тварин, так і у людини можна помітити наявність більш складних форм діяльности відмінних від умовних рефлексів. До таких форм належать різноманітні навички, здібність встановлювати відношення і т. п. Психологи розглядали їх, як форми психічної діяльности і вживали їх, як певний масштаб для вимірювання інтелектуальних властивостей тварин і людини. Оскільки сутність педагогічної праці полягає у формуванні різноманітних навичок у дітей в процесі виховання і навчання, виникала потреба у вивченні їх природньої основи, церебральних механізмів і способів організації. Вивчення движних навичок складає одну з головних проблем фізіології вищої нервової діяльности і експериментальної педагогіки в різних дослідчих установах в Україні. Вивчення їх здійснювалось великим числом співробітників в Психоневрологічній Академії на тваринах (собаках) і в Інституті Експериментальної Медицини на мавпах під безпосереднім керівництвом Протопопова.

Соколянський в Інституті Експериментальної Дефектології, ставив спеціяльне завдання вивчення формування цілої особистости, на основі різних навичок в педагогічному процесі. Він вважав, що організація індивідуального досвіду може бути найзручніше простежена на сліпоглухонімих, які мають обмежений рецепторний контакт з зовнішнім світом.

Автор цієї статті вивчав особливості утворення різних типів навичок у нормальних і розумово відсталих дітей в Інституті Народньої Освіти.

В близькій відповідності з проблемою навичок стояли ще дві інші проблеми, що їх автор цієї статті опрацьовував в неврофізіологічних ляйбораторіях Інституту Народньої Освіти та Інституті Політичної Освіти, а саме: „Значення зору і слуху в організації діяльности людини" і „Особливості нервових процесів і функцій мозку дорослої людини". Публікація праць, присвячених проблемам вивчення людини, притягала значну увагу не тільки в СССР, але і закордоном. Багато доповідей представлено на фізіологічних і психіятричних конференціях, з'їздах в тому числі і на 15-му міжнародньому фізіологічному конґресі (Протопопів), а тепер також на Третьому Міжнародньому Психіятричному Конґресі (Міщенко). Проблеми ці не стояли в згоді з офіційною совітською методологією і політикою, а педагогічний аспект проблеми навичок, що набув великої популярности серед педагогів, викликав шалений гнів Москви, розгром науково дослідчих установ і тяжкі репресії українських вчених. Тому ці проблеми потребують більш детального розгляду.

В численних дослідженнях навичок, проведених на собаках, мавпах, нормальних і розумово відсталих дітях, встановлено, що навички належать до складних форм вищої нервової діяльности і відрізняються від простих умовних рефлексів рядом особливостей.

Так, умовний рефлекс в його чистій формі, як показав Павлов, постає в умовах суворої ляйбораторної ізоляції. Його фізіологічний принцип утворення складає механічне сполучення в часі зовнішнього індиферентного (умовного) чинника з природженим (безумовним) подразником. Таким чином умовний рефлекс виникає шляхом дресури, будучи пасивною формою індивідуального досвіду. За своїм зовнішнім виразом умовний рефлекс нічим не відрізняється від безумовного, будучи його точною копією. Його церебральний механізм, в формі тимчасового зв'зку, лежить у вузькому пункті кори мозку і тому він відрізняється нестійскістю.

У відміну від умовного рефлексу навички в їх різноманітних формах вимагають вільних умов для свого розвитку або умов природнього експерименту. Вони мають відмінний принцип свого утворення, а саме принцип активного подолання життьових перепон для досягнення мети (стимулу). Одна й та сама навичка може бути різноманітною в своєму зовнішньому виразі і тим вона відрізняється від природженої основи, яка не визначає форми навички, а лише побуджує організм до активної діяльности. Утворення навички пов'язано із застосуванням спеціяльних природжених і набутих в житті метод, що постають в ході еволюційного розвитку живих істот і визначають рівень здібности в розв'язанні життьових проблем. Навички відрізняються складністю свого церебрального механізму, який може охоплювати багато ділянок мозку і тому їм властива велика стійкість.

Для утворення навичок тварини застосовують різні методи, невластиві умовним рефлексам. Одні з цих метод спільні для тварин і людини і носять назву неспецифічних. Інші методи постають на вищих етапах розвитку, властиві лише деяким тваринам або людині і називаються специфічними методами. До неспецифічних метод належать 1) метода прямого шляху, часто пов'язана з аґресією, 2) обхідний шлях, 3) метода відходу від мети (стимулу), 4) метода пов'язана з переносом досвіду з однієї ситуації в другу (метода генералізації) і 5) метода раптового утворення навички на основі минулого досвіду.

До специфічних метод належить: 1) метода прямого навчання, що з'являється у виразній формі у собак і досягає найбільшого розвитку в людини. 2) метода користування зброєю, властива всім мавпам і спеціяльно людині. 3) метода наслідування, достатньо розвинена у мавп і найбільше у людей і 4) метода мовного навчання, властива лише людині.

В структурі навички можна побачити ряд важливих елементів, що її утворюють, а саме, нервові процеси збудження і гальмування, утворення умовних рефлексів і диференціювань, явища генералізації, аналіз і синтез. Ці органічно сполучені елементи забезпечують різні форми активної діяльности цілого організму, які завершуються досягненням мети і утворенням навички.

На основі загальної характеристики утворення навички встановлено три основні типи діяльности або поведінки тварин і людини: активний, зрівноважений і пасивний. Таким чином навички якісно відмінні і далеко складніші від умовних рефлексів. Останні входять в склад навичок, як елементарні форми вищої нервової діяльности.

Вивченню фізіологічної природи навичок, як складних форм вищої нервової діяльности присвячено біля 15 років праці ряду дослідних установ. Це вивчення започаткувало другий після Павлова новий етап в розвитку фізіології вщиої нервової діяльности, який обіймає не тільки тварин, але і людину в їх складних формах діяльности.

Дослідження движних навичок мавп виявило їх здібність користуватися зброєю. Проте ця здібність була обмежена. Вони не здібні були утворювати навички із уживанням відворотних (екстензорних) рухів. Келлер спостерігав цю особливість у антропоїдних мавп і пояснив її недостатнім розвитком інтелекту мавп. Таке пояснення не розкривало сутности яшища. Келлер як і Лешлі не надавав значення анатомічній структурі мозку в розвитку інтелекту. Протопопів з'ясував помічену нездібність мавп відсутністю у них анатомічних кортикальних центрів тонких рухів, центрів праксії, властивих лише людині. Наявність центрів праксії дозволяє людині утворювати навички на основі тонких рухів, які включають і екстензорні самовільні рухи. Ці

дослідження заперечують також погляд Келлера, який вважав, що він розв'язав проблему психічної еволюції тим, що встановив у антропоїдів здібність користуватися зброєю і утворювати навички раптово. Як показали проведені дослідження користування зброєю властиво всім нижчим і вищим мавпам, а здібність утворювати навички раптово, властива всім тваринам. Нездібність мавп утворювати навички, пов'язані з екстензорними рухами залежить від структури мозку в такій же мірі, в якій собаки не можуть користуватися зброєю в силу їх анатомічної організації. На це звернув увагу ще Г. Сковорода кажучи, що не можна черепаху навчити літати немов орел. Це стосується також індивідуальних відмін у людській діяльності, які також залежать від природжених структурних і функціональних особливостей мозку». «Воєнну роту часто веде той, кому треба сидіти в оркестрі» — говорив Г. Сковорода. «Смішно, коли вовк грає на сопілку, смішно, коли ведмідь танцює. Але, коли вовк стає пастирем, ведмідь монахом, а лошак радником, це вже біда» — казав він.

Таким чином, виникнення різних метод, специфічних і неспецифічних, залежить від структурних і фізіологічних особливостей тіла і спеціяльно мозку. Вони визначають рівень здібностей і можливостей живих істот. Мова поставила людину на найвищий щабель її розвитку і непрохідною прірвою відгородила її від світу тварин. Келлер не міг розв'язати проблеми психічної еволюції, а саме тому, що він не знайшов мовного ланцюга в світі тварин. Мова і людська діяльність спричинились олюдненню людини і виникненню спеціяльно людських властивостей — взаємозрозуміння і співробітництва. Проте суспільні відносини не сприяли їх вивченню, вихованню і розвитку. Навпаки, в людині підтримувались і виховувались залишки її тваринних способів розв'язування життьових проблем на основі сили й аґресії. Людина широко застосовувала і застосовує такі методи, як прямий і обхідний шляхи і відхід від мети, сполучені з аґресією в розв'язанні найскладніших питань міжлюдських взаємин. В історії людської культури і цивілізації людина створила більше засобів знищення іншої людини, ніж способів залагодження стосунків на основі людських властивостей і потреб. Головним завданням природознавства від часів Гіпократа до наших днів, вказує Павлов, складає пізнання законів і природи людської діяльности і оволодіння нею. Це мусить привести до самопізнання, взаєморозуміння і усунення міжтваринних відносин в людському суспільстві. Саме це мусіло б вплинути і на хід суспільних подій і привести до усунення воєн і революцій. Савич, визначний фізіолог і учень Павлова, спостерігаючи совєтську революцію в Росії прийшов до висновку, що людина на теперішньому етапі суспільного розвитку залишається ще мавпою озброєною кулеметом.

Мова виявилася недостатнім засобом для розв'язання міжлюдських взаємин. Шевченко, який словом пробуджував свій

нарід приходить до висновку про потребу гострити обух. Він чекає звільнення свого народу аж тоді, як «сторіками потече у синє море кров ворожа». Леся Українка з розпачем запитувала: «Слово, чому ти не твердая криця».

Визвольні війни і революції завжди були і залишаються досі ще важливими чинниками, що притягають увагу до проблем людини. Так після англійської, американської і французької революцій постають нові напрямки філософії, виникає об'єктивна психологія, започатковується нова американська і европейська педагогіка (Руссо, Дюї), встановлюється новий погляд на природу психічних захворювань і виникає психіятрія як наука, пишуть декларації прав людини, започатковують соціяльні науки, розвивається соціяльне законодавство. Природознавство дістає можливість ширшого розвитку. Нарешті в 20-му столітті започатковується вивчення законів діяльности найважливішого апарату людських взаємин — мозку.

В післяреволюційний період в Україні, не дивлячись на поразку визвольних змагань, виявились сильні тенденції іти слідами західніх революцій в об'єктивному вивченні законів людської діяльности.

Особливого значення набули досліди І. Соколянського, що ставив завдання організації цілої особовости на основі навичок. Користуючись своєю ланцюговою методою він показав, як уладжується педагогічний процес, формуються різні навички, мова і різні знання, як на основі зформованого індивідуального досвіду постає ціла особистість з її складними відношеннями до оточення і до самої себе. Він довів на сліпоглухонімих, що повноцінна особистість може постати навіть на основі одного — двох органів чуття, якщо правильно уладжений педагогічний процес. Одна з його вихованок сліпоглухоніма Ольга досягла високого інтелектуального рівня, добре орієнтувалася в просторі, читала, писала, говорила тактильною, дактилологічною і звуковою мовами, вивчала різні науки, захоплювалася літературою і переписувалася з письменниками. Соколянський розв'язав проблему розвитку Олени Келлер і Люїзи Бріджман, що залишались загадкою в педагогіці.

Вивчення складних форм вищої нервової діяльности й організації на їх основі цілої особистости підводить до розуміння інтелекту, як важливої біологічної властивости творин і людини. Воно не дозволяє уявляти цю складну форму діяльности, як сукупність елементарних умовних рефлексів, або як асоціятивний процес, пам'ять чи вияв якоїсь то неіснуючої в природі психічної енергії, як думав Спірман.

Інтелект має велику біологічну історію. Розвиток інтелекту, його одвічний проґрес складає собою процес постійного вдосконалення природніх властивостей організму, його анатомічної будови, структури мозку, нервових процесів і функцій.

Найзагальніше інтелект може бути визначений, як природжена біологічна здібність до активного формування індивідуального досвіду в залежності від особливостей фізичної організації. Особливе значення для визначення інтелектуального рівня мають гормональні і метаболічні процеси, а також генотипічні властивості, як показують останні дослідження в ділянках фізіології, біохемії і генетики. Звичайно інтелектуальні процеси відображуються і суб'єктивно в психологічних переживаннях, образах і узагальненнях.

Добутий матеріял заперечує засади московської філософії, які уневажнюють значення природніх властивостей людини, на основі яких саме і постають індивідуальні національні і расові особливості людини. Ці дані також рішуче відкидають расистську теорію Сталіна-Лисенка, яка припускає можливість утворення єдиного біологічного типу «совітського человека» шляхом успадкування набутих у житті ознак, себто на основі успадкування індивідуального досвіду. Ввесь хід розвитку генетики і фізіології за останніх 60 років в низці спеціяльно поставлених досліджень цілком заперечують таку можливість. (Павлов, Морґан, Добжанський, Мюллер).

В повній відповідності з проблемою навичок стоять і інші дві проблеми, що стосуються безпосереднього вивчення особливостей фізіологічної діяльности людини, а саме «Значення зору і слуху в організації діяльности людини» і «Особливості нервових процесів і функцій дорослої людини». Ці проблеми притягали значну увагу німецьких і американських вчених саме тому, що вони були черговими важливими проблемами природознавства і безпосередньо стосувались людини.

Протягом кількох десятиріч з початку цього сторіччя Шерінґтон, Маґнус, Кляйн і інші вивчали проблему статики і координації рухів тварин і встановили залежність їх організації від суглубом'язневого органу чуття (рецептору) і вестибулярного апарату. Вони визначили церебральний механізм і біологічне значення різних позицій тіла, підтримання ваги, рівноваги оборонних позицій тіла. Їх дослідження складають визначний внесок в природничі науки і мають велике практичне значення для різних ділянок наук.

В той сам час вивчення фізіологічного значення таких важливих для діяльности людини органів чуття, як зоровий і слуховий рецептори, майже не зачеплено. Вивчення впливу цих рецепторів на різні форми діяльности людини і було предметом кількарічних досліджень автора цієї статті. В цих дослідженнях встановлено, що зоровий і слуховий рецептори в ході еволюційного процесу дістають здібність заступати суглубом'язневий орган чуття, перетворюючись в дистанцепторні апарати координації рухів. У людини вони досягають найбільшого розвитку і забезпечують ряд спеціяльних, властивих лише людині, форм діяль-

ности. В численних дослідженнях виявлено, що зір складає собою важливий біологічний чинник в розвитку рук, координації тонких робочих рухів, і як допоміжний чинник для загальної статики і координації рухів людини. Зоровий рецептор складає собою єдиний апарат точної дистантної орієнтації людини в просторі.

Зоровий рецептор визначає розвиток експресивної мови рук — появи вказівного жесту, загальної жестикуляції рук і спеціяльно дактилологічної мови в нормальних і глухонімих людей.

Особливе значення має зоровий рецептор в розвитку вольової міміки, а також координації природжених виразних рухів обличчя, як форми експресивної мови.

Слуховий рецептор, також, складає найважливіший і єдиний апарат для виникнення звукової мови, координації рухів голосового апарату, мімічних м'язів нижньої половини обличчя і щічних м'язів.

Одержаний матеріял знаходиться в тісному зв'язку з даними, що їх дістали Шерінґтон, Маґнус і Кляйн при вивченні суглобом'язневого рецептору на тваринах і відкриває шлях для розуміння значення дистанцепторних апаратів у розвитку специфічних, властивих лише людині, форм діяльности.

Друга проблема стосувалась систематичного вивчення особливостей нервових процесів збудження і гальмування і функцій аналізи і синтези мозку дорослої людини в різних їх станах: в неспанні, гіпнотичному стані, експериментальному і природженому сні. В окремих експериментальних дослідженнях простежено особливості вищої нервової діяльности в звичайному і гіпнотичному стані, експериментальному і природньому сні. Встановлено три основних періоди сну: 1) гіпноїдний з явищами галюцинацій; 2) кататонічний з явищами неґативізму та стереотипій і 3) атонічний з повним розслабленням м'язів, а також з'ясовано їх церебральні механізми.

Добутий матеріял використовувано, як штандарт для вивчення психічно хворих в Українській Психоневрологічній Академії і для розуміння природи фізіологічного механізму окремих патологічних симптомів, як галюцинацій, кататонічного ступору, неґативізму, стереотипій і т. п.

На основі добутого матеріялу встановлена нова теорія гіпнотичного стану, що його розглядають, як вираз динаміки, нервового процесу збудження.

Особливо важливий матеріял одержано при вивченні церебральних функцій аналізи і синтези у людини.

Це вивчення дозволило встановити два крайні типи нервової системи у людини — аналітичний і синтетичний. Вони залежать від особливостей нервових процесів, що лежать в їх основі. Аналітичний тип, пов'язаний із схильністю до вивчення аналітичних наук. Цей тип виявив малу здібність до розвитку глибоких

форм гіпнотичного стану в силу значної стійкости і інертности нервового процесу збудження. Синтетичному типові властива схильність до вивчення синтетичних наук (літератури, музики, образотворчого мистецтва). Особи, що належать до цього типу, виявили велику схильність до розвитку глибоких форм гіпнотичного стану (сомнамбулізму). Нервовий процес збудження, властивий цьому типові, відзначається великою мобільністю і здібністю до високої концентрації, а нервові клітини у осіб цього типу відрізняються ніжністю, ломкістю і потребують самоохорони. Гіпнотичний стан служить також біологічною охороною, що зберігає нервові клітини від зруйнування. Крім того гіпнотичний стан, як вираз складної динаміки нервового процесу збудження, складає важливий чинник для нормальної і патологічної діяльности цілого організму.

Церебральні процеси і функції мозку, будучи природженими властивостями, складають основу для формування індивідуального досвіду в його різноманітних формах (умовні рефлекси, навички, відношення і т. п.

Функції аналізи і синтези нерозривно пов'язані в єдиному пізнавальному процесі, хоч вони здебільша нерівно розвинені у різних людей і утворюють різні варіянти типів нервової системи: аналітичний, синтетичний і мішаний. Аналітичний тип відображає зовнішній світ в елементах, і на цій основі постають науки. Синтетичний тип схоплює світ в образах і узагальненнях, і на такій основі виникають духові і мистецькі скарби. Синтетичні властивості людини найменше вивчені. До них належать не тільки схильність пізнавати зовнішній світ в образах, але й багато інших властивостей таких, як відображення внутрішнього стану в психічних, містичних, релігійних і ритуальних образах, діях і почуваннях. Наприклад, такі психологічні поняття, як пам'ять, увага, воля, розум, це лише синтетичні образи переживань, що суб'єктивно відображають складні нервові процеси, що за ними стоять. Г. Сковорода підкреслював, що релігійні почування належать до природжених властивостей людини. Кречмер пов'язує містичні й релігійні схильності з будовою тіла і характером. Серед астеніків він знаходить містиків, фанатиків, релігійних провідників. Шпранґер, розглядаючи окремих людей за схильністю і спрямованістю, вказує на існування релігійного типу. Найяскравіше синтетичні властивості виявляються у психічно хворих. Наприклад, дівчина тижнями простоює на одній нозі з піднесеними руками і запевняє, що вона верба або тополя. Нерелігійна людина при захворюванні переймається містичними настроями, виконує різні ритуальні дії, подібні до ритуальних форм примітивних людей, або до таких, що збереглися ще до нині, як забобонні дії. Така людина може розвинути психозу з релігійними галюцінаціями і маячінням. І, навпаки, у релігійної людини можуть постати антирелігійні, богохульні думки, контрастні ідеї. У епілептиків і невротиків часто спостерігаються явища ре-

лігійної екстази, схизофреніки можуть розвивати релігійне маячіння.

Вивчення синтетичної діяльности людини починає притягати щораз більшу увагу. Протопопів створив психіятричний музей для демонстрації і вивчення творчости психічно хворих. Матеріяли цього музею спричинились до ряду визначних літературних творів великої політичної гостроти, як «Народній Малахій», «97», Куліша, «Ідіот» Хвильового.

В Сполучених Державах Америки недавно постав Дослідчий Психіятричний Інститут для вивчення релігійних проблем психічно хворих.

Синтетична діяльність, як складова частина інтелектуального процесу, не тільки забезпечує формування окремих форм індивідуального досвіду, але разом з тим своїми властивостями в різних життьових обставинах породжує певність, віру в досягнення поставлених завдань і цим складає велику моральну силу особистости.

Нарешті на основі функцій аналізи і синтези формуються відповідні концепції світобудови — аналітична чи синтетична (матеріялістична і ідеалістична). І хоч вони часто протиставляються, як несумішні і навіть ворожі світогляди, насправді, вони єдині в своїй сутності й стосуються все одного і того таки великого і безконечного світу. Німецький фізик Плянк доводив, що релігійні концепції світобудови мають образний, себто, синтетичний характер свого походження. Часом протилежні концепції остільки зближаються, що приймають спільні закони розвитку Духа і Матерії, як це видно в матеріялістичній філософії Маркса і ідеалістичній філософії Геґеля. Вони відрізняються в практиці боротьбою тих сил, що роблять з цих концепцій політичну зброю для опанування людиною і суспільством. Проте, як показує історія розвитку суспільства і науки, однобічне панування тої чи іншої системи не забезпечило ані проґресу науки, спеціяльно природознавства, ані людського щастя. Пануючий тепер на сході матеріялістичний світогляд змертвив науки, зупинив розвиток природознавства і запровадив нову систему рабства.*) Акад. Семковський український філософ-матеріяліст, твердив, що матеріялістичні і ідеалістичні концепції світобудови основані на вірі і ні одна світоглядова система не може довести, як постав світ.

Проте, методологія аналітичного і синтетичного світоглядів високоплідна. Акад. Ухтомський на основі ідеалістичних законів розвитку Геґеля встановив функціональний принцип праці нервової системи і усунув механістичний анатомічний принцип Шерінґтона. Акад. Павлов створив нову ділянку науки, фізіологію вищої нервової діяльности на основі точної аналізи тої діяльнос-

---

*) C. Zircle(ed.) Death of Science in Russia. University Pensylvania Press. 1949.

ти, яку протягом тисячоліть розглядали як духову чи психічну. Мендель, монах, аналітичною методою започаткував нову ділянку науки, прийняту тепер у всьому світі за вийнятком Совєтського Союзу. Протиставлення аналітичного світогляду синтетичному, а природознавства релігії не має підстав, а безпосереднє вивчення природніх властивостей людини може привести до зрозуміння і опанування великими духовими цінностями людини. І це може дістати своє відображення в суспільних відносинах і вплинути на хід суспільних подій.

Філософи і богослови висловлюють невдоволення з однобічного розвитку природознавства, бурхливого проґресу техніки і всезростаючого занепаду моралі. В розв'язанні проблем поступу і місця людини в ньому вони створюють теорії реґресу і проґресу, шукають вияснень у світлі психологічних, соціяльних і економічних чинників. Проте з їхнього поля зору випадає людина, про яку так багато говориться, але вивчення якої було занедбано, викривлено і заборонено протягом довгих віків. В цьому напрямку немає значного зрушення і зараз.

Проблема вивчення людини, що зайняла поважне місце в післяреволюційний період в Україні, викликала бурхливий гнів Москви. Ідея вивчення природніх властивостей людини не відповідала московській філософії і політиці Совєтської держави. Природознавство проголошено клясовим і партійним і підпорядковано принципові партійности. Діяльність людини надмірно соціологували і психологізували. Совєтська філософія і політика уряду всмоктали все найбрутальніше в історії міжлюдських стосунків. З матеріялістичної філософії усувають найсуттєвіші принципи розвитку, як «боротьба протиріч», «перехід кількости в якість», закон «стрибків», вони небезпечні для совєтської системи. Цю систему проголошують установою вічною і досконалою.*) Совєтську філософію повертають в еклектичний зліпок матеріялістичних і ідеалістичних концепцій, пов'язаних принципом партійности з його сутністю: те лише добре, що відповідає інтенціям партії і всякі засоби добрі для їх здійснення. Найголовніше завдання совєтської системи складає створення єдиного типу совєтської людини на основі прищеплення їй комуністичної свідомости і зміни її біологічної природи шляхом успадкування набутих в житті властивостей. Цим пояснюється, що совєтська філософія і уряд підтримують, відкинуту сучасною генетикою, теорію успадкування Ля Марка й основані на ній погляди Енґельса і Маркса на можливість усунення національних і расових відмін. В зв'язку з цим на тій же самій основі створюється теорія Лисенка, що її розглядають на заході невиданою політичною аферою в історії природознавства (і М. Соннеборн, І. Гекслей і інші).**) Саме

*) Історія Комуністичної Партії. Короткий курс. Розділ 7, 1938.

**) I. M. Sonneborn, Heredity, Environment and Politics. Science, May, 1950. 2. I. Hexley, Heredity, East and West. N. Y. Schumann, 1949.

принципом партійности в науці пояснюють визнання подібної теорії австрійського зоолога Камерера, хоч вона була основана на пофальшованих протоколах дослідів. І хоч це своєчасно встановлено американським ученим Г. Ноблем, Камерер дістав підтримку і захист в Совєтському Союзі і там таки покінчив життя самогубством.

З прийнятих позицій совєтської філософії і політики уряду проголошено війну природознавству в Україні. Москва засилає армію психологів на чолі з проф. Леонтьєвим, Лурія, Лебединським для ліквідації українського напрямку науки і запровадження Марксо-Ленінської психології. Разом з тим відновлюють систему московських університетів і інститутів з викладовою російською мовою, змінюють систему освіти з наближенням її до московської і розпочинають погром науково-дослідчих установ.

Інститут Експериментальної Педагоґіки підпадає суворій критиці і реорганізації. Директора Інституту, О. Попова заарештовують. Його довго тримають у тюрмі, піддають фізичним тортурам і випускають із забороною педагогічної праці. Філософа Волобуєва, педагога Залужного і цілу групу науковців педагогів (Гарбуз і інші) заслано в далекі табори Сибіру.

Акад. Воробйов підпадає суворій критиці за конституційний напрямок в анатомії. Антрополога Ніколаєва усунено з університетської катедри і довго тримано в тюрмі. Українську Психоневрологічну Академію знижують у ранзі до інституту і центр психоневрологічного життя перенесено до Москви, де пізніше виникла Всесоюзна Медична Академія. Протопопову ставлять ультиматум зректися свого напрямку в ділянці неврофізіології і науки про поведінку. Його героїчна відмова спричинилася до обмеження масштабу його праці. Ряд його співробітників підпадає тюремному ув'язненню, теророві і засланню до далеких таборів (д-ри Гук, Цукер і інші). Проф. Квінта усувають з посади директора Інституту Дитячої Психоневрології і з катедри в Медичному Інституті. Юдин припиняє працю в ділянці психіятричної генетики. Інститут Експериментальної Медицини реорганізують з деґрадацією його напрямку. Його директора проф. Ліфшица довго тримають у тюрмі і переміщують в психіятричну лікарню. Інститут Експериментальної Дефектології, єдину в світі установу, що вивчала проблеми особистости на сліпоглухонімих і дістала велику популярність не тільки в Україні, але і в Сполучених Державах Америки, зліквідовано (1936). Проф. Соколянського після довгого ув'язнення і тортур висилають з України. Багато томів невидрукованих праць Психоневрологічної Академії, Інституту Дефектології, Інституту Народньої Освіти і Інституту Політичної Освіти конфісковано і вислано до Москви.

В цей час і акад. Рудницького заарештовано і вислано з України, а також і багато інших учених (акад. Семковський, Юринець, проф. Яната, Мірза Авакянц і інші). Проте не дивля-

чись на розгом українських дослідчих установ, ідеї, що постали в українській науці, зафіксовані в численних монографіях, збірниках, журнальних публікаціях, доповідях на різних з'їздах і міжнародніх конґресах. Вони не тільки зустріли позитивну оцінку, але і посіли поважне місце в світовій науці.

Данило Ніценко.

КОРОТКИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЗЧИК ПРАЦЬ

1. Рефлексологія і Експериментальна Педагогіка. Ж. Ін-ту Експр. Педагогіки.

2. Експериментальна Медицина Ж. Ін-ту Експр. Медц., Харків.

3. Советская Психоневрологія. Ж. Укр. Психнвр. Академії.

А. ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ СКЛАДНИХ ФОРМ ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ.

1. В. Протопопів. Особливості утворення моторних навичок у тварин. Тези 15-го Міжнпр. Конґресу Фізіологів 1935.

2. В. Протопопів. Моторові навички у тварин. Монграф. Ін-т Експ. Медицини, Харків 1935.

3. І. Хильченко. Утворення простих і складних навичок у тварин. Ж. Експр. Медц. Харків, 1935.

4. І. Хильченко. Реакція на відносні ознаки оточення у тварин. Ж. Експр. Медц. Харків, 1935.

5. Матеріяли фізіологічних лабораторій вищої нервової діяльности Укр. Психнврл. Академії, Інституту Експр. Медицини і Ін-ту Народньої Освіти, виготовлені до друку в збірниках за ред. Протопопова, сконфісковані і вивезені до Москви в 1938. До них ввійшли праці проведені на собаках, мавпах, нормальних і розумово відсталих дітях. Серед них важливіші:

а) І. Гук. Особливості движних навичок, утворюваних на відносні ознаки музичних тонів.

б) В. Ландков. Движні навички, утворювані на відносні ознаки геометричних фіґур.

в) І. Хильченко, В. Цукор. Навички у мавп.

г) М. Міщенко. Особливості навичок у тварин в залежности від способу їх утворення.

д) М. Міщенко. Моторові навички у олігофренів.

е) М. Міщенко. Особливості утворення движних навичок у нормальних дітей на основі "Проб і Помилок".

ж) М. Міщенко. Особливості утворення навичок у дітей, що виникають на основі прямого навчання.

з) М. Міщенко. Особливості утворення навичок у дітей методом наслідування.

к) М. Міщенко. Утворення навичок у дітей на основі мовної інструкції.

6. Матеріяли Інституту Експериментальної Дефектології, упорядковані в збірниках за ред. І. Соколянського за період 1925—1936, повністю конфі-

сковані в 1936. З цих матеріялів видруковано лише три праці в Журн 'Рефлексологія і Експериментальна Педагогіка":

а) Л. Уланова і О. Прохорова. Формування вихідних навичок у сліпоглухонімих.

б) Н. Сибірцева. Умовні рефлекси у сліпих дітей на музичні тони.

в) М. Новікова. Орієнтація в просторі у сліпих дітей.

Б. ПРОБЛЕМА: ЗНАЧЕННЯ ЗОРУ І СЛУХУ В РОЗВИТКУ СТАТИКИ І КООРДИНАЦІЇ РУХІВ ЛЮДИНИ.

1. M. Mishchenko. Über die mimische Gesicht Motorie der Blinden. Symps. Derpt Univers. 1933.

2. М. Міщенко. Моторика сліпих дітей. Збр. Укр. Псхн. Акад, Харків.

3. М. Міщенко. Произвольные движение ліцевой мускулатуры слепых подростков. Ж. Неврп. Псиxiатрии, Москва, 1935.

4. М. Міщенко. Значіння зору в розвитку міміки. Ж. Сов. Психоневрологiї, Харкв, 1931.

5. М. Міщенко. Значіння зору в еволюції рухів рук. Ж. Сов. Психнвр. Харків, 1931.

6. М. Міщенко. Особливості міміки глухонімих дітей. (Манускрипт).

7. М. Міщенко. Значення зору і слуху в організації діяльности людини. Видрукована в збірнику "Моторика", Укр. Психнврл. Акад., 1936. Сконфіскована й усунена із збірника.

В. ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОЦЕСІВ І ФУНКЦІЙ ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ ЛЮДИНИ.

1. М. Міщенко. Співвідношення між фізичною силою подразнення і характером реакції у людини. Частина. 1. Ж. Експр. Медиц. 1934.

2. М. Міщенко. (Назва як повище.) Частина 2. Збр. Патофізіологія Шизофренії, Харків, 1936.

3. Особливості умовно рефлекторної діяльности гіпнотиків. Ж. Сов Психнврл. Харків, 1932.

4. М. Міщенко. Швидкість утворення умовних рефлексів у гіпнотичному стані. Експрм. Медц. 3, 33—40. 1935.

5. М. Міщенко. Умови розвитку експериментального сну людини. Ж. Експр. Медц. 74, 57—66. 1935.

6. М. Міщенко. Зміни в моторовій діяльності в експериментальному і природньому сні. Експрм. Медц. 5, 1935.

7. М. Міщенко. Зміни у вищій нервовій діяльності в експериментальному і природньому сні. Експр. Медц. 7, 1935.

8. М. Міщенко. Співвідношення між гіпнотичним станом і експериментальним сном. Експрм. Медц. 8, 1935.

9. М. Міщенко. Умови розвитку експериментального сну у людини і зміни у вищій нервовій діяльності. Збр. Дисертацій Укр. Психнврл. Акад. 1838. Харків.

10. М. Міщенко. Гіпноїдний стан і психіка. 1-й Збр. Укр. Універс., Мюнхен, Німеччина.

11. M. Mishchenko. Hypnotic Conditions as Process of nervous excitation. Proceedings of Third World Congress of Psychiatry. Toronto, 1961.

12. М. Міщенко. Сон і гіпноз, як вираз нервового процесу збудження. Доповідь на конґресі Т-ва ім. Т. Шевченка, здана до друку 1962.

13. М. Міщенко. Особливості вищої нервової діяльности в навіяних зростивих станах у людини. Доповідь на першій медичній конференції Укр. Акад. Наук в Н. Й., здано до друку.

14. M. Mishchenko. Analytic and Synthetic Functions of Brain as Basis of Character of Man. 1963.

Г. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ, НЕВРОПАТОЛОГІЇ І ПСИХІАТРІЇ.

1. В. Брайловський, Фізіологія сну. Збр. Докторських дисертацій, Укр. Психнврл. Академії, 1938.

2. О. Залужний. Вчення про колектив. Монограф. Ін-т Експрм. Педагогіки. Харків, 1935.

3. О. Гейманович. 5 збірників присвячених проблемам інфекцій, клініці і патогістології нервових захворувань. Психнврл. Академія. Харків.

4. О. Гринштейн. Основи невропатології. Укр. Псинврл. Акад. Харків 1, 1935.

5. Л. Квінт. Розвиток психомоторики. Збр. Укр. Псинврл. Академії, Харків 1, 1938.

6. Б. Кроль. Клініка і патологічна анатомія сказу людини. Монографія Укр. Принврл. Акад. Харків, 1938.

7. М. Міщенко та О. Познанський. Співвідношення між фізичною силою подразнення і характером реакції при шизофренії. Збр. Патофізіології Шизофренії. Харків. 1936.

8. М. Міщенко. Церебральні зміни при шизофренії під впливом інсуліно-шокової терапії. Збр. Проблеми Патофізіології і терапії шизофренії. Харків, 1938.

9. М. Міщенко. До патогенези невротичних і реактивних станів. Укр. Вільна Акад. Наук, Авґсбурґ, Німеччина. 1949.

10. M. Mishchenko. Experimental Neurosis in Motor Activity. Proceedings of Shevchenko Scient. Society. N. Y. 1955.

11. К. Платонів. Слово як фізіологічний і лікувальний чинник. Монограф. Укр. Психнврл. Академія, Харків, 1928.

12. Е. Попов. Матеріяли до клініки і патогенези галюцинацій. Монограф. Укр. Психнврл. Акад. Харків, 1941.

13. В. Протопопів. Принципи і методи охоронної терапії. Праці 2-го Всесоюзного з'їзду невропатологів і психіятрів, 1937.

14. В. Протопопів. Патофізіологічні особливості діяльности центральної нервової системи при шизофренії. Збр. Проблеми патофізіології і терапії шизофренії. Харків, 1938.

15. В. Протопопів. Охоронна терапія. Праці 4-го Укр. з'їзду психіятрів, Київ, 1936.

16. В. Протопопів. Патофізіологічні основи раціональної терапії. шизофренії. Монографія Укр. Акад. Наук, Київ, 1946.

17. В. Протопопів. Шизофренія як гіпноїдний стан. Доповідь в Укр. Акад. Наук. Збр. Харк. 1-го Медич. Ін-ту, 1936.

THE ROMAN CENTENARIES

by Basil W. Steciuk
Professor of the Ukrainian Free University,
and Seton Hall University.

The famous Roman Secular Games — Ludi Saeculares have already been described by several scholars in various articles and books.[1] But a different approach to the subject, the different views on the origin of the **Ludi Saeculares,** and finally the recent studies in Roman religion[2] reguire a re-examination of the origin and development of these public-spirited festivals of ancient Rome.

The whole history of the secular festivals is generally based on: a) the ancient documents which directly concern the performance of the Ludi Saeculares and Camina Saecularia, or the secular hymns, b) the statements about them, scattered in various literary sources of antiquity. The documents which belong to the first group are:

1) The **"Acta Augusti"** of 17 B. C., discovered in September, 1890 in Rome in the course of work on the embankment of the Tiber between the church of S. Giovanni dei Fiorentini and the modern Ponte Vittorio Emanuele (ancient Terentum), where a ramshackle wall of late date was pulled down, and out of it came a large fragment of a huge block of white marble, bearing an inscription which was recognized as the Acta Augusti of the secular games in 17 B.C. These official records of Augustus have been preserved in the Museo delle Terme in Rome.[3]

2) The **"Acta Septimi Severi"** together with a small fragment of the official records which may belong to the celebration of the Ludi Saeculares under Claudius or that under Domination. These documents had been found in 1930 on the left bank of the Tiber, near the Pons Aelius close to the spot where the earlier fragments of the same Acta and of the Acta Augusti had been discovered.[4]

3) The Secular Hymn (**Carmen Saeculare**) of Horace, first published by Jacques de Crusque (1578), better known by his Latinized name Cruquius, professor at Bruges.

4) The secular oracle preserved by Phlegon of Tralles (in the time of Hadrian) in his work: peri makrobion (book II) and by Zosimus[5] a Byzantine writer of the fifth century A. D.[6]

5) A series of coins of Domitian with representations of sacrifices and rites of the secular festival in 88 A. D.[7]

These documents, however, are generally related to the imperial Ludi Saeculares, and especially to the Augustan Secular Festival in 17 B. C.[8] The literary statements of the secular festivals come from different sources, the most important of which are general reports of Zosimus,[9] and of Censorinus[10] with many quotations from earlier sources and some scattered pieces of information on the Ludi Saeculares in Livy and other writers.[11]

The literary tradition on the secular celebrations in the Roman republic and the above mentioned documents of the secular celebrations in the Roman empire generally agree that the Ludi Seaculares were celebrated on the advice of the Sibylline books and in honor of the gods of the underworld in order to propitiate them. However, they differ in the details of the ritual and ceremony as well as in the names of the gods for whom the festival was celebrated and also in the significance of the saeculum.

The republican Ludi Saeculares were celebrated after the saeculum as a period of a hundred years,[12] while the imperial celebrations represented by Augustan and Severan Acta were based on a saeculum of a hundred and ten years.[13]

The priesthood in charge of the imperial celebrations was principally the same as under the republic, but while under the republic the festival was provided by the college of **decemviri sacris faciundis,**[14] the imperial celebrations were organized by the **quindecimviri.**[15] Besides, in the accounts of the republican festivals the only gods mentioned are the king and queen of the nether world, i. e. Dis pater and Proserpina for whom the expiatory rites were performed on three consecutive nights at the Terentum on the Bank of the Tiber.[16] The gods, however, mentioned in the imperial documents are: the Moerae on whom men's fate and prosperity depended, the Ilithyiae, goddesses of childbirth, and Mater Terra-Mother Earth who received sacrifices and prayers on three successive nights by the Tiber, as well as Juppiter optimus maximus, Juno regina, Apollo and Diana who were honored on three successive days on the Palatine and Capitol.[17]

The offerings in the imperial festivals were also quite different from the republican offerings, for in the imperial celebrations the lamb and goats were offered to the Moerae, cakes to the Ilithyiae, Apollo and Diana, an ox to Jupiter, and a cow to the Regina Juno, while in the republican celebrations we hear only of oxen for Dis pater and cows for Proserpina.

An important part of the ritual of Augustus' Secular Festival was the Secular Hymn-**Carmen Saeculare,** composed by Horace, and sung on the third day of the festival, first on the Palatine, in front of the temple of Apollo, the sanctuary which more than any other was a manifestation of the personal re-

ligious tendencies of Augustus, and then on the Capitol. Of course, that imperial hymn was not the first of the national religion of Rome[18], for, according to the testimony of Verrius Flaccus in the Pseudo-Acro Scholia to Horace[19], such a secular hymn was also sung on the Capitol in 249 B. C., i. e. in the **Ludi Saeculares** under the consulship of P. Claudius and L. Iunius Pulcher, when "**cum Roma pestilentia laboraret, ex libris Sibyllinis iussum est, ut Diti patri ad Tarentum stipes mitterentur. Hoc etiam idem libri iusserunt, ut nobilium liberi in Capitolio hoc carmen decantarent".**[20] But, unfortunately, neither that republican hymn, nor even the name of its author had been handed over to us. Nevertheless, both hymns must have been a main part of the **Ludi Saeculares,** performed by the Roman boys and girls, as the representatives of the young generation of the populus Romanus.[21] Of course, in the different historical circumstances both the **Ludi Saeculares** and all their rituals including the secular hymn must have had not only a different form, but also a different character and purpose. In 249 B. C. Rome was in a critical situation. It was the time when the Roman consul P. Claudius Pulcher was defeated at Libybaeum, and the Roman fleet was destroyed by a storm at sea. These and other injuries gravely depressed the entire Roman population. The priest, the **Decemviri Sacris Faciundis,** were directed to consul the Sibulline books and received the answer that only at that time the Romans "**bellum adversus Carthagenienses prospere geri posse, si Diti et Proserpinae triduo, id est tribus diebus et tribus noctibus continuis ludi fuissent et carmen cantatum inter sacrificia".**[22] Thus, the most important parts of such a celebration were "sacrificia" and "carmen" to Dis pater and Proserpina. The ritual could be traditional or similar to other national sacrifices and prayers, but a hymn should be based on some literary form and content, containing a special prayer or prayers to the underworld gods for a better life of the whole nation.

In other words, the Romans had to find a special poet who could compose such a **Carmen Saeculare** which the chorus of Proserpina should sing on the Capitol. Conrad Cichorius in his work **"Römische Studien"** states the following: **"Wir-wie ürbigens auch die Alten - wissen nur von einem einzigen Dichter aus jener Zeit, dem ersten römischen überhaupt, das ist Livius Andronicus. Naevius kommt noch nicht in Betracht, da er noch viel zu jung gewesen ist."**[23] Livius Andronicus was, indeed, very well known in the Roman community as a poet and the author of the Latin Odyssea written in the national Roman metre, **versus Saturnius,** and as a dramatist. He was also the author of another religious hymn in the Roman festival in the year 207 B. C., when, as Livius the historian reports under the year 207 B. C., "**decrevere item pontifices ut virgines ter novenae per urbem euntes carmen**

canerent, id cum in Iovis Statoris aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae".[42]

In other words, the carmen saeculare was sung for the first time in the Ludi Saeculares in 249 B. C. which were celebrated, as we learn from Livy ,very solemnly. At that time the Sibylline books had ordered the repetition of this celebration on the Campus Martius in honor of Dis pater and Proserpina every hundred years, as Varro states, **"utique ludi (saeculares) centesimo quoque anno fierent",**[26] and this led to the institution of the **Ludi Saeculares** as a standing festival, after every **saeculum,** containing a hundred years.

The next celebration, however, did not take place in 149 B. C., as might be expected, but three years later, i. e. 146 B. C.[27] The reason for this postponement is unknown, but at that time the third Punic War broke out and the celebration of the secular games was postponed to 146 B.C. A century later, i.e. in 49 B.C. Caesar was just crossing the Rubicon, and during the civil war there could be no question of a centenary celebration.

In 43 B. C., shortly after the death of Caeser, a comet had appeared, and Volcatius, a haruspex, had declared that this portent indicated the end of the ninth saeculum of the Etruscan **"decursus decem saeculorum."**[28] Circumstances at that time were not at all propitious for the celebration of the centenary festival. But the appearance of the comet, combined with the general weariness and desire for better times raised great hopes in the people that, as Virgil has expressed:

"Ultima Cymaei venit iam carminis aetas;
Magnus ab integro saeclorum nascitur ordo.
Iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna."[29]

Years went by and the victory at Actium had accomplished the unification of the empire, and the senate had renewed for another ten years the exceptional powers of Augustus, when, in 17 B.C. a new portent, actually, the reappearance of the comet of Caesar, seemed to announce that the Golden Age had finally come.[30]

Of course, Augustus, as a proficient politician, could not miss that opportunity. Having accomplished his reorganization of the Roman army in the provinces and having secured universal peace in the whole empire, he decided to celebrate the tenth anniversary of his imperial ruling in 17 B.C. But he planned to observe this anniversary with an impressive ceremony which would give more belief in the regeneration of the whole Roman world and impress on the imagination of the people that a new era had come and the prediction of Virgil, as a genuine national "vates", had been accomplished, and that

"Augustus Caesar, divi genus, aurea condet
Saecula, qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam..."[31]

Thus, Augustus' choice fell on a renewal of the **Ludi Saeculares,** the most popular religious festival in the oldest traditions of Rome. The religious inauguration of the new age was for Augustus an effective act of political propaganda and at the same time an application of his program of religious restoration.

The secular festivals were to serve as an ideal triumphal arch marking the transition of Rome from old to new. It was the will of the gods, the Etruscans taught, that marked the divisions between the epochs of mankind, called the "saecula". The conception, however, of the word **"saeculum"** had probably the meaning similar to the Greek word **"genos"**, i.e. a generation.[32] This meaning could later denote a certain period of time in which a generation lived. The utmost lifetime of a generation was considered among the Romans to be a period of one hundred years or a century, i.e. as Varro and after him Festus state: **"saeculum-spatium annorum centum."**[33] At the end of the Roman republic the noun **"saeculum"** began to acquire a political significance i. e. a meaning of a new period of peace and social order which was expected by the whole Roman people. But in the Roman chronology the common meaning of "saeculum", as a period of a hundred years, was preserved throughout all of antiquity.

For the Etruscans, however, a **saeculum** was not a fixed period of a hundred years; it was a cycle of varying length, which expired on the death of the longest-living man who was born at its beginning.[34] Thus, the duration of such a cycle was not held to be constant. In order to find out when a period ended it is necessary to know on what day it began, what people were born on that day and which one of them had lived longest; the day of death of the man who had lived longest meant the end of the old period and the beginning of the new. Such an interpretation of **saeculum** was received from Varro who stated that the Etruscans reckoned on their state continuing its existence for ten saecula after its foundation. The first four periods consisted each of one hundred years, but the fifth of 123 years, and the sixth and seventh of 119 years.[35] The eight **saeculum** had not yet come to its end when this statement was written down. That the first four periods consisted exactly of a hundred years each is to be explained by the fact that there were no particulars about such ancient times. Of course, such an Etruscan calculation of the **saeculum** was absolutely incomprehensible to the Romans, not only because the Etruscans began their saecula from the beginning of their own national existence as a people, but also because the transition from one period to another was based on the divine announcement by various signs, portents and oracles which were interpreted by the haruspices according to their secret knowledge of the **"divine discipline".** No wonder that such a division into saecula from the foundation of the city was completely unknown to the Romans until the time of Augustus.

When in 19 B.C. Augustus returned to Rome after his prolonged visit to the East he felt that the time had come to celebrate the dawn of the new world, created by himself since the battle at Actium in 31 B.C. Therefore, he asked the college of quindecimviri to determine a proper date for the celebration of the Ludi Saeculares. The chairman of the College of Fifteen and the legal adviser of the princeps, Ateius Capito, a great contemporary authority on human and divine law, presented in 18 B.C. on the regular session of the Senate the passages of the Sibylline books, prescribing the date and the ritual of the Secular Festival. He showed that, according to the Commentarii the four previous secular festivals were celebrated in 126, 236, 346 and 456 B.C., i.e. each time with an interval of 110 years. Thus, the next celebration of the Ludi Saeculares should occur, according to this calculation in 16 B.C. Why Augustus decided to celebrate this festival in 17 B.C. and not in 16 B.C., as would be expected from the series of these dates, is uncertain; probably there was such an interpretation of the Quindecimviri that in 17 B.C. a period of four saecula, i.e. of 440 years would be completed, and from 16 B.C. the fifth should begin. It should also be a period of complete rebirth, or **palingnesia,** when, as Varro states, **"idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem".**[36]

According to the instructions of "the XV-viri sacris faciundis", the main celebration began on the evening of May 31, 17 B.C., and continued for three consecutive nights and days till the night of June 3. The details were arranged by Augustus himself, with the assistance of Capito and the XV-viri. As a preliminary, all the people had to be subjected to rites of fumigation, intended to purify them of the stains contracted during the previous age. It was to be a new and virgin generation, pure of all ancient sins, that would be admitted to the enjoyment of the new time. The celebration was very solemn. It consisted in sacrifices and prayers to the Moerae, the goddesses of fate, to the Eileithyia, the goddess of child-birth, to Mother Earth, and to the shining gods of the upper world and the sunlight, in whose honor the feasts were held by day, i.e. Jupiter, Juno, Apollo and Diana. As an epilogue of the ritual was the Carmen Saeculare bu Horace which formed a last part of the third day's ceremonial, being sung in connection with a solemn sacrifice offered to Apollo first on the Palatine and later on the Capitol. The hymn was rendered by two specially chosen choruses, one of 27 boys, the other of 27 maidens. The members of these choruses were chosen from the children whose parents were still living, and who had been joined in wedlock by **"confarreatio"**, the most solemn form of Roman marriage.

We know all af the details of this festival particularly well, thanks to numerous fragments of an inscription found by the

Tiber in 1890 which bore the official account of the ceremonies of the Augustan Secular Festival in 17 B.C.

After Augustus, the Etruscan calculations concerning the Ludi Saeculares were applied by Domitian, though not strictly, and then by Septimus Severus, mainly because Domitian celebrated his secular festival at the end of 104 years, i.e. in 88 A.D. and Severus at 116 years, i.e. in 204 A.D., having probably recompensed the sią years omitted by Domitian. In the meantime, other centenaries were organized by other Roman emperors, as Claudius in 47 A.D., Antoninus in 147 A.D. and Philippus in 248 A.D. In these cases the calculations were obviously made as from the foundation of Rome, as Memmsen and recently Wagenwoort assume.[37] Both are, perhaps, right when they assume that a generally accepted year for foundation of the city was a necessary condition for a systematic relation between the foundation of Rome and the secular festivals. Unfortunately, we do not know what year of foundation of the city was held by the Romans of the early Roman republic. Atticus in his Liber Annalis adopted the date 753 B.C. for the founding of the city, and this date was accepted by Cicero and Varro, and later was adopted in the consular Fasti. Whether this chronological system was known in the early times among the Romans, is uncertain. It is probable that for the Romans of the early times the year of the foundation of the Roman republic,i.e. 510 B.C. was more important, because it was the year of the beginning of the national life and political independence of the populus Romanus. It was a year of the national foundation of Rome, and the Romans of the later times tried to find a relation between the year 510 B.C. and their national development. Therefore, there is not surprising that Censorius in his remarks concerning the first **Ludi Saeculares** in 509 B.C. and the testimonies of Valerius Maximus and Zosimus who derive the secular festivals from the **Ludi Tarentini** or **Terentini** accepted as a date of the first Ludi Tarentini the year 509 B.C. i. e. the year following the foundation of the Roman republic in 510 B.C.

In that year the **Ludi Tarentini** were introduced, according to Valerius Maximus and Zosimus, by Varius Publius or Publicola at a spot called **Terentum**, where an ancestor of his, a rich Sabine Valesius arrived with his two dangerously ill little sons and wonderfully cured them, having given them there water of the Tiber to drink, boiled in a kettle on the alter in the place, dedicated to Dis and Proserpina, and in their honor to hold the games on the Campus Martius. This story originated most probably with Valerius Antias, the most imaginative annalist, who invented it for the greater glory of the gens Valeria to which he himself belonged.[39] How fictitious this story really is, can be seen in the name of Valesius whose name was afterwards Manius Valesius Tarentinus, i.e. Manius on account of the sacrifice

to the Manes, the infernal Roman deities, Valerius on account of the miraculous recovery of his children (valere), and Tarentinus on account of the place in Campus Martius where the young Valerii were cured. This place Terentum, as Festus states,[40] was at the extreme end of the Campus Martius, close to the present Ponte Vittorio Emanuele, and it was a centre of the ancient cult of the underworld gods. Some ancient writers, as, e.g. Valerius Maximus,[41] Zosinus[42] and also Festus[43] name this place Tarentum and associate this world with the city of Tarentum in Magna Graecia, where both the name and the cult of the gods of the underworld originated from. But various sources, such as Paulus Diaconus,[44] Pseudo-Acro,[45] Servius[46] and other documents of antiquity mention this place as Terentum.[47] Festus and Servius assume that it came from the varb "terere", because the ground was trampled loose by the hooves of horses. Paulus Diaconus, however, derives this name from the noun "terra", because the altar of the underground gods was covered with earth. The form of Terentum was considered as the original name by Bayet,[48] Cage[49] and Pigni[50], but the best interpretation of the etymology of this original form has been presented by Wagenwoort who explains the substantival adjective "terentum" as an Oscan noun corresponding to the Latin adjective "terrosum" from "terra", i. e. an underground altar or an altar covered with earth. He also added that "there was a time when the Romans no longer understood the original sence of Terentum and the Ludi Terentini, and began to associate these words with Tarentum and the Ludi Tarentini".[51] Livy in the second book of his history of Rome states that **"ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberium fuit, consecratus Marti, Martius deinde campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse natura messi".**[52] This report indicates that in ancient times the Campus Martius was a fertile plain on which a great deal of corn was grown. The same information is presented by Dionysius of Halicarnassus[53], Servius and others.[54]

But according to Cassius Dio and Strabo the Campus Martius was not only a fertile plain, but also the sacred place and a valley of death.[56] This fact has already for a long time aroused the question of the relationship between the Campus Martius and the worship of the underworld gods on one side, and between the god Mars and the underworld on the other side. Altheim and recently Wagenwoort[58] show that between Mars and Campus Martius and the worship of the underworld gods there was, indeed, a great connection in ancient Rome. According to Bickel,[59] Mars was primarily an Italic daemon of fertility, and at the same time a daemon of destruction or death. But his power over death was only one side of his being, and the other was his power over life as a god of fertility and regeneration, or as he states "Schützer der Vegetation".[60]

Claudius Aelianus, a historian of the second century A.D., tells us in his "Varia Historia" that among the Ausones, an ancient Italic tribe, was a famous man, similar to both a man and a horse, with the name Mares, who lived the longest of all his people, that is 123 years. According to the Etruscans, this was the longest period of a saeculum, and upon this they based their calculation of the saeculum and brought it into connection with the oldest history of the Italics, and probably also with the foundation of Rome in 754 B.C. The Valerian tradition, i.e. Valerius Antias, begins the history of Rome from the beginning of the republic, in 510 B.C., and the oldest **Ludi Saeculares** as the **Ludi Tarentini** were held, according to this tradition, in 509 B.C.; and when we take into consideration that the Augustan centenary was held in 17 B.C., as the fifth in the series, then we have a time of the four periods, each one of them containing 123 years, i.e. 1) 509 — 386; 2) 386 — 263; 3) 263 — 140; 4) 140 — 17 B.C., and the fifth period began in 17 B.C. — 106 A.D. Such a calculation in the Etruscan system can also be proven by the identitv of the Ausonian figure of Mares, as a **"Centaurus"**, with the Etruscan deity Maris, a god of death[62] and the Italic god Mars.[63] The relationship between them is, indeed, very close, as indicated by the similarity of the names of these three deities: Mares — Maris — Mars, and also by their attributes and character. The Ausonic hero Mares had the form of a Centaurus, i.e. as a mixed figure of a horse, or actually a horse with a human head. Such figures of Centaurs are found also in Etruscan monuments, and especially on the walls of the Etruscan tombs,[64] which may indicate their connection with the underworld and with the Etruscan god of death, Maris. This relationship becomes still more evident when we take into consideration the fact that horses as animals of the underworld were known throughout the whole antiquity.[65] This fact leads us to the conclusion that Aelianus' story of the Ausonian god Mares is an Etruscan colored account of the oldest Italic tribes and their cult of the god Mares, Maris, Mars, i.e. the Roman Mars whose close relationship with the horses is evident since the foundation of Rome.[66]

Here is also found the origin and reason of the horse races in honor of Mars, held by the Romans three times every year on the Campus Martius, i.e. on the Terentum, under the name of Equirria (from equi-curria — the horse-races), on the ancient Roman New Year of March 14 (formerly on the Kalendae Martiae, i.e. March 1) on the way or eve before the former New Year, on the first day of March, i.e. on the 27-th of February, after the sacrifices to the gods of the underworld, the Manes, and finally on the 15-th of October when the rites of the October horse were celebrated. Thus, the god Mars was in the belief of the Itolic tribes, since unknown times, not ounly a fearsome daemon of the fertility and the underworld, but also a deity of the year cycle, dying as an old man

at the end of the passing year, to be reborn as a young man at the New Year. When Rome was founded, the fertile plain of the Tiber was dedicated to Mars together with the subterranean altar and called Campus Martius, where the Romans held the festival Equirria every year on the New Year in honor of the god Mars. That festival wah the oldest form of the republican **Ludi Terentini,** from which late, under Etruscan influence, the Ludi Saeculares were developed. The celebrations of the Ludi Terentini were probably at first the yearly festivals, but soon they were changed into centennial festivals and were held after the **saeculum,** as a period of a hundred years, until 249 B.C. i.e. to the time when they were replaced by the Ludi Saeculares. The **Ludi Saeculares** under the republic were also celebrated after a hundred years. Thus, the first Ludi Saeculares, celebrated according to the Etruscan system with a saeculum of 110 years were actually held in 17 B.C., when Augustus had decided to revive the ancient ritual according to the divine law, as indicated in the Sibylline books. Of course, the XV-viri were well acquainted with the "**Tusca disciplina**" and applied the Etruscan system to the **Ludi Saeculares** of Augustus, having interpreted them, as a continuation of the ancient Roman tradition.

Therefore, the dates of the **Ludi Saeculares** in 456, 346, 236, 126 and 17 B.C., instead of 16 B.C., quoted by Censorinus from the records of the XV-viri, seem to be entirely fictitious, and no wonder that they are not even mentioned in the Fasti Capitolini (Cf. Fasti Cons. Capitol. CIL I, 1^2 p. 29 f).

The information by Censorinus concerning the first **Ludi Saeculares** in 509 B.C. can also have no confirmation in any other source. Varro's remark that Dis pater was worshipped by the Romans together with Saturnus in the Ludi Terentini on the Campus Martius in 305 from the foundation of Rome, i.e. in 449 B.C. seems also to be an annalistic fiction, although the year 449 is mentioned in the **libri pontificum,**[67] as a date of the Ludi Romani on the fall of the "**decemviri legibus scribundis**". Of course, the Ludi Tarentini or Terentini could be celebrated on Campus Martius in 449 B.C., but those celebrations were held not in honor of Dis pater and Proserpina, but of Mars, since, as Pinza proves "**die sibyllinisch-etruskischen Saecularspiele im ersten punischen Kriege, an die Stelle des alten.... Sünhfestes der ludi Tarentini getreten seien.**"[68]

However, the question as to how closely the **Ludi Saeculares** were associated with the **Ludi Terentini,** still remains without an answer. Valerius Maximus, who may have depended on Varro's description of the Ludi Saeculares in his first book of "**De scaenicis originibus**"[69] included the **Ludi Saeculares** among the **Ludi Scaenici,** and stated that "**quia ceteri ludi ipsis appellationibus unde trahantur apparet, non absurdum videtur saecularibus initium suum, cuius (generis) minus trita notitia est, reddere**".[70] **Ludi Scaenici,** as we learn from Livy[71], were introduced to avert

a pestilence after the performance of the third **lectisternium** in 364 B.C. Since there is no direct indication as to the exact year of a celebration either of the **Ludi Saeculares** or **Ludi Terentini**, some scholars, having compared Phlegon's quotation of the secular oracle that "the Sibyl predicted that after these games the Latins who had revolted should be brought to submission"[72], with the expression of the prayer to Terra Mater and Apollo, preserved in Acta Severi **"utique semper Latinus optemperassit"**, came to the conclusion that it was a time when Rome was insistent upon its sovereignity over the Latins. The year was 348 B.C., when, according to Polybius,[74] the Romans concluded the second treaty with Carthage and claimed dominion over the whole Latin territory.

As a matter of fact, the Romans claimed the submission of the Latins not in the year of their second treaty with Carthage, but a year before, i.e. in 349 B.C., when, according to Livy,[75] a great terror was aroused in Rome by a gathering of the Latins who defied the Roman demand for troops. This date conforms fully not only with a great anxiety of the Romans about the loyalty of the Latins, but also with the demand of the Sibylline books **"utique Diti patri et Proserpinae ludi Terentini in Campo Martio... centesimo quoque anna fierent",**[76] expressed by the haruspices before the celebration of the ludi saeculares in 249 B.C., concerning the repetition of the ceremonies of a hundred years before. The traces of the celebration in 349 B.C. are also found in the fragmentary testimonies of Zosimus, Festus and St. Jerome, under the year 1565 of Abraham.[77] Of course, these ludi were still the Ludi Terentini, or Tarentini, as they are called by Censorinus,[78] not the secular games, as L. R. Taylor tried to prove.[79]

According to the unanimous tradition, the first **Ludi Saeculares** were introduced and held in 249 B.C. Probably it was the first time that the old Ludi Terentini were entirely reorganized, having accepted not only the new name of the Ludi Saeculares, but also the rites and form of the ceremonies, including a secular hymn (carmen saeculare), also first introduced in 249 B.C.

One hundred years later, while the third Punic War was in progress (in 149 B.C.) the centenary festival had been repeated. Whether there existed any disposition to renew the Ludi Saeculares in 49 B.C., we do not know, but if there did, the troublous events of that year naturally prevented the execution of the purpose. Augustus, however, wished to revive the ancient ceremony, and having secured from the **Quindecimviri**, the custodians of the Sibylline books, an opinion, that, according to the Etruscan reconing of 110 years to a **saeculum,** the celebration was due in 17 B.C., he ordered the celebration **the Ludi Saeculares** in a new fashion. This decision of Augustus was entirely arbit-

rary and was made purely for the purpose of endorsing the desire of the emperor to institute a solemn religious festival which should lend luster to the political order inaugurated by him.

Claudius celebrated the **Ludi Saeculares** in 47 A.D., reckoning from the traditional date of the founding of Rome, and making **a saeculum** one hundred years, instead of one hundred and ten, as it was introduced by Augustus, according to the Etruscan system. But the reports of these centenaries are based mainly upon the frief informtaion of Suetonius and seem to have more humorous than historical character. Suetonius tells us that the herald's proclamation, inviting on behalf of the emperor, Claudius, the whole populus Romanus in the usual formula **"ad ludos, quos nec spectasset quisquam nec spectaturus esset"**[80] was laughed at, since some were still living who had seen the Ludi Saeculares in 17 B.C. and some actors who had appeared in the celebration of Augustus took part also in that of Cloudius.

The secular festivals of Domitian in 88 A.D. and of Septimus Severus in 204 A.D. followed, as we have already mentioned above, both the form of reckoning and the ritual introduced by Augustus.[81]

NOTES:

[1]) M. P. Nilsson: Säkulaffeier in Pauly-Wissowa Real-Encyclopaedie d. klass. Altertums-wissenschaft, Stuttgart 1920, B. I. 2. R. pp. 1696-1720.

[2]) H. Wagenwoort: Studies in Roman Literature, Culture a. Religion, Leiden 1956.

[3]) Th. Mommsen: Ephemer. Epigr. VIII, 1891 ,p. 225 ff. Cf. R. Paribeni: L'Italia Imperiale, 1938, p. 100.

[4]) C. I. L. IV. 4, 2, nos. 32323, 32326 — 32336; cf. Lanciani: The Atlantic Monthly, Febr. 1892, p. 16 ff.

Cf. F. Jacoby: Die Fragmente d. Griech. Historiker II. B. 1190 ff.

[5]) R. Funaioli: Rivista di Philol. XI. 1933, p. 211 ff.

[6]) Zosimus II. 1 - 5, 6; cf. H. Diels: Sibyllinische Blätter, 1890, p. 132 ff.

[7]) J. R. Mattingly: Coins of the Roman Empire in the Brit. Museum II. pp. XCV f., 390 ff. Pl. 77, 78, 3 - 79, 4.

[8]) Altheim F.: A History of Roman Religion, 1938 p. 397 f.

Römische Religionsgeschichte B. II. 1953, p. p. 328 — 46; cf. E. Fränkel: Horace, Oxford 1957, pp. 365 — 81; G. B. Pighi: De ludis saecularibus, Milan 1941.

G. Wissowa: Religion u. Kultus der Römer, 1902, pp. 256 ff., 365 ff.

[9]) Zosimus II. 1 — 12.

[10]) Censorinus: De die natali, c. 7, 1-10.

[11]) Livius: Periocha 49; cf. Liv. VII. 25 ff., XXVII, 37; XXXI, 12;

XXXVII, 3; Cf V.aler. Maxim. II, 4 — 5; Verrius Flaccus ap. Pseudo-Acro Scholia on Horace, Carmen Saeculare v. 8; Festus LL. p. 440 L.; Fasti Capitolini CIL I, I², 29; Mommsen: Röm. Forschungen II. 61 f. Martha W. Hofmann Lewis: The Official Priests of Rome under the Julio-Claudians, Papers Amer. Acad. in Rome, V. XVI. p. 87 ff.

[12]) Censorinus l. c. 17, 2; Cf. Nilsson l. c. p. 1697; G. Wissowa: Abhandlungen z. Röm. Relig. u. Stadtgeschichte, 1904, p. 196 ff.

[13]) S. Reinach: Cultes, mythes et religions, 5 vols. 1902б vol. 2, p. 119; cf. Hülsen, Rhein. Mus. 81, 1932, p. 366 ff.; Romanelli: Notizie degli Scavi di antichita, 1931, p. 313 ff.

[14]) H. Diehl: Sitzber. d. preuss. Akad. 1932, p. 762; cf. Wissowa: Rel. u. Kult. d. R., p. 264.

[15]) Mommsen: Ephem. epigr. VIII. 1891, 239, cf. Ges. Schriften VIII. 582, p. 3.; Wissowa l. c. 401 ff.

[16]) Livius: Periocha 49, cf. Wissowa l. c. 356; Censorinus 17, 8.

[17]) Verrius Flaccus ap. Ps. - Acr. on Hor. C. S. 8; Festus L. L. p. 440 L.

[18]) C. Cichorius: Römische Studien 1922, p. 1 — 7; cf. J. Cage: Rev. Et. Lat. X. 1932, p. 441 ff.

[19]) Ps.-Acro Schol. on Hor. C. S. 8.

[20]) Varro ap. Censorinum 17, 8. cf. Ps. - Acro Hor. C. S. 5.

[21]) Cichorius, l. c. p. 5.

[22]) Verrius Flaccus in Ps. - Acro Hor. C. S. 5, 2.

[23]) Cichorius, l. c. p. 3.

[24]) Liv. XXVII, 37.

[25]) Liv. Per. 49.

[26]) Censorinus 17, 8.

[27]) G. Pinza: Sopra l'origine dei ludi Tarentini. Bull. Commiss. XXIV. 1896, p. 191 ff.

[28]) Baevius Macer ap. Serv. Dan. Eclog. IX. 46: "sed Valcanius (-Volcatius) haruspex in contione dixit cometen esse, qui significaret exitum noni saeculi et ingressum decimi".

[29]) Verg. Eclog. IV. 4 — 6; cf. S. Sudhaus: Jahrhundertfeier in Rom. u. Messian Weissagungen, Rhein. Mus. 56, 1901, p. 66 ff.

[30]) Serv. Eclog. IX. 47: "'Cymaei Sibyllini, quae Cumana fuit et saecula per metalla divisit; dixit quo saeculo imperaret, et solum ultimum, i,e. decimum, voluit."

[31]) Verg. Aen. VI. 792 — 4.

[32]) H. Nettleship-Saeculum in Archiv f. Lat. Lexicogr. u. Gramm. 1887 IV. p. 598; cf. F. Buecheler in F. Polle: De certis vocabulis quibusdam Lucretianis, 1866, p. 57 ff.

[33]) Varro: LL. 5, 2; Censorinus, 1. c. u. Festus 1, c. p. 440.

[34]) Censorinus, 17 8,: Saeculum est spatium vitae humanae longissimum partu et morte definitum.

[35]) Varro ap. Censorin. 17, 8: "itaque scriptum est quattuor prima saecula annorum fuisse centenum, quintum centum viginti trium, sextum undeviginti et centum, septimum totidem, octavum tum demum agi, nonum et decimum superesse, quibus transactis finem fore nominis Etrusci."

[36]) Varro in St. Augustine's "De civitate Dei", XXII, c. 28, 3: Mirabilius autem quiddam Marcus Varro ponit in libris, quod conscripsit: 'de Gente populi Romani'; cuius putavi verba ipsa esse ponenda. "Genethliaci quidam scripserunt", inquit, "esse in renascendis hominibus quam appellant palingnesian Graeci; haec scripserunt confici inannis numero quadringentis quadraginta, ut corpus idem et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem", cf. C. A. Lobeck: Aglaophamus, 1829, II p. 789 ff; M. Lagrange: La Regeneration et la Filiation divine dans les Mysteres d'Eleusis, Rev. Bibl.. 38, 1929, p. 63 ff.; C. Thulin: ie etruskische Disziplin, III. Die Ritualbücher, 1909, 1. p. 73 ff.

[37]) Mommsen: Röm. Chronologie 1858, p. 138 ff.; O. Leuze: Die röm. Jahrzählung, 1909, p. 287.

[38]) Censorinus, l. c. 17, 10: "'primos enim ludos saeculares exactis regibus post Roman conditam annis CCXIV a Valerio Publicola institutos esse (Antias refert), ad XV-virorum commentarios."

[39]) O. Basiner: Ludi saeculares, Warszawa 1901; Wissowa, l. c. p. 369; Reinach, l. c. p. 111.

[40]) O. Gilbert: Geschichte u. Topographie d. Stadt Rom, 1890, II. 107 ff.; Festus, l. c. p. 440 M, cf. P. Wuilleumier: Terente et le Tarentum, R. E. L. 10, 1932, p. 131 ff..

F. Altheim: Terra Mater, 1931, 3 ff.; K. L. Roth: Über d. röm. Säkular Spiele, Rhein. Mus. VIII. 1853, p. 365 ff.

[41]) Valer. Maxm. II. 4, 5, 6.

[42]) Zosimus, II. 1 — 2.

[43]) Festus L. L. p. 478, 15 L.

[44]) Paulus Diaconus, Hist. Rom. 479, 6 L.

[45]) Ps. - Acro, l. c. 8.

[46]) Servius: Aen. VIII, 63; Ovid. Fast. I. 501.

[47]) CIL VI, 32328, 1. 15; Wissowa, l. c. 309, 9; Chr. Hülsen: Röm. Mitteilungen VI. 1891, p. 197.

[48]) C. Bayet: Les origines de l'Hercule Romain, 1926, p. 258 ff.

[49]) J. Cage: Reserches sur les feux Seculares, 1934, p. 7.

[50]) Pighi, l. c. p. 61.

[51]) Wagenwoort, l. c. p. 200 ff.

[52]) Liv. II. 5, 2-3.

[53]) Dio Halicarn. 5, 13; cf. Serv. Aen. IX, 272; Appianus, B. C. I. 106.

[54]) O. Gilbert: l. c. vol. III. p. 66 ff.; cf. Schol. Iuven. VI. 524.

[55]) Cassius Dio: 48, 53, 6; Strabo, 5, 3, 8.

[56]) Seneca: Apocolocynthosis 121.

[57]) Altheim: Terra Mater, p. 9.

[58]) Cf. Wagenwoort, l. c. p. 221;

[59]) A. Bickel: Der altröm. Gottesbegriff, 1921, p. 146 ff.

[60]) A. Bickel, l. c. p. 129; cf. F. Altheim: Altitalische Götternamen, 1932, 146 ff.;

K. Kerenyj: Altitalische Götterverbindungen, 1933, 17 ff.

[61]) Aelianus: Varia Historia, 9, 16.

[62]) R. E. 14, 1806.

[63]) J. Hermansen: Studien über d. italisch. u. römisch. Mars, 1940, p. 56 f.

[64]) G. Herbig: Religion u. Kultus d. Etrusker, 1925, p. 96; E. Bulanda: Etruria, 1936, p. 199; G. Dennis: The Cities a. Cemeteries of Etruria, Vol. II. 1907, p. 260 f.

[65]) J. Malten: Das Pferd im Totenglauben, Arch. Jahrbuch 29, 1914, p. 179 ff.

[66]) Wissowa, l. c. p. 129 ff.

[67] L. R. Taylor, Amer. Journ. of Philol. Vol. LV, 2, 1934, p. 110 f.; cf. Hendrickson, Amer. Journ. of Philol. XIX, 1893, p. 285 ff.

[68]) G. Pinža: Bull. Arch. Commiss. XXIV. 1896, 195 ff.

[69]) Liv. VII. 2, 3: "ludi quoque scaenici, nova res bellicoso populo, nam circi modo spectaculum fuerat, inter alia caelestis irae placamina instituti dicuntur."; cf. Festus, p. 326 P.; Mommsen, l. c. 326.

[70]) Val. Max. II. 4, 5.

[71]) Liv. VII. 2.

[72]) Phlegon: Peri macrobion II. 6.

[73]) Severan Fragments, II. 57 ff.

[74]) Polybius, III. 24.

[75]) Liv. VII. 25: "Inter hos longe maximus extitit terror concilia populorum Latinorum ad lucum Ferentinae habita responsumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum, absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent; Latinos pro sua libertate potius quam pro alieno imperio laturos arma".

[76]) Censorinus, 17, 8.

[77]) R. Helm: Die Chronik des Hieronymus I. (1913), p. 112; II. (1926), p. 336; cf. I. K. Fotheringham: Eusebii chron. canones Latine vertit St. Hieronymus, 1923.

[78]) Censorinus, l. c.; cf. Mommsen, Röm. Chronologie, p. 136.

[79]) Amer. Journ. of Philol. Vol. LV. 2, 1934, p. 111 ff.

[80]) Suetonius, Claudius c. 21; cf. Zosimus II, 5, 1 — 2.

[81]) Zosimus II. 5, 3; cf. Diels, Sibyllinische Blätter, 131 f.

Управа Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗДА

Сидять з ліва до права: ред. І. Кедрин-Рудницький, проф. д-р М. Стахів, проф. д-р В. Лев, проф. д-р О. Андрушків, проф. д-р Р. Смаль-Стоцький, проф. д-р М. Зайцев, проф. д-р В. Стецюк, проф. д-р К. Кисілевський. Стоять з ліва до права: проф. д-р В. Ленцик, інж. Р. Кобринський, проф. д-р Г. Лужницький, мгр. З. Стефанів.

Головна Рада Наукових Товариств ім. Шевченка під час сесії в березні 1963 р. Сидять з ліва до права проф. д-р В. Калина, проф. д-р М. Стахів, проф. д-р М. Зайцев, проф. д-р В. Кубійович, проф. д-р Р. Смаль-Стоцький, проф. д-р Є. Вертипорох, проф. інж. В. Іванис, проф. д-р В. Лев, проф. д-р Я. Падох.

ЗМІСТ

CONTENTS